

**TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNDE DEVLET-İ
EBED MÜDDET DÜŞÜNCESİ VE 1980
SONRASINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMLER**

(Yüksek Lisans)

Sıla SABANCILAR

2011

T.C.
ANAkkALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ BİLİM DALI

TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNDE DEVLET-İ EBED MÜDDET DÜŞÜNCESİ VE 1980
SONRASINDA YAŞANAN DÖNÜŞÜMLER

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Sıla SABANCILAR

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY

anakkale – 2011

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Türk Siyasal Kültüründe Devlet-i Ebed Müddet Düşüncesi ve 1980 Sonrası Yaşanan Dönüşümler” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Yrd. Doç. Dr.

Doç. Dr. ANHARLI BOZATAY

(Danışman)

Tarih

22/06/2011

Doç. Yrd. Doç. Dr. HANİ YİMŞEK

Doç. Yrd. Doç. Dr. HÜKMET YAVAS

Doç. Yrd. Doç. Dr. RÜHİ GÜLER

Sıla SABANCILAR

Tez No: 403700
Tez Savanına Tarih: 23.06.2011

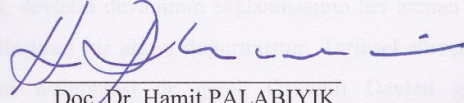
Doç. Dr. HANİ PALABİYYİK
Enstitü Müdürü 23.06.2011

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

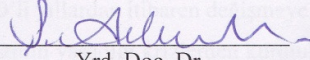
Süha SABANCILAR ait Türk Siyasal Kültüründe Devlet-i Ebed Müddet Düşüncesi ve 1980

Sonrası Yaşanan Dönüşümler adlı çalışma, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi Anabilim

Dalında, **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

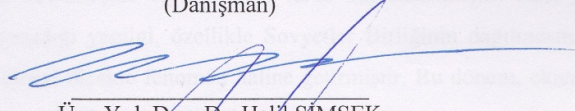
Doç. Dr. Hamit PALABIYIK

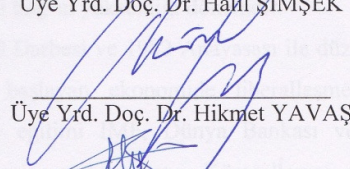
Yrd. Doç. Dr.

Şeniz ANBARLI BOZATAY

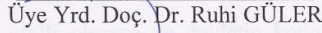
(Danışman)

Üye Yrd. Doç. Dr. Halil ŞİMŞEK

Üye Yrd. Doç. Dr. Hikmet YAVAŞ

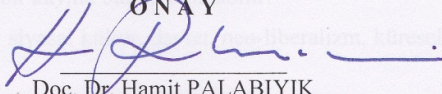

Üye Yrd. Doç. Dr. Ruhi GÜLER

Tez No :403200

Tez Savunma Tarihi :23.06.2011

ONAY

Doç. Dr. Hamit PALABIYIK

Enstitü Müdürü 23./06./2011

ÖZET

Türk Siyasal Kültüründe Devlet-i Ebed Müddet Anlayışı ve 1980 Sonrasında Yaşanan Dönüşümler

Türk siyasal kültüründe “devlet-i ebed müddet” anlayışı; tarihsel miras, toplumsal yapı, inanç sistemi ve yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde şekillenmektedir. Devletin toplumdan üstün konumu, devletin devamının sağlanmasının her zaman temel amaç olması, devleti mitleştiren, kutsallaştıran bir algıyı doğurmuştur. Tarihsel süreçte ise devletin baba, toplumun çocuk rollerini üstlenmesi de gerek Osmanlı Devleti gerekse Cumhuriyet Türkiye’sinde devlet-i ebed müddet anlayışının sürmesine neden olmuştur. Ancak devlet düşüncesindeki bu algı ise 1980’li yıllardan itibaren değişmeye başlamıştır.

1970’li yıllarda kapitalizmin yaşadığı krizlerden kurutulmasının yolu devleti küçültme düşüncesinde aranmış ve İngiltere’de Thatcher, Amerika’da Reagan hükümetlerinin kurulması ile başlayan liberalleşme eğilimi 1980’lerde hız kazanmıştır. Reel sosyalizmin liberalizm karşısında yaşadığı yenilgi, özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından liberalizmi küresel ve ulusal ölçekte fenomen haline getirmiştir. Bu dönem, ekonomide neo-liberalizmin, siyasette Yeni Sağ’ın yükseldiği dönemdir.

Türkiye’de de 1980 Darbesi ve 1982 Anayasası ile düzenlenen siyasal ve sosyal alan, 24 Ocak Kararları ile başlayan ekonomide liberalleşme süreci, devlette dönüşümü başlatmıştır. Liberalleşme eğilimi IMF, Dünya Bankası ve AB ile ilişkilerin daha da gelişmesine ve derinleşmesine yol açmıştır. Küreselleşme süreci hız kazanırken, siyasal kültürümüzde yeni aktörler etkili olmaya ve devletin konumunu sorgulamaya başlamıştır. Demokrasi, insan hakları ve sivil toplum hem yöneticiler hem de yönetilenler için temel değer haline gelmiş, sivilleşme hareketleri ve Avrupa ile ilişkiler devlette değişimi yönlendirmiştir. “Toplum devlet içindir” algısı değişirken bireyleşme ve sivil alanda kendini ifade etme eğilimi yükselmiştir. Bu durum ise devletten talep edilen konuları artırmış ve devletin sivil alandan çekilmesi gerektiği düşüncesi yükselmeye başlamıştır. Korkulan, mitleşen ve etkin devlet anlayışından önemli bir kayma olarak okunabilir.

Anahtar kelimeler: siyasal kültür, devlet, neo-liberalizm, küreselleşme, sivil toplum, sivilleşme.

ABSTRACT

The Idea Of Government Post Eternity Of Turkish Political Cultura And Experienced Transformations After 1980's

The historical heritage of “government-post eternity” perceptive in Turkish political culture has been formed through social culture, belief system and relation between governing and governed parties. The superior position of the government above the society and considering the existence of the government as a main purpose has caused to emerge the perception that mythologize and sanctify the government. Through the historical process the father role of the government and child role of the society has caused to continue “government-post eternity” perceptive both the in the Ottoman Empire and Turkish Republic. But this perception in the government philosophy has begun to change after 1980.

Downsizing the state was considered as a way to avoid the capitalism crisis in 70's and the liberalization trend accelerated in 80's after the formation of Thatcher government in England and Reagan government in U.S. This period was the time of neo-liberalism in economy and New Right in politics.

The political and social area that was formed with 1980 Military Coup and 1982 Constitution begun to change with the economical liberalization process which had begun with 24 January Declaration. The tendency of liberalization caused to develop and deepen the relations with IMF, World Bank and EU. While the globalization process has been accelerating in our political culture; new actors have begun to come into play and the position of the government has begun to be criticized. The democracy, human rights and civil society has become basic value for both governor and governed parties. The civilization movement and EU relations has directed the government to change. While the “Society for government” perception has changed the individualization and the tendency to express thoughts in civil areas has risen. This situation increased the demands from the government and has risen the necessity to draw back the government from the civil area. This process which is the fearful, mythologized and forceful government can be understood as an important slip.

Key words: political culture, government, neo-liberalism, globalization, civil society, civilization .

ÖNSÖZ

Siyasal Kültür; toplumsal yapı, devletin toplumu biçimlendirme şekli ve o toplumun tarihsel birikimleri sonucunda oluşur. Toplumun parçaları olarak bireyler, merkezden ve çevreden gelen etkilerle, her alanda olduğu gibi siyasal alanda da tepkiler oluştururlar. Ülkemiz açısından da durum bu şekildedir ve devlet olgusu genel olarak siyasal kültürümüzün temel dayanak noktalarından biridir. Siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet anlayışı, devlet ve toplum arasındaki ilişkinin açıklanmasında önemli bir yere sahiptir.

Devlet-i ebed müddet düşüncesinde yaşanan dönüşümler, devlet, birey ve toplum arasındaki rol ve görev dağılımını etkilemektedir. Bu nedenle, görev ve rol paylaşımında doğru kararların alınması ve konsensüsün sağlanması, yaşadığımız devlete ve topluma karşı bir sorumluluktur. Bireyler, devlet ve toplum siyasal istikrar ve barış ortamının devam etmesi için bu sorumluluğu beraber omuzlamalıdır.

İşte bu sorumluluk bilinciyle hazırladığım çalışmada maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen başta canım babam Zeki SABANCILAR olmak üzere tüm aileme; çalışmamın her bölümünde en büyük emeğe sahip olan ve güvenini her zaman hissettiğim çok değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY'a ve son olarak bu zorlu süreci birlikte geçirdiğim ev arkadaşlarım Şeyma DÖNMEZ ve Esra EKİNCİ'ye sonsuz teşekkürler.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vii

I. BÖLÜM

SİYASAL KÜLTÜR VE DEVLETİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

1. Kültür Kavramı	5
1.1. Siyasal Kültür Kavramı	12
1.2. Siyasal Kültür Olgusu	16
1.3. Siyasal Kültür ve Siyasal Toplumsallaşma	19
2. Devlet Kavramı ve Devlet Kuramları	25
2.1. Devlet Kavramı ve Devlet Algısı	25
2.2. Devletin Kökeni Hakkındaki Teoriler	30
2.2.1. Antik Yunan’da Devlet Düşüncesi	30
2.2.2. Orta Çağda Devlet Düşüncesi	32
2.2.3. Modern Devlet Düşüncesi	38
3. Devleti Oluşturan Unsurlar	46

II. BÖLÜM

TARİHSEL AÇIDAN TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ

1. Eski Türk Devletlerinde Devlet Anlayışı	51
2. Osmanlı Devleti’nin Siyasi Kültürü ve Devlet Anlayışı	55
2.1. Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısına Genel Bir Bakış	55
2.2. Osmanlı Devleti’nde Devlet-i Ebed Müddet Algısı ve Siyasal Kültür	61
2.3. Osmanlı Devleti’nde Reform Hareketlerinin Devlet ve Toplum İlişkileri	65
Üzerindeki Etkileri ve Devlet Algısındaki İlk Değişmeler	
2.3.1. Tanzimat Döneminde Devlet ve Toplum İlişkileri	69
2.3.2. Meşrutiyet Dönemine Geçiş ve Osmanlı Aydınlarının Etkisi	72

2.3.3. Meşrutiyet Dönemi Devlet ve Toplum İlişkisi	78
2.3.4. Cumhuriyete Doğru	85
2.3.4.1. Tek Parti Dönemine Geçiş Süreci	89
3.Cumhuriyet Dönemi Siyasi Kültürü ve Devlet-i Ebed Müddet Anlayışı.....	92
3.1. Tek Partili Dönemde Devlet ve Toplum İlişkilerinde Devlet Anlayışı	92
3.1.1.Yetkeci ve Reformist Devlet	93
3.1.2. Yurttaş ve Devlet İlişkilerinin Biçimi	98
3.2. Çok Partili Döneme Geçiş ve 1980'e Kadar Devlet ve Toplum İlişkilerinde Devlet Anlayışı	102
3.2.1. Demokrat Parti Dönemi ve Devletin Topluma İnmesi	103
3.2.2. 1960 Darbesi ve Devlet Algısına Etkileri	111
III.BÖLÜM	
1980 SONRASI DÖNEMDE DEVLET VE TOPLUM İLİŞKİLERİNDE DEVLET ANLAYIŞI	
1. 1980'li Yıllardaki Ekonomik ve Siyasal Konjonktür	121
1.1. Yükselen Neo-Liberalizm ve Devlet Toplum İlişkisi Üzerindeki Etkisi	122
1.2. 1980 Askeri Müdahalesi'nin Devlet Toplum İlişkisi Üzerindeki Etkisi	129
2.1980'li Yıllardaki Uluslararası Konjonktür ve Türkiye'ye Yansıması	139
2.1. Yükselen Ekonomik Düşünceler	139
2.2. Yükselen Siyasal Düşünceler	147
IV.BÖLÜM	
1980 SONRASINDA DEVLET ALGISINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN GÖRÜNTÜLERİ	
1.Sivilleşme Çabaları ve Devlet Düşüncesi Üzerindeki Etkileri	160
1.1. 1982 Anayasası'nın Çizdiği Sınırlarda Hareket Alanı	161
1.2. 12 Eylül 2010 Referandumu ve Birey Hakları	169
1.3. Sivil Örgütlenme ve Sivil İnisiyatif	171
1.3.1. Sivil Toplum: Kavramlar, Kuramlar	171
1.3.2. Modern Sivil Toplum	175
1.4. Aşkın Devletten Sivil Topluma Geçiş	181
2. Toplumsal Hareketler	190
2.1. Toplumsal Hareketlerin Niteliği	191
2.2. Yeni Toplumsal Hareketler, Yeni Yöntemler	193

2.2.1. Sivil İtaatsizlik	207
2.2.1.1. Sivil İtaatsizliğin Genel Çerçevesi	208
2.2.1.2. Sivil İtaatsizlik Türkiye Örnekleri	214
2.2.2. Vicdani Ret	217
2.2.3. Eşcinsel Hareket	225
2.2.4. AKP Hükümeti Dönemi: Toplumsal Taleplerin Dikkate Alınması	229
2.2.4.1. Alevi Hareketi ve Alevi Açılımı	231
2.2.4.2. Kürt Açılımı	237
3. Küreselleşmenin Yarattığı Etkiler	243
3.1. Ekonomi Politikalarındaki Değişim ve Küçülen Devlet	243
3.2. Bölgesel Örgütlenmeler ve Türkiye	254
SONUÇ	266
KAYNAKÇA	273

KISALTMALAR

AAET	: Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AIDS	: Acquirwd Immune Deficiency Syndrome
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AKÇT	: Avrupa Kömür Çelik Topluluğu
ANAP	: Anavatan Partisi
AP	: Adalet Partisi
AT	: Avrupa Topluluğu
Baknz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C	: Cilt
CAS	: Country Asistance Strategy (Ülke Destek Stratejisi)
CEDAW	: Committee On The Elimination Of Discrimination Against Woman (Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Anlaşması)
CEM	: Cumhuriyetçi Eğitim Merkezleri
CENTO	: Central Treaty Organization (Merkezi Anlaşma Teşkilatı)
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DB	: Dünya Bankası
Der.	: Derleyen
DGM	: Devlet Güvenlik Mahkemesi
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DİSK	: Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonları
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DP	: Demokrat Parti
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DYP	: Doğru Yol Partisi
Ed.	:Editör

EİT	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
FAO	: Food And Agricultura Organization (Birleşmiş Milletler Tarım Örgütü)
GATT	: General Agreement On Tariffs and Trade (Dünya Ticaret Örgütü)
GDO	: Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar
GKRY	: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSMH	: Gayrisafi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
IMF	: International Monetary Fund Home (Uluslararası Para Fonu)
ILO	: International Labour Organization (Uluslararası Çalışma Örgütü)
IOM	: International Organizationn For Migration (Uluslararası Göç Örgütü)
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KAGİDER	: Kadın Girişimciler Derneği
KDV	: Katma Değer Vergisi
KEİ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
KİT	: Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
KOB	: Katılım Ortaklığı Belgesi
MB	: Merkez Bankası
MBK	: Milli Birlik Komitesi
MGK	: Milli Güvenlik Konseyi
MNP	: Milli Nizam Partisi
MSP	: Milli Selamet Partisi
NATO	: North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Pakı)
NKP	: Nükleer Karşıtı Platform
No.	: Numara
OECD	: Organisation For Economic Co-operation and Development (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı)
PKK	: Kürdistan İşçi Partisi
PUMA	: Public Manangement Office
RP	: Refah Partisi
S.	: Sayı
s.	: Sayfa

SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SHP	: Sosyal Demokrat Halkçı Parti
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STEP	:Sivil Toplum Araştırma Endeksi Projesi
STGM	: Sivil Toplumu Geliştirme Projesi
STK	: Sivil Toplum Kuruluşu
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TEMA	: Türkiye Erozyonla Mücadele Vakfı
THK	: Türk Hava Kurumu
TİP	: Türkiye İşçi Partisi
TMK	: Terörle Mücadele Kanunu
TRT	: Türkiye Radyo ve Televizyonu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu
TÜRKSOY	: Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi
TÜSEV	: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı
TÜSİAD	: Türkiye İş Adamları ve Sanayiciler Derneği
TVK	: Türk Vatandaşlığı Kanunu
UCD	: Uluslararası Ceza Divanı
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNIDO	: United Nations Industrial Development Organization (Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Programı)
UNDP	: United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)
UNHCR	: United Nations High Commissioner For Refugees (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği)
UNIC	: United Nations Information Centres (Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi)
UNICEF	: United Nations Children's Fund (Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu)
UNFPA	: United Nations Population Fund (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu)

UNODC	: United Nations Office on Drugs and Crime (Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç ile Mücadele Ofisi)
WFP	: United Nations World Food Programme (Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı)
WHO	: World Health Organization (Dünya Sağlık Örgütü)
WRI	: World Resources Institute (Uluslararası Savaş Karşıtları Örgütü)
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
Yay. Yön.	: Yayın Yönetmeni
YTH	: Yeni Toplumsal Hareketler
YKY	: Yeni Kamu Yönetimi
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurumu
YTL	: Yeni Türk Lirası

GİRİŞ

Siyasal kültür konusunu içeren bir çok eserin varlığına rağmen Türkiye’de 1980 sonrası dönemde siyasal kültürün biçimlendirilmesi ve bu süreçte siyasal kültürümüzdeki “devlet-i ebed müddet” anlayışındaki değişimleri inceleyen özgün bir çalışma bulunmamaktadır.

Tezin başlangıç aşamasında siyasal kültür kavramının analizi için kültür kavramına da yer verilerek konuya giriş yapılmıştır. Bu amaçla literatür taramasıyla kaynaklar arasından kültür ve siyasal kültür konuları özellikle incelenerek kavramsal çerçeve oturtulmaya çalışılmıştır.

Tezin birinci bölümünde; kültür kavramı, toplumların yüzyıllardır oluşturduğu gelenek, ortak geçmiş, ortak inanç ve siyasal, ekonomik, sosyal birikimlerinin ortak algı ve ortak davranış kalıplarına dönüşmesi olarak tanımlanmıştır. Bu çerçeve dahilinde kültür alanında çalışma yürüten yazar ve akademisyenlerin görüşleri ve tespitleri incelenmiştir. Kültür kavramı ile bütünlük sağlandıktan sonra siyasal kültür kavramına yer verilmiştir. Bu çerçevede siyasal kültür kavramını siyaset bilimi literatürüne kazandıran düşünürlere ve onların siyasal kültür tanımlarına açıklık getirilmiştir. Türkiye’de siyasal kültür konusunu inceleyen yazarlara da kaynaklık ettiği için siyasal kültür kavramı içerisinde siyasal kültür olgusu ve bu sürece etki eden siyasal toplumsallaşma konularına da değinilmiştir. Çünkü siyasal toplumsallaşma, siyasal olana ilişkin düşüncelerimizin oluşmasına yardımcı olmaktadır. Bu bölümde devlet kavramının da tarihsel süreçte algılanma biçimlerine değinilerek modern devlet tanımına ulaşılmıştır. Moderne devlet tanımına ulaşabilmek için Klasik Yunan ve Ortaçağ’ın öne çıkan düşünürlerin görüşlerinden faydalanılmıştır. İktidar ve egemenlik kavramının tarihsel süreçte kazandığı anlamın, devlet kisvesine bürünmesi ise modern devleti oluşturan öğeler kapsamında değerlendirilmiştir. Bu bölüm, siyasal kültürümüz içindeki “devlet-i ebed müddet” anlayışını aramak için başlangıç niteliği taşımıştır. Çünkü devlet kavramına yüklenen anlam tarihsel süreç içinde değişmektedir.

İkinci bölümde, Türk siyasal kültüründeki devlet algısı açıklanmaktadır. Bu amaçla Eski Türk devletlerinde devletin nasıl tanımlandığı, devlete hangi özelliklerin yüklendiği tarihi ve siyasi bir metin olarak Orhun Yazıtları baz alınarak değerlendirilmiştir. Devlete yüklenen kutsallık, hakanın devlet üzerindeki rolü de Orhun Yazıtları’ndan faydalanılarak açıklanmıştır. Çünkü devlet geleneğimizde yönetici-yönetilen karşılaştırmasında yöneten daha üstte konumlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin tarihsel ve kültürel değerlerini miras

olarak aldığı Osmanlı Devleti'nde devlet kavramının yerine değinilmiştir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin sosyal ve toplumsal yapısı, reform hareketlerinin devlet düşüncesi üzerindeki etkileri, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemleri ayrı ayrı incelenerek Cumhuriyet dönemine geçiş yapılmıştır. Osmanlı döneminde devlet algısına ulaşabilmek için padişahın konumu, toprak sistemi, tımar sistemi gibi önemli belirleyenlerin üzerinde durulmuştur. Bu dönemin siyasal kültürünün belirgin özellikleri üzerinden devlet-i ebed müddet düşüncesi aranmıştır. “Zillullah-i fil arz” olarak tanımladığımız padişah ve patrimonyal yönetim şekli anayasa oluşturma çabaları ile yönetme gücünde dolayısıyla devlette birtakım değişikliklere neden olmuştur. Cumhuriyet Dönemi de tek partili dönemde devlet-yurttaş ilişkileri, devletin yetkeci yapısı ile değerlendirilerek çok partili döneme geçiş ile Demokrat Parti'nin devlet ve toplum ilişkileri ele alınarak 1960 Darbesi ile bu bölüm sonlandırılmıştır. Cumhuriyet Türkiye'sinde özellikle kuruluş ve tek parti döneminde devletin toplumdan ve bireyden üstte konumlanması, devletçi uygulamalar ve devlet otoritesini güçlendiren adımlar değerlendirilmiştir. Bu dönemde devletin “yeni insan”dan beklentileri de belirlenerek devletin genel olarak birey ve toplum ile ilişkileri açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak kuruluş döneminin ulus devletleşme süreci olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Çok partili döneme geçişle birlikte, devlet ve toplum arasındaki uzaklaşmanın önüne geçildiği vurgulanarak siyasal kültür üzerinde çıkarsamalar yapılmıştır. Demokrat Parti uygulamalarının ve 1960 Darbesinin ilişkileri yeniden biçimlendirdiği bu süreç de devlet algısını ortaya koyabilmek adına önem taşımaktadır. Merkezin çevreye yakınlığı, devletin toplumla diyalog kurmaya başladığı bir dönem olan DP dönemi, devlet düşüncesine farklı bir boyut kazandırmıştır.

Üçüncü bölümde, 1980 sonrası dönemde siyasal kültürümüzde devlet-i ebed müddet düşüncesinin yeri aranmaktadır. Bu çerçevede, 1980 sonrası dönemin ekonomik ve siyasal konjonktürü, yükselen neo-liberalizmin etkisiyle küçülen devlet ve 1980 Darbesi'nin devlet-toplum ilişkisi üzerinde yarattığı etki ANAP iktidarı baz alınarak incelenmiştir. Çünkü döneme damgasını vuran Turgut Özal, Türkiye'deki siyasal ve ekonomik yapıyı değiştirmeye başlayan ilk siyasi olmayı başarmıştır. Özal dönemi, devletin, toplumun ve bireyin yeniden tanımlanmaya başladığı bir dönemdir. Uluslararası konjonktüre uyumlu olarak ve sistemli bir biçimde uygulanan liberalizm, devlette yaşanan dönüşümün ana belirleyeni olmuştur. Bu çerçevede ele alınan ilk konu 24 Ocak Kararları ile liberalizme geçişin ekonomik ayağının oluşturulmasıdır. Siyasal ayağını oluşturan 1980 Darbesi ve 1982 Anayasası ise değişimin tamamlayıcı unsurları olmuştur. Bu dönem

Ülkemizde rasyonel birey algısının oluşturulmaya çalışıldığı, yolsuzlukların ortaya çıktığı ve dönemin “yeni insanın” yaratıldığı bir dönemdir. Devlet-i ebed müddet açısından önemi ise; devlette yaşanan değişimin yöneticiler eliyle uygulanması ve desteklenmesidir. Bu dönem demokrasi, sivil toplum gibi kavramların yeşermeye başladığı dönem olmuştur. 1980 Darbesi’nin yıkıcı etkisi ise toplumu, sivilleşme bağlamında askeri olmayana yönlendirmiştir. Sivil toplum düşüncesi dalga dalga yükselirken, sivil toplum olmadan demokratikleşmenin sağlanamayacağı düşüncesi topluma işlenmiştir. Medyanın toplum üzerinde belirleyici bir güç olması da bu noktada önem taşır. Uluslararası gelişmeler devlet düşüncesindeki algılarımızın şekillenmesinde etkili olduğu için bu bölümde uluslararası konjonktür de değerlendirilmiştir. Çünkü Bretton Woods sisteminin çökmesi, 1970’lerde yaşanan dünya krizi sonrasında Yeni Sağ düşüncenin İngiltere ve ABD’de iktidar olması neo-liberalizmin g kazanmasına yardımcı olmuştur.

Dördüncü bölümde, 1980 sonrasında devlet toplum ilişkileri ve devlet-i ebed müddet ilişkisinin önemli bir boyutunu oluşturan sivilleşme çabaları, yeni toplumsal hareketler ve uluslararası alanda özellikle AB yeliği çerçevesinde atılan adımlara değinilmektedir. 1980 sonrasında sivil toplumun kamusal alanda var olmaya başlaması siyasal kültürümüzü etkileyen bir gelişmedir. Bu bölümde, 1982 Anayasası baz alınarak devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde sivilleşme çabaları ve sivil toplum kavramına değinilmiştir. Ancak 1982’den günümüze kadar yapılan ve özellikle kişi hak ve özgürlüklerini içeren anayasa değişiklikleri de bu bölümde değerlendirilmiştir. 1980 sonrası sivilleşme çabaları, sivil toplumda yeşermeye başlayan, kadın hareketi, evre hareketi, eşcinsel hareket, vicdani ret hareketi ve diğer sosyal hareketler incelenerek değerlendirilmiştir. Kadın hareketi, cinsiyet eşişsizliğine, kadına karşı şiddete karşı çıkarken; evre hareketleri, nükleer karşıtı hareketler de doğanın korunmasına ve insan sağlığına dikkat çekmektedir. Türkiye’nin yabancı olduğu ve tam olarak toplumsallaşmayı başaramamış örneklerinden bir olan eşcinsel hareket de, cinsiyet ayrımcığı ve homofibi ile mücadele etmektedir. Bu hareketleri önemli kılan; bu döneme kadar etkili olamayışlarıdır. Toplumsal tabularımıza dokunmayı başaran yeni toplumsal hareketler “biz de varız”, “bizim de yaşam hakkımız var” mesajı vermektedir. Bu bölümde, yeni toplumsal hareketlerin ortak özellikleri, devlet düşüncesinde değişime yaptığı katkı ve ülkemizdeki görünümleri de dikkate alınmıştır. Bu noktada yeni toplumsal hareketlerin dünya üzerindeki yeri ve özellikle Avrupa’daki konumu Türkiye ile kıyaslanarak incelenmiştir. Dördüncü bölümde yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirdiğimiz konulardan

biri de Aleviler ve Kürtler olmuştur. Toplumun yapı taşlarından olan bu kimlikler, 1980 Darbesi'nden sonra sivil alanda yer almaya başlamışlar ve değişim konusunda devleti teşvik etmişlerdir. Devlet ve İslam inancı arasındaki organik bağa karşı çıkan Aleviler ve resmi devlet geleneğine karşı çıkan Kürtler, devlet-i ebed müddet düşüncesi üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu hareketler “devletin nasıl olması” gerektiği ile ilgilenmektedirler. Özellikle hükümetin yaptığı açılımlar sayesinde muhatab kabul edilen ve sivil alanda güçlenen Alevi ve Kürt Hareketinin devletle ilişkileri daha da güçlenmiş ve toplumsal talepler daha yüksek sesle dile getirilir olmuştur. Bu dönem devletten beklentilerin ve şikayet noktalarının arttığı, devletin ne olduğu ve ne olması gerektiği sorusunun tekrar paylaşıldığı bir dönemdir. Bu bölümde sivil itaatsizlik de değerlendirilerek ülkemizde öne çıkan sivil itaatsizlik örnekleri çerçevesinde konuya farklı bir bakış açısı getirilmiştir. Çünkü sivil itaatsizlik eylemlerinin başladığı dönem 1980 sonrası olmuştur. Ancak sivil itaatsizlik eylemlerinde, yeni toplumsal hareketler gibi taleplerden ziyade, daha çok devleti demokratik bir biçimde eleştiri söz konusudur. Yapılan bir uygulamadan veya kanundan rahatsızlık durumu ve devletin açık bir biçimde yanlış yaptığı şeklinde uyarılması dikkatimizi çekmektedir. Bu bölümde, son olarak küreselleşme ve bölgesel örgütlenmeler çerçevesinde atılan adımlar temelinde siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet anlayışının yaşadığı değişim ortaya koyulmuştur. Bu süreçte uluslararası ilişkilerde, ekonomide küçülmenin teşvik edilmesine değinilerek IMF, DB ve AB'nin attığı adımlar incelenmiştir. Özellikle stand-by anlaşmaları ve AB uyum süreci çerçevesinde Türkiye'nin yaptığı reformlar, makroekonomik göstergeler ve devletin tutumu ayrıca ele alınarak bölgesel örgütlenmeler ile Türkiye'nin uluslararası alandaki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Dışişleri Bakanlığı'nın açıklamaları ve raporları da Türkiye'nin uluslararası konumunu açıklamakta temel veri kabul edilmiştir. Devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişimin çizgileri belirlenmeye çalışılarak çalışma sonlandırılmıştır.

I.BÖLÜM

SİYASİ KÜLTÜR VE DEVLETİN KAVRAMSAL ANALİZİ

Tezin birinci bölümünde kültür, siyasal kültür, siyasal toplumsallaşma kavramlarıyla ilgili açıklamalara yer verilecektir. Birinci bölümün ikinci ana başlığını ise devlet olgusu ve devlet kuramları oluşturacaktır.

1. KÜLTÜR KAVRAMI

Kültür kavramı, günlük yaşamda sosyal ve toplumsal etkinlikleri açıklamak için kullanılmakla beraber farklı bilim dalları bu kavramı kendi bilimsel etkinlikleri için de kullanmaktadır. Kültür kavramı Latince kökenli bir kavramdır ve Latince “cultura” kelimesi toprağa bir şeyler ekmek ve üretmek anlamında kullanılmıştır. Bunun yanında; Doğu Uygarlıkları da kültür kavramı için (toprağın işlenmesi anlamına gelen), “hars” sözcüğünü kullanmıştır.¹

Kültür kavramı Doğu ve Batı Uygarlıkları tarafından farklı isimlendirilse de kavram aynı konuları içermektedir. Günlük yaşamda kültür kavramını tarımsal üretimden ziyade toplumların ortak değer, alışkanlık ve birikimlerini açıklamak için kullanılmaktayız.

Kültür, insanların yüzyıllar boyunca oluşturduğu inanç, bilgi ve kurumsallaşmış yapıları ifade etmektedir. Toplumların gündelik yaşamını da şekillendiren ve öğretilen bir davranış şeklidir. Kişiler öğrenme sürecinin farkında olmasalar da bu süreci yaşarlar. Toplum halinde yaşamının sonucunda oluşan belli kurallar, normlar, yaptırımlar ve ödüller şeklinde kendini gösteren ortak değerler, gelenekler toplumu çerçeveleyen kültürü oluşturmaktadır. Kültür aynı zamanda yaşamın bir parçası olduğu için tüm toplumsal tepkilerimizi şekillendirmektedir. İnsanlar doğumlarından itibaren var oldukları topluma uyum sağlayacak biçimde önce aile sonrasında okul ve sosyal çevre tarafından biçimlendirilirler. Bu durum ise toplumu belli noktalarda homojenleştirir ve bütünleştirir. Toplumsal algılarımız aynı biçimde oluşur ve değerlerimiz hepimiz için aynı anlamı ifade eder. Çünkü hepimiz benzer şekilde yetiştirilir ve eğitim alırız. Toplumun ortak

¹ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Bilgi Kitabevi, Ankara, 1994, s.15.

değerlerini, yüzyıllar boyunca sürdüğü için kurumsallaşmış davranış kalıplarını, tarihini, inanç sistemini öğrenerek toplumun bir parçası haline geliriz.

Toplum olmadan kültürün, kültür olmadan da toplumun olamayacağını belirten Giddens; kültürün öğrenilen özelliklerinin toplumun üyeleri tarafından paylaşılıp işbirliği ile iletişim kurarak bireylerin ortak bağlarını oluşturduğunu; gündelik değer ve davranışlarımızı değer ve normlarla biçimlendirdiğini dile getirmektedir.²

Toplum, insan topluluğu olmanın ötesinde, aralarında ortak bir dilin, iletişimin, duygu ve düşüncenin olduğu, benzerlikleri olan ve ortak amaçlar, tarih gibi insana dair pek çok değer bulduğu sosyal bir bütündür. İşte insana dair olan bu özellikler o toplumun kültürünü oluşturmaktadır. Toplumun olduğu yerde ondan izler taşıyan davranış kalıpları, düşünce ve duygu biçimleri de olacaktır. Bu davranış kalıplarını oluşturan değerler ve normlar o toplumun özünü yansıtmaktadır. Toplumun özü de toplum üyeleri arasındaki bağı ve dayanışma duygusunu yansıtmaktadır. Her toplum için geçerli olan davranış kalıpları örneğin Türk Kültüründe kendinden büyük birinin elinin öpülmesi, yaşlılara olan saygıyı; asker törenlerinde uygulanan ritüeller devlete ve vatana duyulan bağlılığı simgelemekle beraber toplumun özünü de yansıtmakta ve bizi ötekilerden ayıran, bizi biz yapan özelliklerimizi dışa vurmaktadır.

Tischler ise kültürü, insan oluşuyla birlikte büyüdüğü ortamda; nasıl davranması, nasıl kullanması, nasıl bilmesi ve inanması gerektiğini öğreten toplumun bir parçası olarak tanımlamaktadır.³

Tischler'in tanımlaması yukarıdaki düşünce ile de örtüşmektedir. Bizi ötekilerden ayırmanın anahtarı olan davranış, düşünme ve inanma tarzları kültür sayesinde bireylere aktarıldığı için, kültürü toplumu yaratan yapı taşlarından biri olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır.

Kültürü toplumların bilinçli/bilinçsiz belleği olarak gören Duverger ise; kültürü bir sistem olarak görmekte ve şu şekilde tanımlamaktadır: “Kültür, bir insan topluluğundan beklenen davranışları tayin eden rolleri oluşturan, bir davranışlar, duyular ve düşünceler bütünüdür.”⁴

² Anthony Giddens, *Sosyoloji*, (Çev: Cemal Güzel), Ayraç Yay., Ankara, 2005, s.22-23.

³ Henry L. Tischler, *Introduction To Sociology*, The Harcourt Press, Orlando, 1993, s.46.

⁴ Maurice Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, (Çev.Şirin Tekeli), Varlık Yay., İstanbul, 2002, s.74.

Kültür toplumu ifade eden bir gerçeklik olarak, toplumun var olduğu dönemden itibaren oluşturduğu davranış kalıplarıdır. Kültür geçmişten izler taşır ve geleceği, taşıdığı bu izlerle şekillendirir. Kültür onu oluşturan gerçekliklerle bütünleşmiş ve bir sistem haline gelmiştir. Kültür toplumun tüm öğelerini biçimlendirir ve kendisine uyumlulaştırır. Bu bağlamda bireylerin yaşadığı toplumun kültürel değerlerine ve davranış kalıplarına uygun davranması beklenir. Toplumun bir parçası olan bireyler toplumun belirlediği roller çerçevesinde kendilerinden beklenen davranışları sergilerler. Çünkü toplumun duygu ve düşünceleri, doğru- yanlış, iyi-kötü algıları önceden oluşmuştur. Bu algılar çerçevesinde bireyin doğru olanı yapması beklenir. Örneğin kültürümüz içinde bir kadının çocuk sahibi olabilmesi için önce evlenmesi gereklidir. Çünkü aile kurumuna yüklediğimiz anlam, kadının toplumsal hayattaki yeri ve kadının cinsel kimliği evlilik öncesi ilişkileri meşru görmemektedir. Bu durum toplumsal algıların, rollerin belirlenmesindeki önemini yansıtmaktadır.

Kültür olgusu toplumdan topluma değişiklik gösterse de kültür kavramı tüm toplumlar için aynı anlamı ifade etmektedir. Çünkü her toplum kendi kültürünü öğrenerek ve öğreterek var olabilmektedir. Kültür kuşaktan kuşağa aktarılan, dolayısıyla yaşayan ve süreklilik gösteren yapıya sahiptir. Kültürün aktarılma süreci süreklilik gösterdiği için, kültür var olduğu kuşaktan yeni kuşaklara geçerken toplumun değişme ve ilerleme sürecinden etkilenmektedir. Dolayısıyla kültür gelişen, değişen ve ilerleyen bir özellik sergilemektedir. Yaşadığı değişim ve gelişim toplumdan topluma farklılık gösterse de kültürün toplum ve devlet içindeki yeri değişmez. Bu nedenle kültür kavramının tanımlamaları benzer özellikler taşımaktadır. Tylor'da kültürü şu şekilde ifade etmiştir:⁵

“Uygurlık ve kültür; bilim, inanç, simge, sanat, ahlak, yasa ve geleneklerin yanı sıra, insanın toplumsal bir varlık olarak edindiği diğer tüm yetenek ve alışkanlıkları da kapsayan karmaşık bir bütündür.”

Kültür kavramı tek boyutlu değildir. Tylor'un tanımlamasında da değinildiği üzere toplumsal bir varlık olarak insanın edindiği tüm birikimleri kapsamaktadır. Toplum olarak yaşamının gerektirdiği ve öğrettiği davranış biçimleri toplumsal alışkanlıklarımızı, algılarımızı, geleneklerimizi oluşturur. Bu birikimlerimiz ve algılarımız değerlerimizin oluşmasını sağlayarak sosyal, siyasal ve ekonomik hayatımızın da belirlendiği genel bir

⁵ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel Siyasa Siyasal Sosyolojiye Giriş*, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006, s.235.

çerçeveyi oluşturur. Kültür, onu oluşturan unsurları belirleyen ve ondan etkilenen bu kapsayıcı çerçevenin bütünüdür. Kültür, toplumun mitleri, simgeleri, doğru ve yanlışla yüklediği anlam, sanata, ahlaka bakış açısı ve toplumsal barışı sağlama aracı olan yasaları oluşturarak devletin niteliklerini belirleme gibi pek çok alanın şekillenmesini sağlamaktadır.

Kültürün oluşmasında ve kültüre uyum sağlama sürecinde bireyleri çevreleyen davranış biçimlerini normlar, değerler ve yaptırımlar oluşturmaktadır. Toplumdaki her bireyin uymak zorunda hissettiği, yıllardır uygulanan ve kabul edilen değerler sistemi normları oluşturmaktadır. Normlar, toplum için ortak değerleri, geçmişi, alışkanlıkları ifade ederek toplumun kabul ettiği algılarını belirler. Her toplumun iyi-kötü, doğru-yanlış gibi algıladığı davranışlar, düşünme şekilleri vardır. Toplumsal bütünlüğün sağlanması konusunda da bu algılar etkilidir. Bireyler, toplumun hassasiyetlerini, değerlerini, ahlakını ve diğer tüm birikimlerini öğrenerek, kabul ederek veya kabul etmezse ve uyum sağlamazsa karşılaşacağı toplumsal tepkilerin farkında olarak yetişir. Bu durum toplum içinde kabul edilme veya toplum tarafından dışlanma şeklinde olabilir. Bu bağlamda Duverger, kültürün içeriğini üç aşamada açıklamaktadır:⁶

“İlk aşamada, rol ve davranış modellerini belirleyen bir normlar bütünü yer alır. Normlara uymayı sağlamak üzere ise birtakım yaptırımlar öngörülmüştür. Bu yaptırımların varlığı ve uygulanabilirliği ise normlara saygı göstermeye atfedilen değerlerle haklı kılınır.”

Toplumsal normların kabul edilmesi ve benimsenmesinin sağlanması için uygulanan araç; yaptırımlardır. Yaptırımlar uyulması gerekene uyulmadığı takdirde bireylerin karşılaşacağı zorlamaları ifade etmektedir. Bu zorlamalar devlet eliyle, hukuk yoluyla olabileceği gibi toplumsal anlamda da kendini, toplumdan dışlanma, uzaklaştırılma olarak gösterebilir. Örneğin, hırsızlık, cana kast gibi suçların cezai yaptırımlarının yanında, bu eylemlerde bulunan kişilerin toplum içerisinde ‘kötü’ olarak algılanması ve istenmemesi, bu kişilerin toplum tarafından da bir yaptırıma maruz kaldığını ve cezalandırıldığını göstermektedir.

Kültür, insanlar arasında ve insanlar yoluyla vardır ve çeşitli sosyal etkileşim formlarını, insan ilişkilerini veya sosyal süreçleri barındırır. Kişilerden bağımsız, sürekli ve kapsayıcı bir misyonu vardır. Her birey yaşadığı toplumun ortak değer, kurallar ve

⁶ Maurice Duverger, *Siyaset...*, s.80.

alışkanlıklarını sosyalleşme sürecinde öğrenir. Bu sayede birey kazandığı davranış örüntülerine göre düşünür, sosyal rollerini ve değerlerini oluşturur.⁷

Kültür kavramı toplumsal boyutu daha baskın olan bir kavram olmasının yanında insan aracılığıyla oluşmasına rağmen onu oluşturan insanlardan bağımsız bir özellik taşır. Toplumsal boyut; insanlar arasındaki ilişkileri, süreçleri de içinde barındırmasından dolayı toplumsal uyumu sağlar. Bütünlüğün ve uyumun yanında aynı zamanda kişilerden bağımsız bir gerçekliği de yansıttığı için kapsayıcıdır. Toplumu çepeçevre saran alışkanlıklar, özgünlükler, davranış kalıpları içerisinde yaşamanın sonucunda toplumun fertleri de onun bir parçası olur ve onun öngördüğü doğrultuda biçimlenir. Böylece kültür yaşamaya ve aktarıldığı bireyler tarafından kabul görmeye devam eder.

Kültür somut olarak gözlemlenemese de hayatın her alanında etkileri hissedilen bir kavramdır. Dolayısıyla kültür üzerinde pek çok sosyal bilimcinin araştırmaları ve tanımlamaları bulunmaktadır. Bu sosyal bilimcilerden Ficher kültürün işlevlerini şöyle ifade etmiştir:⁸

1. Kültür toplumda bir yaşama şeması, yaşama deseni sağlar. Sosyal davranışların çeşitli parçalarını birleştirerek sistematize eder ve anlamlı bir bütün oluşturur.
2. Kültür toplumların değerlerini bir araya getirir, içerir ve yorumlar.
3. Kültür sosyal dayanışma için bir temel oluşturur.
4. Her toplum birbirinden farklı olduğu için kültürler de birbirinden farklı özelliktedir.
5. Her kültür kişiliğin oluşmasında en başat öge konumundadır ve her kişilik üzerinde kişilerin kaçamayacağı bir kültürel damga vardır.

Bu anlamda kültürün; toplumsal davranış kalıplarını oluşturduğunu, toplumun tamamından izler taşıdığını bu yönüyle bütünleştirici olduğunu ve sosyal dayanışma koşullarını sağladığını anlayabiliriz. Kültür, pek çok değer, geleneklerin, tarihsel sürecin, inanç sisteminin, siyasal ve ekonomik yapının bileşimiyle oluşur ve bunlar üzerinde etkilidir.

Kültür grup hayatını düzenleyerek sosyal ihtiyaçlarının tatminini sistematize eder. Bu anlamda her toplumun ayırt edici özellikleri vardır ve kültür toplumun değerlerini sistemli

⁷Joseph Fitcher, *Sosyoloji Nedir*, (Çev: Nilgün Çelebi), Anı Yay., Ankara, 2004, s.154-155.

⁸ Joseph Fitcher, *Sosyoloji ...*, s.158-160.

bir bütün haline getirerek toplumsal dayanışmanın temelini oluşturur.⁹ Sosyal ihtiyaçların karşılanması, toplumsal değerlerin ve normların korunması ve devam edebilmesi için önem taşımaktadır. Aynı toplumun üyesi olduğumuzu hissettiğimiz önemli günlerden biri olan bayramlar, törenler, kutlamalar bu durumu somutlaştırmaktadır. Bu günler toplumun tamamı için özeldir ve bu özel günün geçirilmesi için belirlenen ritüeller vardır, toplumsal roller belirlidir ve kişilerin bu rollere uygun davranması beklenir. Örneğin bayramlarda çocukların görevi şeker toplamak büyüklerin görevi de çocuklar için şeker bulundurmaktır. Kültürün toplumsal dayanışma rolünü, toplumsal düzeni sağlama ve birlik beraberlik duygusunu canlı tutma olgusu oluşturmaktadır.

Kültür konusunda yapılan bir tanımlama da Ozankaya'ya aittir;¹⁰

“Kültür, insanların toplumsal ve tarihsel gelişim içinde yarattıkları bütün maddi ve manevi öğelerin toplamıdır. Teknik ilerlemenin, üretimin, eğitimin, bilimin, yazı ve öbür güzel sanatların belli bir toplumsal gelişme aşamasındaki düzeyini gösterir. Bu nitelikleriyle kültür, halk etkinliklerinin ürünüdür.”

Bu tanımlama kültürün bir süreç olduğunu ifade etmektedir. Diyalektik kavramı toplumsal süreçler için de geçerli olan bir kavram olduğu için kültür uzun yıllar boyunca bazı değişimler yaşayarak toplumun diğer fertlerine aktarılmaktadır. Bu yönüyle sürekli ilerleyen, değişen bir süreci ifade etmekte ve bulunduğu sürecin özelliklerini yansıtmaktadır. Toplumdaki bireylerin tümünün ürünü olan kültür, o toplumun gelişmişlik düzeyine göre değişiklikler göstermekte ve tüm maddi ve maddi olmayan gerçekliklerinden etkilenmektedir. Ekonomik etkinliklerden, sosyal ve siyasal hayattan etkilenen kültür zaman içerisinde değişir. Örneğin, kapitalist ekonomik sistemin gelişmesi sonucunda bireylerin tüketim alışkanlıklarının değişmesi ya da yurttaşlık bilincinin gelişmesi ile yöneten-yönetilen ilişkisinin değişmesi gibi toplumsal gelişmeler, kültür içindeki algılarımızı da etkilemektedir. Bu bağlamda kültürü oluşturan maddi ve manevi öğelere değinmekte fayda vardır.

Kültürün maddi öğeleri; toplumun ya da grubun herhangi bir gelişim aşamasındaki üretim, teknik yetenek ve becerilerini ifade ederek insanın doğaya egemenliğinin ölçüsünü anlatır. Manevi öğeler ise; toplumsal yaşamı düzenleyen değerler, kurallar, bilgiler, gelenekler ve inançlardan oluşur.¹¹

⁹ Faruk Kocacık, *Toplumbilim Ders Notları*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay., No: 92, Sivas, 2003, s.86-88

¹⁰ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel ...*, s.215.

¹¹ İbid .

Kültür kavramı çok yönlü bir yapıyı ifade etmektedir. Yukarıda belirtilen maddi ve manevi öğeler kültürün oluşmasını sağlamaktadır. Bu süreç etkileşim yoluyla kendini göstermektedir. Kültür içinde bulunduğu çevreden etkilenmekte çevre de kültürden etkilenmekte ve kültüre göre biçimlenmektedir.

Dönmezer, her sosyokültürel sistemin çevreden etkilendiğini ancak kültürün unsurlarını belirleyemeyeceğini, kültürün bizzat kendi kendisini belirlediğini belirtmiştir. Kültürün sürekli değişen bir yapısı olduğuna değinerek kültür üzerindeki değişmeyi üç genel nedenle açıklamıştır:¹²

1. Toplumun işgal ettiği ekolojik alanda değişiklik,
2. Değişik kültür örneklerine sahip toplumlar arasındaki temaslar,
3. Gelişim yoluyla bir toplum içinde meydana gelen değişimler.

Kültürün durağan yapıda olmadığına ve süreç içinde değişimler yaşadığına değinmiştik. Yukarıda belirtilen nedenleri incelediğimizde ekolojik ortamın, toplumsal temasların ve toplumsal gelişmelerin etkisiyle kültürün değişeceği görülmüştür. Örneğin göçebe hayat yaşayan bir toplumun yerleşik hayata geçmesiyle gündelik hayatı ve davranış kalıpları değişime uğramaktadır. Zaman içerisinde kültürel anlamda da bu yönde değişimler yaşanacaktır. Kültürleşme süreci aynı zamanda etkileşim süreci de olduğu için farklı kültürel özellikler taşıyan toplumlar birbirlerinden etkilenmektedir. Bu yüzden kültürler arası etkileşim, kültürel değişimlerin yaşanmasına neden olur

Kültür bireylerin çoğu için ortak olan zihinsel, ahlaksal, simgesel evren durumundadır ve insanlar bu evren sayesinde iletişime geçebilmekte ve toplumun bir üyesi olduğunu hissetmektedirler. Kültür toplumsal sınıf, mülkiyet, toplumsal tabakalaşma, ulus gibi kavramları oluşturarak sadece fikirlerin değil olguların da yaratılmasında ve ayakta tutulmasında katkı sağlamaktadır.¹³

Her toplumun birbirinden farklı simgeleri ve mitleri vardır. Bu simgeler kültür yoluyla kuşaklara aktarılır ve değer kazanır. Simgeler toplumu bütünleştirici öğelerdir. Toplumdaki her birey için aynı anlamı ifade etmektedir. Örneğin kurt simgesi Türkler için Ergenekon Destanı'nı, bayrağın şekli Kurtuluş Savaşı'ndaki mücadeleyi anlatmaktadır. Bunlar toplumun ortak değerleri ve tarihidir; bu yüzden bütünleştiricidir ve aidiyet duygusunu

¹² Suhi Dönmezer, *Toplumbilim*, Beta Yay., İstanbul, 1999, s.102-104.

¹³ Gönül İçli, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yay., Ankara, 2008.

geliştirir. Bu değerlerin yaratılması aynı zamanda ortak kültürün de yaratılmasıdır ve kültür bu değer ve simgelerin taşıyıcısıdır.

Yapılan tüm tanımlamalardan kültür hakkında çıkarılabilecek bazı sonuçlar vardır.

- Kültür insanla var olmaktadır ancak insanın kendisinden bağımsız bir yapıya sahiptir.
- Kültür toplumu oluşturan tüm insanların ortak ürünüdür ve toplumsal anlamda ortak payda işlevi görür.
- Kültür yaşayan bir sistemi ifade eder ve devamlılığını nesilden nesile aktararak sağlamaktadır.
- Bir toplumun kültürünü incelediğimizde toplumun pek çok alanına dair (ekonomik, siyasal, sosyo-kültürel) izler bulabiliriz.

1.1. SİYASAL KÜLTÜR KAVRAMI

Siyasal kültür kavramı bireylerin içinde bulundukları siyasal sistemle olan ilişkilerinde izledikleri tutum ve davranışları içermektedir. Toplumu oluşturan bireyler yaşadıkları toplumun kültürünün etkisindedirler ve siyasal anlamda yürütülecek olan politikalara karşı da geliştirecekleri tutum ve davranışlarda bu kültürün özelliklerini yansıtır. Çünkü siyaset de kültürün oluşmasında etkindir. Toplamların kazandıkları değerler, inanç sistemi, sosyal yaşamda olumlu veya olumsuz olarak kabul edilen, kutsallaştırılan veya yüceltilen kavramlar, mitler vardır. İşte bütün bu sistem, toplumların siyasal kültürünü oluşturmaktadır.

Öztekin siyasal kültürü şu şekilde tanımlamıştır:¹⁴

“Bir toplumun gerek o toplumun siyasal sistemi içinde yer alan, gerekse öteki siyasal oluşumlar dediğimiz, devlet, parlamento, hükümet, siyasi parti, kamu yönetimi, siyasal iktidar, demokrasi, seçim, anayasa vb. gibi kavramlar konusundaki bilgisi, görgüsü, alışkanlıkları, yaklaşımları, tutum ve davranışlarının tümüdür diyebiliriz.”

Siyasal kültür, siyasal alan içinde bulunan tüm güçler, alışkanlıklar, doğrular/yanlışlar, siyasal kabullenmeler hakkındaki tutumlardır. Sınırları toplumsal kabullenmeler

¹⁴ Ali Öztekin, *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007, s.215.

doğrultusunda çizilen ve siyasal hayatı biçimlendiren tüm kararlara, kurumlara, düşünce sistemine etki eden bir duruştur.

Siyasi kültür; bireylerin ve grupların siyasal duruş ve tavırlarını ve genel olarak tüm siyasi pratikleri bir biçimde şekillendiren, insanların siyasal olana ilişkin olarak sahip oldukları değerler, ritüeller, semboller ve inançlar bütünüdür.¹⁵

Girdner, siyasal kültürün üç boyutuna dikkat çekmektedir; zihinsel, etkili ve değerlendirilebilir olması. Zihinsel boyutu, ölçülebilir bilgilerimiz ve hükümet politikalarına ilişkin bilgilerimizin oluşturduğunu belirten yazar; etkili boyutun ise bağımsız politikalara ilişkin duygularımızın oluşturduğunu ve değerlendirilebilen boyutu politik yargılarımızın oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁶

Siyasal kültür kavramı, kültür kavramı gibi toplumsal ve siyasal hayatı etkileyen, soyut olmasına rağmen somut gerçekler üzerinde etkisini görebileceğimiz özellikler taşıdığı için siyaset bilimi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu yüzden de siyasal kültür kavramını tanımlayan ve açıklamaya çalışan pek çok yazar ve düşünür vardır. G.M. Patrick siyasal kültürün siyaset yazınında dört farklı kavramlaştırmasının olduğunu ifade etmiştir ve genel özelliklerine göre sınıflandırmıştır. Bunlar:¹⁷

1. D. Easton'un yaptığı Nesnel (Objective) kavramlaştırma,
2. G. Almond, B. Powel ve S. Verba'nın Psikolojik veya Öznel (Subjective) kavramlaştırma,
3. L. W. Pye'in Bulgusal (Heuristic) kavramlaştırması,
4. R. R. Fagen ve R. C. Tucker'in İçlemsel (Comprehensive) kavramlaştırmasıdır.

Easton'un kavramlaştırması siyasal kültür ile siyasal sistem arasındaki ilişkiye dayanır. Nesnellikle anlatılmak istenen bireyleri aşan, onlardan bağımsız ve bir arada tutan bütünlüktür. Her toplumun siyasi ve kültürel hedefleri vardır ve bunlar toplum nezdinde kutsaldır. Bu nedenle bu hedeflere saygı gösterilir ve tartışmaya açılmazlar. Dolayısıyla bu hedeflerde toplumsal bir görüş birliği, mutabakat vardır. Bu anlamda siyasal kültür, siyasi

¹⁵ Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, Lotus Yay., Ankara, 2003 s.223.

¹⁶ Eddie J. Girdner, *People And Power An Introduction To Political Second Edition*, Literatür Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.110.

¹⁷ Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, s.224.

sistemin girdi- çıktı ilişkisine etki etmektedir. Bu bağlamda siyasi sistem ve siyasal kültür arasında uyumun olmaması durumunda siyasal sistemin işleyişinde sorunlar yaşanır.¹⁸

Bu tanımlamaya göre siyasal sistemin işleyebilmesi için siyasal kültürün siyasal sistemle uyum sağlaması gerekmektedir. Çünkü siyasal hedefler toplumsal hedefler olarak kabul görür ve mutabakat sağlanırsa hedeflerin gerçekleştirilmesinde ortaya çıkabilecek sorunlar engellenmiş olmaktadır. O yüzden siyasal kültürün misyonu siyasal sistemin işleyebilmesidir.

Psikolojik kavramlaştırma ise; nesnel kavramlaştırmanın tam tersidir. Psikolojik kavramlaştırmada siyasal kültür konusundaki özne bireydir. Yani siyasal kültürün, bireyi aşan ve ondan bağımsız olduğunu kabul etmemekte ve siyasal kültürün siyasal sistem içerisindeki bireylerin siyasete karşı tutum ve davranışlarıyla oluştuğunu belirtmişlerdir.¹⁹

Bu tanımlamaya göre siyasal kültür bireyden bağımsız değildir. Bireylerin siyasal sistem karşısındaki tutumları siyasal kültürü oluşturmaktadır.

Bulgusal kavramlaştırmada ise; siyasal kültürün ne olduğu ancak araştırma yapılarak bulunabilir. Pye'a göre siyasal kültür bir toplumun geleneklerini, kamu kurumlarının ruhunu, yurttaşlık bağını, kolektif akıl yürütmeyi, liderlerin üslubunu ve kodlarını içerir.²⁰ Pye yapılacak araştırmada psikolojik eğilimlerin önemini yadsımamıştır; ancak kolektif tercihin önemini vurgulamıştır. Bu açıdan bakıldığında siyasal kültür; bir siyasal sistemin hem kolektif tarihinin bir ürünü, hem de o sistemi oluşturan bireylerin yaşam tarihlerinin bir ürünü olmaktadır.²¹

Bulgusal tanımlamaya göre de siyasal kültür genel bir tutumun ifadesidir. Yaşanılan toplumsal düzende sahip olunan değerler, algılar ve simgelerin o siyasal kültürü ifade ettiği belirtilmiştir. Örneğin, siyasal lider olan Atatürk'ün Türk toplumu için önemi ve siyasal hayat içindeki yeri pek çoğumuz için Kurtuluş Savaşı'nın önderi, Cumhuriyet'in kurucusu olduğu yönündedir. Bu düşünme biçimi Atatürk'ün kolektif tarihimizin ürünü olmasından dolayıdır. Atatürk sonrasında gelen pek çok siyasal kişiliğin tüm toplum için 'lider' olarak algılanmaması da toplumda var olan 'lider' algısından kaynaklanmaktadır.

¹⁸ İbid.

¹⁹ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji* (3.Baskı), Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1996, s.48.

²⁰ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal ...*, s.49.

²¹ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel ...* s.238.

İçlemsel kavramlaştırmanın siyasal kültür tanımlamasında ise; mevcut olan nitelik ve özelliklerin tümü anlaşılır. Siyasi kültür, bireyin davranışları ile zihin yapıları arasında bağlanmayı hem açık davranışlar hem de bu davranışları şekillendiren psikolojik etmenlerden oluşmaktadır.²²

İçlemsel karşılaştırma siyasal kültür kavramlaştırmaları içindeki en kapsamlı olanıdır. Çünkü birey hem yaşadığı toplumun siyasal kültürü içerisinde yetişmekte ve dolayısıyla siyasal kültürden etkilenmekte hem de bireyin siyasal sisteme ilişkin düşünce ve algıları oluşmaktadır.

Bütün bu kavramlaştırmalar içerisinde en yaygın olarak kullanılan Almond ve Verba'nın psikolojik kavramlaştırmasıdır.

Almond ve Verba 1958 ve 1963 yılları arasında ABD, İngiltere, Federal Almanya, İtalya ve Meksika'da yaptıkları geniş çaplı araştırma ile siyasal kültürün siyasal rejim ve özellikle demokrasi üzerindeki etkisine dair bulgular elde etmişlerdir. Bu bulgulardan ilki; üç siyasal kültür modeli üç ayrı siyasal yapıyla bir arada görülüyordu. Dinsel siyasal kültürün; merkezci olmayan, geleneksel yapıya uygun düşüyor olması; bağımlılık siyasal kültürün; otoriter ve merkezci yapıya uygun düşüyor olması ve katılımcı siyasal kültürün ise; demokratik bir yapıya uygun düşüyor olmasıydı. Buradan hareketle siyasal kültürün siyasal yapıyla uyumlu olmasının, siyasal sistemin istikrarını sağladığını; tersi durumunda ise sistemin işleyişinin bozulduğunu ortaya koymuşlardır. İkinci bulgu ise; hiçbir siyasal kültür modelinin bir toplumda tek başına bulunmamasıydı. Yani yeni siyasal kültür hiçbir zaman eskisini kovmuyor fakat eskisinin önüne geçiyordu. Buradan hareketle her ülkenin siyasal kültüründe dinsel, bağımlılıkçı ve katılımcı öğelere rastlayabileceğizdir. Üçüncü bulgu da üç siyasal kültür modeliyle ilgili öğelerin dengeli ve uyumlu bir biçimde bir arada olmasının demokrasinin iyi işlemesi için gerekli olduğudur.²³

“Almond, Powell ve Verba, bu bağlamda siyasal kültürü bir siyasal sistemin üyeleri arasında siyasete karşı bireysel tutum ve yönelimlerin sarmalı olarak tanımlamışlardır.”²⁴

Yapılan tanımlamalar çerçevesinde siyasal kültürün siyasal hayat ve siyasal olana ilişkin etkisini gözlemlemekteyiz. Siyasal kültür, siyasal sistemin işleyebilmesi için gereklidir ve uyumun bozulması halinde siyasal sistemin işleyişi de bozulur. Siyasal kültür

²² Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal ...*, s.49.

²³ Ahmet Taner Kışlalı, *Siyaset Bilimi Giriş* (4. Basım), İmge Yay., Ankara, 1994, s.108-110.

²⁴ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel ...*, s.237.

içerisinde yaşanan değişimler birbirini yok etmeden ama önüne geçerek ilerlemektedir. Dinsel, bağımlılık ve katılımcı siyasal kültür tiplerinin dengeli ve uyumlu olması demokrasinin iyi işlemlerini sağlamaktadır.

1.2. SİYASAL KÜLTÜR OLGUSU

Siyasal kültür, siyasal olaylar karşısında algılarımızın ve tepkilerimizin oluşmasını sağlayan, siyasal alanın ve siyasal sistemin oluşmasında etkili olan tüm toplumu etkileyen ve kapsayan bir bütündür. Kişilerin siyasal tepkilerini içinde yaşadıkları siyasal kültür ortamı şekillendirir.

Siyasal kültür oluşmasında siyasal alan, siyasal kültür ve siyasal sistem etkilidir. Siyasal kurumlardan oluşan siyasal yapı, siyasal kültür ile anlam kazanırken; siyasal kültür de bireylerin siyasal sistem karşısındaki eylem biçimleri, inanç ve tutumlarıyla biçimlenmektedir.²⁵

Siyasal kültürün oluşmasında bireylerin siyasal nesnelere karşı tutumunun oluşmasında üç etken vardır;²⁶

1.Bilişsel (Cognitive),

2.Duygusal (Affective) ve

3.Yargısal (Evaluative) etkenlerdir.

Bilişsel Öğeler; bireyin içinde yaşadığı sistemin işleyişine, ileri gelen bireylerine, liderlerine veya politik sorunlarına ilişkin bilgiye sahip olmasıdır. Bu bilgiler bireyin sisteme uymasının tamamlayıcı bir parçası olabilir.

Duygusal Öğeler; bireyin ailesini veya çevresinin etkisiyle sistemi duygusal olarak reddetmesidir. Birey otoritelerce kendisine empoze edilen veya edilmeye çalışılanlara duygusal olarak uymayabilir ve hatta karşı tepkiler de geliştirebilir.

Yargısal Öğeler; bireyin sistemi ‘moral değerlendirmeye’ tabi tutmasıdır. Birey değerler ve inançlara sahiptir ve örneğin bireyin etik normları, kayırmacılığı kınamasına yol açabilir.²⁷

²⁵ Esat Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, Der Yay., İstanbul, 1995, s.200-201.

²⁶ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal ...*, s.50.

²⁷ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel ...*, s.239-240.

Bu üç etken bireylerin siyasal sisteme karşı tutumunu belirlemektedir. Bu öğelerin oluşması için bireylerin bilgi sahibi olması gerekmektedir. Çünkü sistem hakkında bilgi sahibi olmayan bireylerin ona karşı tutum geliştirmesi imkansızdır. Sahip olunan bilgilerle, duygusal ve yargısal çıkarsamalar yaparak siyasal bir tutum geliştirilebilir. Duygusal ve yargısal öğelerin oluşmasında sadece bilgi yeterli değildir, bireyin değerleri, inançları, çevresel etkenler ön plandadır. Ancak yine de siyasal sisteme karşı oluşan tutumlarımızda bu üç öğenin etkisi bulunmaktadır. Ataerkil ve feodal bir toplumda yaşayan bireyin devlet algısını belirleyen ilk durum, devletin ne olduğuna dair sahip olduğu bilgidir. İkinci olarak yaşadığı toplumda devletin ne olarak var olduğu düşüncesidir. Devletin nasıl bir otorite olduğuna karar verme süreci, kişinin çevresiyle olan etkileşimi çerçevesinde biçimlenir. Üçüncü olarak ise devletin ne olduğu veya ne olması gerektiği düşüncesi çerçevesinde kendi devlet algısını oluşturur ve siyasal kültüre karşı tutumunu belirler. Ancak siyasal kültür içinde siyasal olana karşı tutum geliştirme süreci, sürekli bir etkileşim olduğu için, etkileyen ve etkilenen arasında ortak düşüncelerin var olması beklenir.

Psikolojik kavramasallaştırma üç tür kültür tipi öngörmektedir;²⁸

- 1.Yöresel (Parochial) Kültür,
- 2.Uyruk (Subject) Kültür ve
- 3.Katılımcı (Participant) Kültürdür.

Yöresel nitelikte siyasal kültürde; birey köy veya kabile grubunun dışında siyasal sistemin ya çok az farkındadır ya da hiç farkında değildir. Dolayısıyla birey siyasal sistem konusunda değerinin veya etkisinin de farkında değildir. Bu nedenle bireyin siyasal sisteme ve siyasal aktör olarak kendi kendisine yönelik bilişsel, duygusal ve yargısal yönelimleri sifıra yakındır diyebiliriz. Bu tip kültür yapıları geleneksel ve geçiş toplumlarına özgüdür.²⁹

Uyruk siyasal kültür tipinde; birey yaşantısında siyasal sistemin etkisinin farkındadır ve kendisini siyasal sistemin bir parçası olarak görür. Ancak siyasal hayattaki rolü pasiftir ve hükümet tarafından yönlendirilmektedir. “ Politika tercihlerine, yönetime dair pozitif veya

²⁸ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal ...*, s.51.

²⁹ Ali Yaşar Sarıbay, *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, Everest Yay., İstanbul, 2008, s.83.

negatif beklentilere, rejim ve otoriter hakkında meşruluk anlayışına veya ondan yabancılaşma duygusuna sahip olmakla beraber, siyasal katılımcı değildir.”³⁰

Katılımcı siyasal kültür tipinde; birey siyasal sistemin ve kendisinin siyasal kültür üzerindeki etkisinin farkındadır ve bu konuda isteklidir. “Birey, siyasete katılım için fırsatların oluşumunu, fırsatların kullanımını değerlendirme yeteneğine ve etkinlik duygusuna sahiptir.”³¹

Siyasal kültür tipleri kuşkusuz toplumların gelişimleri ile ilgilidir. Ekonomik yapı, tüm toplumsal ve siyasal hayatı etkilemekte ve devleti biçimlendirmektedir. Gelişmiş ülkeler ve az gelişmiş ülkeler arasında yapılan sınıflandırmalarda ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerinin farklı olduğu gözlemlenebilir. Kabul edilen ekonomik sistem, üretim ilişkileri, toplumsal sınıfların üretimdeki ve bölüşümdeki payları, toplum bireylerinin siyasal hayattaki yerlerini de belirlemektedir. Aynı zamanda toplumun diğer bütün bileşenleri (toplumu o toplum yapan özellikleri) ile sosyal ve siyasal hayattaki durumları da siyasal kültür tiplerinin oluşmasında etkilidir. İktidarın ve egemenliğin kaynağının ne olduğu, ülkenin demokratikleşme eğilimi, kentleşme, okur-yazarlık oranı gibi toplumun yapısal özelliklerini belirleyen unsurlar da siyasal kültür tiplerini belirlemektedir. Bireyin siyasal insan olma eğilimi, içinde bulunduğu toplum, kültür, siyasal kültür gibi ortak değerlerden etkilenmekte ve bu durum siyasal insan olma sürecini hızlandırmakta veya yavaşlatmaktadır. Bireyin siyasal hayatta etkin olabilmesi için, bu ortak payda haricinde bireysel değer ve tutumları da etkilidir. Bireyin değişime direnmesi veya siyasal alanda kendine fazlaca yer vermemesi, bulunduğu siyasal kültürün buna izin vermemesi olabileceği gibi, bireysel olarak oluşturduğu kanaat de etkili olabilmektedir.

Sarıbay, psikolojik kavramlaştırmanın en önemli eksiğinin hangi tip siyasal kültür tipi olursa olsun ön planda olanın bireylerin değer ve inançları olduğunu ancak; kültürün kolektivitinin ürünü olduğunu belirtmiştir.³²

Kültür ve siyasal kültür ortak aklın, ortak geçmişin, ortak değerlerin ve inançların ürünü olduğu için bireyler üzerinde etki oluşturacak ve bir bütünün parçası olduğunu hissettirecek olan şey sembollerdir. Semboller farklı toplumlar ve kültürler için benzerlik

³⁰ Akif Emiroğlu, *Toplumbilimsel ...*, s.243.

³¹ İbid.

³² Ali Yaşar Sarıbay, *Global ...*, s.52.

taşımasa da her toplum için benzer anlamları vardır. Bireyler o sembollerde kendilerini bulurlar ve topluma, devlete karşı aidiyet hissederler.

Sembollerin yönelmiş olduğu üç amacı Sarıbay şöyle ifade etmiştir;³³

1.Zihinsel Ekonomi Yapmak; özetleme, bilgi ve yaşanan olayı indeksleme faaliyetidir. Bu anlamda yaşanan dönemi hatırlatan, toplum için aynı şeyi ifade eden sembollerdir. Örneğin ülkemiz için '24 Ocak Kararları', '12 Eylül' toplum için bir sembol niteliğindedir.

2.İletişim İhtiyacımızı Karşılamak; birbirini tanımayan bireyler için ortak anlamı olan sembollerin olması onların iletişim kurmasını sağlamaktadır. Örneğin tutulan takımların amblemleri, çeşitli rozetler, amblemler kişiler arasında ortak olan bir değeri ifade etmektedir.

3.Toplumsal veya Siyasal Kimlikleri Belirlemek veya Onamak; ulusal marşın, bayrak töreninin, ulusal liderinin ölüm yıldönümünün toplumda yarattığı etki örnek gösterilebilir.

Siyasal kültürün önemli bir yönünü de semboller, toplum için aynı olanı ifade eder. Çünkü kültür bir birikimdir. Belli bir zaman ve sürecin sonucunda kolektif olarak üretilmiş, emek verilmiş, mücadele edilmiş, onları ötekilerden ayıran bir üründür. Bu bağlamda semboller toplum içinde aynı duyguları, aynı algıları ve ortak bir geçmişi ifade ettiği için toplumsal dayanışma da sağlamaktadır.

1.3. Siyasal Kültür ve Siyasal Toplumsallaşma

Siyasal kültür konusunda incelenmesi gereken bir kavram da siyasal toplumsallaşmadır. Çünkü birey siyasal toplumsallaşma süreci ile yaşadığı toplumun siyasal kültürünü öğrenmekte ve uyum sağlamaktadır. Bu amaçla toplumsallaşma kavramına değinmekte fayda vardır. Bireyin yaşadığı toplumun özelliklerini, değerlerini öğrenerek toplumun bir parçası olma sürecine toplumsallaşma denilmektedir.

Giddens, toplumsallaşmayı, yardıma gereksinimi olan bebeğin, doğduğu kültür için geçerli olan becerileri edinerek, kendi bilincinde olan bilgili bir kişi olma süreci olarak tanımlamaktadır.³⁴

Bireylerin yaşadığı coğrafya, içinde bulunduğu kültürler birbirinden farklı da olsa yaşadığı topluma uyum sağlamaktadır. Toplumsal davranış kalıpları ve toplumsal değerlerle yetişen birey zaman içerisinde kendi değer yargılarını oluşturmaktadır.

³³ Ali Yaşar Sarıbay, *Global ...*, s.53.

³⁴ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, s.26.

Ancak birey kendi değer yargılarını oluşturan kadar toplumun ve kültürün talepleri çerçevesinde biçimlenmektedir. Toplumun değerlerini, normlarını öğrenme süreci kültürün aktarılma sürecidir. Bireylerin yaşadığı topluma uyum gösterebilmesi için yaşadığı toplumun kültürünü öğrenmesi gerekmektedir. Kültürün aktarılmasında yardımcı olan ve bireyin toplumsallaşmasını sağlayan araçlar bireyin doğuşuyla başlamaktadır.

Duverger, kültürün diğer kuşaklara aktarılmasının en büyük aracının dil ve yazı olduğunu belirterek, çocuğun toplumsallaşma sürecinin ilk olarak ailede başladığını okul ile bu sürecin pekiştirildiğini ve çocuğun sosyalleşme sürecinde yaşadığı toplumun özelliklerini öğrenerek rol ve davranış biçimleri geliştirdiğini belirtmektedir.³⁵

Dil insanlar arasındaki iletişimin temel aracıdır. İnsanlar birbirlerine aktarmak istediği duygu ve düşünceleri dil aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Yazı da iletişim için temel araçlardan biridir ve kalıcıdır. Kişiler kendilerinden önceki birikimlere yazı aracılığıyla ulaşmakta ve doğru ve yanlış, yapılması ve yapılmaması gerekeni bu kültürel miras sayesinde öğrenmektedir. Bunun ötesinde insan toplumsal bir varlık olduğu için bir arada yaşamakta ve insanın ilk iletişimi ebeveynlerle olmaktadır. Ebeveynler topluma katılan yeni bireyi, katıldıkları kalabalık aileye uyum sağlayacak ölçülerde yetiştirmektedir. Doğruyu ve yanlış öğrendiğimiz bunun karşılığında ödüllendirildiğimiz veya cezalandırıldığımız ilk toplumsal kurum ailedir. Ancak kültürün genel olarak aktarımını yaşadığımız kurum ise okuldur. Okul, kültürün aktarılma aşamasındaki devletin nasıl bireyler olmamızı istediğini öğrendiğimiz kurumdur. Geçmişten örnek alacaklarımızın gösterildiği, gelecekte nasıl olmamız gerektiğini öğrendiğimiz yerdir. Ayrıca bireyin sosyal hayatını biçimlendiren toplumsal gruplar, arkadaşlıklar, akrabalık ilişkileri, okudukları, izledikleri, gördükleri bireyin rolünü öğrendiği ve davranış kalıpları geliştirdiği alanlardır. Bu anlamda toplumsallaşma ve kültür aktarım süreci bireyin tercihten bağımsız bir biçimde başlamaktadır. Ancak önceden belirtildiği üzere toplumsallaşma ve siyasal toplumsallaşma süreci tek yönlü bir aktarım olmadığı için birey-toplum arasındaki iletişimin ve etkileşimin boyutunun bireyleşme sürecinde değişime uğrayabileceği her zaman olasıdır.

³⁵ Maurice Duverger, *Siyaset ...*, s.94-101.

Toplumsallaşma ve siyasal toplumsallaşma olguları bir etkileşim süreci ile oluşmuştur. Birey içinde yaşadığı toplumdan ve toplum da bireyden etkilenmektedir. Bu süreç sonucunda birey, topluma ve siyasal sisteme karşı görüşlerini oluşturmakta ve siyasal sistem içerisinde yerini almaktadır. Toplumsallaşma kavramına değindikten sonra siyasal toplumsallaşma kavramına ve tanımlarına değinmek faydalı olacaktır. Siyasal toplumsallaşma kavramını Öztekin şu şekilde tanımlamaktadır:³⁶

“Siyasal toplumsallaşma; bir toplumda siyasal kültürün gelişmesi sonucu, toplumu oluşturan bireylerin içinde bulundukları toplumsal ve siyasal çevre ile, yaşadıkları sürece doğrudan ve dolaylı olarak etkileşimleri sonucu, edindikleri siyasal kültürleri oranında ulusal ve öteki siyasal sistemlerle ilgili görüş, düşünce, tutum ve davranışların tümüdür.”

Bu tanımlama çerçevesinde siyasal toplumsallaşma olgusu siyasal kültürün gelişimi ile ilgilidir. Bireylerin yaşadıkları siyasal sisteme yabancı olmaması, siyasal süreç içerisinde etkin role sahip olmaları ve yaşadıkları siyasal sistemle diğer sistemler arasında karşılaştırma yapabilmeleri siyasal toplumsallaşmayı oluşturmaktadır. Siyaset yapma ve siyasete katılma durumu bireylerin gelişim süreçleriyle de ilgilidir. Ancak insanların yaşadığı topluma yabancılaşmaması, sosyal sorumluluk duyması ve kendini siyasal sistemin bir parçası olarak görebilmesi bu süreci hızlandırmaktadır.

Sigel , siyasal toplumsallaşmayı “siyasal sistem tarafından uygulanan ve kabul gören ilke, değer” olarak tanımlar.³⁷

Sigel’in tanımlaması siyasal sistemin, siyasal toplumsallaşma üzerindeki etkisini yansıtmaktadır. Her siyasal sistem kendi siyasal insanını yaratmaktadır. Siyasal sistem içinde bireylerin neye, nasıl inanacakları, neyin doğru neyin yanlış olduğunu öğrenmesi, iktidarın, otoritenin sınırlarını ve bu güçlerle bireyler arasındaki ilişkinin boyutunu kabullenmeleri sürecidir. Eğer otoriter bir siyasal sistem varsa, bireylerin otoritenin gerekli olduğu yönünde düşünmesi, siyasal toplumsallaşma aşamasında ve siyasal kültürü öğrenmeleri sürecinde etkili olacaktır.

“Greenberg ise siyasal toplumsallaşmanın bireyin kendisine biçilen ‘yurttaşlık rolü’ ve ‘toplum üyeliği’ ve egemen siyasal kültürle uyumlu yaşamaya çalışmak olduğunu belirtir.”³⁸

³⁶ Ali Öztekin, *Siyaset ...*, s.219.

³⁷ Halis Çetin, *İnsan ve Siyaset Siyasetin Psikolojik Temelleri*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003, s.40.

³⁸ Halis Çetin, *İnsan ve...*, s.40.

Geenberg'in tanımlaması da Sigel'in tanımlamasıyla benzerlik taşımaktadır. Siyasal sistemin devam etmesi için devletin ve bireyin düşünceleri ortaklaşmalıdır. Birey devlet uygulamalarının meşruiyetini kabul etmeli ki devlet otoritesi ve uygulamaları aynı şekilde işleyebilsin. Özetle, iki tanımlamada da siyasal toplumsallaşma olgusunda baskın olan tarafın siyasal sistem ve devlet olduğuna değinilmiştir. Siyasal sistem içerisinde rollerin dağılımını belirleyen, tarafların siyasal hayat içerisinde uyacakları kuralları belirleyen; onu yönlendirendir yani devlettir. Bu güç çerçevesinde bireyler hem yurttaşlık görevini yerine getirirler hem de toplumun bir parçası olarak siyasal alanda var olan veya sağlanmaya çalışılan düzen içerisinde yer alırlar. Devlet veya egemen güç, doğru ve yanlışları belirleyerek siyasal kültür üzerinde yönlendiricilik rolü oynamaktadır.

“Easton ve Dennis, siyasal toplumsallaşmayı; bireyin siyasal sisteme toplum tarafından aktarılan değer ve ilkelerin aracılığıyla uyumun sağlanması şeklinde tanımlarlar.”³⁹

Bu tanımlamalar çerçevesinde siyasal toplumsallaşmanın bir süreç olduğunu, birey-toplum etkileşimlerinden doğduğunu ve bireyin siyasal sistemle uyumlulaştırılmasını sağladığını çıkarabiliriz. Siyasal toplumsallaşma sürecinde bireyin siyasal sisteme uygun hale getirilmesi bireyin, hem toplumun hem de siyasal sistemin bir parçası olmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda birey yaşadığı siyasal kültürün ve siyasal sistemin değer yargılarını öğrenerek ve kabullenerek siyasal sistemin biçimlendirdiği, ona karşı çıkmayan ve destekleyen bir parça haline gelir.

Siyasal toplumsallaşma olgusunda devlet ve toplumun etken, bireyin edilgen yapıda olduğunu söyleyebiliriz. Ancak siyasal toplumsallaşma süreci aynı zamanda bireyin siyasal insan⁴⁰ olma süreci olduğu için bireyin de siyasal yapı ve siyasal kültür üzerinde etkisi vardır. Bu bağlamda siyasal toplumsallaşma sürecini karşılıklı etkileşim süreci olarak tanımlayan yazarlarda vardır.

Yücekök, siyasal toplumsallaşmanın tek yönlü ve tek boyutlu değerlendirilemeyeceğini, yapısal ve toplumsal değişmelerin, etki-tepki ilişkilerinin toplumdan topluma değişiklik göstereceğini ve her toplumun değişik sosyo-ekonomik yapısı nedeniyle kendine özgü davranış kalıpları geliştireceğini belirtmiştir.⁴¹

³⁹ Halis Çetin, *İnsan ve ...*, s.41.

⁴⁰ Halis Çetin, *İnsan ve ...*, s.66.

⁴¹ Ahmet Yücekök, “Siyasetin Toplumsal Tabanı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları*, Ankara, 1987, s.12.

Siyasal toplumsallaşma birey ve toplum arasındaki etkileşimi ifade ettiğinden ve her toplumun birbirinden farklı özellikleri olmasından dolayı bu tespitler önemlidir. Toplumsal yapı, toplumları ve toplumsal tepkileri farklılaştıran bir özelliktir. Toplumların ekonomik sistemi de üst yapı kurumlarını etkilemektedir dolayısıyla toplumsal ilişkiler de bu anlamda etkilenmektedir.

Çetin, siyasal toplumsallaşmanın amacını şöyle ifade etmiştir;

“Siyasal toplumsallaşmanın amacı, siyasal değişim sürecine siyasal kültürün belirlediği yönde ve şekilde bireyin uyumlu katılımını sağlamaktır. Hem siyasal toplumsallaşma hem de siyasal değişim sürecinde, farklılaşan bireysel kültür dünyalarının uyumlulaştırılması; ancak yenilenen siyasal kültüre iki tarafın da aynı anlamı yüklemesinden geçer. Bu anlamlandırmanın siyasal literatürdeki karşılığı meşruiyettir.”⁴²

Siyasal toplumsallaşma sürecinde bireyin siyasal kültürün değerlerini alması siyasal sistemle uyumlu olmasını sağlamaktadır. Siyasal sistemle uyumlu olan bireyin siyasal iktidarla olan ilişkisi de uyumlu olmaktadır. Bu sayede de siyasal istikrar sağlanmaktadır. Bu yüzden siyasal kültürün gelişim ve değişim sürecinde birey de değişim ve gelişime taraf olmalıdır. Siyasal alanda aynı anlam yüklenen değerler ve düşünceler siyasal iktidarın siyasal eylemlerinde haklı olması ve haklı olduğunun algılanmasını sağlayacaktır. Bu durum ise siyasal iktidarın meşruiyetinin göstergesidir.

Siyasal toplumsallaşmayı siyasal insan olma süreci olarak açıklayan Çetin, siyasal insan yaratılma sürecinde devletin etkisini ve belirlediği yönde bireyleri değiştirerek meşruiyetini ve siyasal sistemin devamını sağladığını belirtmiştir. Aynı zamanda her siyasal kuramın kendi siyasal insanını yarattığını belirtmiştir.⁴³

Bu tespit aynı zamanda siyasal kültür için de söz konusudur. Siyasal insan olma sürecinde tüm bireyler öncelikle yaşadıkları toplumun kültürünün, ailesinin sahip olduğu siyasal değerlerin etkisindedir. Zaman içerisinde değerleri, ideolojisi oluşur. Toplumun sahip olduğu siyasal kültüre göre şekillenen birey için sorgulama evresi daha sonradan başlamaktadır. Örneğin otoriter rejimlerin uygulandığı toplumlarda sorgulama daha zorlu bir süreci de beraberinde getirmektedir. Çünkü meşruiyet ‘zor’ ile sağlanmaktadır. Ya da ataerkil toplum yapısında olan, patrimonial yönetim anlayışı ile yönetilen toplumlarda yönetme gücü aynı zamanda ‘baba’ otoritesini simgelediği için yönetim karşısında olmak ya da muhalif kimliği açıklamak daha da zorlaşmaktadır.

⁴² Halis Çetin, *İnsan ve ...*, s.65.

⁴³ Halis Çetin, *İnsan ve ...*, s.66-69.

Siyasal toplumsallaşma kavramının tanımına, anlamına ve amacına değindikten sonra kısaca özetlemekte fayda vardır. Siyasal toplumsallaşmanın toplumsal araçları aile, okul, arkadaş çevresi ve sosyal guruplar; siyasal araçları ise siyasal kültürdür. Siyasal toplumsallaşma sürecinde siyasal, kültürel ve mesleki örgütler ve kitle iletişim araçları da etkilidir. Birey doğumundan itibaren toplumun kültürel özelliklerini öğrenirken aynı zamanda siyasal yanı da biçimlenmeye başlar. Öncelikle ailenin yanında ailenin sahip olduğu değer ve inançları öğrenen birey okul ve sosyal çevresi aracılığıyla grup içindeki rolünü öğrenir ve kişiliğinin şekillenme sürecinde edindikleri siyasal yaşamı için temel oluşturur. Okulun da birey üzerindeki etkisi büyüktür. Devlet okullarında devletin belirlediği doğrultuda yetişen bireylerin siyasal yapı ile bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmaktadır. Gelişen teknoloji ile bireylerin bilgiye hızla ulaşma imkanının olması ve diğer iletişim araçları ile bireyin siyasal sistem konusunda bilgi sahibi olması onun siyasal insan olmasını kolaylaştırmaktadır. Özeklikle medyanın bu konudaki önemi büyüktür. Toplumdaki sendikalar, sivil toplum örgütleri, dernekler ve siyasi partiler de bu sürece etki etmektedir. Ortak amaçlar etrafında birleşen bu gruplar siyasal sistem içerisinde yer almakta ve siyasal sistemden etkilenmektedir. Bu anlamda oluşan etkiler de bireyin siyasal sisteme karşı tutumunu belirlemektedir.

Sonuç olarak siyasal kültür, aynı kültür gibi siyasal alanda toplumların kabullendiği değerleri, toplumsal gelenekleri, siyasal tecrübeleri, devleti algılama biçimleri, siyasal alanda biçilen görevleri bütünleştiren bir kavramdır. Siyasal kültürün oluşmasında yine bir kollektiviteden söz etmek mümkündür; çünkü toplumun ve devletin siyasal birikimleri sonucunda oluşmuştur. Siyasal kültürü oluşturan öğelerin hepsinde insan faktöründen söz etmekteyiz ve siyasal kültürün gerek ritüeller gerek simgeler gerekse davranış kalıplarıyla toplumu bütünleştiren bir yapısı olduğunu belirtmeliyiz. Yapılan siyasal toplumsallaşma tanımlarını incelediğimizde bulduğumuz sonuç ise siyasal kültür üzerindeki etkisidir. Siyasal toplumsallaşma, bireylerin siyasal sistemde, siyasal kültürün devam etmesini sağlamak amacıyla siyasal insan olma sürecidir. Bu bağlamda siyasal kültür bir toplumun yönetim anlayışını yansıtan, hassasiyetlerini ve değerlerini oluşturan, toplumu çerçeveleyen bir bütünlüktür.

2. DEVLET KAVRAMI VE DEVLET KURAMLARI

Bu bölümde devlet kavramının ne olduğunu tanımlamaya çalışılacaktır. Bu çerçevede öncelikle Antik Yunan'da, Ortaçağ'da devletin nasıl tanımlandığına değinilerek modern devlet kavramına ulaşılmaya çalışılacaktır. Dönemin öne çıkan düşünürlerinin, devlet, egemenlik, erk konularındaki görüşlerine başvurulacak ve modern devlet tanımına ulaşıncaya kadar sahip olunan birikim değerlendirilecektir. Son olarak devletin günümüzde kazandığı anlam ve devleti oluşturan unsurlar açıklanacaktır. Bu çerçevede Anayasa hukukçularının ve siyaset bilimcilerin görüşleri esas alınacaktır.

2.1. Devlet Kavramı ve Devlet Algısı

İnsanların toplum haline gelmeleri sonucunda yaşadıkları toplumun bireyleriyle olan ilişkileri gelişmiştir. Bireyler arası ilişkiler toplumun oluşması ile karmaşıklaşmış ve toplum halinde yaşamanın bir sonucu olarak toplumsal düzen kavramı oluşmuştur. Topluma ayak uydurulması, toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve belli kurallara bağlanması sürecinde, toplumun üzerinde, toplumsal yaşamı düzenleyecek bir otoriteye ihtiyaç duyulmuştur. Yetkilerle donattığımız, yaptırım uygulama gücü verdiğimiz ve sosyal ihtiyaçlarımızı düzenleme görevi yüklediğimiz bu ihtiyaç süreci devleti ortaya çıkarmıştır. Devlet insanlık tarihiyle var olmamıştır. Tarihsel süreçte yöneten-yönetilen ve iktidar olma ilişkisi çerçevesinde biçimlenmiştir. Bugün bildiğimiz anlamda devletin tarihi 16. yüzyıla dayanmaktadır. Devleti oluşturan unsurlarla beraber, insanlık tarihinin geçirdiği aşamalar ve ihtiyaçlar ölçüsünde, insan eliyle üretilen bir kişiliktir devlet. Devletin ne olduğu konusunda, farklı yazarların ve düşünürlerin farklı tanımlamaları bulunmaktadır. Devleti, baskı aracı, toplumsal sınıfların egemenliğinin göstergesi, tüm toplumu kapsayan , düzen ve barış simgesi gibi algılayan düşünceler ve ideolojiler vardır. Devlet konusunda yapılan tanımlamalar çatışmacı teoriler ve toplum sözleşmecî teoriler olarak sınıflandırılabilir.

Çatışmacı teoriler, devleti bireyin tercihinin ürünü ve bireyden bağımsız gören teoriler olarak ayrılmaktadır. Devletin topluluk faaliyetinden, bireylerin korunma ihtiyacından, toplumun kendi iç çatışmalarından doğduğunu savunan Andrew Heywood'un hakem devlet teorisi; sınıfsal temelle açıklanan kapitalist devlet teorisi ve bireysel özgürlükleri

tehdit eden Leviathan devlet teorisi ile Hegel'in devlet teorisi çatışmacı teoriler arasında yer almaktadır.⁴⁴ Toplum sözleşmecî teorilere göre ise insanlar devleti, adaletin tesis edilmesi, güvenlik gibi gerekçelerle toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde oluşturmuşlardır.⁴⁵ Bu teoriler çerçevesinde devlet aygıtı toplumsal yaşamın sonucu olarak oluşturmuştur. Devlet her iki teoride de farklı ihtiyaçlar nedeniyle oluşturulmuştur. İster adaletin sağlanması ister güvenliğin sağlanması isterse sınıfsal temelli ya da çatışma ürünü olsun devlet, toplumun oluşturduğu ama toplumdan bağımsız bir nitelik taşımaktadır.

Devletin ne olduğu konusundaki görüşler ideolojilerle biçimlenmektedir. Her ideoloji temel aldığı değerler üzerinden devleti tanımlamaya çalışmıştır. Devlet liberalizm için birey özgürlüğünü sınırlandıran bir kurumken; sosyalizmde burjuvazinin egemenlik aracı; muhafazakarlık için var olana düzenin koruyucusu; anarşizm için insan özgürlüklerinin sınırlayıcısıdır. Devlet algısı ideolojilere göre değişse de; devlette tüm ideolojilerden izler buluruz. Bu durumu biraz daha açığa kavuşturmak için sosyalizm ve liberalizmde devlet algısına değinmek faydalı olacaktır.

Marx ve Engels'e göre devlet, sınıflı toplumla beraber egemen sınıfın yani burjuvazinin egemenliğini sürdürmek için baskı aracına dönüşmüştür. Sınıflı toplumlarda devlet, üretim biçiminin sürdürebilmek, var olan mülkiyet sistemini korumak, yürürlükteki yasaları ve düzeni devam ettirebilmek için kitlelerin silahlı, örgütlü bir azınlığa bağımlı kılınması gereken aygıttır.⁴⁶

Marksizm ve sosyalizmde devlet sömürünün aracıdır. Sömürü ise sınıflı toplumla beraber ortaya çıkan bir olgudur. Üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkisi, toplumda bir sınıfın diğer sınıfın emeği üzerindeki artı değeri sömürmesiyle sonuçlanmaktadır. Devlet de sömüren sınıfın yani burjuvazi sınıfının, sömürülen sınıf yani proleterler üzerindeki egemenliğini sürdürebilmesi için zor ve güç kullanan bir aygıttır. Sınıflı toplumun ortadan kalkmasıyla beraber -ki bu Marx'ın sınıflı toplumun tarihsel süreçle geçireceği devrimle gelecek olan komünist toplumdur- devlet de ortadan kalkacaktır. Sosyalizmin devlet algısında devletin kamusal çıkar adına aldığı kararlar aslında burjuvazinin çıkarları için aldığı kararlardır, devlet ne hakem rolü üstlenmektedir ne de toplum için iyi olanı istemektedir. Çünkü devlet iktidarı kullanma aracıdır. Sömürünün ortadan kalkması için de

⁴⁴ Mümtaz'er Türköne, *Siyaset*, s.79.

⁴⁵ Mümtaz'er Türköne, *Siyaset* s.79-80.

⁴⁶ Stanley Moore, *Marx Engels Lenin'de Devlet Kuramı*, (Çev: Ahmet Cumhuri Aytulun) Teori Yay., Ankara, 1979, s.21.

iktidarın el değiştirmesi gerekmektedir. Bu da proleteryanın yapacağı sosyalist devrimle gerçekleşecektir.

Sosyalizmin gerçekleşmesi ise; zorunlu olarak planlı ekonomiyi ngrmektedir. Bu anlayışa göre devlet, ekonomik amaçları, öncelikleri belirleyecek ve planlar da emirler ve kararlar şeklinde en ufak ayrıntısıyla kendini gösterecektir ayrıca; planlı ekonomi kapsamında devlet mülkiyet, üretim ve tüketimi de belirleyecektir.⁴⁷

Sosyalizm sınıf ilişkilerini, siyaseti, hukuku ve diğer st yapı kurumlarını ekonomik temelli açıklayan bir ideoloji olduğu için ekonominin rolü büyük öneme sahiptir. Sosyalist ekonominin temel özelliği üretim araçlarının ortak mülkiyetini kurmaktır. Ancak bunun haricinde devletin yönlendirdiği ve biçim verdiği planlı ekonomik sistemi öngörmektedir. Devlet, retim ve sektörler konusunda tek karar vericidir. Bu noktada üretim amacı kazanç sağlamaktan ziyade ihtiyaçların giderilmesidir.

Liberalizmin devlet anlayışı ise devletin sınırlı ve sorumlu olması gerektiğidir. Liberalizme göre devlet, iç güvenlik, dış güvenlik, adalet konularında görev almalı bunun dışındaki görevleri piyasa yerine getirmelidir.⁴⁸

Liberalizm ekonomik sistem olarak serbest piyasa ekonomisini yani kapitalizmi savunan bir ideoloji olarak devletin ekonomik ve sosyal hayata müdahalesini özgürlüğe müdahale olarak algılamaktadır. zgrlk ise liberalizm için temel değerlerden biri olduğu için devletin özgürlüğe müdahalesi kabul edilemezdir. Bu nedenle de devletin sınırlı olması gerektiği düşüncesi savunulmaktadır. Siyasal iktidar konusunda da liberalizmin temel değeri özgürlük ve bireyciliktir.

Liberalizm için özgürlük kavramı hayati öneme sahiptir. zgrlk bireye dair her alanda temel değerdir. Ekonomik anlamda da bireylerin meslek seçme özgürlüğü bulunmasını, bireyin yapısına ve eğilimlerine göre seçeceği için verimi ve tüketimi artıracasını savunarak serbest piyasa ekonomisinin rekabet ve fiyat yasaları ile hem arz-talep dengesini kuracağına hem sosyal ihtiyaçların karşılanmasını sağlayacağına hem de üretici karının artacağına savunmaktadır.⁴⁹

Liberal ekonomik düzende devletin ekonomiye müdahalesi özgürlüklere dolayısıyla doğal haklara yapılan müdahale olarak algılanmaktadır. Devletin tekelleşmeyi önlemesi ve

⁴⁷ Ayferi Göze, *Liberal Marxiste Faşist ve Sosyal Devlet*, Beta Yay., İstanbul, 1995, s.50.

⁴⁸ Coşkun Can Aktan, *Gerçek Liberalizm Nedir?*, T Yay., İzmir, 1994, s.16.

⁴⁹ Ayferi, Göze *Liberal ...*, s.9-18.

rekabetin devamlılığını sağlamak amacıyla destek olması anlayışı bulunmaktadır. Çünkü liberal ekonomik düzende piyasalar kendiliğinden dengeye gelmektedir bu yüzden de devletin ekonomi konusunda müdahalesine gerek yoktur. Ancak bilindiği üzere özellikle 19.yy liberal ekonomik sistemlerde krizlerin yaşandığı bir dönem olmuş ve devlet bu noktada devreye girmiştir.

İktidarın doğal, zorunlu ve sınırlı olduğunu savunan liberalizmde özne bireydir ve birey özgürlükleridir; devlet bu noktada hakem rolü üstlenmelidir.⁵⁰ Bireysel çıkarların devletin çıkarlarından daha önde olduğunu savunan liberalizm tarihsel köken olarak da devletin sözleşme ile ortaya çıktığını ve bu yüzden de doğal hukuk anlayışına göre sınırlı olması gerektiğini savunmaktadır. Devlet bireyler arası çıkar çatışmalarında müdahaleci olmamalı ve hakemlik rolü üstlenmelidir.

Devlet konusunda yapılan tanımlamalar ideolojilere göre şekillense de ve devletin farklı tanımlamaları yapılsa da 21.yüzyılda devletin ne olduğu sorusuna aradığımız yanıt ortak bir sonuca gitmemizi sağlamaktadır. Günümüzde devletin ne olduğu sorusuna aradığımız yanıt, ulus devletleşme süreciyle ve devleti oluşturan unsurlarla anlam kazanmaktadır. Devlet meşru iktidar gücünü temsil etmektedir, egemenliğin ve iktidarın dayanağını oluşturmaktadır. Hem toplumun ortak ürünü hem de ondan bağımsız bir tüzel kişiliği temsil etmektedir. Aynı toprak üzerinde yaşayan halkın temsilcisi, halkın iradesi ve o halkın tamamlayıcı unsurudur. Güvenliğin ve adaletin sağlanması görevlerini yüklediğimiz aynı zamanda toplumsal düzenin sağlanması konusunda yaptırım ve ceza uygulama yetkisi verdiğimiz, siyasal kurumların bütünüdür. Bu bağlamda devletin ne olduğuna dair görüşlere yer vermekte fayda vardır. Bolay devleti şu şekilde tanımlamaktadır:⁵¹

“Sınırları belli bir toprak parçası üzerinde teşkilatlanmış, bağımsız bir hükümete sahip olan toplum temsilcisidir. O, toplumu idare eder; iç ve dış tehlikelere karşı güvenliği sağlar, hukuki niteliği ile ilgili kanunlar koyar, onları uygular, yasaklar ve emirler çıkarır. Böylelikle sosyal düzeni sağlar. Öteki devletlere karşı toplumu temsil eder. Devlet, egemen ve etkili bir iktidar demektir. Ama aynı zamanda meşru bir iktidardır. Kurumlara dayanan ve müesseseleşen iktidar hukuk iktidarındır.”

⁵⁰ Halis Çetin, *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Orion Kitabevi, Ankara, 2007, s.60-61.

⁵¹ S.Hayri Bolay, *Felsefi Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yay., Ankara, 1996, s. 84.

Devletin var olabilmesi için gereken özelliklerden birisi sınırları belirli topraktır. Egemenliğinin geçerli olduğu alanı ifade eden toprak aynı zamanda orada yaşayan insanların üzerindeki egemenliği de ifade etmektedir. Egemenlik alanında; toplumsal düzenin sağlanması, toplumun ve devleti oluşturan kurumların arasındaki uyumun sağlanması yönünde kuralların, yasaların, hukukun uygulanmasının sağlayıcıdır. Devlet bir bütünü temsil ettiği, kurumsallaştığı ve siyasal iktidarı temsil ettiği için meşru nitelik göstermektedir.

Devlet siyasal faaliyetlerin genel çerçevesini ve kadrolarını oluşturan, kurumlar kurumu niteliği gösteren, hukuki niteliği yüzünden bütünlüklü ve devamlı olan ve tüzel kişiliği nedeniyle yetkilendirilmiş bir yapıdır.⁵²

Devlet toplumla beraber var olmasına rağmen devletin tarihsel süreçteki yeri toplumu oluşturan insanların ömürleriyle sınırlı değildir. Devlet bu anlamda devamlıdır. Bu devamlılığını ise dayandığı hukuksal güçten almaktadır. Hukuk hem devletin egemenlik alanını belirlerken hem de devlete egemen olma yetkisi vermektedir. Egemen olma kaynağını hukuktan aldığı için de değişen ve gelişen siyasal, toplumsal, ekonomik şartlarda devlet varlığını devam ettirir. Siyasal iktidarlar değişse de devletin siyasal hayattaki belirgin ve güçlü yeri değişmemektedir.

Devlet kamusal hizmetleri yerine getiren, kolektif siyasal kararların uygulanmasını sağlayan organları ile bireylerden üstün ve bireylerin kişiliğini gerçekleştirebileceği kurum olarak; etkin, siyasal ve sosyal bir örgütlenme biçimidir.⁵³

Devletin görevleri arasında sayılan kamusal hizmetler aynı zamanda onun egemenliğinin de göstergesidir. Devlet siyasal ve toplumsal kararları alırken onu kurumsallaştıran; bakanları, siyasal liderleri, hakimleri, polisleri ve diğer kamu görevlileri ile hem egemenliğini hem gücünü hem de etkin duruşunu oluşturmaktadır. Devlet bildiğimiz gibi soyut bir kavramdır ve devletin somutlaşması bu kurumlar aracılığıyla sağlanmaktadır. Kişilerin devletle olan ilişkilerinde hukuksal temelin bulunmasının diğer sonucu da bireylerin devlete karşı aidiyet duygusu geliştirmeleridir. Bu anlamda bireyin kendini bulduğu bir kurum olan devlet sosyal bir örgüt olma özelliği de kazanmış olmaktadır.

⁵² Münici Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yay., Ankara, 2002, s.40-44.

⁵³ Cengiz Çuhadar, “Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, s.111-129.

Devleti diğer sosyal kurumlardan ayıran üç önemli özelliği vardır; devlet örgütünün en büyük, kapsayıcı ve sosyal örgüt olması, kurum içinde ileriye vardırılmış çok geniş bir iş bölümünün olması (yasama, yürütme, yargı) ve silahlı güçlerin tekeline sahip olmasıdır.⁵⁴ Devlet, bu yönüyle toplumu tamamen kapsayan ve onları zorlayan aynı zamanda da bir uyumun, işbölümünün olduğu yapıyı ifade etmektedir. Bütün kurumlar devlete bağlıdır, devletin belirlediği sınırlar çerçevesinde görev ve sorumluluklarını yerine getirirler yoksa devlet yargı organları, kolluk güçleri ile gücünü ispat edecektir.

Devletin ne olduğu konusundaki görüşlere ve devleti oluşturan unsurlara değinmeden önce devlet düşüncesinin gelişim sürecini incelemekte fayda vardır. Devlet düşüncesinin nasıl geliştiği, devletin ne olduğuna ilişkin düşünce biçimleri devleti anlamamızı sağlayacak ve devletin unsurlarının açıklanmasında kolaylık sağlayacaktır.

2.2. Devletin Kökenine İlişkin Teoriler

Devletin kökenine ilişkin teorileri incelerken izleyeceğimiz yöntem, devlet kavramının oluşmasında ön plana çıkan düşünürlerin tarihsel süreçte devlet kavramını yorumlamaları ve modern devlet kavramının oluşmasındaki etkileri üzerinde olacaktır. Bu anlamda devlet düşüncesini, Antik Yunan, Ortaçağ ve Modern Devlet düşüncesinin oluşması süreçleriyle birlikte ele alacağız. Tüm düşünürlerin ve tüm düşünce ekollerinin, devlet düşüncesi üzerinde etkileri olmasına karşın; incelenen dönemlerde öne çıkan isimler üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır.

2.2.1. Antik Yunan Felsefesinde Devlet Düşüncesi

Devletin kökenine ilişkin düşüncelerden en önemlilerinden biri Antik Yunan düşünürlerinden biri olan Platon'un "İdeal Devlet Düşüncesidir". Platon, Devlet isimli kitabında ideal devleti aramaktadır. Genel olarak; bireyin ruhunun toplumsal doğa ile bağlı bulunduğunu, devlette yaşanacak yeniliğin hem felsefede hem de ahlaksal yaşamda yenilikler doğuracağını belirten Platon, devletin yapısını bulmak için insan doğasının ruhuna bakmak gerektiğini; çünkü devletin doğasında insan doğasının ruhunun bulunduğunu, akıl yoluyla devletin doğasının bulunabileceğini ve geometriyi siyasete aktarmak gerektiğini belirtmektedir (geometrik eşitliğin toplumsal eşitliği sağlayacağı düşüncesi). Platon, toplumsal düzenin sağlanması konusunda adaletin büyük ve soylu

⁵⁴ M. Emin Ruhi, "Platon'un Devletin Kökenine İlişkin Görüşü ve Yansımaları", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2005, C:I, s.1-2.

olduğuna; gücün ise temel bozuklukları yaratacağına değinerek devletin temel amacının adaleti sağlamak olduğunu belirtmiş ve devleti yönetecek kişilerin, adil, kutsal ve bilge kişiler yani filozoflar olması gerektiğine inanmıştır.⁵⁵

Platon, filozofların sahip olması gereken mizaca ulaşması için de iyi bir eğitim alması gerektiğine değinerek; filozofların iyi bir çevrede ve uygun eğitim alırsa mükemmelliğe ulaşacağını belirtmiştir.⁵⁶ Düşünür, toplum içindeki insanların eşitsizliğini kabul etmiş ve yönetici, yönetilen ayrımında insanların yaratılırken soylarında, yöneticilerin altın, yardımcılarının gümüş, çiftçiler ve diğer zanaatkarların ise demir ve pirinç bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁷ Sonuç olarak ideal devlet içerisinde toplumsal sınıfların yaratılışlarından kaynaklanan eşitsizliğin bulunduğunu kabul eden Platon, ideal devlete ulaşmada adalet kavramına akıl yoluyla ulaşılacağını ve ideal devlet içerisinde adaleti sağlayacak olan kişilerin filozoflar olduğuna inanmıştır. Bilgiyi erdem olarak kabul eden Platon, bilginin uzun zamanda elde edileceğini ve gerçek bilgiye ulaşma neticesinde iyi bir devlet adamı olunabileceğini savunmaktadır.

Antik Yunan düşünürlerinden biri olan Platon, toplumsal düzenin sağlanması konusunda adaletin büyük ve soylu olduğuna; gücün ise temel bozuklukları yaratacağına değinerek devletin temel amacının adaleti sağlamak olduğunu belirtmiş ve devleti yönetecek kişilerin, adil, kutsal ve bilge kişiler yani filozoflar olması gerektiğine inanmıştır.⁵⁸ İdeal toplum düzeninin “polis” olduğunu düşünen Aristoteles, polisi belirleyen en önemli özelliğin kendi kendine yetme özelliği olduğunu ve bu durumun insanı “zoon politikon” yaptığını belirtmiştir.⁵⁹ İnsanlar arasındaki eşitsizliğe inanan Aristoteles, yönetim konusunda herkesin iyiliğini sağlamayı amaçlayan yönetimlerin iyi ve adil olduklarını belirterek; monarşi, aristokrasi, politeianın (çoğunluğun iyi yönetimi) iyi yönetimler olduğunu; tirani, oligarşi, demagojinin ise bu iyi yönetimlerden sapma sonucunda karşılaşılan yönetimler olduğunu belirtmiştir.⁶⁰

Antik Yunan Felsefesi devlet düşüncesinde, devletin nasıl olması gerektiğinin arayışlarını gözlemlemekteyiz. Devletin amacının ne olması ve devletin neye dayanması gerektiği bu dönemin temel soruları olmuştur. Bu dönemin iki önemli ismi olan Platon ve

⁵⁵ Ernst Cassier, *Devlet Efsanesi*, (Çev: Necla Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.72-86.

⁵⁶ Platon, *Devlet*, (Çev: Neval Akbıyık), Antik Dünya Klasikleri, İstanbul, 2006, s.222.

⁵⁷ Platon, *Devlet*, s.123.

⁵⁸ Aristoteles, *Politika*, (Çev: Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004, s.31-39.

⁵⁹ Aristoteles, *Politika*, s.9.

⁶⁰ Ayferi Göze, *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., İstanbul, 2005, s.44-45.

Aristoteles, adalet üzerinde vurgu yaparken, bilginin erdem olduğu düşünceleriyle ve devleti bilgili ve erdemli kişilerin yani filozofların yönetmesi gerektiğine inanmışlardır. Antik Yunan devlet düşüncesinde insanlar eşit değildir ve bu insanlar arasındaki eşitsizlik doğal bir durum olarak kabul edilmektedir. Toplumsal tabakalar site devletlerine uygun olarak toplumsal işbölümü çerçevesinde biçimlenmiştir. İdeal devlet düzeni arayışlarında dönemin yükselen düşüncesi rasyonalizmdir. Bu yüzden de ideal devlet düzeninin nasıl olması gerektiğine akıl yoluyla ulaşılabilineceği düşüncesi mevcuttur.

2.2.2. Ortaçağda Devlet Düşüncesi

Antik Yunan Felsefesinden sonra Ortaçağın devlet, insan ve toplum kavramlarını incelediğimiz zaman değişen düşünceleri gözlemleyebiliyoruz. Bu süreçte farklılaşan ekonomik yapı siyasal ve toplumsal anlayışta da etkisini göstermektedir. Artık bilginin önemini belirleyen, bilginin kaynağıdır. Bu dönemin siyasal yapısını feodalizm ve din belirlemektedir.

Feodal düzen, ticaret yollarının ve işgallerin etkisiyle Batı'da kendini gösteren ekonomik ve sosyal yapıyı toprakla olan ilişkilere göre biçimlendiren bir düzeni ifade etmektedir. Toprak sahiplerinin (senyörlerin) ve topraksız köylülerin (serflerin) ekonomik ilişkileri çerçevesinde iktidar ilişkilerini de şekillendiren ve X. yüzyıldan itibaren soylular sınıfının oluşmasını sağlayan bir yapıyı ifade etmektedir.⁶¹ Parçalanmış siyasal iktidarın olduğu feodal düzende, toplumsal sınıflar; soylular ve rahipler- köylüler ve serfler olarak ayrılmakta ve toprak egemenliğine bağlı olan iktisadi eşitsizlik durumu hukuksal ve siyasal eşitsizlik durumunu da beraberinde getirmektedir.⁶² Feodal düzenin en belirgin özelliği, toplumu sınıflara ayırmış olması ve genel olarak Hristiyan Dini ile kilisenin etkisidir. Toprağa bağlılığın ve ticaret yollarının kapanmasının sonucunda toprak sahibi olanlar hem ekonomik hem de siyasal gücü elinde bulundurmaktadır. Senyörler/ soylular hem toprakların sahibi hem de o toprakta çalışanların sahibi konumundadır. Kilisenin gücü ise Hristiyanlık Dininin yayılması ve kilisenin ekonomik gücü elinde bulundurmasından kaynaklanmaktadır.

Feodal düzenin örgütleniş biçimi, hükümetin can güvenliğini sağlayamaması nedeniyle güçlü olanların zayıf olanları koruduğu bir himaye sistemi; kendi üretim araçlarıyla yıllık

⁶¹ Ayferi Göze, *Siyasal ...*, s.63-67.

⁶² Server Tanilli, *Devlet ve Demokrasi*, Alkım Yay., Ankara, 2007, s.33.

ürün haricinde oluşan artı değeri efendilerine veren serfler ve serflere sahip olan feodal beyler şeklindeki toplumsal zümre sistemi; bu iki toplumsal sınıf arasında oluşturulan fief sözleşmesi; vasal ve süzerenleri de kapsayan piramide benzeyen hiyerarşik yapı, siyasal ve hukuksal olarak da şartların eşit olmadığı bir örgütlenme biçimidir.⁶³

Feodal düzen ekonomik, siyasal, hukuksal boyutlarıyla eşitsizlikler üzerindeki güce bağlı olarak örgütlenmiş hiyerarşik düzeni yansıtmaktadır. Güçlü bir merkezi otoritenin olmaması iktidarın parçalanması sonucunu doğurmuştur. Bu nedenle parçalanmış iktidarlar güçleri oranında ekonomik, siyasal, hukuksal olayları yönetmektedir. Tarımsal üretime bağlı olan ekonomi, toprak sahibi olanlar için siyasal egemenliği de simgelemektedir. Yıllık ürün haricinde topraktan faydalanamayan, toprağın sahibi olmayan ancak toprakta çalışan serfler en alt ve en büyük toplumsal tabakayı oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu hiyerarşik yapıda lordlar da başka lordların vasalları konumunda olabilmektedir.

Feodal düzendeki ilişkinin boyutunu belirleyen temel olarak üç yapı vardır ve bu yapı otorite üzerindeki zayıflığın, parçalanmışlığın durumunu göstermektedir. Birincisi; lord ve vasalın karşılıklı sorumlulukları ilişkiden ilişkiye değiştiği için yönetiminin içeriğinin ve boyutunun değişmesi, ikincisi; bir kişinin birden fazla lordun vasalı olması durumu fief sahipliğinin koşullarını, yönetilme ve toprağın işlenmesi konularını daha da karıştırıyor olması, üçüncüsü ise; vasalın fiefinin bir kısmını daha alt bir vasala verdiğinde o vasalla lord arasında ilişki kurulmuyor olmasıdır.⁶⁴

Fief, lord ve vasal arasında yapılan bir anlaşma olduğu için fiefin şartlarını belirleyen taraf lord ve vasalıdır. Lord ve vasal karşılıklı sorumluluk ve görevlerini kendileri belirlemektedir (ne kadar toprağın işleneceği gibi). Dolayısıyla her lord ve vasalın fief sözleşmeleri aynı değildir. Vasalın birden fazla lordla bağlı olması sonucunda lordlar arasındaki ilişkinin nasıl şekilleneceği ya da vasallar ve lordun arasındaki ilişkilerin boyutu kesin olan bir belirlilik taşımamaktadır. Bu durum da otoritenin zayıflığını ve parçalanmışlığını göstermektedir. Feodal sistemdeki sınıfların kendi içindeki bu belirsiz yapısı feodal düzenin yıkılma sürecinde de etkili olmuştur.

Feodal düzenin yıkılma sürecini hızlandıran sebepler genel olarak; üretim artışının olmayışı ve toprağa bağlı proleterlerin oluşması, Haçlı seferlerinin başlaması bunun

⁶³ Alaeddin Şenel, *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996, s.214-217.

⁶⁴ Gianfranco Poggi, *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (Çev: Şule Kut ve Binnaz Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s.43-44.

sonucunda da zenginleşen ve pazara açılan kent merkezlerinin oluşmasıyla ticaret sermayesinin sanayi sermayesine dönüşmesi ile serfler ve zanaatçılar proleterleşmeleridir.⁶⁵

Feodal düzen ticaret yollarına ulaşamaması sonucunda üretimin sınırlı bölgede yapılması sonucunu doğurmuştur. Üretim sadece ihtiyaçlar ölçüsünde kalmış, pazarlanamamıştır. Dolayısıyla üretim artışı olmamış ve kapalı bir ekonomik sistem yaşanmaya başlamıştır. Zaten tarıma bağlı olan ekonomi giderek küçülmüştür. İşsiz kalan ve serflikten çıkan nüfusun büyük bölümü Haçlı Seferleri'ne yönlendirilmiştir. Yeni ticaret yollarının bulunması ile yaşanan ekonomik canlanma kent merkezlerinin oluşmasına neden olmuştur. Kentler ticaretin yaşandığı, para akışının olduğu pazarlar haline gelmişlerdir. Bu noktada da serfler ve zanaatçılar kapitalizmin doğuş aşamasında proleterleşmişlerdir.

Zenginleşen sınıf ise burjuvazi sınıfını oluşturmuştur. Kapitalist düzenin yaşanmaya başlamasıyla beraber özel mülkiyet ve özgürlük kavramı talep edilmeye başlanmıştır. Burjuvazinin siyasal ve ekonomik bir güç olarak kendini var ederek haklarını kazanması senyörlere ve kiliseye karşı mücadelelerin yaşanması sonucunu doğurmuştur.⁶⁶

Toprağa bağlı üretim tarzının, ticarete yönelmesi neticesinde üretimin artması ve ürünlerin pazarlanabilmesi kolaylaşmıştır. Bu süreçte ise toprağa bağlı sınıflar ekonomik güçlerini yitirirken burjuvazi sınıfı ekonomik zenginliğe ulaşmış ve bu güçle de siyasal ve hukuksal varlıklarını kazanmak amacıyla dönemin siyasal ve hukuksal güçleriyle mücadeleye girişmişlerdir.

Kentte yaşayanları bir araya getiren kırsal alandaki karmaşık işbölümü; onları bağlayan ise ticaret ve üretime ilişkin çıkarlarıdır; kentlerin özerklik isteme sebepleri, askeri açıdan kendilerine yetme çabaları ise ticaretin ve zanaatın yürütülmesini daha karlı kılacak bir yasal çerçeve ve yönetim amacıyladır.⁶⁷

Kentlerde yaşayan kesimin kentlerdeki özerklik istemeleri daha fazla kar elde etmek amacıyladır. Ancak feodal sistem bir yandan devam ederken bir yandan da kentlerde yaşanan yeni oluşum ve talepler feodal düzen içinde değişikliklere yol açmıştır. Kentlerde merkezi otoritenin uygulanması ticaret ve zanaatın daha rahat uygulanmasını ve daha fazla

⁶⁵ Alaeddin Şenel, *Siyasal ...*, s.276-282.

⁶⁶ Ayferi Göze, *Siyasal ...*, s.72-77.

⁶⁷ Gianfranco Poggi, *Modern ...*, s.56.

kar edilmesini sağlamaktadır. Bu noktada da kentsoylular feodal beylere karşı hükümdarları desteklemişlerdir.

Feodalizmden mutlak monarşilere geçiş sürecinde, feodal kurumların inisiyatifinin ve direnişinin azalmasıyla hükümdarın yetkilerini kendinde toplaması, deniz aşırı ülkelerin sömürüsü için yeni askeri gereksinimlerin ortaya çıkması ile feodal lordların geleneksel liderlik özelliklerini yitirmeleri ve Roma Hukuku'nun pek çok ülkede benimsenmesi düşünceleri de etkili olmuştur.⁶⁸

Feodal düzenin sonlanması sürecinde görüldüğü üzere ekonomik koşulların değişmesi, siyasal yapıdaki değişmeler ve toplumsal değişimler etkili olmuştur. Ekonomik olarak sömürgecilik faaliyetleri ve pazar ekonomisi, ticaretin ve üretimin devamlılığını sağlamak için merkezileşmeyi gerektiriyordu. Aynı zamanda bu durum askeri olarak daha sistemli ve düzenli bir yapıyı gerekli kılmaktaydı. Lordlar ve onun beraberindeki askeri birlikler sömürgeleştirme sürecinde yeterli olmamıştır ve lordların siyasal, toplumsal konumlarını değiştirmiştir.

Ortaçağın siyasal anlayışı ve devlet algısını belirleyen ikinci düşünce ise Tanrı düşüncesi olmuştur. Bu dönemde insan için tek gerçek; Tanrı'ya duyduğu güvendir ve iyi ideaya ulaşmanın yolu da İsa'nın kayrası olarak algılanmakla beraber insanın iyi-kötü algısını belirleyen Tanrı iradesini öğrenmek olduğu ve Tanrı iradesini öğrenmenin de tek yolunun onun isteklerini yerine getirmek olduğuna inanılmaktadır.⁶⁹

Görüleceği üzere, Ortaçağ devlet düşüncesindeki en önemli nokta Antik Yunan'dan farklı olarak rasyonalizm ve bilgi değil, bilginin kaynağının Tanrıya dayanmasıdır. Tanrıya dayanmayan bilgi geçerli değildir ve önem taşımamaktadır. Tanrı'yı bilmek için İsa'nın kayrasına ve varlığına inanmalı ve Tanrı'nın isteklerini yaparak doğru ve yanlış bilmeliyiz. Tanrı iyi düşünceyi zaten gösterecektir ve iyi düşünce de ideal devleti, devletin dayanak noktalarını belirleyecektir.

Feodal düzen içinde Roma imparatorluğunun siyasal ve toplumsal olarak gerilemesi ve çökmesiyle beraber kilise Avrupa'nın tek örgütlü gücü haline gelerek devletleşmişlerdir ancak bu noktada kilisenin geçirdiği evrim önem kazanmaktadır. Hristiyanlığın siyasal otoritelerce incelendiği ve denetlendiği dönemden itibaren kilise içerisinde hiyerarşik yapı gözlenmeye başlamış ve Hristiyanlığın üzerinden baskıların kalkmasıyla da Yunanca ve

⁶⁸ Gianfranco Poggi, *Modern ...*, s.91-94.

⁶⁹ Ernst Cassier, *Devlet ...*, s.87-91.

Latince konuşan ülkeler arasında görüş ayrılığı çıkararak kilise Katolik ve Ortodoks olarak ayrılmış ancak genel olarak kilisenin yapısının bozulmasıyla beraber kilise gözden düşmeye başlamıştır.⁷⁰

Kilisenin yozlaşmasında önemli sebeplerden biri kilisenin zenginleşmesidir. Toprak sahibi olan kilise süreç içinde; özellikle bu kurum içinde yer alabilmek için paranın kullanıldığı bir düzene dönüşmüştür. Hiyerarşik yapıda liyakatin değil maddi gücün etkili olması kilise içindeki bozulmayı daha da tetiklemiştir. Bu süreçte kilisenin baskıcı ve otoriter yönü engizisyon mahkemelerinin kurulmasıyla ve çok sayıda insanın haksız yere yargılanmasıyla sonuçlanmıştır.

Ortaçağ siyasal anlamda kilisenin etkisinin bulunduğu bir dönem olmakla beraber ilerleyen dönemlerde iktidar olgusunun devlet ve kilise arasında ele geçirilmeye çalışılan bir olgu olduğunu görüyoruz. İktidarın kaynağının Tanrı'dan mı yoksa devletten mi kaynaklandığı bu dönemin önemli çatışması olmuştur.

Roma hukuku ve yükselen yeni Aristotelesçiliğin de etkisiyle devletin varlığının doğal olduğu düşüncesi kilisenin iktidar üzerindeki etkisini zayıflatmış ve laik katmanlar, soylular ve burjuvaların da etkisiyle ulus devlet kiliseye karşı bağımsızlığına ulaşmıştır.⁷¹ Bu dönemde kilisenin siyasal anlamda iktidarını kaybetme sürecinde baskıcı uygulamaları bulunmaktadır. İktidar kavramını ve kiliseyi sorgulayan düşünürler ortaçağ karanlığında, Hristiyanlık içerisinde Protestan hareketi başlatmışlardır. Bu dönem genel olarak reform hareketleri olarak ifade edilmektedir. Yaşanan reform hareketleri ile modern toplumun temelleri atılırken siyasal iktidar bağlamında ruhani iktidarı dünyevi iktidara bağlamış ve iktidarı tekleştirmiştir.⁷²

Reform hareketleri, kilisenin baskıcı ve insanlık dışı uygulamalarının neticesinde oluşan bir hareket olarak ortaçağ karanlığından çıkmayı da beraberinde getirmiştir. Bu sürecin bu kadar kanlı ve insanlık dışı olmasının temel sebebi de kilisenin ekonomik gücü elinde bulundurmasıdır. Tarıma dayalı ekonomik sistemde kilise büyük bir toprak sahibiydi. Ekonomik gücü, siyasal alanda da Tanrı iradesine dayandırıldığı için siyasal gücün de temsilcisiydi. İktidarı belirleyen ve onu Tanrı adına kutsayan ve Tanrı adına yönetme gücü verdiği yöneticiler kilisenin boyunduruğu altındaydı. Ancak hem ekonomik

⁷⁰ Alaeddin Şenel, *Siyasal ...*, 218-225.

⁷¹ Mehmet Ali Ağaoğulları; Levent, Köker, *Tanrı Devletinden Kral Devlete Siyasal Düşünceler*, İmge Kitabevi, Ankara, 1991, s.5-12.

⁷² Mehmet Ali Ağaoğulları; Levent, Köker, *Tanrı ...*, s.144-145.

yapının değişime uğraması hem Reform Hareketleri ve arkasından Rönesans'ın yaşanması iktidarın kaynağında bir değişime yol açmış ve yeryüzünün iktidarını yeryüzüne vermiştir. Tabi bu sürecin en önemli başarılarından biri de kilisenin devlete bağlanması olmuştur. Kilisenin devlete bağlanması ve genel olarak dinin devletin egemenliği altına alınmasını sağlayan ise ekonomik olarak feodal düzenden kapitalist düzene geçmektir. Kapitalist üretim ilişkileri, kendi sınıfını, kendi değerlerini ve kültürünü oluşturmuştur.

2.2.3. Modern Çağda Devlet Düşüncesi

Modern çağın devlet düşüncesinin oluşmasında Ortaçağın karanlığından kurtulma sürecinin etkisi büyüktür. Ekonomik anlamda kapitalizmin ve burjuvazinin ortaya çıkması ile toplumsal ve siyasal hayatta, topluma ve bireye yönelik düşünceler yeniden şekillenmiştir. Ticaretin ve malların serbest dolaşımı, ekonomik pazarın oluşması süreciyle kapitalizm Avrupa'nın yükselen ekonomik değeri olmuştur. Kapitalist üretim ilişkileri aynı zamanda toplumsal sınıfları yeniden belirlemiş ve ulus devletleşme sürecini başlatmıştır.

Feodal düzenden mutlak monarşilere geçişi sağlayan dışsal dinamikler genel olarak; bölgesel yönetimlerin güçlenmesi ile küçük ve zayıf toprakların güçlülerin egemenliğine girmesi; devletin bütünselliğinin, sürekliliğinin, etkinliğinin sağlanması ve kaynakların örgütlenmesi, güvenliğin, denetimin sağlanması amacıyla yönetim yapısında merkezileşmeye ihtiyaç duyulmasıdır. İçsel dinamikler ise genel olarak; reformasyon sonrasında yaşanan dinsel ve siyasal hiziplerle mücadele, kapitalist üretim ilişkisinin yerleşmeye başlaması ve ekonomik alanda yükselen merkantalizmdir.⁷³

Yönetim anlayışındaki bu değişimin temel nedeni ekonomik gerekçeler olmakla birlikte siyasal gerekçeler de etkili olmuştur. Mutlak monarşilere geçiş süreci ulus devletin oluşması sürecinde iktidarın, otoritenin merkezileşme eğilimini yansıttığı için önem taşımaktadır. Ekonomik ve siyasal merkezileşme eğilimi ihtiyaçlar ölçüsünde devletleşme sürecine katkıda bulunmuştur. Modern devletin doğuş aşamasına yaptığı katkı nedeniyle önem taşımaktadır.

Devlet kavramının oluşması iktidar, otorite ve egemenlik kavramlarının oluşmasına ve boyut değiştirmesine yol açmıştır. Bu süreçte uyruk olan toplum vatandaş ve birey olma çabalarına girişmiş, hakların yasal güvenceye alınması, hukuksal boyut yöneten-yönetilen ilişkisinde önemli bir noktaya oturmuştur. Aynı zamanda reform hareketleri ve Rönesans

⁷³ Gianfranco Poggi, *Modern ...*, s.79-81.

da bu düşüncelerin doğmasında ve devlet kavramının oluşmasında etkili olmuştur. Modern devlet düşüncesinin oluşmasına katkı sağlayan düşünürler, Avrupa'nın geçirdiği bu dönüşümler çerçevesinde iktidarı, egemenliği, devleti tekrar tanımlamışlardır. Bu anlamda devlet düşüncesinin gelişimine etki eden bazı filozof ve düşünürlerin görüşlerine yer vermek daha açıklayıcı olacaktır.

Machiavelli, ortaçağın düşünce sisteminden büyük oranda farklılaşan ve modern devlet düşüncesinin oluşmasında büyük etkisi olan bir siyaset bilimcidir. Machiavelli siyaset konusundaki görüşlerini oluştururken insanın doğasından yola çıkmıştır. Machiavelli insan doğasının kötü olduğunu belirterek şöyle ifade etmiştir: “İnsanlar nankör, kaypak, dönecek, sinsici, tehlikeler karşısında öyle ve para düşkünüdür.”⁷⁴ İnsanların kötü doğası yüzünden onları yönetecek olan prenslerin hangi özellikleri taşımaları gerektiğine ilişkin görüşlerine Prens adlı eserinde yer vermiştir. Prens, toplumun korktuğu ve korku yüzünden itaat ettiği, yasa veya fiziksel güç yoluyla (bu konuda prensin tilki kadar kurnaz, kurtla baş edebilmesi için de aslan kadar güçlü olması gerektiğini açıklamaktadır.) itaatin gerçekleştirebileceği ve prensin merhametli, ilkeli, sözüne sadık, insancıl, dürüst, dindar görünmesi gerektiğini, kendini savunmak ve halkını soymamak için cimri, gücünü koruyabilmek için iyiliği ve kötülüğü deneyebilen, cesur, kararlı gibi nitelikleri olması gereken yönetici olarak tanımlanmıştır.⁷⁵

Machiavelli, İtalya'nın siyasal birliğinin sağlanması gerektiğini düşünmüş ve bunun için de prensin gücüne inanmıştır. Siyasal birliği sağlayacak olan prensin taşıması gereken özellikler üzerinde durmasının en büyük sebebi budur. Siyasal başarı için gücün önemine vurgu yapan Machiavelli, gücün kullanılması yönünde de farklı bir yaklaşıma sahiptir. Başarı için iyi veya kötünün kullanılabileceğini belirtmekte ve insan doğasının kötülükleriyle mücadele edebilecek prensin, cesur, kararlı, korkulan ve gücünü ispatlamaktan çekinmeyen özelliklere sahip olması gerektiğine inanmaktadır. Bu bağlamda yönetenin, yönetilen üzerindeki en büyük silahı güç ve korku olmaktadır. Korkulan olmak itaat edilen olmak anlamına gelmektedir. Aynı zamanda prensin taşıyacağı özellikler arasında halkın beklentilerini karşılamak düşüncesinin de hakim olduğunu söyleyebiliriz. Prens dine bağlı olmasa da dine bağlıymış gibi görünmeli sözü siyasal iktidarın yalan söyleme veya doğru olanı göstermemek iradesine sahip olduğu düşüncesini ifade etmektedir. Siyasal iktidarı başarıya ulaştıracak yöntemler uygularken iyi ve kötüyü, doğru

⁷⁴ Niccolo Machiavelli, *Prens*, (Çev. Harun Mutluay), Bordo Siyah Yay., İstanbul, 2005, s.126.

⁷⁵ Niccolo Machiavelli, *Prens*, s.117-166.

ve yanlış deneyebilme iradesine sahip olması ise pragmatik bir anlayışı yansıtmaktadır. Doğru ve yanlış siyasal olan için bağlayıcı değildir, önemli olan siyasal başarı veya siyasal istikrarın sağlanmasıdır.

Machiavelli, skolastik felsefeden koparak siyasal güç olgusunun dünyevi boyutuna vurgu yapmış ve kralların gücünün kutsal olmadığına, dünya ve göklerdeki dünyanın birbirinden ayrı olduğuna ancak; aynı ilke ve doğal yasaların ikisi için de geçerli olduğunu savunmakta, iyi bir düzenin kurulması için şans ve başarının bulunması gerektiğine inanmaktadır.⁷⁶

Machiavelli'nin en büyük etkisinden biri de siyasal iktidarın dünyeviliğine yaptığı vurgu olmuştur. Bu tutum skolastik düşünceden tam olarak kopuşun ifadesidir. Gökteki iktidarın yönetme gücünü verdiği yöneticiler, artık iktidar olma sürecinde gökteki iktidardan bağımsızlaşmıştır. Siyasal yaşamın ve iktidarın laikleşmesi yönündeki düşüncelerinin yanında siyasal iktidar olabilmek için yetenek ve şansın önemine inanmıştır. Yeteneğe yaptığı vurguyu prensin halkı nasıl yönetmesi gerektiği konusunda görebiliriz.

Modern çağ devlet düşüncesini etkileyen önemli bir kişi de Jean Bodin olmuştur. Bodin özellikle egemenlik kavramından yola çıkmıştır. Bodin, egemenliği içte insanlar içinde sınırlanamayan ve mutlak iktidar; dışta ise bağımsız bir kudret olarak tanımlamış ve her devlette belirlenmiş bir egemen bulunması gerektiğine inanmaktadır.⁷⁷ Devletin ailelerden oluştuğunu savunan Bodin, aile ile egemen güç arasında bağlantı kurarak egemenliğin, sınırsız, mutlak ve sürekli olduğunu; hükümetin kendinden önceki yasalar ve kendi dönemindeki yasalar çerçevesinde yetkilerini kullandığını ancak egemenin yasaların üzerinde olduğunu, istediği zaman da yasaları değiştirebileceğini savunmuştur.⁷⁸

Bodin egemenliğin tanımlanması ve devletin egemen güç olarak siyasal alanda yer bulmasını sağlayan düşünürlerden birisidir. Egemenliği mutlak, sınırsız bir güç olarak gören Bodin, devlet egemenliğinin hem ülke sınırları içinde hem de ülke sınırları dışındaki iktidarını ifade etmiştir. Bodin'in ifade ettiği sınırsız, mutlak ve süreklilik nitelikleri egemenliğin kendisinin ifadesidir. Egemen, toplum ve bireyler üzerinde tek otoritedir ve

⁷⁶ Ernst Cassier, *Devlet ...*, s.144-164.

⁷⁷ Bahtiyar Akyılmaz, "Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi", Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C:II, S: I-II, Ankara, 1998.

⁷⁸ Halil İbrahim Aydın, Veysel Ayhan, "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C:5, S:1.

bunu başka bir kişi ve kurum ile paylaşmamaktadır ve iktidarın, hükümetin veya yöneticinin değişmesi egemenliği zedelememektedir. Bodin, devletin yasal çerçevede yetkilerini kullanacağını ancak buna rağmen yasaları değiştirebilme yetkisinin bulunduğunu belirterek devletin bu konumunu egemen güç olarak görmektedir.

Egemenliğin sürekli olduğunu belirten Bodin, iktidar ile egemen arasındaki ayrıma dikkat çekerek iktidarının (yönetici) değişebileceğini ancak egemenliğin “kral öldü, yaşasın yeni kral” şeklinde el değiştireceğini; egemenliğin bölünmez, parçalanamaz ve devredilemez olduğunu belirterek; kralın devlet olduğunu ve bu şekilde kurumsallaştığını savunarak iktidarı merkezileştirmiştir.⁷⁹

Bodin’ın önemli tespitlerinden birisi iktidar-egemen kavramlarının farklı olduğuna ilişkindir. Egemen güç toplumdaki bireylerden ve kurumlardan bağımsızdır. Kurumlar içindeki değişim ya da hükümetlerin değişmesi ile sadece iktidarın değiştiğini ama egemen gücün değişmediğini vurgulamaktadır. Egemenliğin parçalanamaz olması da bu noktada anlam kazanmaktadır. Bodin, yaşadığı döneme uygun olarak egemen gücü kral kişiliğinde birleştirmiş bu şekilde de iktidarı ve egemenliği aynı kişilikte merkezileştirmiştir.

Bodin devletin yıkılma sebebinin az sayıda yurttaşın aşırı zengin; çok sayıda yurttaşın da aşırı fakir olması ile açıklamış ancak mal eşitliğinin de güveni, adaleti zedelediği ve toprağın eşit paylaşılmasının eşitlik adı altında hırsızlık olduğu düşüncesine inanmıştır. En iyi devletin halk devleti olduğunu düşünen Bodin; yasal eşitliğin halk devletinde sağlandığını savunmuştur.⁸⁰

Devlet düşüncesinin gelişiminde etkili olan diğer bir düşünür de Thomas Hobbes olmuştur. Hobbes’un egemen gücü sözleşme ile ortaya çıkan ama sözleşmeyle bağlı olmayan gücü temsil etmektedir. Egemen güç, sürekli, mutlak, bölünmez ve en üstün niteliklerine sahip olan; bireyin yaşamını korumak zorunda olan (yoksa herkesin direnme ve itaatsizlik hakkının doğacaktır), meşruiyetin kaynağını Tanrı değil toplum olarak gören anlayışı yansıtmaktadır.⁸¹

Egemen gücün sözleşme ile ortaya çıkmış olması; onun Tanrı’nın iradesinden bağımsızlığını göstermekte ve egemen gücün iradesinin karşısında başka bir iradenin

⁷⁹ Halil İbrahim Aydın; Veysel Ayhan, “Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C:5, S:1.

⁸⁰ Mete Tuncay, *Batıda Siyasi Düşünceler Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005, s.194-200.

⁸¹ Cevat Okutan, *Küreselleşme Ve Türkiye Türkiye’de Devletin Gelişimi*, Seçkin Yay., Ankara, 2007, s.69-70.

varlığının olduğu anlamına gelmektedir. Bu bağlamda egemen gücün laikleştiğini söyleyebiliriz. Aynı zamanda sözleşme yapmaya muktedir olan iradenin vurgusu da önem taşımaktadır. Hobbes da Bodin gibi egemen gücün sürekli, mutlak ve bölünmez olduğunu belirterek egemenliğin merkezileşmesi düşüncesine katkıda bulunmaktadır. Sözleşme ile egemen olma yetkisi verilen güce görev ve sorumluluk yüklemek egemen olma iradesinin sonucudur. Uyruklar veya bireyler egemen güce karşı sorumlu ve bağılıyken egemen güç de bu bağılılığın sonucunda kendisinden beklenenleri yapmakla yükümlüdür. Bireylerin yaşamını korumak ve güvenliğini sağlamak Hobbes'a göre egemen gücün en temel görevi olarak ifade edilmiştir.

İnsan doğasından yola çıkan Hobbes, insanların rekabet, güvensizlik ve şan, şeref için kavga edeceklerini, devletin olmadığı yerde herkesin herkesle savaşıacağını ve bunun sonucunda da insan yaşamının yalnız, yoksul, kötü, vahşi ve kısa süreceğini belirtmektedir.⁸² Bu yüzden de insanların mutlu ve güvende olamayacaklarını savunan Hobbes, egemen gücün bulunması gerektiğine inanmıştır. İnsan doğasının çatışmacı yönü insanların haklarını bir egemene devretmesi yoluyla engellenebilecektir. Devletsiz düzeni insanların insanlarla çatıştığı düzen olarak gören Hobbes'un, Leviathan olarak adlandırdığı devlet, insan eseri yapay bir yaratık olarak; insandan üstün egemen gücü temsil etmekte, yargı ve yürütme görevlerini yürütenler hareket etmesini sağlayan yapay eklemler; cezalandırma ve ödüllendirme sinir sistemini; danışmanları onun belleğini; hakkaniyet ve yasalar aklını ve iradesini; toplumsal uyum sağlığını; kargaşa hastalığını; iç savaş ise ölümünü simgelemektedir.⁸³

Devletin ortaya çıkma sebebini çatışma ve kargaşanın önlenmesi için gerekli gören Hobbes, bu çatışmanın kaynağını da insan doğasının kötülüğünde bulmaktadır. İnsan doğası kötü olduğu için çatışmalar çıkacaktır ve çatışma toplum yaşamında insanların mutluluğunu ve güvenliğini engelleyecektir. Bu yüzden de egemen güce yani devlete ihtiyaç vardır. Leviathan, insanlardan bağımsız ve üstün bir egemen gücü ifade etmekle beraber toplumun tamamının oluşturduğu bir güçtür. Kişilerin tamamı egemene haklarını devretmiştir. Bu yüzden de Leviathan'ın kişiliği onu oluşturan insanların kişiliğinden üstündür ve onu aşan boyuttadır.

⁸² Mete Tuncay, *Batıda ...*, s.211-212,

⁸³ Ayferi Göze, *Siyasal*, s.133-134.

Hobbes'a göre insanlar tabiat halinde eşit güce sahiplerdir ve tabiat halinden sivil hale geçtiklerinde ise eşitlik durumu ölüm karşısında sağlanmaktadır. İnsanların ölüm korkusu güç tutkusuna güvenlik ihtiyacına dönüşecektir. Bu durumda da sadece savaştan kaçma isteği insanları Leviathan'a itaat etmeye itecektir.⁸⁴

Doğal durumda insanların eşit olduğunu düşünen Hobbes, bu eşitliği sadece fiziksel eşitlik olarak algılamamaktadır. İnsanların diğer insanlar üzerinde istediklerini yaptırabilmek için kurnazlığını kullanarak alt etmesini de güç olarak görmektedir. Doğal haldeki en temel eşitlik durumunu ise ölümle birlikte açıklamaktadır. Çünkü her insan ölümle karşılaşacaktır. Dolayısıyla en temel eşitlik de ölüm karşısındaki eşitliktir. Bu durum sivil hale geçildiğinde de sürecektir. Ancak insanların ölüm korkusu devam edecektir. Çünkü sivil hal, çatışmaların yaşandığı bir durumdur. Dolayısıyla ölüm korkusundan kaçma ve güvenlik ihtiyacı, insanları doğal durumdan çıkarıp bir güce itaat etmeye sevk edecektir. Bu güç de Hobbes'un bahsettiği Leviathan'dır.

Hobbes devlet konusunda devletin ne için var olduğunu açıklamaya çalışmıştır. Hobbes'a göre devlet, barış ve güvenliği (mutlu bir yaşam sürmek için de güvenlik kavramı geçerlidir) için var olmalıdır ve bu yüzden devlet adaleti sağlayarak yasa önünde eşitliği gerçekleştirmelidir, çalışmayacak güçte olanlara yardım etmeli, çalışabilecekler için iş olanağı sağlamalı; egemen güç olarak iyi yasalar (halkın iyiliği için olana yasalar iyi yasalar) yapmalı, iyi danışmanlar seçmeli ve suçun ağırlığına göre ceza vermelidir, otoritesi mutlak olmalıdır yoksa devletin çöküşü söz konusu olacaktır, yasa koyucu olarak yasa koyma yetkisini kendisi kullanmalıdır; iyi veya kötü kavramını kendisinin belirleyememesi devleti yıkıma götürecektir, egemen güç doğal yasalara bağlıdır; kendi yasalarına değil; kişilerin mülkiyet hakkının mutlak olması durumu da devleti yıkıma götüren nedenlerdendir.⁸⁵

Devletin var olma sebebini insanlar arasındaki çatışmalardan doğan güvensizlik olarak açıklayan Hobbes, egemen gücün yani devletin karar verme sürecinde tek yetkili olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu yönüyle egemen güç, karar verme sürecinde tek otorite, tek belirleyicidir. Doğru ve yanlış, iyi ve kötüyü belirleyen egemenin tek güç olması, egemenliğini, otoritesini paylaşmaması da aslında toplumsal çatışmayı engelleme amacından kaynaklanmaktadır. Doğru ve yanlışın belirlenmesinde veya verilecek olan ceza

⁸⁴ Cemal Bali Akal, *Sivil Toplumun Tanrısı*, Engin Yay., İstanbul, 1995, s.108-109.

⁸⁵ Ayferi Göze, *Siyasal ...*, s.133-144.

ve ödüllerin belirlenmesinde birden fazla düşüncenin veya gücün bulunması çatışma doğuracaktır ve egemenliğin boyutunu değiştirecektir. Bu görevi devlet yapmalıdır; eğer yapmazsa cezalandırma görevini üstlenecek olan ya bir uyruk ya da başka bir güç olacaktır. Bu durum da hakların egemene devredilme ve onun alacağı kararları uygulama sözleşmesinden vazgeçmek anlamına gelmektedir.

Devlet düşüncesine katkıda bulunan Locke ise siyasi otoritenin, kamunun iyiliği için kanun koyma hakkına sahip olması ve varlık sebebinin insanların hayat, mülkiyet, hürriyet gibi temel ve doğal hakların düzenlenmesi ve korunması konularında yetkili olduğu görüşündedir. Devletin kökeni ve meşruiyetini doğa durumu ile açıklayan Locke, insanların eylemlerinde ve mülkiyet paylaşımlarında doğal hukukun getirdiği, bireyin başka bireylerin keyfi isteklerinden bağımsızlığını sağlayan özgürlük ve kimsenin kimseye egemen olmadığı eşitlik durumunun bozulma ve savaşıma durumuna dönüşmesi sürecinde bireylerin, problemleri çözebilecek bir otoriteye ve güce ihtiyaç duyacaklarını ve kendi rızalarıyla politik duruma geçerek devleti oluşturacaklarını belirtmektedir.⁸⁶

Locke'a göre devleti oluşturan sebep, özgür ve eşit bireylerin kendi rızalarıyla ve sözleşme yaparak sivil hayata geçmek istemeleridir. Bunun temel nedeni ise doğa durumunda yaşayan bireyler arasında yaşanma ihtimali olan çatışma durumudur. Çünkü bireyler bir arada yaşamak zorunda olduklarında aralarında çatışma hali ve savaş durumu çıkması muhtemeldir. Ancak Locke insanların eşit ve özgür olma durumlarının devleti oluşturduktan sonra da devam edeceğine inanmaktadır. Çünkü devleti oluşturan bireyler doğa durumundan dolayı eşit ve özgürdürler ve devlet ortaya çıktıktan sonra doğa durumu varlığını sürdürmektedir.

Doğal durumu yani tabiat halini savunan Locke, insanların Tanrı'nın işçiliği ile yaratıldığını, tüm insanların O'nun malı olduğunu; bunun için de tabiat halinde kimsenin kimseden üstün olmadığını ve kimsenin başkasının isteklerini yapmaya mecbur olmadığını savunmuştur.⁸⁷

Locke'a göre tabiat halinin yaratıcısı ve insanlar üzerinde söz söyleme hakkı sadece Tanrı'ya ait olduğu için kimse bu konuda inisiyatif kullanamaz, birbiri üzerinde hak sahibi olamaz. Çünkü zaten her şeyin sahibi Tanrı'dır.

⁸⁶ Neşet Toki, *John Locke ve Siyaset Felsefesi*, Liberte Yay., Ankara, 2003, s.77-79.

⁸⁷ John Locke, *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.Serdar Taşçı, Hale Akman), Metropol Yay., İstanbul, 2002, s.25.

Locke’a göre insanların kendi rızalarıyla ve sözleşme ile oluşturdıkları devlet meşru ve sınırlı bir devlettir.⁸⁸ Bu düşünceye göre, bireylerin kendi rızalarının olması ve toplumun bütününi temsil etmesi devleti meşru kılmaktadır. Bireyler meşru olmayan otoriteye boyun eğmezler ve bu durumda da siyasi otoriteden bahsedemeyiz. Locke’un düşüncesine göre insanlar haklarını, mülkiyetlerini ve hürriyetlerini korumak amacıyla devleti oluşturdıkları için de devletin sözleşmeye uygun hareket etmelidir, keyfi uygulamalarda bulunamaz; bu durum ise devletin sınırlı olması anlamına gelmektedir.

İnsanın insanla savaşıma halinde olmadığını; devletin devletle savaş halinde olduğunu savunan Rousseau, insanların özgür doğduğunu, sınırsız ve mutlak güce boyun eğmenin tutarsız bir sözleşme olduğunu ancak insanların canını, malını bütün ortak güçle koruyan ve bütün üyelerin bölünmez parçası olduğu, topluma dayanan bir sözleşmeye ihtiyaç duyulduğunu, gücün hak yaratmadığını, insan ancak haklı güce boyun eğmesi gerektiğini belirtmiştir⁸⁹.

İnsanlar arasındaki sözleşmenin bir tarihsel süreç ile geliştiği Rousseau’nun düşüncelerinde somutlaşmaktadır. Rousseau insanlık tarihini aşama aşama geçirdiği süreçler çerçevesinde değerlendirmiştir.

İnsanlar arasındaki sözleşmenin kurulma aşamasını insanların toplumsallaşması süreci ile açıklayan Rousseau, işbölümü ve özel mülkiyetin ortaya çıkması ile insanlar arasındaki ilişkilerin yeniden üretildiğini ve toplumsal sözleşme yapılmasını gerekli kıldığını belirtmektedir.⁹⁰

Rousseau, insanların çatışma halinin bulunmadığını belirtirken insanlar arasındaki çatışmanın bir davranış olduğunu ve bir durum yaratmayacağını ifade etmektedir. İnsanların özgür olduklarını kabul etmesi ise insanların eşit olduğu noktasında önem taşımaktadır. İnsanları bir arada tutan sözleşme Hobbes’un belirttiği egemenlik ölçüsünde değildir. Rousseau sözleşmenin meşru yanını, onun haklılığından aldığını vurgulamaktadır. Bu haklı yanı doğuran ise karşılıklı yükümlülüklerdir, yani egemenin güçlü olmasından kaynaklı egemen olmadığıdır. Bu sözleşmeyi yapanlar kolektif bir bütündür, bütün de benliğini sözleşmeden almaktadır ve bu bütün, bu tüzel kişilik eskiden site, şimdi cumhuriyet; edilgen olduğunda devlet, etkin olduğunda egemen varlıktır; sözleşmenin

⁸⁸ Neşet Toku, *John ...*, s.88.

⁸⁹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, (Çev: Vedat Günyol), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2006, s.4-14.

⁹⁰ Gülnur Acar Savran, *Sivil Toplum ve Ötesi*, Belge Yay., İstanbul, 2003, s.42.

diğer tarafındaysa birlik olarak halk; egemen gücün üyesi olarak yurttaş, egemen güce boyun eğen olarak ise uyruktur.⁹¹

Egemen ile yapılan toplum sözleşmesinde Hobbes, bireylerin haklarını devretmeleri üzerine yoğunlaşmışken; Rousseau toplumsal bütünden yani halktan bahsetmektedir. Halkı, kolektif bütün ve devletle sözleşme yapmaya muktedir görmektedir. Bu bağlamda da sözleşme yapan tarafların nasıl adlandırılabileceğine vurgu yapmaktadır. Egemen varlığın devlete dönüşmesi, uyruğun yurttaşla dönüşmesi bu düşünceyle anlam kazanmaktadır.

Yalnız genel iradenin, devletin güçlerini herkesin iyiliğine uygun olarak yönetebileceğini, herkesin iyiliği olanın birbirinden ayrı çıkarların ortaklaşabileceği bağ olduğunu ve bu ortak bağı oluşturanın genel irade olduğunu belirten Rousseau, egemenliğin başkasına geçemeyeceğini, bölünemeyeceğini; genel iradeyi yansıtan yasalar yoluyla adaletin sağlanabileceğini, yasamanın amacının eşitlik ve özgürlük olduğunu, yasal dayanakları olan devlet yönetiminin cumhuriyet olduğunu, devletin de eşitliği sağlaması gerektiğini ancak devlet ne kadar büyürse özgürlüğün o kadar daralacağını; devlet ve halk arasındaki ilişkide halkın güçlü olması gerektiğine inanmaktadır.⁹²

Rousseau'nun genel irade olarak bahsettiği toplumun tamamını içine alan halkın iradesidir. Bireysel çıkarların, toplumsal iyi olan genel iradenin yani toplumun ortak çıkarlarını yansıtmadığına inanmaktadır. Genel iradenin oluşması, bireysel çıkarlar haricinde ve üzerindedir. Rousseau'nun yaptığı en önemli vurgu insanlar arasındaki eşitliktir ve devlet tarafından bunun onaylanmasıdır. İnsanların özgür bireyler olduğunu, eşitlik ve özgürlüğün sağlanmasının devletin amacı olduğunu vurgulamıştır.

Modern devlet düşüncesinin oluşmasına katkıda bulunan pek çok düşünür ve bilim adamı olmasına rağmen asıl konudan uzaklaşmamak adına bu konudaki görüşleri sınırlı tutmakta fayda bulunmaktadır.

Genel olarak modern devletin oluşma aşaması 18. ve 19. yüzyılda tamamlanmıştır. Bu süreçte Roma Hukuku'nun yerine Kamu Hukuku'nun geçerli olmaya başlaması, devlet sisteminde mutlak egemenlik anlayışının yerleşmesi, devletin monist, ulusal, hukuksal yapıya oturması ve modernlik bağlamında devletin bir amaç için değil; yapısal özelliklerine dayandırılması gerektiği ve işlevsel açıdan çok yönlü toplumsal yapıyı

⁹¹ Jean Jacques Rousseau, *Toplum ...*, s.15.

⁹² Jean Jacques Rousseau, *Toplum ...*, s.23-62.

tamamlayan özellikte olması; devletin toplumla eşdeğer değil; evrensellik boyutunda, soyut yurttaşlık temelinde, kamusal yetki ve sorumlulukları yerine getiren, meşruiyetini yasal-ussal otoriteden alan bir makine olarak değiştiğini gözlemlemekteyiz.⁹³

Kapitalist ekonomik sistemin feodal üretim ilişkilerini değiştirmesi ile ekonomik, siyasal ve toplumsal yapıda değişimler yaşanmıştır. Üretimin devamlılığının sağlanması ve ticaretten elde edilen karın artırılması amacıyla merkezileşme ihtiyacı, dönemin düşünür ve aydınları ile de desteklenmiştir. Bu bağlamda egemenliğin mutlak, tek, bölünmez yapısı devlet ile bütünleştirilmiştir. Uluslaşma süreci, devletin monist yapısını desteklemiş, egemenliğin kaynağının hukuksal temele oturtulması da hem yurttaş-devlet ilişkisini yasal temele oturmuş hem de devleti kamusal hizmetlerin yürütücüsü konumuna getirmiştir. Bu anlamda devlet modern konumuna ulaşmıştır. Sonuç olarak devlet; ister korku, ister güvenlik yüzünden, isterse haklarımızı ve barışı sağlamak amacıyla oluşturulsun siyasal hayatımızın ve genel siyasal alanın en temel öznesi konumuna sahip olmuştur.

2.3. Devleti Oluşturan Unsurlar

Devlet, siyasal, hukuksal, ekonomik gücü elinde bulunduran, zorlama tekeline sahip, toplum üzerinde egemen, otorite sahibi ve meşru bir gücü temsil etmektedir. Devlet insanlık tarihiyle var olmamasına rağmen; ihtiyaçlar ve tarihsel süreçle ortaya çıkan bir örgüt olarak toplum hayatında önemli bir yere sahiptir. Her büyük güç veya her otorite devlet midir, devletten söz edebilmemiz için olmazsa olmaz unsurlar var mıdır sorularına arayacağımız yanıt, devleti oluşturan unsurların ne olduğuna vereceğimiz yanıttır. Bu bağlamda devletin ne olduğuna dair görüşlere ve açıklamalara yer verdikten sonra devleti oluşturan unsurlara değinmekte fayda vardır.

Devletin üç ana unsuru bulunmaktadır: ülke, insan topluluğu ve iktidar.⁹⁴

Ülke, devletin bulunduğu coğrafi alanı ifade etmektedir. Devlet bu coğrafi alan içerisinde iktidarını, otoritesini, görev ve sorumluluklarını yerine getirir. İnsan topluluğu ise modern dünyada ulusu/milleti ifade etmektedir. Ortak değerleri, ortak kültürü, ortak tarihi paylaşan ırksal olarak homojen ya da heterojen olan toplumu temsil etmektedir. İnsan topluluğu, devletin var olma sebeplerinden biridir. Son olarak iktidar da devleti oluşturan unsurlardan biridir. Devlete devlet olma özelliği yüklediğimiz yönetme gücünü

⁹³ Gianfranco Poggi, *Modern ...*, s.107-130.

⁹⁴ Esat Çam, *Siyaset ...*, s.346.

veren iktidar, devletin hem otoritesini hem egemenliğini temsil etmektedir. Gücünü yasalardan ve hukuktan alan iktidar, toplumsal alan için de ortak iyi/fayda için kullanıldığı için de meşruluk arz etmektedir. Devletin iktidarı kesindir ve güce dayanmaktadır. Yargılama, hesap sorma ve mahkum etme gücüne. Bu anlamda iktidar sahibi olmak devlet için vazgeçilmez bir özellik taşımaktadır.

Devleti oluşturan unsurlar konusunda unutulmaması gereken bir konu da insan topluluğu olarak isimlendirdiğimiz toplum üyelerinin devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olması ve iktidar kavramı içinde değerlendirdiğimiz güvenlik, adalet, maliye gibi temel hizmetleri düzenli bir şekilde yapacak güce ve idari yapıya sahip; ülke bütünlüğünü ve siyasi bağımsızlığı sürdürebilecek, yasa yapabilecek, gerekli ekonomik kaynaklara sahip olan iktidardır.⁹⁵

Vatandaşlık bağı olmaksızın devletin insan topluluğu unsurundan söz etmek mümkün olmaz. Vatandaşlık bağı devlet-birey ilişkilerini düzenleyen ve belirleyen hakların başında gelmektedir. Devletin kamu hizmetlerini düzenli ve devamlı yerine getirebilmesi için idari kurumlarının bulunması, ülkeyi temsil edebilmesi ve devletin devamlılığını sağlayabilmesi için ulusal ve uluslar arası alanda bağımsızlığın, siyasal iktidarının temsilcisi, dayanağı olmalıdır. Siyasal gücünü kullanabilmesi ve yukarda geçen kamu hizmetlerini yürütebilmesi için de mutlaka ekonomik gücü de bulunmalıdır. Bu bağlamda “Devlet, belli bir ülke üzerinde yerleşmiş, zorlayıcı yetkiye sahip, bir üstün iktidar tarafından yönetilen insan topluluğunun meydana getirdiği siyasal kuruluştur.”⁹⁶

Kaboğlu, devleti oluşturan unsurlardan ülkenin, egemenliğin istikrar ve süreklilik unsurlarını oluşturduğunu, ülkeyi birlik haline getirdiğini ve ülkenin kara, deniz ve hava sahasıyla özellikle uluslar arası alanda devletin önemini ortaya çıkardığını belirtmiştir.⁹⁷

Ülke sınırları daha önceden de belirttiğimiz gibi devlet egemenliğinin nerede başlayıp nerede bittiğini göstermektedir. Ülke sınırları üzerinde yaşanan toprak haricinde ülkenin hava ve deniz sahaları üzerindeki egemenlik sınırlarını göstermektedir. Özellikle uluslar arası ilişkilerde devletin sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin belirlenmesi devletler açısından büyük öneme sahiptir. Çünkü uluslar arası ilişkilerin baş aktörü devletlerdir. Devletlerin egemenlik alanlarının belirli olması uluslar arası barışın sağlanması açısından

⁹⁵ Ali Öztekin, *Siyaset ...*, s.31-32.

⁹⁶ Münici Kapani, *Politika ...*, s.35.

⁹⁷ İbrahim Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, Legal Yay., İstanbul, 2005, s.54-58.

önem taşımaktadır. Kaboğlu'nun üzerinde durduğu bir konu da istikrar ve süreklilik kavramlarıdır. Egemenliğin tek, bölünmez, devredilmez ve sürekli yapısının sürdürülebilmesi için egemenliğin kullanılacağı bir alana ihtiyaç vardır. Ülke bu ihtiyacın çözümüdür. Ülke toprakları var olduğu sürece egemenlik de uygulama alanı bulacaktır.

Giritli ve Sarmaşık da benzer bir sınıflandırma ile, devletin unsurlarını, devletin doğuşunu hazırlayan maddi unsurlar (insan topluluğu ve ülke) ve devletin hukuki ve fiili varlığını sağlayan unsurlar olarak (kişilik ve egemenlik) olarak ele almışlardır.⁹⁸

İnsan topluluğu ve ülke olarak sınıflandırılan unsurlar benzerlik taşımakla beraber devleti devlet yapan unsurların da varlığı vurgulanmıştır. Devletin hukuki ve fiili yanı, devleti oluşturan insanların kişiliğinden bağımsızlığı ölçüsünde anlam kazanmaktadır. Devlet, tüzel kişiliğe sahip, anlaşma yapabilen, borçlanabilen, davada taraf olabilen hukuk kişisidir. Aynı biçimde egemenlik de devletin siyasal hayat üzerinde belirleyici olduğu dönemden itibaren geçerliliğini koruyan bir kavramdır. Devletin tek, bölünmez, devredilmez egemenliği ülke içinde devletin otoritesini; uluslar arası alanda ise bağımsızlığını temsil etmektedir.

Devletin insan topluluğu unsurunun oluşmasında genel olarak iki anlayış hakimdir. Kan birliği, dil birliği, din birliği ve kültür birliğini içeren ırk anlayışı ile ulusun nesilden nesile aktarılan manevi yönü nedeniyle ortak yaşama isteğidir.⁹⁹

İnsan topluluğu devletin oluşturan unsurlardan bir tanesidir. İnsanların bir araya gelmesini sağlayan ise aralarındaki bağıdır. Irk anlayışına göre, insanları bir arada tutan asıl bağ aralarındaki kan bağıdır. İnsanların aynı ırktan gelmesi toplum olabilmesi için yeterli midir? asıl incelenmesi gereken soru budur. İnsanlar hangi ırktan olabileceğini seçme şansına sahip olmadıkları için yaşadıkları coğrafyada bulunup bulunamayacağının bu çerçevede şekillenmesi çok büyük bir acımasızlık olacaktır. Hitler Almanya'sı bu anlamda tarihsel bir ayıp olarak hala sorgulanmaktadır. Diğer taraftan ülkemiz açısından farklı dile, kültüre, dine ve ırka sahip olanlar aynı vatandaşlık bağı ile aynı devlete bağlı olabilmektedir. O halde insan topluluğunun ırksal temele dayanması devletin oluşturulması için geçerliliğini yitirmektedir. Devlet onu oluşturan topluluklarla zenginleşir, farklı renklerin farklı seslerin varlığı ortak renk ve ortak ses oluşturmaya engel değildir ve

⁹⁸ İsmet Giritli ; Jale Sarmaşık, *Anayasa Hukuku Genel Esaslar Türk Anayasa Hukuku*, Beta Yay., İstanbul, 2001, s.32.

⁹⁹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku*, Beta Yay., İstanbul, 2006, s.115-116.

olamamıştır. İnsanları bir arada tutan bağ bu ortak sesi oluşturabilme becerisidir. Ortak ses ise sevinçlerin, acıların ortaklaşabildiği oranda mümkün olmaktadır. Bireyler geçmişte aynı duyguları paylaştıkları, bugün paylaşıyor oldukları için; yarın da paylaşabileceklerini düşündükleri için bir aradadır; yani onları bir arada tutan şey birlikte yaşamak arzusudur.

Erdoğan devletin unsurlarında egemenlik ve meşruiyete dikkat çekmektedir. Devletin ülke sınırları içindeki yetkisinin zorunlu olduğunu, devletin otoritesinin arkasında cebir gücü olduğunu ve meşruiyetin nispi olduğunu belirtmiştir.¹⁰⁰

Devlet kamusal çıkarları gözetken kararlar almak, kurallar koymak ile görevlendirilen bir aygıt olarak bu konuda yetkilendirilmiştir. Kullandığı yetki ülke sınırları içinde yaşayan tüm bireyleri kapsamaktadır. Bireyler alınan kararları istemeseler de kamusal çıkarlar bağlamında kurallara uymak zorundadır. İşte devletin cebir gücü de bu noktada anlam kazanmaktadır. Devlet alınan karar ve koyulan kurallara uyulmaması durumunda meşru güç kullanma tekeline sahiptir; bu anlamda zorlayıcıdır. Meşruiyetin göreceliliği ise devletin toplumun tamamını memnun edecek karar alamamasından kaynaklanmaktadır. Meşruiyet genel olarak alınan kararların toplum nezdinde onaylanması olduğu için devlet kararlarında zora başvurmadan, toplumsal rıza ile kararları uygulayabilmektedir. Ancak bir toplumda bireylerin her konuda aynı şekilde düşünemeyeceği gerçeği, meşruiyetin göreceliliğini göstermektedir. Dolayısıyla meşruiyeti, toplumun tamamı için geçerli olmayan konularda devlet zorlayıcı olabilmektedir.

Devletin oluşabilmesi için ülke, insan topluluğu ve iktidar unsurlarının üçünün de gerekli olduğunu belirten Gözler, üçünün de aynı derecede önemli olduğunu, birlikte bulunması gerektiğini ancak devleti de bu üç unsura indirgeyemeyeceğimizi belirtmiştir.¹⁰¹

Devleti oluşturan unsurlar bir arada olduğu zaman anlam kazanmaktadır. Gözler'in vurgulamak istediği ise sadece bu unsurların bulunması ile devletin açıklanamayacağıdır. Önceki açıklamalarda da belirtildiği üzere devlet bir tüzel kişiliktir, teşkilattır ve sosyal bir gerçekliktir.

Yapılan tüm açıklamalardan sonra devletin ne olduğu ve nasıl geliştiği sorularına cevap bulabilmekteyiz. 16.yüzyıldan itibaren yönetim gücünün laikleşmesiyle ortaya çıkan devlet, siyasal iktidarı, otoriteyi, gücü, egemenliği, toplumun tamamını temsil eden, kendine bağlı kılan en büyük, kapsamlı ve sosyal bir örgüttür. Devlet onu oluşturan ülke,

¹⁰⁰ Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005, s.347-349.

¹⁰¹ Kemal Gözler, *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2007, s.4-5.

iktidar ve insan topluluğu unsurları ile vardır. İlk çağlarda kutsallık atfedilen, Tanrı iradesinin sonucu olarak görülen devlet düşüncesi, tarihsel süreç içerisinde dünyevileşmiştir. Feodal düzenden sonra ortaya çıkan monarşiler siyasal iktidarın merkezileşmesi sürecine katkıda bulunmuş ve bugünkü anlamda bildiğimiz ulus devlet düşüncesinin oluşmasını sağlamışlardır. Ülke sınırları içinde egemenliğini kullanan, vatandaşlarına görev ve sorumluluk yükleyen aynı zamanda vatandaşlarına ve temsil ettiği değerlere karşı da sorumlulukları olan devlet, siyasal, toplumsal, ekonomik varlığıyla büyük bir güçtür.

II.BÖLÜM

TARİHSEL AÇIDAN TÜRK SİYASAL KÜLTÜRÜNDE DEVLET DÜŞÜNCESİ

Türk Siyasal Kültüründe devlet ve devlet anlayışı büyük öneme sahiptir. Gerek siyasal kültürün oluşturulmasında gerekse yeni kuşaklara aktarılmasında devlet başat rolü oynamaktadır. Türklerin tarih boyunca sürekli devlet kurmaları ile övünmeleri ise devletin, siyasal ve toplumsal hayattaki yerini özetlemektedir. Bu anlamda devletin ne olarak algılandığı sorusuna ve devletin siyasal, toplumsal hayattaki yerine dair aradığımız sorular Eski Türk Devletleri, Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki devlet anlayışına değinilerek anlam kazanabilmektedir. Bu nedenle devlet düşüncesinin Türk Siyasal Kültürü'ndeki yeri tarihsel süreçle beraber değerlendirilecektir.

1. ESKİ TÜRK DEVLETLERİNDE DEVLET ANLAYIŞI

Türkler tarih boyunca kurdukları çok sayıda Türk devleti sayesinde dünya tarihinde iz bırakan toplumlardan birisi olmuşlardır. Türklerin tarihi, bilindiği üzere anavatan olarak Orta Asya'ya dayanmaktadır. Orta Asya'dan Anadolu topraklarına gelinceye kadar kurulan Türk devletleri, Türklerin devlet kurma konusundaki yeteneklerini yansıtmakla beraber devlete yükledikleri anlamı ve değeri de yansıtmaktadır. Türkler kurdukları devletler sayesinde var olabilmişlerdir. Kurulan her devlet de Türklerde devlet geleneğinin güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Türk devlet geleneği incelemelerine kurulan ilk Türk devletlerinden başlamak ve Orta Asya devlet kültürünü temel almak yerinde bir yöntem olacaktır.

Bilinen ilk Türk devleti olan Asya Hun Devleti'nde ve sonrasında kurulan Göktürk Devleti'nde devlet sağ ve sol olarak ikiye ayrılmakta ve sağ taraf sol taraftan daha üstün kabul edilmektedir. Bunun nedeni ise güneşin doğuşuna yüklenen kutsallıktır.

Devlet sağ ve sol baz alınarak yönetilmektedir. Bu yönetim sisteminin dayanak noktalarını ise Gök Tanrı inancı oluşturmaktadır. Gök kelimesi Eski Türklerde Tanrı anlamına gelmekte ve hakana verilen unvan olan Tengri Kutu ise; Tanrısal hakimiyeti

yansıtmaktadır ancak; devlet sadece Tanrısal irade ile değil aynı zamanda siyasal-sosyal yapıya göre uygulanan örfi hukuka dayanan töre ile de yönetilmektedir.¹⁰²

Devlet düzeninde hakan olma iradesini belirleyen durum Tanrı'nın hakanı seçmesidir. Tanrı'nın seçtiği hakan da toplumu Tanrı isteklerine göre yönetmektedir. Bu durum Tanrısal iradenin çok güçlü olduğunu göstermektedir. Ancak töre olarak ifade edilen geleneksel yaşama biçimi ve değerler sistemi de hem toplumsal hem de siyasal yaşam üzerinde etkilidir. Tüm toplumsal kurumlar, normlar ve ritüeller töreye göre yapılmaktadır ve her yeni hakan töresini oluşturmaktadır. Ancak töreye uygun davranma durumu hakan için de geçerlidir. Töre toplumu çerçeveleyen ve bütünleştiren bir nevi sözlü anayasa işlevi görmektedir. Bu anlamda Eski Türklerde güçlü bir gelenekçiliğin olduğu söylenebilir.

Devletin yönetimi konusunda en üstün ve en yetkili kişi hakandır. Hakan bu yetkiyi hatunla ve boylar şeklinde örgütlenen toplumsal katmanların sorumluları beylerle paylaşmaktadır. Ancak bu durum hakanın üstünde bir otorite olduğunu ya da tam anlamıyla bir yetki paylaşımı olduğunu göstermemektedir. Devlet yöneticisi konumunda olan hakan Tanrısal iradenin ürünü olmakla beraber toplumu ve halkı için çaba gösteren, töreleri uygulayan ve görevleri olan bir kişilik olarak karşımıza çıkmaktadır. Hakanın topluma karşı sorumluluğunu ifade ettiği, yaptıkları karşısında hesap verdiği aynı zamanda gelecek kuşaklara öğütler niteliği taşıyan Orhun Yazıtları bu noktada açıklayıcı olmaktadır. Orhun yazıtlarında Kültigin ve Bilge Kağan anıtında yer alan öğütler ve düşünceler hakanın konumunu açıklar niteliktedir;

“ Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye babam hakanı, annem hatunu yükseltmiş Tanrı, onlara ülke veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye beni o Tanrı hakan olarak tahta oturttu. İçte aşsız, dışta elbisesiz zavallı bir kavmin üstüne hükümdar oldum(...) Türk milleti için gece uyumadım. Gündüz oturmamışım.(...)gayri ülkelerden ayrı hakanlardan daha iyi kıldım. Dört taraftaki kavmi hep muti kıldım. Düşmansız kıldım. Bunlar bana hep itaat etti(...) Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım; sayıca az olan halkı çoğalttım, güçlü devleti olandan, güçlü hakanı olandan daha iyi kıldım(...)”¹⁰³

Yazıtlarda yer alan Türklerin adı sanı yok olmasın ifadesi, Tanrı'nın Türkleri koruduğuna dair bir anlayışı yansıtmaktadır. Tanrı hem korumakta hem de devlet olabilmelerini istediği için ülke vermektedir. Kültigin ve Bilge Kağan adına dikilen yazıtlarda, devletin nasıl kazanıldığı, nasıl savaşıldığı ve düşmanlarına karşı nasıl

¹⁰² Mahmut Arslan, *Sosyoloji Konferansları Yirminci Kitap*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1982, No:3239, s.118-124.

¹⁰³ Talat Tekin, *Orhun Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2008, s.31-33.

davranmaları gerektiğine dair düşünceler ve öğütler yer almakla beraber toplumun da hakana bağlı olması ve itaat etmesi üzerine düşünceler de bulunmaktadır. Hakan, devletin başına geldikten sonra toplum için çalıştığını, devleti güçlü ve hakim kıldığını belirterek bu konuda gelecek kuşaklara hesap vermektedir.

Siyasi iktidarını Tanrı'nın verdiği (kut anlayışı) hakanın kutlu olup olmadığı yani adillliği, beyler arasında tarafsız olması, bolluk, bereket dolu idare etmesi gibi özellikleri taşıyıp taşıyamamasına göre hakan tahttan indirilebilmektedir.¹⁰⁴

Eski Türk Devletlerindeki bu yapı hakana duyulan saygı ve bağlılığın boyutlarını ve sınırlarını göstermesi açısından son derece önemlidir. Tanrı buyruğu ve isteği ile hakan olduğuna inanılan ve bağlılık gösterilen hakan görevlerini yerine getirmede zaman toplum nezdinde meşruiyetini yitirmekte ve yönetme yeteneğini kaybetmiş sayılmaktadır. Bu bağlamda hakan da toplumsal statüsünü sürdürmek istiyorsa, adil davranıp, toplumu refaha ve mutluluğa ulaştırmak zorundadır. Bu tutum ise yönetimin ve yöneticiliğin Türkler için önemli ve ciddi bir iş olduğunu göstermesi açısından önem taşımaktadır.

Eski Türk toplumunda, siyasi teşkilatlanmanın en üst noktasında bulunan, boyların ve budunların birleşmesiyle oluşan devlet (il), toprak, halk, töre unsurları ile vatani koruyan, milleti barış ve huzur içinde yaşatan siyasi bir kuruluştur. Devletin başında bulunan hakanın görevleri; milleti barış, huzur, refah içinde yaşatarak, asker toplamak, devletin en yüksek meclisini ve orduyu idare etmeyi ve bu görevleri yürütürken de ona Hatun eşlik ederdi.¹⁰⁵

Devlet kurumunun oluşumu açısından incelediğimizde modern devlette bulabileceğimiz özelliklere rastlamaktayız. Devletin oluşabilmesi için zorunlu olan toprağın vatan olarak kabul edilmesi ve sınırlar içinde toplumun huzur ve refahı için çalışan bir kurum olarak devlete görev ve sorumluluk yüklemek devlet geleneği açısından önem taşımaktadır. Devlet toplumsal yaşamın düzenleyicisi, toplumun koruyucusudur. Bunu da topraklarının bulunduğu alanda töreleri uygulayarak yerine getirmektedir.

Türk devlet geleneğinde dikkat çeken bir konu da Batı'daki gibi sitelerin örgütlenmesi ile değil büyümeye ve fethetmeye yönelik girişimlerin yaşanmasıyla devletin gelişmesi ve Türklerin dağınık yaşamalarını önlemenin temel amaç olarak kabul edilmesidir; bu noktada

¹⁰⁴ Cemil Öztürk (Ed.), *Türk Tarihi Ve Kültürü*, Pegem Yay., Ankara, 2007, s.210.

¹⁰⁵ Zerrin Günel, *İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü*, Nobel Yayınları, Ankara, 2006, s.111-112.

hakana yüklenen kutsallık, mutlak otorite ve evrensellik özellikleri ve hakanın bu karizmatik otoritesi nedeniyle toplumun devletle gizli bir işbirliğine yönelmesidir.¹⁰⁶

Türk devlet geleneğinin en önemli özelliklerinden biri ve devletin temel amacı Türklerin örgütsüz ve dağınık yaşamalarını engellemektir. Bu düşünce devletsiz bir toplumun ölü toplum olarak kabul edilmesi düşüncesine dayanmaktadır. Orhun Yazıtları'nda geçen 'Türklerin adı sanı yok olmasın diye..' devletin kurulduğu ifadesi bu anlayışı tam olarak yansıtmaktadır. Yine önceki kısımda belirtildiği üzere başka devletlerle mücadele edilmesi ve üstün gelinerek otoritesinin kabul ettirilmesi Türk devlet geleneğindeki devlet sınırlarını büyütme ve devleti büyütme amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan şehir devletlerindeki yapıdan bu noktada uzaklaşmaktadır. Devleti Tanrı'nın koruduğuna ve Tanrı'nın isteği üzerine hakanın devleti kurup yönettiğine dair inanış aynı zamanda hakana kutsallık atfetmektedir. Bu noktada otoritesi ve meşruiyeti güçlenen hakan toplumun ona bağlanması yönünde gizli bir güce sahip olmaktadır.

Eski Türk Devletleri'nin temel özellikleri; Türk kültürünün temelinde yatan bağımsızlık olgusu, her bağımsız devletin sahip olduğu ve sadece hükümdar ailesinin değil tüm milletin ortak mülkü olan ülke, devletle işbirliği yapan, özel mülkiyet ve ferdi haklara sahip halk ve tüm sosyal ve toplumsal ilişkileri düzenleyen töredir.¹⁰⁷

Türk kültüründe yer alan bağımsızlık ve hürriyet olgusu, Türklerin yüzyıllardır yıkılan devletlerin ardından yenilerini kurmaları şeklinde pratikte gözlemlenebilmektedir. Bu durum devletin doğu ve batı olarak ayrılmasından sonra doğunun giderek zayıflaması ve yıkılma sürecine girmesiyle batının bağımsızlığını ilan etmesi şeklinde de yaşanmıştır. Türklerdeki bağımsızlık durumu, yaşama biçimi ile de bağımlı olabilmektedir. Uygurlar dönemine kadar göçebe olarak yaşayan Türkler için sınırları belirli bir alana bağlı kalmak zor olmalıdır. Sosyal ve toplumsal yaşamda eşitliğin hakim olduğu, devlet yönetiminde hatunların da görev aldığı Türk Devletleri'nde adaletin ve halkın çıkarlarının sağlanması hakanın görevi olduğu için, hakan bu görevlerini yerine getirdikçe, devlet ve toplum arasında konsensüs oluşmuştur. Devlet topraklarının (bir kısmı) ortak mülkiyet kapsamında olması bunun yanında özel mülkiyete de yer verilmesi Türk toplumunda toprak köleliğinin yaşanmadığını göstermektedir. Bu anlamda Eski Türk Devletlerinde

¹⁰⁶ Mahmut Arslan, *Sosyoloji ...*, s.125.

¹⁰⁷ Gülçin Çandarlıoğlu, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s.93-94.

genel olarak basit, karmaşık olmayan sosyal ve toplumsal ilişkilerin bulunduğunu söyleyebiliriz.

2. OSMANLI DEVLETİ’NİN SİYASİ KÜLTÜRÜ VE DEVLET ANLAYIŞI

Türk Siyasal Kültürü’nün oluşmasında ve Cumhuriyet Türkiye’sine aktarılmasında devraldığı siyasal miras etkili olmuştur. Altı yüzyıllık bir miras olan Osmanlı Devleti’nin siyasal, toplumsal ve ekonomik özelliklerinin incelenmesi bu anlamda önem taşımaktadır. Osmanlı Devleti’nin yönetim yapısı, siyasal sistemi, yöneten- yönetilen ilişkisi Cumhuriyet Türkiye’sinin devraldığı siyasal kültürü yansıtacaktır. Bu çerçevede öncelikle Osmanlı Devleti’nin siyasal ve toplumsal olaylarına değinilerek siyasal kültürü ve devlet anlayışını açıklanmaya çalışılacak sonrasında da Cumhuriyet Dönemi’ne geçiş yapılacaktır. Siyasal, toplumsal, ekonomik değişimler çerçevesinde siyasal kültürün değişme durumu ve siyasal kültürdeki devlet anlayışı bu bölümün temel araştırma konusu olacaktır.

2.1. Osmanlı Siyasal ve Toplumsal Yapısına Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti sosyo-ekonomik, politik ve kültürel özellikleri ile var olduğu topraklara izler bırakan ve kendisinden sonra gelen Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni de pek çok noktada etkileyen köklü bir devlettir. Gerek devlet geleneği gerek sosyal, siyasal, ekonomik özellikler ve alışkanlıklar boyutunda olsun bugün bile izler bulabileceğimiz tarihi bir mirastır.

Osmanlı Devleti kuruluşu itibariyle bir uç beylikten fetihlerle büyüyen bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu noktada fethetmek ve hakimiyet alanını genişletmek devletin kuruluşundan gerileme dönemine kadar vazgeçilmeyen bir amaç olmuştur. Bu amaç devlet ve devlet kimliğiyle bütünleşen sultanın amacıdır. Sultan hem devleti yönetmeye muktedirdir hem de halife olarak bu yönetme gücünü Tanrı’dan almaktadır. Bu yönüyle yöneten- yönetilen ilişkisi çerçevesinde devlet-toplum ilişkisi patrimonial bir yapı sergilemiştir. Osmanlı toplumu devlet ile ilişkilerinde, halk olmaktan çok tebaa olabilmıştır. Devleti temsil eden ve aynı zamanda devletin sahibi olan padişah ise; modernleşme hareketlerine kadar tek otorite olmuştur. Osmanlı Devleti’nin sosyo-ekonomik konumunu inceleyerek yöneten-yönetilen ilişkisini, sahip olduğu siyasal kültürü ve devlet algısını daha anlaşılır kılabiliriz.

Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısını belirleyen yapı devlet içerisinde yer alan, toplumsal sınıf özelliğini tam olarak yansıtmayan toplumsal gruplardır. Bu gruplar; askeri (seyfiye), ilmiyye, tüccar ve zanaat grubu ve köylülerdir.¹⁰⁸

Osmanlı toplumsal düzeni genel olarak bu ilmiyye, seyfiyye, kalemiyye olarak adlandırılan sarayı, merkezi ve devleti simgeleyen gurup ve reaya olarak adlandırılan taşrayı, çevreyi ve halkı simgeleyen gurup olarak sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırma yöneten-yönetilen ilişkisi çerçevesinde şekillenmektedir; ancak Osmanlı Devlet yönetimi nev'i şahsına münhasır özellikleri nedeniyle sadece bu ölçüte göre sınıflandırılmanın yapılamayacağı bir devlettir.

Osmanlı Devleti ve toplumu arasındaki ilişki genel olarak iki ana ekseninde şekillenmektedir; sultanın dinsel ve yürütme yetkisini verdiği, vergi ödemeyen, kul sistemi ile sultana bağlı olan; askeri sınıf ve vergi veren ancak yönetime katılmayan reaya.¹⁰⁹

Osmanlı Devleti içindeki birbirine geçmiş bu yapı, sınıflı toplum özelliğini taşımadığının bir göstergesidir. Reaya üretime katılan, vergi veren bir toplumsal sınıf olmasına rağmen yönetim konusunda söz sahibi değildir. Reayanın üretim konusundaki yönünü çizen ve üretim üzerindeki karar verici olan sınıf da kendisi değildir. Sonraki açıklamalarda değinileceği üzere üretim konusunda görev alan toplumsal sınıf devletin merkezi teşkilatı içinde yer alan toplumsal katmanlardır. Bunun yanında doğrudan üretime katılmayan, devletin idari işlerini yürüten ve bu noktada karar verici konumda olan ilmiyye, seyfiyye, kalemiyye ise devletin dolayısıyla sultanın kararlarını uygulayan, sultanın kulları olan merkez yani saray teşkilatının üyeleridir. Sınırları kesin çizgilerle ayrılan bu toplumsal sınıflar Osmanlı Devleti'nin merkezîyetçi yapısını göstermektedir. Merkez (saray) ve çevre (taşra) arasındaki sınırları belirlenmiş toplumsal yapı, toprak sistemi ve üretim üzerindeki devlet denetimi ile de merkezîyetçi yanını pekiştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve siyasal yapısını anlayabilmek için toprak sistemine değinmekte yarar vardır. Yüksek rütbeli memurlara, saray teşkilatında yer alan kişilere hizmetleri karşılığında verilen ve geliri padişah ve ailesine ayrılan sınıflandırılmış araziler bulunmaktadır. Toprak sistemi içerisinde en önemli vurgu ise tımar sistemine yapılmalıdır.

¹⁰⁸ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye 2000'li Yıllarda Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s.56.

¹⁰⁹ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yay., İstanbul, 2001 s.192.

Bu sistemde tımar sahiplerine verilen tımar arazilerinin mülkiyeti devlete aitti ve devlete asker sağlama koşuluyla toprağı kullanma hakkı verilmekteydi.

Tımar sistemi sayesinde devlet, tımar sahipleri aracılığıyla üretimi denetliyordu; tımar sahipleri üretimle uğraştıkları için savaş onlar için soyut bir kavramdan çıkarak somutlaşıyordu; devlet bu sistem sayesinde imparatorluğun en uzak noktalarına ulaşabiliyordu; tımar sahibi bulunduğu bölgede devletin temsilcisi olmasına karşın bir yerlinin ayrıcalıklarına sahipti ve son olarak tımar sistemi ile ordu ülke içinde yaygınlaşmıştı ve bu durum merkezi otoriteyi güçlendirmekteydi.¹¹⁰

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemi, hem ekonominin hem toplumun hem de tımarlı askerlerin kontrolünü ve denetimini sağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirmiştir. Devlet gücünü ve etkisini ülke topraklarının tamamında tımarlı askerler edinerek göstermektedir. Bu askerler hem tarımsal üretimin devamını sağlamakta hem de padişah otoritesini somutlaştırmaktadır. Bu yönüyle devlet eliyle ve devletin yönlendirmesiyle oluşan bir güçten ve siyasal otoritenin güçlü etkisiyle oluşan siyasal kültürden söz edebiliriz. Aynı zamanda toprak üzerinde özel mülkiyetin tımar sistemi nedeniyle oluşamaması, toplumsal sınıfların bir güç olarak devlet karşısında yer alamaması sonucunu da doğurmuştur. Batı'da olduğu gibi mülkiyet haklarından doğan ve sosyal, siyasal haklara uzanan bireyleşme ve sivil toplumu oluşturma çabaları Osmanlı Devlet'i için pek mümkün olamamıştır.

Osmanlı Devleti'nde toplumsal, siyasal, ekonomik ve diğer tüm alanlar üzerinde etkili olan kişi yani Osmanlı sultanlarına değinmek yerinde olacaktır. Zillullahi fil arz yani Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olarak tanımlanan Osmanlı sultanları, halifelik sıfatını almalarıyla beraber siyasi ve ruhani liderler olarak; toplum-sultan, sultan-kulları arasındaki ilişkiyi, toplumsal ahlak kurallarını belirleyen, asli görevi din ve devlete hizmet olan ve meşruiyetini, toplumu iyiliğe yönelttiği sürece sağlayabilen yönetim kademesinin en üst noktasıdır.¹¹¹

Zillullahi fil arz olarak adlandırılan sultanın toplumsal ve siyasal hayattaki gücü ve etkisi aslında adlandırıldığı Tanrı'nın yansımada gözlemlenebilmektedir. İslam dininin hem siyasal hem toplumsal hayatta egemen olduğu Osmanlı Devleti'nde, bu durumda sultan iradesi ve meşruiyeti itaati zorunlu kılan bir yapı sergilemektedir. Sultanın kararlarını sorgulamak veya uygulamamak Osmanlı toplumu için aslında Tanrı buyruk ve

¹¹⁰ Emre Kongar, *21. Yüzyılda ...*, s.57.

¹¹¹ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.193.

emirlerini uygulamamak anlamına gelmektedir. Sultan meşruiyetini ve yönetme gücünü Tanrı'dan aldığı için egemenliği mutlak ve sorgulanmazdır. Bu nedenle de siyasal hayat içindeki memurlar ve bürokratlar sultanın kullarıdır. Saray teşkilatı sultanın bu misyonu nedeniyle sultanla organik bir bağ kurmuştur ve sultan da bir nevi bu bağ ile devlet ve sultan kişiliğini kendisinde birleştirmiştir. Bu süreçten sonra ise sultanın istek ve amaçları devletin istek ve amaçları olarak topluma yansımış ve uygulanır olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin devlet toplum ilişkisini belirleyen ve devlet yönetimi üzerinde de etkili olan bir alan da din olgusudur.

Berkes din olgusu konusunda, hiçbir İslam kaynağında devletin yönetim şeklinin nasıl olması gerektiğine ilişkin bilgi olmamasına rağmen; Osmanlı Devleti'nin devlet anlayışında İslam'ın ana görüşünün, şariat diye ifadelendirilebilen doğru-yanlış algısının ve devlet yönetimi ile bütünleşen İslamlık görüşünün etkili olduğunu belirtmektedir.¹¹²

Gündelik hayatın temel belirleyeni olan din olgusu, dinin evrenselliği konusunda devlet yönetiminde de anlam taşımaktadır. Çünkü İslam, totalde kapsayıcıdır. İşte dinin bu kapsayıcı ve tartışılmaz yönü devlet politikalarından, sultanın yönetme gücüne kadar hem yönetme gücünü hem de yöneten-yönetilen ilişkisini belirlemektedir.

İnalcık da benzer biçimde Osmanlı Devleti'ni bir İslam devleti olarak ifade etmekte Şariatın üstünlüğü ilkesinin devlet yönetiminde ve gündelik hayatta belirleyiciliğine değinmektedir. Yazar, bağımsız bir kurum olarak siyasi otoritenin İslam'da gerek olup olmadığı sorusunun, süreç içinde gelişen saldırılarla güçlü bir hilafet ve onu destekleyen güçlü bir devlet düşüncesiyle İslam'ın hayatta kalmasını sağlayacak bir zorunluluk haline dönüştüğünü eklemektedir.¹¹³

İnalcık ve Berkes'in de ortaklaştığı nokta Şariat'ın belirleyiciliği üzerinedir. Şariat kuralları doğru olan ile olmayana belirlediği için temel değer olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla Şariat'ın İslam'ın devamını sağlama ve onu koruma görevi devlet otoritesi ile desteklenmiş olmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki bu yöne dikkat çeken yazar aslında din ve devlet ilişkisinin bütünlüğü ile devlet-i ebed müddet anlayışını da açıklamaktadır.

Ergil, Osmanlı Devleti'nin teokratik yönüne dikkat çekerek ilahi düzenin kurulmasını ve yaşatılmasının değişime dirençli ve durağan toplumun yaratılmasındaki rolünün bir

¹¹² Niyazi Berkes, *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yay., İstanbul, 1997, s.47-48.

¹¹³ Halil İnalcık, *Osmanlı'da Devlet Hukuk, Adalet*, Eren Yay. İstanbul, 2000, s.39-41.

güvence yarattığını dile getirmektedir. Yazar, İslami devletin temel görevinin, dinin bir inanç, ibadet ve ahlak sistemi haline getirmenin yanında hukuk ve davranış kalıbı olarak hayata geçirmek olduğunu düşünmekte ve Osmanlı Devleti'nin de dini pratik yaşama geçirdiğini savunmaktadır.¹¹⁴

Osmanlı Devleti'nin var olan düzeni koruma düşüncesi ilerleyen dönemlerde de değişim fikrinin geç oluşmasına neden olmuştur. Bu düşüncenin temelinde, Tanrı'nın zaten var olan düzeni en iyi biçimde yarattığı yatmaktadır. Toplum tarafından da ilahi düzenin devamı düşüncesi, İslami inanç tarafından meşrulaştırılmış olmaktadır. Şer'i hukuk ve örfi hukuk kurallarının oluşturulması ve bu hukuk biçimlerinin dayandığı İslami gelenek bu durumu açıklamaktadır.

Osmanlı Devleti'nin siyasal iktidarının meşruiyet kaynağının din olduğunu dile getiren Yurtseven, Osmanlı Devleti'nin resmi ideolojisi olarak gördüğü İslam inancının siyasi egemenliğin yayılmasında ideolojik bir araç ve merkezi yönetimin siyaset aracı olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹⁵

Osmanlı Devleti'nin devlet yönetiminde din kurumunun etkisi, devlet hizmetlerinin örgütlenmesinde de kendini göstermektedir.

Dursun, Osmanlı yönetim sisteminde din örgütünün kadılık, müftülük ve eğitim kurumlarının dinin egemenliği altında olduğunu dile getirmektedir. İlmiye sınıfı olarak ifade edilen dini-tasavvufi örgütün yalnızca bilimle uğraşmadığını ülkenin yargı, yönetim, kentlerde beledi hizmetler, hukuki ve dini danışmanlıklar yaptığını belirten yazar, toplumun dinle yakınlaşmasının bir sebebinin de tarikatlar olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

Berkes Osmanlı rejiminin en önemli yanının dinselikten çok geleneksellik kavramıyla açıklanabileceğini çünkü bu kavramın daha kapsamlı olduğunu belirtmiştir. Bu yapı onu Tanrı'nın koyduğu düzen yapmaktadır ve Osmanlı rejiminin politik ilkesi ile dinsel ilkesini kaynaştırmaktadır. Üçüncü olarak patrimonyalizme değinen Berkes, Tanrı'nın alemin düzenini kurmakla kalmayıp, o düzeni sürdürebilmek için padişah seçerek onu yeryüzünde kendinin bir gölgesi, vekili ve halifesi yaptığı inancına değinmiştir. Burada yapılan vurgu Osmanlı rejiminde padişahın peygamberin değil; Tanrı'nın halifesi olduğudur ve

¹¹⁴ Doğu Ergil, "Laiklik Üzerine Düşünceler Türkiye Örneği", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, C:44, S:3, Temmuz-Aralık 1989, s.25-28.

¹¹⁵ Yılmaz Yurtseven, "Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din ve Siyasi Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:XI, S.1-2, 2007, s.1256.-1263.

¹¹⁶ Davut Dursun, *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1989, s.228-229.

padişahlık makamının kutsallığının kişiye dayanmadığıdır. Bu yapı çerçevesinde Tanrı toplumun bölümlerini ayrı ayrı yerlere koyup görevlendirmiştir; bu toplum ise reaya yani sürüyü ifade etmektedir. Tanrının seçtiği vekil bu sürünün çobanıdır ve hayatın kanunu değişim değil; nizamdır, dengedir.¹¹⁷

Bu anlayış çerçevesinde Osmanlı Devleti'nde var olan düzenin sağlanması için çaba harcandığının ve devletin devamının her şeyden üstün tutulduğunu gözlemlemekteyiz. Bu durum Osmanlı Devleti'ndeki devlet-i ebed müddet anlayışını yansıtmaktadır. Berkes'in değindiği üzere padişahın dinsel gücünün, geleneksel güçle de açıklanabileceği bir gerçektir. Osmanlı sultanlarının özellikle gerileme ve parçalanma sürecinde de siyasal ve toplumsal hayat üzerindeki rolleri pek değişime uğramamıştır. Padişahların siyasal anlamda güçlerinde ve etkilerinde azalma yaşansa da toplumsal anlamda en üstün otorite olmayı sürdürmüşlerdir. Din, siyasal ve toplumsal hayat üzerinde etkilidir ancak bu etki salt din olduğu için değil toplumun -özü itibarıyla- geleneksel kültüründen de kaynaklanmaktadır. Bu geleneksel yapı ve kültür nedeniyle de edilgen yapıda bulunan toplum, padişah ve dinin etkisiyle kendisine biçilen reaya rolünü üstlenmiştir. Devletin halka karşı tutumuna bakıldığında, toplumun yönlendirilmesi gereken ve itaat etmekle yükümlü insanların toplamı olarak algılandığı dikkat çekmektedir.

Ömer Çaha, Osmanlı Devleti siyasal yapısının 16.yüzyıla kadar devlet ve toplumun birliğine dayalı ve iç içe geçmiş bir yapıda olduğunu, Osmanlı toplumunda padişahın Tanrı'nın yeryüzündeki yansıması olarak algılandığını bu nedenle de toplumun hayat alanını, tercihlerini, beklentilerini devletin oluşturduğuna değinerek; toprak üzerindeki mülkiyet haklarının padişaha ait olmasının ve sosyal sınıfların olmamasının ekonomik hayatı da devlet kontrolüne geçirdiğini belirtmiştir. Ancak 16.yy ile birlikte devletin kurumsallaşma sürecinin yaşanmasıyla güçlü merkezi bürokratik geleneğin oluştuğunu kaydetmektedir.(özellikle devlet eksenli devşirme sistemi bu noktada açıklayıcıdır.)¹¹⁸

Önceki açıklamalarda değindiğimiz üzere devlet kişiliğiyle bütünleşen sultan iradesi, siyasal, toplumsal, ekonomik hayat üzerinde temel belirleyicidir. Toplum olma özelliğini tam olarak yansıtamayan reayanın ekonomik, siyasal ve toplumsal hayata katılma sınırını belirleyen de gene sultan olmaktadır. Özellikle Çaha'nın da belirttiği üzere devletin kurumsallaşmaya başlamasıyla beraber otoriter, merkeziyetçi yapısı toplumu çepeçevre

¹¹⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, (Ed:Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), Der Yay., İstanbul, s.162-163.

¹¹⁸ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Plato Yay., İstanbul, 2007, s.141-142.

sarmıştır. Devletin kolunun uzanmadığı alan kalmamış, ekonomik anlamda özellikle tımar sisteminde gözlemleyebileceğimiz bu yapı siyasal anlamda; devşirme usulüyle saray hizmetleri için yetiştirilen bürokratlar eliyle de güçlendirilmiştir. Bu durum ise merkezin çevre üzerinde etki ve otoritesini artırırken aralarındaki uzaklığı artırmıştır

Mardin, Osmanlı siyasal yapısını incelerken merkez ve çevre arasındaki kopukluğun Osmanlı'nın temel siyasal ve ekonomik sorunu haline geldiğini belirtmiş ve bunun nedenlerini şöyle açıklamıştır; Osmanlı toplumunun yapısal farklılıklar içeren (soylular sınıfı, dinsel tarikatlar, dinsel ve etnik gruplar, göçebe ve yerleşikler) heterojen yapısı, merkezin Osmanlı öncesi soylular zümresinden kalan izlere ve Osmanlı ile yükselen taşralı bazı ailelere kuşkuyla davranması, sultan ve resmi görevlilerin Anadolu halkıyla karşı karşıya gelmeleridir.¹¹⁹

Toplumsal birbirinden ayıran sınırların çok keskin olması, toplumsal yapının yöneten-yönetilen ilişkilerini hem belirlemekte hem de açmaza yöneltmektedir. Özellikle devletin gerileme döneminde ekonomi temelli uygulamalar (örneğin vergilerin artırılması, iltizam sistemi gibi) merkez-çevre ilişkisi açısından barışın bozulmasına yol açmıştır. Çevre devletten uzaklaşmıştır. Bu kopukluğun giderilmesi sürecinde modernleşme ve reform çabaları ise etkisini çok gösterememiştir.

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını incelediğimiz zaman üzerinde durmamız gereken bir konu da sivil toplum ve devlet- sivil toplum ilişkisidir. Heterojen toplum yapısının çizgisinde gelişen millet sistemi, ekonomik hayatı görece etkileyen lonca sistemi, din olgusu gibi Osmanlı kurumları Batı'dan farklı olarak ekonomik ve sosyal hayatı yönlendirme özelliği gösteremeseler de Osmanlı Devleti'nin sivil toplum kurumları olarak pek çok kaynakta gösterilmiştir. Bu noktada konuyu biraz daha ayrıntılı incelemek yerinde olacaktır.

Batı'da sanayi ve ticari konumları ile ön plana çıkan şehirler Osmanlı Devleti'nde ordunun ve bürokrasinin merkezi olarak ortaya çıkmış ve bağımsız sivil toplumun gelişmesini engellemiştir. Bunun haricinde; ticaret ve sanayi üzerinde etkili olan kesimin gayrimüslim tebaa olması ve millet sistemine bağlı olarak, dinsel cemaat liderlerinin yönetimle yakın ilişkiye girerek idari görevler üstlenmesi; ekonomik faaliyetlerin yürütülmesi, vergilerin toplanması, üretimin denetlenmesi işlevlerini yerine getiren loncaların özellikle 16.yy ile beraber loncaların başında bulunan kethüdanın merkez

¹¹⁹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 2008, s.38-42.

tarafından atanmasıyla birlikte devletin faaliyetlerini yürüten kurumlar haline gelmesi; şeyhülislamın padişahlar tarafından atanması; dinsel kurumların yapılmasında sultanın yapım masraflarını finanse etmesi; ayan sınıfının aslında görece özerk yapısı bulunmasına rağmen temel görevinin devlete vergi ve asker sağlama olması gibi nedenler sivil toplumu devlete bağımlı kılmıştır.¹²⁰

Sivil toplumun gelişmesi, devlet haricindeki özerk kuruluşların devlete rağmen varlıklarını devam ettirmesi ve devletten bağımsızlıkları ölçüsünde anlam kazanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde yer alan pek çok kurum ne yazık ki devlete bağımlılıktan kendini kurtaramamıştır. Bunun nedenleri arasında Osmanlı Devleti'nin yapısal özellikler de yer almaktadır. Çok büyük alanda hakimiyetini sürdüren Osmanlı Devlet'i ekonomik, siyasal ve toplumsal alanda gücünü ve denetimini toprak sistemi, askeri ve bürokrat sınıflarını konumlandırışı, taşradaki yerel güçleri, merkezi idarenin emirlerine ve denetimine alması, toplum içindeki cemaatleri, cemaat liderleri aracılığıyla devletle olan ilişkilerini düzenlemesi gibi önlemlerle Osmanlı toplumunun ekonomik sınıflar haline gelmesine ve dolayısıyla bireyleşememesine neden olmuştur. Pek çok dinin yaşandığı toplumda, dinsel kurumların sivil toplum işlevi görememesi ise -teokratik yapısına rağmen- din görevlilerini devletin buyruğu altında bulundurmasından kaynaklanmaktadır. Bu sayede Osmanlı Devleti hem giderek merkezileşmiş hem de devlet toplumdan daha üst bir konuma yerleşmiştir.

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını belirleyen bir konu da millet sistemidir. Çok geniş topraklarda hakimiyet kuran Osmanlı Devleti'nin toplumsal unsurları, pek çok ırka, dine ya da mezhebe bağlıdır. Devletin sahibi ve asli unsuru olan Türkler, devletin kurucusu, koruyucusu ve yöneticisi olurlarken; diğer toplumsal gruplar kendi kültür, din ve mezheplerine göre milletler sistemi içinde serbestçe yaşayabilmekte ve Müslüman olurlarsa devlet yönetiminde bulunabilmektedirler.¹²¹ Millet sistemi, tüm toplumsal unsurları Osmanlı tebaası potasında eriten ve bütünleştiren bir yapıya sahiptir. Millet sistemindeki eşitsizliğin temel dayanağı, devletin sahibi ve kurucusunun Türk ve Müslüman olması konusundadır. Bu noktada Gayrimüslim tebaa daha arka planda kalmakta ve toplumsal, siyasal ve ekonomik hayattaki yeri ve rolü önceden belirlenmektedir. Devletin kurucu ve yönetici kadrolarındaki homojenliğin sağlanabilmesi

¹²⁰ Ömer Çaha, *Aşkım ...*, s.149-160.

¹²¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih(1789-2001)*, Der Yay., İstanbul, 2006, s.43-44.

için de Gayrimüslim tebaanın Müslüman olma şartı yer almaktadır. Bu noktada toplum her ne kadar heterojen yapıda ise de yönetici kadro homojendir.

2.2. Osmanlı Devleti'nde Devlet-i Ebed Müddet Algısı ve Siyasal Kültür

Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısını açıklamak, siyasal kültürünü ve siyasal kültüründeki devlet algısını açıklamak için yapı taşlarını oluşturmakla beraber temelde devlet düşüncesini, neden devletin toplumdan üstün tutulduğunu ve neden karşı konulmaz olduğunu açıklamak için daha genel kalmaktadır. Bu nedenle daha özel olarak devlet ve siyasal kültür konularına eğilmek faydalı olacaktır.

Osmanlı siyasal düzeninde devletin kuruluşundan itibaren sağlanmaya çalışılan bir özellik feodalitenin engellenmesi için adalet dengesinin sağlanmaya çalışılmasıdır. Çünkü adalet hem devlet himayesinin aracıdır hem de herkesin toplumdaki yerini koruması, devlet çarkının dönmesini sağlayacaktır. Ayrıca adaleti sağlamanın sonucunda devletin soyut çıkarlarına önem verilmesi, devlet yöneticilerinin devlet için neyin iyi olduğuna karar vermesi sağlanmakta, devlet öncelikle korunacak varlık olmakta, toplumun üstünde ve ötesinde yer alarak kutsal kimliğine kavuşmaktadır.¹²²

Adalet kavramı, devlet kavramının oluşmasından önce var olan ve devlet kurumunun oluşmasıyla beraber devlete yüklenen bir görev olarak varlığını sürdürmektedir. Osmanlı Devleti adalet konusuna önem vererek adalet işini yürüten kadırlara ciddi sorumluluk ve görevler yüklemiştir. Toplumsal adaletin sağlanması padişahın otoritesini ve meşruiyetini devam ettirmesi açısından önem taşımaktadır. Devlet olmazsa adaleti sağlayacak ve kişileri koruyacak başka bir kurumun olmaması düşüncesi ise devlete olan bağlılığı ve onun zarar görmemesi eğilimini doğurmaktadır. Bu noktada devlet özellikle kurumsallaşmasıyla beraber toplumun üzerinde ve toplumdan bağımsız olabildiği ölçüde hem ulaşılmaz hem saygı duyulan hem de Osmanlı toplumu için kutsal bir noktaya taşınmıştır. Ancak devletin kutsallığını sadece adalet kavramıyla açıklamak yetersiz olacaktır. Tarihsel süreç içerisinde kurulan onlarca Türk Devleti'nden alınan gelenek unutulmamalıdır.

Çaha, Osmanlı Devleti'nin siyasal kültürü konusunda, Türklerin tarihleri boyunca muhalefet olgusunu meşrulaştıramadıklarını ve muhalefet kavramına antipatiyle yaklaştıklarını belirtmiş, Osmanlı'nın merkeziyetçi yapısının ve İslam'ın bu durumu

¹²² Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.199-201.

pekiştirdiğine değinmiştir. Osmanlı siyasal kültürünün pazar kökenli değerler üzerinde değil statü eksenli değerler üzerinde geliştiğini savunan Çaha, bu durumun merkeziyetçi otorite tarafından desteklendiğini ve ekonomik grupların kendi bütünsellikleri içinde özerkleşemediğini, statü ve mevki edinmeye yöneldiklerini belirtmiştir.¹²³ Aynı zamanda Osmanlı'nın saray ve taşra kültürü arasındaki uçuruma değinerek Osmanlı toplumsal yapısının bireyden ziyade kolektiviteleri esas aldığı vurgulanmıştır.¹²⁴

İslam dini, gündelik hayatın yanında yönetim ilişkilerini de biçimlendirdiği için Türklerin İslamlaşmasından sonra da yönetim olgusu dinsel nitelikler taşımıştır. Yazarın belirttiği gibi siyasal kültür kavramı, Osmanlı'da toplumsal sınıfların olmayışından ve ekonomik anlamda kapitalistleşen Batı ile bütünleşemediğinden dolayı yerleşmiş bir kavram olamamıştır. Çünkü siyasal kültür kavramından bahsedebilmemiz için birey var olmalıdır. Osmanlı toplumsal yapısı ise tek tek bireylerden oluşan bir toplum değil, ortak değerlere sahip, heterojen ve cemaat özelliği taşıyan topluluklar oluşturmaktadır. Cemaat kültürü içinde devletle bütünleşen yönü siyasal kültürünü yansıtmaktadır. Farklı cemaatlerin kendine özgü ritüel ve yaşam biçimleri olmasına rağmen siyasal kültür bağlamında bu yapıdan sıyrılan bir anlayış vardır. Bunun nedeni ise cemaatleşmenin devlet tarafından desteklenmesidir. Toplumun üyeleri cemaatler sayesinde kendilerini ifade etme imkanı bulmuşlardır. Ekonomik ve siyasal özelliklerin ötesinde birey olma durumu Osmanlı kültürü içerisinde sapkınlık olarak değerlendirilmektedir. Bireyler devletin devamı için vardır, devletin devamı ise her şeyden önce gelmektedir. Bu yaklaşımı ise yükselme dönemi padişahı olan II.Mehmet'ten itibaren gözlemlemekteyiz. Fatih Kanunnamesi ile devletin devamı için kardeş katlinin meşru olması durumu Osmanlı devlet geleneğindeki devlet-i ebed müddet anlayışını yansıtmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde ve Osmanlı siyasal kültüründe yer alan patrimonializm de devlet algısı üzerinde etkilidir. Patrimonializm siyasal olarak iktidarın sınırlandırılmasını engellerken devlet ve toplum arasındaki vesayet ilişkisi de siyasal kültürde bireyciliği ve bireysel hakları engelleyen bir yapıya sevk etmektedir.¹²⁵

Osmanlı Devleti'ndeki devlet otoritesinin, aile kurumundaki baba otoritesi ile bütünleştiği algısı, toplumun da çocuk olduğu algısını doğurmuş ve toplumu daha edilgen

¹²³Özellikle aydın ve ulemanın tek geçim kaynağı ve yükselme şansının devlet olduğu unutulmamalıdır. Gerileme ve dağılma dönemlerinde bu geçim kaynağının daha fazla istismar edildiği gözlenmiştir.

¹²⁴ Ömer Çaha, *Aşkım* ..., s.142-147.

¹²⁵ Gülşün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme* ..., s.204.

konuma getirerek talep ve beklentilerin oluşmamasına veya babanın iradesine bırakılması sonucunu doğurmuştur. Bu noktada toplumsal talepler devlet açısından ciddi anlamda etkili olamamıştır. Bireysel hakların ve özgürlüklerin kazanılması süreci de bu anlamda etkisini gösterememiştir.

Osmanlı siyasal kültüründeki denetim ve düzenin devamını sağlama düşüncesi ile toplumu bu konuda fesat yuvası olarak algılama durumu devlete karşı güvensizlik, korku, idarenin güçsüzlük ve boşluğundan yararlanma tutkusu, otoriter devlet-toplum ilişkisini doğurarak Türkiye için devletin kutsallığı, seçkincilik, ötekileştirme, muhalefete hoşgörüsüzlük, fiziksel gücü vurgulama, ideoloji gereksinimi ve siyasal gücü mutlak olarak algılama durumunun alt yapısını oluşturmuştur.¹²⁶

Osmanlı Devleti'nin var olan düzeni korumaya yönelik geleneksel yönü devletin devamının ancak bu şekilde sağlanabileceğine yönelik inançtan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle devlet ekonomik ve siyasal alanda denetimini ve yönetim biçimini reform hareketlerine kadar değiştirmeden sürdürmüştür. Bunun temel nedeni ise devlet otoritesinden başka bir otoritenin yer almaması gerektiğine yönelik inançta yatmaktadır. Özellikle ekonomik anlamdaki denetim mekanizması ekonomik güç odaklarının oluşmasını engelleyerek, siyasal güç odağı olma ihtimalinin önüne geçilmesidir. Topluma karşı bu güvensizlik ve otoriter eğilim, devletin toplum nezdindeki algısını; korkulan, itaat edilmesi zorunlu ve kutsal konuma getirmiştir. Osmanlı Devleti'nden alınan bu miras ise özellikle devletin kuruluş yıllarında tek otoritenin oluşması, bürokratik, seçkinci ve askerin devlet üzerindeki rolü çerçevesinde biçimlenmiştir. Kurallara uyulmamasının sonuçları baskı ve fiziksel zorlama ile gösterilmiş ve toplum resmi ideoloji ile baştan başa çevrelenmiştir. Bu noktada özellikle tek parti döneminde devlet-parti-toplum bütünleşmesi sağlanmaya çalışılmıştır.

2.3. Osmanlı Devleti'nde Reform Hareketlerinin Devlet-Toplum İlişkisi Üzerindeki Etkileri ve İlk Değişmeler

Osmanlı Devleti'nin siyasal ve yönetsel yapısı 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değişmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti mali gelir kaynaklarını fetihler ve vergiler üzerinden sağlamaya çalışan bir devlet olarak fetihlerin başarısızlığı ve savaş ganimetlerinin elde edilememesi üzerine devletin devamı için reform hareketlerine

¹²⁶ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.206-207.

girişmiştir. Reform hareketleri ekonomik ve askeri alanda değişimleri beraberinde getirirken devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin, devletin kendi yapısında yaşanan değişimlerin nedenleri üzerinde etkili olmuştur.

Reform hareketlerinin devlet-toplum ilişkisi üzerindeki etkisini incelemeden önce Osmanlı Devleti'ni reform hareketlerine yönelten sebeplere değinmekte fayda vardır. Reform hareketlerinin temel nedeni yaşanan mali yetersizlikler olmuştur. Avrupa'nın yeni ticaret yollarını bulması ile sömürgecilik hareketlerine başlaması ve yaşanan sermaye birikimi ile Osmanlı Devleti'nin vergi gelirlerinin düşmesi, Avrupa'nın izlediği merkantalist politikalar neticesinde Osmanlı Devleti'nde yüksek enflasyonun yaşanmasına neden olmuştur.

Osmanlı Devleti'ni reform yapmaya yönelten iç sebepler ise ekonomik ve toplumsal hayattaki bozulmanın etkisiyle olmuştur. Bu bağlamda; enflasyon nedeniyle sipahilerin topraklarını terk etmesi, tımar sisteminin bozulması, yeniçerilerin zaman içinde esnaflaşması ile ayanların gücünü artırması ve padişahın gücünü azaltması, bunun sonucunda Osmanlı Devleti'nin temel felsefesinden biri olan adalet kavramının zulme dönüşmesi, ordu ve eğitim kurumlarında yenileşme hareketlerinin yaşanmasıyla ulemanın etkinlik alanının zayıflaması sonucunda devlet-toplum barışı bozulmuş bu durum ise halkı isyana, seçkinleri reform yapmaya itmiştir.¹²⁷

Osmanlı Devleti'ni reform hareketlerine yönelten düşünce, devletin çöküşünü engellemektir. Bu nedenle de hem içte hem de dışta barışın ve düzenin sağlanması zorunlu görülmüştür. Devlet temelde mali nedenlerden dolayı siyasal alanda etkisini ve gücünü eskisi kadar hissettirememektedir. Özellikle ayanların adaletsiz davranışları ve siyasal hayat içinde gücünü artırması toplumsal hayatta huzursuzlukların artmasına neden olmuştur. Yeniçeri ocağında ve genel olarak askeri kurumlarda yaşanan bozulma ise bu süreci hızlandırmıştır.

Genel olarak Osmanlı Devleti'ni reform yapmaya yönelten nedenlerden birisi de fetih sisteminin işleyememesidir. Askeri alandaki başarısızlıklar devleti mali olarak zorlamaya başlamıştır. Askeri başarısızlıkların nedenleri arasında hem orduların yetersizliği hem askeri teknolojiye hıza yetişememe etkili olurken; askeri başarısızlığın sonuçları toplum ve devlet ilişkilerinde ciddi değişimler yaşanması olmuştur. Bu bağlamda; askeri

¹²⁷ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.228-229.

harcamaların yapılabilmesi, merkezi bütçeden kaynak aktarılmasını gerektirdiği için tımar sistemine son verilerek iltizam sistemine geçilmiş, artan yolsuzluk ve rüşvet olayları ile yüksek vergileri ödeyemeyen reaya tımarlarını kaybeden eski tımar sahiplerinin safına geçmiştir. İltizam hakkını elde eden eski tımar sahipleri padişahın ve devletin mali kaynaklar üzerindeki denetimini ve itibarını kaybetmesine neden olmuşlardır.¹²⁸

Tımar sisteminin Osmanlı toplumsal yapısını belirleyen etkenlerden birisi olduğuna değinmiştik. Devlet mülkiyetinde olan ve asker yetiştirme karşılığı kullanma hakkına sahip olan tımar sahipleri hem devletin ekonomi üzerindeki denetiminin hem de devletin somutlaşan askeri gücünün temsilcisiydiler. Ancak iltizam sistemi, tımar sisteminden farklı olarak, topraklar üzerindeki gelirin ihale ile verilerek mültezimler aracılığıyla toplanması ve mültezimlerin de sonradan reayadan, verdikleri toprak gelirini toplamalarıdır. Bu anlamda devlet ile reaya arasında vergi toplama konusunda bir aracı kurum oluşmaktadır. İltizam sisteminde devlet denetimi ve gücü tımar sisteminden daha zayıf olduğu için istismara açık kalmıştır. Bu durum da yozlaşma ve rüşvet ile ağır vergi borcu altına giren reayanın sultana sadakatlerini sorgulamalarını da beraberinde getirmiştir.

Yaşanan mali bunalımlar nedeniyle ise Osmanlı Devleti'nin aldığı mali önlemler; sikkenin değerinin düşürülmesi ve tımar sistemi yerine iltizam usulüne geçilmesidir. Bu çözümlerin doğurduğu önemli sonuçlar ise şunlardır; mukataaların verilmesiyle yaşanan enflasyon devlet gelirlerinde azalmaya yol açmıştır; yaşanan yüksek sömürüyle reaya daha da yoksullaşmıştır. Toprak üzerindeki kamu mülkiyeti özel mülkiyete dönüşmeye başlamıştır ve orta sınıf denilebilecek ara sınıflar doğmuştur.¹²⁹ Toprakla ilgili yapılan ekonomik etkinlikler (tımar sisteminin yanında 1857'de çıkarılan toprak yasası) kırsal alanların pazar ekonomisiyle bütünleşmesine ve kentlerin niteliklerinde değişimlere yol açmıştır ayrıca; bu değişimler imparatorluğun sınıfsal yapısını değiştirerek ara sınıfları doğurmuştur; birincisi, yönetici sınıf; ikincisi ayanlar ve kademeli olarak yerel liderler, toprak ağaları, küçük esnaf, zanaatkarlar, ulema; üçüncüsü, loncalardaki çıraqlardan ve düzensiz ücret alan küçük zanaatkarlardan ve köylülerden oluşmaktaydı.¹³⁰

Devlet gelirindeki azalmayı vergi ile ikame etmeye çalışan Osmanlı Devleti bu süreçte yönetimde etkili olmaya başlayan kapıkulları ile ve vergilere karşı gelen reayanın Anadolu'da başlattığı Celali İsyanları ile karşılaşmıştır. Devletin ekonomik hayattaki

¹²⁸ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet Geleneği*, Doğubay Yay., 2006, s.63-65.

¹²⁹ Emre Kongar, *21. Yüzyılda ...*, s.61-62.

¹³⁰ Emre Kongar, *21. Yüzyılda ...*, s.63.

başarısızlığı toplumsal alanda ara sınıfları doğurmuştur. Ara sınıflar devlet otoritesi karşısında etkili bir sivil toplumu yansıtmaları da (örneğin Senedd-i İttifak'ın taraflarından birisi ayanlardır) devlet ile reaya arasında ilişkiler üzerinde etkilidir.

Modernleşme süreci ekonomik ve siyasal dönüşümlerin yaşanmasına sebep olmuştur. Bu süreçte Batı'nın kapitalistleşmesi ve Osmanlı Devleti'nin de bu sürecin etkisinden kurtulamaması yatmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda etkisini daha çok gösteren batılılaşma ve modernleşme çabaları devletin dağılma dönemine kadar sürmüştür.

Modernleşme sürecinde; ekonomik olarak Avrupa'nın hammadde pazarına dönüşen Osmanlı Devleti'nde kapitalistleşme sürecinin önemi kavranmış ve devlete ait fabrikalaşma başlamıştır. Ancak oluşan burjuvazi etnik bakımdan (azınlık okullarının ve Batı ile bağlantılar nedeniyle) azınlıkları yansıtmaktadır. Siyasal anlamda ise geleneksel yapıdan sıyrılma ve 1839 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanları'nın da etkisiyle ve görece sivil toplum özelliği yansıtan toplumsal hareketlilik Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısında değişimleri de desteklemiştir.¹³¹

Modernleşme süreci Osmanlı Devleti'nde Batı ile olan ilişkiler çerçevesinde başlamış ve gelişmiştir. Bu süreçte sermaye birikimine ulaşan ve sanayileşen Avrupalı devletler, hem ihracatları için hem de ham madde kaynakları için Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sürdürmektedir. Geleneksel üretim biçimi ve geleneksel üretim ilişkilerinin hakim olduğu Osmanlı Devlet'i için ise artan nüfus ve daha ucuza üretilen malları ithal etmekten başka bir yol bulunmamaktadır. Bu anlamda kapitalistleşme sürecinin önemini kavrayan Osmanlı yönetici sınıfı, devleti hem ekonomik hem de siyasal anlamda değişime sevk etmişlerdir. Ekonomik anlamda özellikle Hristiyan tebaanın çıkarlarını gözetmekle kendini yükümlü sayan Avrupalı devletlerin de etkisiyle sanayi ve ticaret burjuvazisini Osmanlı Devlet'i içindeki azınlıklar oluşturmaya başlamışlardır. Bu durumun siyasal alt yapısını hazırlayan etmenler ise yayınlanan fermanlardır. Böylelikle hem azınlıklar devlet karşısında korunmuş olmakta hem de toplumun tamamı bu süreçten etkilenmektedir. Devlete karşı korunma alanının yaratılması süreci ise siyasal kültürün yanı sıra siyasal gelenekte de değişimlere yol açmıştır.

Modernleşme süreci hızlı bir biçimde merkezileşme eğilimini doğururken, sanayileşme, eğitimin yaygınlaşması, kentleşme sürecini de beraberinde getirmiş ve cemaatler şeklinde

¹³¹ Cevat Okutan, *Küreselleşme ...*, s.151-155.

devlete bağılı olan Osmanlı tebaası bu süreçlerin de etkisiyle özellikle ulusçuluk fikri olmak üzere dönemin yükselen fikri eğilimlerini benimsemiştir.¹³²

Modernleşme sürecinde özellikle toplum üyelerinin tebaa olmaktan çıkmasının ve vatandaş olabilmesinin siyasal yönünü görmekteyiz. Yönetici sınıf tarafından jakoben bir biçimde uygulanan modernleşme süreci hem Müslüman hem de Gayrimüslim tebaanın devlet karşısında sınırları belirli hak ve yükümlülüklerle donatıldığı süreci yansıtmaktadır. Bu süreç toplumsal alanda kabul görsün ya da görmesin devlet-toplum ilişkilerini uyrukluk hakları konusunda etkilemiştir. Siyasal talep ve istekler, özellikle eğitim sürecini Avrupa’da tamamlayan ve meşrutiyet fikrini padişaha karşı geliştiren dönem aydınlarında gözlenebilmektedir. Bu süreç ise yönetim şeklinde değişikliğin yaşanmasına sebep olmuştur. Kapitalizmle beraber gelişen ulusalcılık eğilimi ise özellikle heterojen yapı sergileyen Osmanlı Devleti’nde dağılma sürecinde Türkçülük akımının gelişmesine ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin temellerinin atılmasında etkili olmuştur.

2.3.1. Tanzimat Dönemi Devlet-Toplum İlişkileri

Osmanlı Devleti’nin siyasal yapısı ve devlet toplum ilişkileri modernleşme hareketleriyle birlikte değişmeye başlamıştır. Modernleşme hareketleri temel olarak devletin bekasını sağlamak amacıyla yapılmış ve Batı bu modernleşme sürecinde örnek alınmıştır. 17., 18. ve 19. yüzyıllar içerisinde yapılan askeri, idari ve toplumsal reformlar Osmanlı Devleti’ni çöküşten ve dağılıştan kurtaramamıştır. Tanzimat dönemi olarak ifade edilen Osmanlı Devleti’nin yenileşme süreci, siyasal ve toplumsal yaşamda geleneksel yapı üzerinde değişiklikler yaşanmasına neden olmuştur. Özellikle merkez teşkilatı içindeki kamu görevlileri, dönem aydınları, devleti; toplumu modernleştirme aracı olarak görmüşler ve devlet modernleşme yönünde adım atan kurum olmuştur. Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinin ilk ve önemli adımını 1839 Tanzimat Fermanı oluşturmaktadır.

3 Kasım 1839 yılında devletin idaresini sağlamak amacıyla, Müslüman ve Hristiyan bütün tebaanın can, ırz, namus ve mal güvenliğini sağlamayı; verginin düzenli usulde

¹³² Himmet Hülür, Gürsel Akça, “İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalcılık Söylemi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 22, Güz 2007, s.311-333.

ödenmesini sağlamayı; askerlik ödevinin düzenli bir şekilde uygulanmasını sağlamak hükümlerini içeren Tanzimat Ferman'ı ilan edilmiştir.¹³³

Tanzimat Ferman'ı, Tanzimat Dönemi'nin ilk aşamasıdır ve getirdiği yeniliklerle bu döneme ismini vermiştir. Ferman III.Selim'den itibaren girilen yenileşme çabalarının devamı niteliğindedir. Modernleşme sürecinin toplumsal ayağının bu fermanla oluşturulmaya çalışıldığını görüyoruz. Tanzimat Fermanı, toplumun tüm üyelerinin aynı potada eritilme çabasıdır. Hem Müslüman hem Hristiyan tebaaya seslenmesi ve her iki din mensubunun da can, namus ve mal güvenliğinin sağlanacağını iddia edilmesi, Osmanlı Devlet'i ve toplumu için ciddi bir geleneğin değişiminin göstergesidir. Müslüman ve Hristiyan tebaa aynı konumda ve statüdedir. Bu zamana kadar toplumsal kimlikler ve kesimler arasında keskin ayrımlar yaşanmasına rağmen; bu hakların tüm tebaayı kapsamayı, hakların kanun güvencesine alınması ve toplumsal eşitliğin kabul edilmesi; toplumsal yapıda ve siyasal yaşamda yaşanacak olan değişimlerin ilk adımını oluşturmaktadır.

Kişî haklarına değinilmesi ve bu hakların kanun güvencesinde olması ise tebaanın korunması bağlamında önem taşımaktadır. Vergilendirme sistemin düzenlenmesi, devlet-toplum arasındaki ilişkilerin -özellikle devletin bu konuda adaleti sağlayamadığı dönemlerde- sağlamlaştırılması ve toplumun bu konuda devlete olan bağlılığını güçlendirmek amacını taşımıştır. Devlet de iltizam sistemindeki usulsüzlüklerin ve adaletsizliklerin farkındadır ve fermandaki ifadeye göre de bu durumu engellemek istemektedir. Fermana yer alan askerlik hizmeti de toplum-devlet ilişkisini güçlendirmek ve orduyu yeniden düzenlemek amacını taşımaktadır. Gayrimüslim tebaanın, askerlikten vergi ödeyerek muaf tutulduğu bir dönemden, askerliğin tüm tebaa için ödev olduğu algısının yerleştirilmeye çalışıldığı bir döneme geçilmektedir. Ferman her ne kadar siyasal ve toplumsal açıdan gelişmenin ve yenileşmenin öncüsü olmuşsa da toplum tarafından kabul edilmesi çok zor olmuştur. Gerek Müslümanlar gerekse de Gayrimüslimler yenilik taraftarı değillerdir. Ancak toplumsal algıda eşitliğin, kanuni güvencenin yer almaya başlaması tebaa olmaktan çıkıp vatandaş olmaya giden yol için ciddi bir önem taşımaktadır.

Tanzimat Fermanı, devletin gerileyişini durdurmak ve yıkılmasını engellemek amacıyla yapılan modernleşme hareketlerinden biri olduğu için başlıca amacı;

¹³³ Enver Ziya Karal, *Tanzimat'ı Hayriye Devri(1839-1856)*, Yeni Gün Yay., İstanbul, 1999, s.7.

imparatorluk içindeki halkların birtakım haklarını genişleterek Müslüman ve Hristiyan halkları birbirine yakınlaştırarak iç barışı ve bütünlüğü sağlamaktı.¹³⁴

Fermanın bu özelliği Osmanlı Devleti'nin temel amacını ortaya koyması noktasında önemlidir. Osmanlı Devlet'i demokratikleşme yönünde adım atmış olsa bile amaç demokratikleşme düşüncesi değil devletin devamı için toplumsal bir bütünlük oluşturmaktır.

Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra değişen zihniyete uygun kanunların yapılmasını sağlamak amacıyla yeni kurumlar oluşturulmaya başlanmış¹³⁵; suç ve ceza ilişkisi düzenlenmiş, 1846 yılında memurların ödev, yetki, ve sorumluluğunu göstermek amacıyla düzenlemeler yapılmıştır.¹³⁶ Bu durum Tanzimat Döneminin modernleşmeyi kurumsal boyutlarıyla ve devlet desteği ile gerçekleştirdiğini göstermektedir. Devlet zihniyetinde yer alan değişim, kendini devlet kurumlarındaki değişimle pekiştirmiştir. Özellikle idari alanda girilen modernleşme rüzgarı, modernleşme sürecinin jakoben yönünü de ortaya koymaktadır. Ancak bu tavır, Tanzimat döneminde zihniyetin değişmesi yönünde olumlu etkiye sahip olmuştur. Bab-ı Ali'de görev yapanların, padişahın mülkü olmaktan çıkması ve yasal temele oturtulan suç-ceza ilişkisi ile Bab-ı Ali, saray dışında özerk, siyasete yön veren ve siyaseti denetleyebilen bir güç odağı haline gelmiştir.¹³⁷

Devlet için çalışan kesimin kul statüsünden çıkarılarak devlet memuru statüsüne ulaşmaları hem devletin kurumsallaştığının göstergesidir hem de tek kişinin yönetiminden sıyrılabilmenin önünü açan bir gelişmedir. Padişaha bağlılık ölçüsünde statü ve mevki sahibi olan devlet memurları bu durumda padişahı bağımsızlaştırmış olmaktadır. Aynı zamanda devlet memurları arasındaki suç ve ceza ilişkisinin belirlenmesi ve kanuni güvence altına alınması padişah iradesinin sınırlandırılması anlamına gelmektedir. Siyaseten kat'lin önüne geçilmesi ve memurların güvence altında olması padişahın isteğine bağlı olarak kişilerin görevlerine son verebilme hakkını sınırlandırmış olmaktadır. Bu noktada kişilerin suçlanabilecekleri konular bellidir, suç karşısında uygulanacak ceza bellidir dolayısıyla kişiler görev ve sorumluluklarını yerine getirirken taşıyacakları kaygı azalmıştır.

¹³⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi ...*, s. 202.

¹³⁵ Meclis-i Valay-ı Ahkam-ı Adliye dönemin en yüksek idari meclisidir ve kanun projelerinin görüşüldüğü bu meclis Tanzimat programlarının yürütülmesine yardımcı olmuştur.

¹³⁶ Enver Ziya Karal, *Tanzimat-ı ...*, s.9-11.

¹³⁷ Ersin Kalaycıoğlu; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, s.26-27

Tanzimat döneminde yer alan hukuki yön devlet ve toplum arasındaki ilişkileri belirlerken bir yandan da toplumda ve devlette yapısal değişikliklerin oluşmasının da adımlarını atmıştır. Kalaycıoğlu ve Sarıbay, yazılı hukuk kuralları aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin yerel, bölgesel ve şahıslara göre farklılık gösteren uygulamaların kalktığını bu sayede egemenlik ilişkilerinde meşruluğun kaynağının değiştiğini belirterek yönetim alanında merkezin yerele daha fazla hakim olmaya başladığına değinmişlerdir.¹³⁸

Yönetim konusunda egemenliğin kaynağının değişmeye başlaması, siyasal ve toplumsal anlamda algıların değişmesini de beraberinde getirmiştir. Gücünü dinden ve padişahın otoritesinden alan yönetme gücü, siyasal sistem içerisinde göz ardı edilen siyasetin diğer aktörü olan yönetilenin rol alabileceği ve yasal sınırlar içinde kendini ifade edebilmesinin önünü açmıştır. Yapılan uygulamaların ve atılan adımların temelini ve meşruiyetini yazılı hukuk kuralları oluşturmakta ve toplumu bütünüyle kapsayan eşitlikçi bir bakış açısıyla güvence altına almaktadır. Bu durum Osmanlı Devleti'nin bir hukuk devleti olduğunu göstermese de kuruluşundan beri izlediği geleneksel yönetimden ve geleneksel aklından ciddi bir dönüşüm olarak değerlendirilebilir. Bu durum siyasal kültür bağlamında değişimin önünü açan bir uygulamadır. Reayanın ve padişahın kullarının toplumsal statüsü değişmeye başlamıştır.

Egemenlik konusunda söylenmesi gereken bir konu da bu kavramın Osmanlı siyasal yaşamına Tanzimat Dönemi ile girdiği ve uluslar arası alanda Kırım Savaşı sonrasında devlet egemenliğine dışarıdan müdahale edilmemesi konusunda ortaya çıkmasıdır ve ulus devlet, millet, ülke, parlamento, temsili hükümet, halk egemenliği gibi kavramların da özellikle Fransızca bilen aydınların, bilgilerini kendi toplumlarına uyarlaması ile yaygınlık kazandığıdır.¹³⁹

Egemenliğin kaynağının değişmesi Osmanlı Devleti'nde devletin kurumsallaşmaya başladığı süreçte geliştiği için öncelikle başka devletlerin müdahalesinden bağımsızlaşma olarak siyasal alanda yankı bulmuştur. Modernleşme hareketinin etkisiyle, Batı modeli okullarda eğitim gören, yabancı dil öğrenen toplumsal kesimin Osmanlı Devleti'nin aydın sınıfını oluşturması ve Batı'da görülen yönetim biçimlerini incelemeleri ile de modern yönetimin, modern devletin siyasal kavramları Osmanlı merkez teşkilatında yer etmeye

¹³⁸ Ersin Kalaycıoğlu; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de ...*, s.28-29

¹³⁹ Mustafa Koçak, *Batı'da Ve Türkiye'de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet Ve Egemenlik (Eski Kavramlar-Yeni Anlamlar, Seçkin Yay., Ankara, 2006, s.171.*

başlamıştır. Bu sürecin devamında ise ileriki bölümlerde değinileceği üzere yönetim sisteminde değişiklikler yaşanacaktır.

Tanzimat döneminin yalnızca yönetenler üzerinde değil yönetilenler üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Bölgesel ve yerel olarak kurulan meclisler sadece yetki ve görev paylaşımı olmaktan ziyade yönetilenler açısından temsil kavramını ön plana çıkarmıştır ve bu durum siyasetin kutsal gelenek olma özelliğini yitirmesine, yönetilenlerin siyasal faaliyetten beklenti ve taleplerinin olmasına yol açmıştır.¹⁴⁰ Bildiğimiz gibi Tanzimat Dönemi'nde özellikle İstanbul'da ve bazı yerelliklerde meclisler açılmıştır. Bu meclislerin bir çoğu danışma meclisi niteliğindedir. Ancak önemli olan bu dönemdeki anlayışın değişmiş olmasıdır. Siyaset kavramı Türkler için kutsal bir anlam ifade etmekteydi. Türk devletlerinin kuruluş geleneğinde yönetme gücü Tanrı tarafından verilen bir özellikti ancak kurulan meclislerle yönetme erkinin görece paylaşılması ve zaman içerisinde bu algının meşruluk kazanması, siyaset kavramının kutsallığını kaybetmesine neden olmuştur. Dolayısıyla yönetilenler açısından da siyasal faaliyetten beklenti ve hizmet talep etmek olağan ve meşru bir anlam ifade etmiştir.

Tanzimat döneminde özellikle memurların yasal güvenceye kavuşması, müsadere ve padişahın idama mahkum ettiği memurları ifade eden siyaseten katl uygulamaları sona ermiştir. Bu dönemde oluşturulan Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye memurların yargılandıkları makamlar olmuştur.¹⁴¹ Bu durum memurların kul statüsünden çıkmaları ile beraber değerlendirildiğinde modernleşmeye dair atılan bir adımı göstermektedir. Çünkü padişahın iradesine bağlı olan ceza yetkisi yasal güvenceye bağlanmıştır. Dolayısıyla hukukun padişah iradesinden üstün olduğu kabul edilmiş olmaktadır.

Okumuş, Osmanlı Devleti'nin geleneksel siyasal kimliğini İslam ile açıklamaktadır. Yöneten ve yönetilen açısından, yönetilenlerin kimlikleri ve iletişimleri açısından tek belirleyici ve bütünleştirici anlayışın İslam olduğunu ancak Tanzimat'la birlikte laikleşme sürecine girildiğini ve bu durumun da geleneksel Osmanlı kimliğinde değişime yol açtığını belirtmiştir. Okumuş, ekonomik anlamda da bir laikleşme eğiliminin olduğuna değinerek , girilen reformlar ile oluşturulan kurumların ve imzalanan ticaret anlaşmalarının kapitalist ekonomik sisteme geçiş için zemin hazırladığını, ulemanın ve kadıların ekonomik hayattan

¹⁴⁰ Ersin Kalaycıoğlu; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de ...*, s.31-33.

¹⁴¹ Ali Akyıldız, "Memur Yargılamasında İdari Süreç", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:V, Sayı:1, 2001, s.4-5.

uzaklaştırıldığını ve bütün bunların ekonominin laikleşme sürecine katkıda bulunduğuna dikkat çekmiştir.¹⁴²

Osmanlı sultanlarının aynı zamanda halife sıfatını almaları, padişah kararlarının meşruiyetinin İslam dini ile meşruluğunun sağlanması bu anlayışın haklılığını ortaya koymaktadır. Aynı zamanda önceki bölümlerde değinildiği üzere sultanın Tanrı'nın yer yüzündeki gölgesi olarak kabul edilmesi de bu noktada önem taşımaktadır. Tanzimat süreci ise hem egemenliğin hem de egemenliğin kaynağının değiştiği bir dönem olduğu için ve Tanrı iradesi yerine yasaların ön plana çıktığı ve temel alındığı için laikleşme süreci olarak değerlendirilebilmektedir. Ekonominin laikleşmesi ve ekonomi alanında yapılan reformlarla birlikte, toprak sisteminin değişmesiyle özel mülkiyet gerçekleşebilmiştir. Modern devlet olgusu ve özel mülkiyet kavramının oluşmasıyla Osmanlı Devleti'nde kapitalistleşme eğiliminin başladığını söyleyebiliriz.

Tanzimat Dönemi'nin ikinci aşaması olarak kabul edilen Islahat Fermanı da Osmanlı Devleti'nde modernleşme sürecinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Kırım Savaşı'nın sonrasında yaşanan dış borçlanma ve dış baskılar nedeniyle 18 Şubat 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı; kişi ve din özgürlüklerinin anayasal güvence altına alındığı, Avrupa Devlet'i görünümü kazanma hayalini oluşturan ve Müslüman halkın ayrıcalıklı konumuna son veren bir fermanıdır.¹⁴³

Tanzimat Fermanı'nın getirdiği yenilikleri uygulama açısından önem taşıyan Islahat Fermanı, yeniliklerin pekiştirilmesi konusunda devam niteliği taşımaktadır. Bu ferman aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin ilan etmek zorunda kaldığı, bu yönde Avrupalı devletlerin istekleri üzerine ve iç işlere müdahalenin önünü kapatmak amacıyla yapılmıştır.

Fermanın bazı maddeleri bu noktada açıklayıcı olacaktır: ¹⁴⁴

“Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar kanun önünde eşit sayılacak; kilise, manastır, mezarlık, okul gibi yerlerin tamirine ve yeniden yapılmasına izin verilecek; ırk, dil, din farkı gözetilmeden hiçbir mezhep diğerinden üstün sayılmayacak; kimse din değiştirmeye zorlanmayacak; devlet hizmetlerine, askerlik görevine ve okullara bütün uyruk eşit olarak kabul edilecek; tüm toplumlar okul açabilecek; vergiler eşit alınacak; iltizam kalkacak; Müslüman ve

¹⁴² Ejder Okumuş, “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C:5, S:4, 2005, s.9-36.

¹⁴³ İlbeyi Özer, *Avrupa Yolunda Batılılaşma Ya Da Batılılaşma İstanbul'da Sosyal Değişimler*, Truva Yay., İstanbul, 2005, s.26-27.

¹⁴⁴ Rifat Uçarol, *Siyasi ...*, s.235.

Müslüman olmayanlar arasındaki davalar için karma mahkeme oluşturulacak ve yabancılar da Osmanlı Devleti’nde mülk sahibi olabilecektir.”

Anayasal bir gelişme olarak Islahat Fermanı değerlendirildiğinde; il ve belediye meclislerinde Müslüman ve Hristiyan temsilcilere makul oranda yer verilmesi, Adalet Kuralları Kurulu’na Hristiyan üyelerin de alınması ve Hristiyan cemaat örgütlenmesinde ruhanilerden başka halktan kişilerin de katılması kararları yön vermektedir.¹⁴⁵

Islahat Fermanı’nın Hristiyan halk için getirdiği yenilikler devlet-toplum ilişkisinde ve devlet-tebaa ilişkisinde eşitlikçi bir anlayışın pekiştirildiğini göstermektedir. Islahat Fermanı aynı zamanda devlet geleneği içinde bir değişimi göstermektedir. Yönetme ve yönetime katılma hakkı sadece devletin kurucusu ve sahibi sayılan Müslüman halka verilen bir hak iken bu fermanla beraber bu hak Gayrimüslim kesime de tanınmış olmaktadır. Aynı zamanda Hristiyan halk ve devlet arasındaki iletişim kanalı ve aracı kişiler olan ruhani liderler ve cemaatleşme sisteminde de değişim yaşanmaktadır. Devletin muhatap aldığı tek kişi artık ruhani lider değildir. Bu bağlamda fermanla birlikte devlet-toplum ilişkilerinde yönetime katılma hakkının görece adımları atılmış olmaktadır. Bu durum ise tebaanın zaman içerisinde vatandaş olma yolunda attığı bir adımdır.

2.3.2. Meşrutiyet Dönemine Geçiş ve Osmanlı Aydınlarının Etkileri

Modernleşme sürecinde etkili olan ve meşrutiyet fikrinin gelişmesine yardımcı olan bir etken de Osmanlı Devleti’ndeki aydınlardır. Batı tarzı eğitim kurumlarında eğitim alan, yurt dışında bulunan ve basın yoluyla kendilerine toplumsal taban bulmaya çalışan Osmanlı Aydınları, ülkede hürriyet fikrinin gelişmesine ve taban bulmasına yönelik girişimlerin öncüleri olmuşlardır. Özellikle Şinasi ve Namık Kemal’in başını çektiği Yeni Osmanlılar Hareketi bu noktada ön plana çıkmıştır.

Uzun yıllar Avrupa’da kalan ve Tasvir-i Efkar Gazetesi ile meşrutiyetin ideolojik temellerinin oluşmasını sağlayan Şinasi, halkın ülke sorunları üzerinde söz söyleme hakkı olduğunu savunmuş; Namık Kemal ve Ali Suavi’nin de bulunduğu Muhbir gazetesinde ise ilk kez milli meclisin kurulması gerektiği düşüncesi belirtilmiş ve toplumsal taban

¹⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye’de ...*, s.217.

yaratılmaya çalışılmıştır ancak; gazetenin kapatılmasının ardından 1865 yılında Yeni Osmanlılar Cemiyeti kurularak meşrutiyet düşüncesi örgütlenmeye başlamıştır.¹⁴⁶

Dönemde çıkan gazeteler ve gazete çevreleri şeklinde kendini var eden hürriyet düşüncesi örgütlenme sürecine cemiyetleşme ile geçmiştir. Bu dönemde çıkan gazeteler aracılığıyla toplum hem hürriyete hem de meşrutiyet yönetimine özendirilmiştir.

Yeni Osmanlılar Hareketi'nin üç eksenli bulunmaktadır; Tanzimat Hareketi'nin dayandığı devleti kurtarmak için tebaaya fazla hürriyet vermeme fikrine karşı çıkarak hürriyet istiyor ve bunun anayasaya dayalı bir parlamento ile sağlanacağını düşünüyorlardı; Islahat Fermanı'nın iktisadi emperyalizmi pekiştiren bir belge olduğunu ve Tanzimat'ın kültür taklitçiliğini getirdiğini ancak bunun yerine İslam'dan alınan değerlerle ve kültürle demokratik anlayışın kurulması gerektiğini savunuyorlardı.¹⁴⁷

Tanzimat Dönemi'nin temel amacı olan devleti kurtarma düşüncesi ve bu konuda bürokratların attığı adımlar, dönemin yükselen eğilimi olan kameralizmin Osmanlı topraklarında yer almaya başladığını göstermektedir. Bu noktada devletin merkezileştirilme ve toplumun bütünleştirilme süreci demokratikleşme ve modern yönetim şeklini oluşturma düşüncesinden yoksundur. Devlet yönetim konusunda değişikliğe gitmekten uzaktır; sadece kurumsal değişiklikler boyutunda devlet yönetiminde değişikliklere gitmektedir. Bu durum ise Yeni Osmanlılar için hürriyeti gerçekleştirme amacını oluşturmamaktadır. Modern düşüncenin Osmanlı Devleti'nde hayat bulmasını sağlayan Yeni Osmanlılar için, ilerleme ve modernleşme süreci hürriyet fikrinin gelişmesine ve parlamenter düzene geçişle mümkün olacaktır. Islahat Fermanı konusunda karşı çıkış ise daha sonraki dönemlerde gerçekleşen Hristiyan tebaanın yeni iktisadi sistemle bütünleşerek zenginleşmesi ve Batılı devletlerin üzerlerindeki koruyuculuk kisvesi ile bu sürece destek vermeleri konusundadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Osmanlı Devleti Avrupa için açık pazar haline gelecektir. Son olarak ise İslami değerlerle bütünleşme isteği dönemin yükselen akımlarından biri olan İslamcılık fikri ile açıklanabilir. Tanzimat sürecinde özellikle İstanbul'da Batılı olma fikrinin benimsenmesi ve gündelik yaşamda Batı tarzı yaşamın taklit edilmesi Yeni Osmanlılar için toplumu bir

¹⁴⁶ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.28-32.

¹⁴⁷ Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995, s.87-88.

arada tutan değerlerden uzaklaşma olarak değerlendirilmiş ve bütünleşme sağlayıcı olarak da İslami değerler ortaya koyulmuştur.

Yeni Osmanlıların bir yönü de modern Osmanlı Devleti'nin politik kültürünün yaratılması konusunda izledikleri tutumdur ve bu tutum; vatan kavramının etnik veya yerel bölünmelerin üstünde bir kimlik oluşturmaya çalışmasıyla açıklanabilir.¹⁴⁸

Yeni Osmanlılar Hareketi, ulus devletleşme süreci, modernleşme girişimleri ve Avrupa'da vücut bulan milliyetçilik akımlarının geliştiği döneme denk düşmektedir. Bu bağlamda toplumu bütünleştirici ve birleştirici değerler ve kavramlar hem üretilmekte hem de yaygınlaştırılmaya çalışılmaktadır. Bu durum hem Tanzimat Dönemi'nin toplumu bütünleştirme konusundaki yöntemini pekiştirmektedir hem de tebaanın toplum olma yolundaki değerlerini oluşturmaktadır. Devletin kurumsallaşması yönündeki etkisi ise; toplumun bir üst kimlikle var olabilmesi ve vatandaşlık kavramının gelişebilmesi yönünde olmuştur.

Yeni Osmanlılar Hareketi ve düşünce yapısı üzerine farklı bir yaklaşım Fikret Başkaya'ya aittir. Başkaya, Jön Türkler'in ideolojisini ne olduğu belli olmayan bir Osmanlılık ideolojisine dayandığını sadece “devlet nasıl kurtulur?” sorusuna yanıt aradıklarını; özgürlüğe, eşitliğe, demokrasiye ihtiyacı olan emekçi halka vurgu yapmadıklarını, halkı kurtarma işini ancak halkın yararını bilen despotların yapabileceklerine inandıklarını belirtmiştir.¹⁴⁹

Devlet nasıl kurtulur? sorusuna aranan yanıtın meşrutiyet olması Jön Türkler'i dönem aydınları yapmakla beraber, padişahın da aynı soruya yanıt araması, aslında iki farklı kutbun amaçlarının ortak olduğunu göstermektedir. Bu noktada belirsizlikler içinde kalan ideoloji ve amaç ortaklığı, bu hareketin çok da ilerici olmadığı konusunda Başkaya'yı haklı çıkarmaktadır. Yenileşme hareketlerine ve meşrutiyet yönetimine ihtiyacı olan ve birebir etkilenen kesim yani halk, bu süreçte edilgen yapısını devam ettirmektedir. Aydınların söz söyleme ve yönetimi değiştirme konularında karar verici konumda kendilerini gördükleri ise bir gerçektir.

¹⁴⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev: Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.42.

¹⁴⁹ Fikret Başkaya, *Yediyüz Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneğinin Anatomisi*, Maki Basın Yay., Ankara, 2007, s.253.

Yeni Osmanlılar Hareketi ister yeni bir kimlik yaratma hareketi ister belirsiz bir Osmanlılık ideolojisi çerçevesinde şekillenen bir hareket olsun meşrutiyet sürecini hazırlamıştır. Meşrutiyet ve hürriyet fikirleri süreç içinde toplumsallaşma eğilimi göstermişse de bir süre sonra cemiyet dağıtılmış, pek çok kişi tutuklanmış ve yurt dışına kaçmışlardır. Bu durum da Osmanlı Devleti içinde muhalefet olgusunun ilk etapta etkisizliğini ve padişahın bu konudaki otoriter tutumunu göstermektedir. Muhalefetin etkinleşmesi ve bir güç olarak padişah otoritesinin karşısına geçmesi ise II.Meşrutiyet süreci ile kendini gösterecektir.

2.3.3. Meşrutiyet Dönemi Devlet ve Toplum İlişkileri

Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nde yönetim alanında yapılan en büyük değişimlerden biridir. Bu süreci hazırlayan ise eğitim alanında yapılan reformlar sonucu Batı tarzı okullarda eğitim görenler olmuştur: Yeni Osmanlılar. Dönem gazeteci ve aydınlarının başlattığı bu hareket Batılı anlamdaki ilk özgürlük hareketidir.

V. Murat'ın tahtan indirilmesinin ardından Sultan II.Abdülhamit Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'ya, onunla birlikte yönetime devam edeceğine; Mithat Paşa'ya da Kanun-i Esasi'yi ilan edeceğine dair söz vererek Osmanlı Devleti padişahı olmuştur.¹⁵⁰

23 Aralık 1876'da ilan edilen Kanun-i Esasi, zamanlaması ve dış politika hedefleri açısından Rusların Osmanlı üzerinde etkili olan Batı'ya karşı müdahale şansını bitirmek amacını taşıırken; işlevsel olarak da Batı'da parlamentoların yürüttükleri bütünleştirici görevleri yerine getirmek amacıyla kurulmuştur.

Kanun-i Esasi, Osmanlı saltanat ve hilafetinin hanedanın en büyük evladına ait olduğu, devlet dininin İslam olduğu, padişahın aynı zamanda halife olduğu ve şariat hükümlerini yönetmekle yükümlü olduğu, yasaların şeriata aykırı olamayacağı ve yargılamada Şeriye Mahkemelerine de yer verildiği bir anayasa olarak yasama gücünü; Meclisi Ayan ve Meclisi Mebusan'a veren ancak parlamentonun padişaha bağlı olduğu meşrutî yönetimin ifadesidir.¹⁵¹

Meşrutiyet yönetimi ve Kanun-i Esasi'nin kabul edilmesi Osmanlı Devleti'nin modernleşme sürecinde bir adım daha attığını göstermektedir. Yasama ve yürütme gücünün kullanımında padişah iradesinin yoğun etkisi bulunmaktadır. Ancak buna rağmen

¹⁵⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1962, s.3.

¹⁵¹ Mustafa Koçak, *Batı'da Ve Türkiye'de...*, s.172-178.

bir anayasanın oluşturulması ve egemenliğin kullanımının anayasal kaynağa verilmesi, devlet yönetimi ve iktidarın kaynağı, kullanımı açısından değişimin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yasama gücü her ne kadar padişah iradesinde olsa da padişah kurumsal olarak bu yetkiyi paylaşmaktadır. Halkın yönetime katılması ise anayasada ihmal edilmiş bir konu olmakla beraber, dolaylı olarak Meclisi Mebusan seçimleri ile uygulanabilmektedir. Kanun-i Esasi anayasal bir metin olarak Batı'lı anlamda bir anayasayı yansıtmamakla beraber iktidarın kaynağını ve kullanımını dünyevi kurumlara bırakması açısından önem taşımaktadır. Ancak; yasama gücünde aranan dine ve şeriata uygunluk şartı bu gücün sınırlandırıldığını göstermektedir. Hem dünyevi ve modern gelişim süreci olarak karşımıza çıkan anayasal yönetim hem de geleneksel yapıdan sıyrılamayan bir yönetim olarak Kanun-i Esasi, düalist bir yapıya işaret etmektedir. Geleneksel amaç olan halkın şeriata uygun olarak padişah tarafından idare edilmesi ise varlığını devam ettirmektedir. Bu yönleriyle incelediğimiz anayasa, devlet-toplum ilişkilerinin biçimlenmesi konusunda, teorik arka planını; değişim süreçlerini hızlandırması ve siyasete katılma hakkının doğması konusu oluşturmaktadır.

Ancak siyasal katılım konusunda katılımın ve vekillerin yetkilerinin çok sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü meclisi feshetmek, toplantı süreleri konusunda karar vermek, hükümeti kurmak, hükümet görevlilerini görevden uzaklaştırmak yetkisi padişaha verilmişti ve kanun teklifi için padişah'tan izin almak gerekmekteydi bu nedenle yaşanan süreç, Mutlak Monarşi sisteminin anayasal yönetim perdesi altında yürütülmesi anlamına gelmektedir.¹⁵²

Padişaha sınırsız yetki tanıyan, ülke yönetimi konusunda karar verme sürecini padişahın keyfi iradesine bırakan Kanun-i Esasi, hukuki, özgürlükçü ve demokratik bir anayasa olma özelliğinden yoksundur. Hem yasama hem de yürütme üzerinde padişahın iradesi egemendir. İsteddiği yasaları onaylamakta, istemediğini onaylamamaktadır. Meclisin iradesi, yani seçilmişlerin iradesi bu noktada padişah otoritesi altında ezilmektedir. Millet iradesinin egemen olduğu yasama kurumu bu yönüyle ne özgürdür ne de hukuksal niteliğe sahiptir.

Padişah iradesinin bu boyutta egemen olduğunu Kanun-i Esasi'nin çok tartışılan 113. maddesinde gözlemlenebilmektedir. Bu maddeye göre; ülke içinde ihtilal çıkmaya meyilli

¹⁵² Sabri Sürgevil, "Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri", *Ege Üniversitesi Yayınları Edebiyat Fakültesi*, Yayın No: 135, 2005, İzmir, s.163-164.

durumlar olduğunda hükümet orada sıkı yönetim ilan edebilmekte ve hükümetin güvenliğini bozduğu düşünülen kimseler padişah kararı ile sınır dışı edilebilmektedir.¹⁵³

113. madde, kişi hak ve özgürlükleri açısından da önem taşıyan bir maddedir. Kişilerin sınır dışı edilmeleri konusunda tek yetkili gene padişah'tır ve sınır dışı edilmeyi gerektirecek eylemler kanunda açıkça belirtilmemiştir. Padişah kendi otoritesini hakim kılmak ve kendi otoritesini sarsabilecek girişimler için -ki o dönemde Yeni Osmanlılar Hareketi toplumsallaşma çabasıdır- kişilere gözdağı vermektedir, baskı altına almaktadır. Bu durumda padişah istediği kişiyi hükümetin güvenliğini bozduğu gerekçesiyle ülke sınırlarından uzaklaştırabilmektedir. Bu durum modernleşme girişimleri ile başlayan siyasal sürgünlerin, ülke siyasal kültüründe yer etmesi yönünde de etkilidir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulma aşamasında başlayan siyasal sürgünlerin ilerleyen süreçte de devam ettiğini gözlemlemekteyiz. Siyasal iktidarın fikirlerinin paylaşılmadığı zamanlarda, siyasal hayattan tecrit edilme muhalif kimlikler ve kişiler için kaçınılmaz hale gelmektedir.

Suna Kili, 1876 Anayasası'nın yeni bir siyasal kültürün ürünü olmadığını ancak yeniliğe açık kavram, kurum ve davranışların geleneksel Osmanlı siyasal kültürüne girmeye başlaması açısından önemli olduğunu vurgulamıştır. Anayasa ile egemenliğin halk tarafından kullanılmadığını, padişahın sınırsız yetkilerinin devam ettiğini ve getirilen hakların kağıt üzerinde kaldığını bu nedenle de yönetimin anayasa perdesi altında yürütülen mutlak monarşi olduğunu belirten Kili; meclisin kapatılarak anayasanın askıya alınmasına toplumun sessiz kalma nedenlerini toplumun ilgisizliğinde, genel bir atalet içinde bulunmasında, siyasal bilinçlenmeye varmayışında ve siyasal kültürün aktif yurttaş görüşünü taşımayışında bulmaktadır.¹⁵⁴

Çağdaşlaşma ve anayasal düzen isteği Osmanlı Devleti'nde talep edilen ve toplumun büyük desteğini almış gelişmeler değildir. Çağdaşlaşma çabaları, reform hareketleri ile başlamış ve kitleleri arkasından sürüklemeyen, jakoben bir anlayışla hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Reform hareketleri sonucunda oluşan yeni kurumsal düzenlemeler ile yeni yetişen kuşak arasında çağdaşlaşma anlayışı ve talebi var olabilmektedir. Ancak bu anlayış bir toplumsal talebi yansıtmamaktadır. Osmanlı toplumu geleneksel yapı içerisinde, yaşanan değişiklikleri uygulamaya çalışan bir topluluğu yansıtmaktadır. Gerek ekonomik

¹⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı ...*, s. 226.

¹⁵⁴ Suna Kili, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, (İçinde), s.104-106.

gerekse siyasal ve toplumsal gelişmişlik durumu devlet-vatandaş ilişkisini oluşturacak nitelikte değildir. Toplum siyasete katılma hakkını da kendine görmemektedir. Yıllarca reaya olarak adlandırılan tebaanın siyasal süreçlere katılması için de yönetim anlayışından ve padişahın mutlak, sınırsız yönetme gücünden sıyrılması gerekmektedir. Anayasal düzen, meşruiyet, hak gibi kavramları reayada bıraktığı algı çok güçlü olmadığı için de istibdat dönemine karşı tepkisizlik oluşmuştur. Ancak bu kavramların anlam kazanması ve meşruiyeti toplum nezdinde kabul edildikçe toplum üyeleri vatandaş olma yolunda ilerleyecek ve siyasal tepkilerini ortaya koyabilecektir. Bu yönüyle incelediğimizde dönem anayasal düzenin, siyasal kültürün değişimine az da olsa katkı sağlayabileceğini söyleyebiliriz.

Kili; çağdaşlaşma durumunu ulusal kimlik kazanma yani uluslaşma süreciyle açıklamakta ve Osmanlı Devleti'nde uluslaşma süreci yaşanmadığı için toplumun tebaa olarak kaldığını ve yurttaş olamadığını değinerek anayasanın padişahın keyfi hareket etme yetkilerini sınırlamadığı, hukukun ve hukuk devletinin üstünlüğü sağlanamadığı ve meşruiyetin kaynağının hala Tanrı olduğunu; Heyet-i Mebusan'ının oluşturulmasında genel seçimlere başvurulmamasından dolayı toplumsal katılmanın sağlanamadığını, siyasetin hak değil imtiyaz olarak kaldığını ancak katılma olgusunun gerçekleştirilmeden toplumun uyruk olma özelliğini yitirmeyeceğini belirtmektedir. Toplumda örgütleşmenin yaşanmamasının aynı zamanda siyasal katılmayı engellediğine değinen Kili; anayasanın ülkenin kaynaklarını harekete geçirme konusunda toplumun her alanına giremediğini; ekonomik kalkınma, sosyal güvenlik ve ulusal gelirin adaletli dağıtılması konusunun bu anayasada yer almadığını belirtmiştir.¹⁵⁵

1876 Anayasasını siyasal kültür bağlamında incelediğimizde yeni oluşmaya başlayan siyasal talebi gözlemlemekteyiz. Bu talep anayasal sisteminin arzulanması ve padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasıdır. Siyasal kültürün oluşması uzun bir süreci kapsadığı için mevcut siyasal kültürün ve birikimin bir anda yitirilmesini ve yerine yeni bir toplumsal algının var olmasını bekleyemeyiz. Bu anlamda değişen algının toplumun tamamında değil de bir kesiminde var olması toplumu harekete geçirebilme açısından önem taşımaktadır. Osmanlı Aydınlarının çabaları sonucunda ilan edilen Kanuni Esasi'nin Batılı anlamda bir anayasa olmadığını belirtmiştik. Bu durum ise Osmanlı Devleti'nin tarihsel süreç içindeki gelişimi perspektifinden incelendiğinde olağandır. Kapitalist üretimin ve sermaye

¹⁵⁵ Suna Kili, "1876 Anayasası'nın Çağdaşlaşma Sorunları Açısından Değerlendirilmesi", *Türkiye'de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, s.108-113.

birikiminin yaşandığı Batı’da anayasacılık hareketleri, kişi ve mülkiyet hakları sistemi mücadeleler sonucunda kazanılmış ve üretim ilişkileri temelinde gerçekleşmiştir. Kapitalistleşme süreci aynı zamanda ulus-devletleşme sürecini de beraberinde getirmiş ve kurumsal tabanını oluşturmuştur. Ancak Osmanlı Devleti bu aşamaları yaşamadığı için ve devletin çöküşü Batı benzeri kurumların ve yönetim biçimlerinin ithali şeklinde gerçekleştiği için gerçek anlamda ne anayasadan ne de haklar sisteminden söz edememekteyiz. Özellikle siyasal katılım ve kişi hak ve özgürlükleri açısından değerlendirildiğinde bu durum daha açık gözlemlenebilmektedir. Bu durum padişah iradesiyle anayasal sürece son verilmesi ile pratik yaşamda yer almıştır.

Rusya ile çıkan savaş sonrasında Rusların Ayestafanos’a kadar ilerlemesi, Meclis’in hükümeti askeri başarısızlıklar nedeniyle eleştirmesi nedeniyle; Berlin Konferansı’ndan sonra Meclis süresiz olarak kapatılmış ve anayasa askıya alınmıştır.¹⁵⁶

Anayasanın yürürlükten kaldırılmasından sonra istibdat dönemi denilen 30 yıllık bir dönem yaşanmıştır. Bu dönemde Osmanlı Devleti’nin genel siyasal duruşunu panislamizm oluşturmuştur. Abdülhamit döneminde Berlin Konferansı’nda kaybedilen yerlerden dolayı yaşanan bunalımın yanında milliyetçilik akımının yükselişi de ciddi bunalımlar yaratmıştır. Ekonomik anlamda bunalımı artıran Duyun-u Umumiye İdaresinin kuruluşu, yabancı şirketlerin dolaysız yatırımları (en çok demiryollarına yapılmıştır) bu döneme rastlamaktadır. Bu dönemde siyasal anlamda da devam eden muhalefet sürmekteydi. Abdülhamit döneminde Mülkiye ve Harbiye’de eğitim gören öğrenciler arasında Yeni Osmanlıların düşünceleri yayılmaktaydı. 1889 yılında anayasayı ve parlamentoyu geri getirmek amacıyla İttihad-i Osmani Cemiyeti kurulmuştu ancak cemiyetin bazı üyelerinin tutuklanmış ve yurt dışına kaçmıştı. O dönemde Paris’te kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile birleşmiş ve bu cemiyetin adını kullanmaya başlamışlardır. Ermeni bunalımının yaşanması sürecinde de toplumsal olarak İTC’nin fikirleri yayılmaya başlamıştır. 1908 yılında Makedonya sorunun çözümü için Reval’de yapılan görüşmeler sırasında ittihatçılar harekete geçmeye karar vermiş ve örgüt yanlısı subayların Kanun-i Esasi’yi talep etmesi üzerine 1908 yılında Kanun-i Esasi tekrar yürürlüğe konulmuştur.¹⁵⁷

Anayasanın tekrar yürürlüğe konması ve meşrutiyet yönetiminin geri gelmesi muhalefet yapma olgusunun meşruiyetini ortaya koyması anlamında önem taşımaktadır. İttihat ve

¹⁵⁶ Erikjan Zürcher, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen) İletişim Yay., İstanbul, 2003, s.113-117.

¹⁵⁷ Erikjan Zürcher, *Modernleşen ...*, s.116-136

Terakki Cemiyeti'nin düşüncelerinin taban bulması geleneksel yapıya karşı çıkışı ifade etmektedir. Ancak geleneksel yapı tamamen etkisini kaybetmemiştir. 31 Mart Vakası olarak bilinen gerici ayaklanmanın yaşanması bunun en önemli kanıtıdır. İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı çıkanların cemiyetleşme girişimleri de iktidarı sorgulama ve karşısında güç oluşturma açısından önem taşımaktadır.

31 Mart Vakasını, İttihat ve Terakki'nin II. Abdülhamit'i tahttan indirmek için yaptırdığını belirten Başkaya, genel olarak İttihat ve Terakki için modern kavramlar ve kurumlar oluştursalar da tek amaçları Kutsal Devlete sahip olmak isteyen, darbeci, komplocu, çeteci yöntemlerle amaçlarına ulaşmayı isteyen teorisiz, ilkesiz ve perspektifsiz bir grup olarak değerlendirmekte ve Cumhuriyet'in kuruluşundan 1950'lere kadar da bu grubun iktidar olduğunu belirtmektedir.¹⁵⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, Jön Türk Hareketi'nin devamı niteliğindedir. Ancak yapılan değişiklikler çerçevesinde Jön Türk Hareketi'nden daha ilerici adımlar attıkları söylenebilir. Başkaya'nın belirttiği darbeci, komplocu ve çeteci benzetmesi, II. Abdülhamit'in tekrar anayasayı yürürlüğe koyması sonrasında taleplerle, uygulamaların örtüşmemesi üzerine II. Abdülhamit'in tahtan indirilerek, isteklerini daha kolay yaptırabilecekleri V. Mehmet'i padişah seçtirmeleri konusu üzerinedir. Bu noktada bir padişahın gidip yerine bir başka padişahın gelmesini sadece isteklerinin yapılmasını sağlayan bir etmen olarak görmelerine bağlamaktadır. Cemiyet için devlet iktidarına sahip olmak ve yönetici kadroda bulunmak temel amaç olmaktadır.

İttihat ve Terakki'nin meşrutiyetin ilanı konusundaki başarısı ile parlamenter ve anayasal düzene geçilerek hürriyet ve özgürlükler getirilmiş, çok partili yönetim sağlanmış, milli cemiyetler kurulmuş, milli iktisat, milli sanayi gündeme gelmiştir. Bu dönemdeki yeniliklere kısaca değinmekte fayda vardır. Anayasa'da yer alan değişikliklerle; padişah yasama ve yürütme üzerindeki yetkilerini yitirmiş, kabinenin sadece parlamento önünde sorumluluğu esası benimsenmiş, parlamentonun sadece güvenoyu alamadığı takdirde feshedilebileceği (1915 yılında yapılan değişiklikle meclisin feshi tekrar padişah yetkileri arasına alınmıştır) ve üç ay içerisinde yeniden seçimlerin yapılacağı kararı alınmış, 113. maddedeki sürgün fıkrası kaldırılmış, kişi hakları güçlendirilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Fikret Başakaya, *Yediyüz ...*, s.259-270.

¹⁵⁹ Necdet Hayta; Ünal, Uğur, *Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri XVII. Yüzyıl Başından Yıkılışa Kadar*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2008, s.201-202.

Anayasal düzene geçiş süreci ile Osmanlı Devleti'nde hukuka dayanan iktidar ve yönetim anlayışının talep edildiği gözlemlenmektedir. Bu konuda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin etkisi çok önemlidir. İstibdat döneminde örgütlenme çalışmalarını sürdüren cemiyet, hürriyet ve özgürlük fikirlerinin Osmanlı toplumunda yerleşmesine çalışmışlardır. Bunun sonucunda padişah II. Meşrutiyet'i ilan etmek ve Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır. Bu durum padişah otoritesinin ve mutlak monarşinin sona ermesi anlamına gelmektedir. Bir sivil toplum örgütü özelliği taşıyan cemiyet, siyasal ve toplumsal muhalefeti ile siyasal karar mekanizmasının tamamını temsil eden padişah karşısında güç oluşturabilmiştir. Bu durumu zaten II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesi ile gözlemleyebilmekteyiz. Kanuni Esasi'de yapılan değişiklikler ile demokratikleşmeye ve hukukun üstünlüğüne dair gelişmeler yaşanmıştır. Yasama ve yürütme üzerindeki padişah otoritesinin kaldırılması ve yürütmenin güçlendirilmesi gerçek anlamda anayasal gelişmeler çerçevesinde değerlendirilmelidir. Meclisin feshedilme gerekçesinin açıkça belirtilmesi ve feshinden sonra yeniden seçimlere gidilmesi değişiklikleri ile, meşrutiyet yönetiminin kalıcı olmasının sağlanmaya çalışıldığını görüyoruz. Çok tartışılan 113. Maddedeki padişahın muhalif kişileri sürgüne gönderme gücünün kaldırılması ise kişi hak ve özgürlükleri açısından önem taşımaktadır. Bu maddenin kaldırılması ile, kişiler düşünme ve düşüncelerini açıklama konusundaki özgürlüklerine kavuşmuş ve siyasetten tecrit edilme korkusunu üzerlerinden atmış olmaktadır.

Meşrutiyet dönemi devlet toplum ilişkileri bağlamında en önemli konulardan birisi kitlesel eylemler ve boykotlar olmuştur. İnsanların taleplerini gösteriler, mitingler, cemiyetler ve sansürden kurtulan basın aracılığıyla dile getirmeye başlamış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kendi konumunu güçlendirmek adına kitleleri mobilize etmeye çalışmıştır.¹⁶⁰

Toplumsal talepleri ve çıkarları konusunda örgütlenmesi ve hakkını aramak amacıyla yapılan boykot ve gösteriler, Osmanlı toplumsal yapısı içindeki ciddi bir değişim olarak görülmelidir. Reaya olarak adlandırılan halk, istibdat döneminin baskıcı eğilimlerinden kurtulmanın ve kişi haklarının gelişmesi sonrasında örgütlenmenin önemini kavramıştır. Örgütlenmenin ve harekete geçmenin meşruiyeti, Osmanlı Devleti'nde cemiyetleşmenin de artmasına yol açmıştır. Bu noktada sivil toplumun yavaş yavaş kendini var etmeye çalıştığını söylemek gerçekçi olacaktır.

¹⁶⁰ Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yay., Ankara, 2004, s.44-46.

Meşrutiyet Dönemi süresince Osmanlı devlet ve toplum ilişkileri, toplumun söz sahibi olma çabaları yönünde değişmeye başlamıştır. Ancak devletin yönetiminde, ekonomik ve uluslar arası alandaki durumu ve gücü ise azalmaya devam etmiştir. Yaşanan ekonomik, siyasal, toplumsal bunalımlar Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecini hızlandırmıştır. 1914-1918 yıllarında Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşına katılması bu devletin sonu olmuştur.

2.3.4. Cumhuriyete Doğru

I.Dünya Savaşı başladıktan sonra Osmanlı Devleti'nin topraklarının büyük bir kısmı işgal altındaydı. Padişah ve hükümet siyasal anlamda karar verme sürecinde etkinliklerini yitirmiş ve Osmanlı Devleti üzerinde inisiyatif kullanan aktörler emperyalist devletler olmuştur. Devletin pek çok yeri işgal altındayken iç çatışmalar, isyanlar, bunalımlar da yaşanmaktaydı. Gerileme döneminden beri temel amaç olarak kabul edilen memleketi kurtarma görevi işgallerin başlamasının ardından tüm toplumun amacı haline gelmişti. Bu açıdan, halkın örgütlenmesi ve bağımsızlık savaşının verilmesi tarihsel bir zorunluluk olarak durmaktaydı. Bu amaçla, Türkiye'nin ulusal önderi Mustafa Kemal 19 Mayıs 1919'da resmi görevle gittiği Samsun'da Ulusal Kurtuluş Savaşının da ilk adımını atmış oldu. Manda fikrine kesinlikle karşı çıkan, tam bağımsızlığı savunan ve ülkenin bağımsızlığını kendisinin kazanması gerektiğine inanan Mustafa Kemal, Anadolu'nun çeşitli illerinde toplumu bağımsızlık yolunda örgütlemeye koyulmuştur. Amasya, Erzurum, Sivas Kongreleri'nin oluşmasını sağlayarak ortak bir akıl yaratmak istemiştir. Bu ortak akıl, tam bağımsızlığın sağlanmasını, savaş için mücadele edilmesini, Misak-ı Milli'den taviz verilmemesini, hükümetin bu konuda etkisiz kaldığını ve ulusun kendisinin bağımsızlık yolunda inisiyatif alacağını ilanı olmuştur. Fiili olarak devam eden savaş sürecinde bir özgürlük savaşı da verilmekteydi. Siyasal karar verme sürecinde etkili olmak isteyen bağımsızlık savunucuları, hem siyasal hem toplumsal meşruiyeti kazanarak hem milli mücadelenin yürütücüsü olmuşlar hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucuları olmuşlardır.

Ulusal lider Mustafa Kemal, bağımsızlık mücadelesini sürdürürken savaş sonrasında kazanılan bağımsızlığın yeterli olamayacağını, ulusun temsil edildiği ve milli egemenliğe dayalı bir yönetim şeklinin olması gerektiğine inanmaktadır. Özellikle İstanbul'un işgal

edilmesinden sonra Osmanlı Devleti'nin fiili varlığının sona erdiği ve yerine yeni bir devletin kurulması düşüncesi oluşmaya başlamıştır.

Yeni kurulacak olan devletin organlarının oluşturulması için ilk adım meclisin kurulması olmuştur. Bu amaçla ulusal lider Mustafa Kemal, 17 Mart 1920'de Ordu komutanlarına gönderdiği genelgede yeni seçilecek olan mebuslarla, İstanbul'dan kurtulan mebusların Ankara'da toplanması gerektiğini bildirmiştir.¹⁶¹

Meclisin toplanması yönündeki çağrı komutanlara gönderilen genelge ile bildirilmiştir. Bu noktada Türkiye'nin kurulma çabalarında öne çıkan gücün askeri kanat olduğunu görüyoruz. Toplumsal hareketi başlatan ve bu harekete öncülük eden sınıf askeri sınıftır. Cumhuriyet'in kurulmasından bugüne, siyasal hayatımız içerisinde tartışılan bir konu olan askerlerin siyasal hayatımızdaki yeri ve askerlerin gücü bu aşamadan itibaren etkisini göstermektedir. Devleti kurma, koruma ve yönetme yolundaki rolü kendilerine biçmişler ve siyasal atmosferin değiştiği dönemlerde bu gücü askeri müdahalelerle, muhtıralarla hissettirmişlerdir.

23 Nisan 1920'de toplanan ilk ulusal ve kurucu meclis sayesinde milli mücadele halk hareketi olmaktan çıkarak hak devletinin mihveri etrafında gelişmeye başlamıştır ve 24 Nisanda alınan ilk kararlarını incelediğimizde; ulusal güçleri birleştirerek ülkeyi kurtarmanın temel amaç olduğunu, hükümet kurmanın zorunlu olduğunu, meclis üyelerinin seçiminin meclisin meşruiyetini ortaya çıkardığı için hiçbir gücün meclis üzerinde olamayacağını, savaşın olağanüstü bir durum olması sebebiyle yasama ve yürütme güçlerinin birleştirilmesi gerektiği kararları alınmıştır.¹⁶²

Meclisin açılması ve milli mücadelenin siyasal alanda da yürütülmeye başlanması yeni kurulacak olan Türkiye'nin devlet olma savaşının önemli bir adımını oluşturmaktadır. Savaşın gidişatına ve topluma yön verecek olan siyasal karar mekanizması oluşturulmuştur ve meşruiyetini ispatlama çabası içerisinde. Amaç bellidir; ülkeyi kurtarmak; yöntem bellidir; ulusal güçleri birleştirmek ve meşruiyet, güç sağlanmıştır. Bu güç de yasama ve yürütmenin birleştirilmesi ile daha da pekiştirilmiştir.

Farklı düşünce akımlarına sahip, farklı sosyal ve toplumsal sınıflara mensup vekiller, meclis içinde Mustafa Kemal'in girişimleri ile I. ve II. Grup olarak sınıflandırılmışlar ve

¹⁶¹ Cemil Cahit Yeşilbursa, Osman Sabancı, "Milli Mücadele Döneminde Demokratik Süreç", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:29, S:5, 2009, s.1159-1177.

¹⁶² Selçuk Duman, "Birinci Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Nitelikleri", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:12, S:2, 2004, s.505-522.

mücadele dönemi zorluklarını yenmek amacıyla Hıyanet'i Vatan Kanunu çıkarmış ve İstiklal Mahkemeleri'nin kurulması kararlarını almışlardır.¹⁶³

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Türkçülük, Osmanlıcılık, İslamcılık gibi fikir akımları yayılma imkanı bulmuştur. Osmanlı toplumu da genel olarak bu fikir akımları çerçevesinde sınıflanmıştır. Meclis üyelerinin de bu fikir akımlarından etkilenmesi gayet doğaldır. Mustafa Kemal'in Müdafa-i Hukuk Grubu olarak bütünleştirdiği üyeler ve muhalifler yani II.Grubu oluşturan üyeler meclis üyelerini temsil etmektedir. Meclis, olağanüstü şartlarda görev yapmakta olduğu için aldığı kararlar da savaşın zorlu koşullarına uygun olan kararlar niteliğindedir. Bu noktada meclis kararlarına uymama veya kararları uygulamama durumlarında yapılan yargılama, hukuka uygunluk konusunda eksiklik taşımaktadır. Ancak; meclisin, gücünü ve meşruiyetini ispat aşamasında olması nedeniyle bu durum dönem koşulları içinde değerlendirilmelidir.

Çavdar'a göre, dönem içinde istiklal mahkemelerinin kurulmasının meclise sağladığı yararlar göz ardı edilmemelidir. Mahkemeler sayesinde; TBMM içte ve dışta tanındı, ayaklanmalar bastırıldı, kanun hakim oldu, devlet kurulu işledi, vergi toplama ve askere alma işlemleri işleyebildi, milletin orduya inancı arttı, ordu kurulması mümkün oldu ve TBMM Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'ne karşı üstünlük kazanmış oldu.¹⁶⁴

İstiklal Mahkemeleri, gücün toplum üzerindeki etkisini anlamak için iyi bir örnektir. İsyanların, ayaklanmaların olduğu ve savaşın tüm olumsuzluklarının hissedildiği günlerde zora başvurmak, gücünü kabul ettirmeye yönelik girişimler, toplumun güç karşısında eğilmesini sağlamıştır. Üstelik bu gücün meşruiyeti ve kullanım şeklinin, hukuka uygunluğu konusu çelişkili iken. Meclis zora başvurma ve yargılama hakkını kendinde görmüş ve bunun sonucunda toplumu kendisine bağlı kılmıştır. Bu süreçten sonra ise Milli Mücadele'de halkın desteği daha hissedilir olmuştur ve halkın yeni kararlara ve uygulamalara adaptasyonu sağlanmaya başlamıştır. Siyasal gücün toplumsal alan dışında uluslar arası alanda da meşruiyetinin artması, devletleşme ve tanınma süreçleri için önemlidir. Milletin iradesini yansıtan meclis, muhatap kabul edilmiştir. Özellikle Lozan Görüşmeleri bu sürecin tamamlayıcısı olmuştur.

¹⁶³ Selçuk Duman, "Birinci Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Nitelikleri", *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:12, S:2, 2004, s.505-522.

¹⁶⁴ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi ...*, s.222.

TBMM, savaşı zorlu koşulları altında, hem içte hem de dışta muhalifliklerin, isyanların yaşandığı, Osmanlı Devleti Hükümeti'nin varlığını sürdürdüğü bir dönemde, halkın kurtuluşunu ve egemenliğini esas almış milli bir meclistir. Misak-ı Milli'den taviz verilmemesi ve egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu düşüncesi çerçevesinde mücadelesini sürdürmüştür. Bu amaçla hazırlanan 1921 Anayasası, egemenliğin kullanılması açısından ve anayasal yönetimin devam etmesi yönündeki anlayışın göstergesi olmuştur.

1921 Anayasası'nın genel özellikleri; egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu, meclis hükümeti sisteminin benimsendiği, meclisin bakanlara yön gösterebileceğini ve gerektiğinde değiştirebileceğini belirten, yerel yönetimler konusunda düzenlemeler içeren 23 maddelik bir anayasadır.¹⁶⁵

1921 Anayasası ile egemenliğin kullanılması konusunda padişahın artık etkisizleştiği de kabul edilmiş olmaktadır. Cumhuriyete giden yol için kabul edilen en önemli değişikliktir. Egemenliğin niteliği değişmiştir ve meclis, siyasal alanda karar verici konuma gelmiştir. Meclis güçlendirdiği konumu ile siyasal anlamda önemli kararlar almıştır. Aldığı kararlar Cumhuriyetin ilanını, saltanatın ve hilafetin kaldırılmasını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu konularında etkili olmuştur.

Lozan Görüşmeleri öncesinde 1-2 Kasım 1922 tarihinde saltanat ve hilafet birbirinden ayrılmış, 16 Mart 1920'den itibaren geçerli olmak üzere saltanat kaldırılmıştır ve 1 Nisan 1923 tarihinde seçimlerin yenilenmesi kararından sonra göreve başlayan II. Meclis de 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan etmiş ve 3 Mart 1924 yılında da hilafeti kaldırmıştır.¹⁶⁶

Yapılan devrimler neticesinde, Osmanlı Devleti son bulurken, özellikleri itibarıyla ondan farklı yeni bir devlet kurulmuştur. Padişahlık ve Meşrutiyet yönetimi son bulurken halkın iradesinin yönetim üzerinde etkili olduğu Cumhuriyet yönetimine geçilmiştir. Osmanlı siyasal, toplumsal ve kültürel hayatı üzerinde etkili olan ve padişah otoritesini daha da güçlendiren hilafet makamının kaldırılması hem yönetimde hem de toplumsal yaşamda laikleşmenin bir adımı olarak algılanmalıdır. Tanzimat Dönemi'nden itibaren hedeflenen çağdaşlaşma girişimleri, bu topraklarda Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması

¹⁶⁵ Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara, 2005, s.28.

¹⁶⁶ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2006, s.178.

ve sonrasında gerçekleşen bir dizi ekonomik, siyasal ve toplumsal devrimlerle anlam kazanmıştır.

Tek Partili Dönem'e geçiş sürecinden önce Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk anayasasına değinmekte fayda vardır. Olağanüstü dönemde hazırlanan 1921 Anayasası Cumhuriyet'in ilanının ardından yapılacak düzenlemeler için gerekli yeterliliği taşımadığı için yeni bir anayasaya ihtiyaç duyulmuştur.

Yapılacak devrimlerin hukuki dayanağını oluşturabilmek amacıyla 20 Nisan 1924'te ilan edilen 1924 Anayasası'na göre; yönetim şeklinin değiştirilemeyeceğini, kuvvetler birliğinin esas alındığını, yargı gücünü bağımsız mahkemelerin kullanacağını, meclisin hükümet üzerindeki etkinliğini, Türkiye Halkına din, ırk ayırt etmeksizin vatandaşlık bakımından Türk denileceğini, yasalar önünde eşit olacağını ve diğer vatandaşlık haklarını tanıyan ilerici ve çağdaş esaslar kabul edilmiştir.¹⁶⁷

Anayasal güvence altına alınan Cumhuriyet rejimi ile yönetim biçiminin değiştirilemeyeceği maddesi devletin yapısını belirlemek adına atılmış büyük bir adımdır. Siyasal anlamda karar verme sürecini hızlandırmak ve meclisin etkinliğini artırmak amacıyla kuvvetler birliğinin bu anayasada da bulunduğunu gözlemlemekteyiz. Bu durum demokratikleşme konusunda engel olarak algılansa da anayasa genel olarak, kişi hak ve özgürlükleri konusunda ilerici ve çağdaştır.

2.3.4.1. Tek Partili Döneme Geçiş Süreci

I. Meclis Dönemi'nde mebuslar arasında fikir ayrılıkları olduğuna değinmiştik. Bu fikir ayrılıkları sonucunda meclis içinde I. ve II. Gruplar oluşmuş ve mücadelelerine devam etmişlerdir.

Meclis içinde süren mücadeleler sırasında Mustafa Kemal, hareketi cemiyetçilikten ve grupçuluktan çıkararak parti haline gelmenin gerekli olduğunu düşünmüş ve Ulus, Yeni Gün, Öğüt gazetelerine verdiği demeçle bu fikrini ve kurulacak olan partide halkçılığın temel olacağını açıklamıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁷ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yay., Ankara, 2005, s.77-78.

¹⁶⁸ Hikmet Bila, *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999, s.33.

Siyasal yaşamda, siyasal partilerin önemini anlayan Mustafa Kemal, Türkiye’de ilk partileşme girişimini başlatmış olmaktadır. Kurulacak olan partide halkçılığın esas alınması ise toplumu kucaklayıcı bir yön oluşturmaktadır. Partinin halka dayanması ve halkın desteğinin alınması bu süreç için öneme sahiptir; ki bu durum Mustafa Kemal’in çıktığı yurt gezilerinde partileşme konusunda halkın fikirlerini almasıyla somutlaşmaktadır.

Partileşme süreci I. Meclis’in seçimleri yenileme kararı almasından sonra Mustafa Kemal Meclisteki Grubun Halk Fırkasına dönüşeceğini açıklamış ve “9 Umde” olarak ifade ettiği bildiriye sunmuştur.

Bu bildiri:¹⁶⁹

“Egemenlik ulusundur; TBMM dışında hiçbir makam ulusal yazgıya egemen olamaz; bütün yasalarda, örgütlerde, yönetimde, eğitimde, ekonomide ulusal egemenlik içinde davranılır; saltanatın kaldırılması kararı değişmez bir karardır; mahkemeler, yasalar düzeltilecektir; aşar vergisi kaldırılacaktır; öğretim birleştirilecektir; askerlik süresi azaltılacaktır; barış konusunda, mali, iktisadi, yönetsel bağımsızlığın kesin olarak sağlanması koşuldur.”

Müdafa-i Hukuk Grubu’nun partileşmesi ile Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk partisi kurulmuş olmaktadır. Partinin dayandığı ilkelerin sayılması ise; aynı düşüncüyü paylaşan üyeleri kapsayarak partinin kendi içindeki eşgüdümünü oluşturmaktadır. Saltanatın tekrar getirilmezliği, yönetim biçimindeki değişikliğin kalıcılığını ve meclis iradesinin üstünlüğüne yapılan vurgu ile de cumhuriyet yönetiminin üstünlüğünün kabul edildiğini ve genel çerçeveyi oluşturduğunu göstermektedir. Milli egemenliğin ve genel olarak bağımsızlığın sağlanmasına yönelik yapılan vurgu ise; devletin sadece uluslar arası alanda değil; tüm toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda da devlet egemenliğinin sağlanmasının önemine işaret etmektedir.

İlerleyen günlerde, 9 Umde’yi benimseyen üyeler ile Cumhuriyet ilan edilmiştir. Cumhuriyeti kuran kadronun temel felsefesi, Halk Fırkası’nın milli egemenlik ve bağımsızlık amaçlarıdır. Halk Fırkası, 10 Kasım 1924’te “Cumhuriyet Halk Fırkası”, 1935 yılındaki 4. Kurultayı’nda ise “Cumhuriyet Halk Partisi” adını alarak Türk Siyasal Hayatı’ndaki yerini alacaktır.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Özer Ozankaya, *Cumhuriyet Çımarı*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994, s.150.

¹⁷⁰ Hikmet Bila, *CHP ...*, s. 43.

Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulması, Cumhuriyet'in ilanı ve halifelğin kaldırılması süreçleri Osmanlı geleneğinden sıyrılmayan muhalif bir kesim de oluşturmuştur. Bu kesim İslam Dini'nden taviz verildiği yönünde düşüncelere sahipti. Cumhuriyet rejimini henüz benimseyememişti. Bu muhalif tutum Tek Parti Dönemi'ne geçiş sürecinde muhalefet partilerinin kurulmasına neden olmuştur. Bu dönemde kurulan ilk muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'dır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, İnönü Hükümeti'nin güven oyu alması üzerine partiden ayrılan Atatürk'ün arkadaşları tarafından liberalizm ve demokrasi ilkeleri çerçevesinde kurulan ve önce Şeyh Sait Ayaklanması'nda payı olduğu gerekçesiyle sonra da Takrir-i Sükun Yasası'na dayanarak kapatılmıştır.¹⁷¹

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na rejim karşıtı olanların katılması, muhalefetin iktidarla karşı karşıya gelmesine neden olmuştur. Rejim karşıtlarının katılmasının nedenleri arasında Atatürk Devrimleri'nin benimsenmemesi ve parti tüzüğünde yer alan “dine saygılılık” ifadesi etkili olmuştur. Bu tutum Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında da yer alacaktır. Devrimlere, rejime ve CHP'ye karşı olan kişiler, kendilerini siyasal olarak temsil etse de etmese de muhalefet partilerinde var edeceklerdir.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasının sonrasında yaşanan Şeyh Sait ayaklanması ise devrimlere olan muhalefetin büyük boyutlarda olduğunu göstermektedir. Gericici bir ayaklanma, Bağımsız Kürdistan isteği gibi nedenlerle başlayan ayaklanma siyasal anlamda hükümet değişikliklerine ve baskıcı önlemlerin alınmasına sebep olmuştur. Bu dönem genel olarak Takrir-i Sükun Dönemi olarak adlandırılmıştır. Döneme adını veren ise Takrir-i Sükun Yasasıdır. Yasaya göre:¹⁷²

“ Gericiliğe, ayaklanmaya ve memleketin sosyal düzenini ve huzur ve sükununu ve güvenliğini ve asayişini bozmaya neden olacak bütün kuruluşlar, kışkırtmalar, girişimler ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanı'nın onayı ile doğrudan doğruya ve idare olarak yasaklanmaya yetkilidir. Bu gibi eylemcileri hükümet İstiklal Mahkemeleri'ne verebilir.”

Yasa ile Şeyh Sait İsyanı'nın ne kadar ileri boyutlara ulaştığı anlaşılabilir. Devrimlerin devam edebilmesi, toplumun ayaklanmaya katılmaması ve partinin iktidarını devam ettirebilmesi için muhalefetin ileri boyutlara ulaşmaması gerekmektedir. Devlet bu

¹⁷¹ Şerafettin Turan, *Türk ...*, s.135.

¹⁷² Şerafettin Turan, *Türk ...*, s.117.

konudaki tutumunu yasal güvenceye bağlamıştır. İstiklal mahkemelerinin tekrar kurulması ve sıkıyönetimlerin yaşanması ise durumun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Bu durum toplumsal dönüşümün ve değişimin önüne çıkan engellemelerin yok edileceğine dair bir izlenim yaratmaktadır. Düşünce ve ifade özgürlüğü açısından bakıldığında zaman, memleketin huzurunu kaçırdığı gerekçesi ile sansüre uğrama, yargılanma gibi durumların oluşması olasıdır. Ancak siyasal ve toplumsal anlamda, devrimlerin yaşandığı bir dönem olarak değerlendirildiğinde; devrimlerin içselleştirilme sürecini hızlandırması nedeniyle alınan kararlar tedbir olarak görülebilmektedir.

3. CUMHURİYET DÖNEMİ SİYASİ KÜLTÜRÜ VE DEVLET-İ EBED MÜDDET ANLAYIŞI

Cumhuriyet Dönemi siyasal kültürü, Osmanlı gelenekçiliğinin yerine çağdaş, ilerici, laik değerlerin toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda yer etmeye başlamasıyla oluşmuştur. “Eski”nin yerine toplum için çok yabancı olan “yeni”nin koyulması birtakım toplumsal bunalımları beraberinde getirirse de bu döneme damgasını vuran en önemli etken Atatürk Devrimleri olmuştur. Toplumu yeniden biçimlendirmeyi ve ileriye taşımayı amaçlayan devrimler parti-devlet bütünleşmesi ile daha ileriye taşınmıştır. Tebaa vatandaş dönüştürme de devlet tüm alanların belirleyeni olmuş, dolayısıyla vatandaş kavramının çağrıştırdığı “özgür birey” ideali döneme damgasını vuramamıştır.

3.1. Tek Partili Dönemde Devlet ve Toplum İlişkilerinde Devlet Anlayışı

Tek Partili Dönem, Türk Siyasal Tarihinde CHP’nin 1946 seçimlerine kadar iktidarda kaldığı dönemdir. Bu dönem devlet kademelerinde parti üyelerinin görev aldığı, devletle partinin bütünleştiği dönemdir. Tek parti dönemi, demokratik yönetimlerin değil daha çok totaliter rejimlerin uygulandığı yönetimlerde geçerlidir. Çünkü demokratik yönetimlerde, siyasal partilerin varlığı esastır. Siyasal partiler, kendi aralarında giriştikleri iktidar mücadelesi sonunda ve eşit şartlarda yapılan mücadeleler sonucunda iktidar olabilmektedir. Bu noktada seçmenlerin de alternatifleri çoğalmaktadır. Ancak tek parti yönetiminde, alternatif olmadığı için seçmenlerin tercihlerinin anlamı ve önemi azalmaktadır.

Seçkinlerden oluşan tek parti yönetiminde, parti üyelerinin amacı ülkeyi yönetmekle sınırlı olmayıp hükümetle halk arasındaki ilişkiyi düzenleyerek halkın rejime bağlılığını

denetlemektir; bu noktada parti programları, tüzükler, kongre kararları; anayasa ve hukuk kurallarının üzerinde yer almaktadır.¹⁷³

CHP'yi incelediğimiz zaman, partinin kuruluşundan itibaren soyunduğu bir görev vardır: toplumu çağdaşlaştırmak ve ülke yönetiminde halk iradesini etkin kılmak. Partinin bu amaçları kongrelerinde, basında ve kuruluş bildirisinde ifade edilmiştir. Parti, uluslar arası alanda milli egemenliği ve bağımsızlığı amaçlarken ulusal amaçları arasında milli iradenin hakim kılınması, ekonomik ve mali bağımsızlığın sağlanması ve toplumsal anlamda batılı, çağdaş ve ilerici bir toplum yaratmak yer almaktadır. Bu anlamda Atatürk Devrimleri yapılmış, devrimlerin toplumsal alanda taban bulması için çaba harcanmış, başta Atatürk olmak üzere toplumun ileri gelenleri topluma önderlik etmişlerdir.

Tek parti rejimleri 20. yüzyıl totaliter rejimlerinin olduğu gibi bağımsızlığını yeni kazanan ülkelerin de özelliğidir. Çünkü; bağımsızlık savaşında yer alan, Batı'da eğitim gören elitler modern bir toplum kurma yolunda çalışmakta ve bu noktada gelenekçi güçlerle aralarında çıkan çatışmaları tek parti yönetimi ile aşmaya çalışmaktadırlar.¹⁷⁴

Bu ifade Türkiye'de yaşanan Tek Partili Dönemi açıklamak açısından temel dayanak noktasını oluşturmaktadır. I.Dünya Savaşı başladıktan sonra verilen Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda yer alan ve ulusal mücadeleyi örgütleyen ülkenin kurucu güçleri yeni devletin kurulması için çalışmışlardır. Bu güçler genel olarak Osmanlı gelenekçiliğinden sıyrılan Batılı değerlere sahip ve döneme göre çağdaşlardır. Bağımsızlık mücadelesinden sonra toplumu ve devleti Batı değerlerine göre biçimlendirmeye çalışmış bu yönde devrimlere imza atmışlardır. Yaşanan değişime muhalefet eden ve karşı çıkan gruplar elbette ki olmuştur. Ancak bu süreç gücün ve otoritenin sağlanması için mücadele edilen bir dönem olduğu için iktidarı tek elde toplamak, yapılan devrimlerin ve mücadelelerin yürümesi için avantaj sağlamaktaydı. Bu amaçla güçlenen bir kadro hem karar mekanizmalarını elinde tutmaktadır hem de ideolojilerini ve değerlerini toplumsallaştırma çabasına girişmişlerdir.

¹⁷³ Şükrü Karatepe, *Tek Parti Dönemi*, İz Yay., İstanbul, 2001, s.12.

¹⁷⁴ Şükrü Karatepe, *Tek Parti ...*, s.16.

3.1.1. Yetkeci ve Reformist Devlet

Cumhuriyetin ilanından sonra, Atatürk Devrimleri ile biçimlendirilmeye çalışan toplum, gelenekçi özelliklerinden dolayı CHP'ye muhalif partileri desteklemekteydi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Mustafa Kemal'in isteğiyle kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası muhalif kesimlerin sesi olmuştu. Güçlenen muhalefet partileri, CHP'nin iktidarı karşısında alternatif oluşturmaya başlayınca kapatılmışlardır. Partilerin kapatılmasıyla beraber tek parti olan CHP, siyasal hayatımızda varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Partinin devamlılığının sağlanmasında Mustafa Kemal'in de desteği bulunmaktadır. Parti kadrolarını oluşturmuş, muhalefeti susturmuş ve devrimler için siyasal ve toplumsal ortamı hazırlamıştır. Bu süreç devlet-parti bütünleşmesi olarak siyasal hayatımızda yerini almıştır.

Devlet-parti bütünleşmesinin ilk ayağını ise CHP'nin "Altı Ok"u olan; Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik ve İnkılapçılık ilkelerinin kabul edilmesi oluşturmaktadır.

Devlet-parti bütünleşmesi, Altı Ok'un topluma anlatılması amacıyla kurulan halk hatipleri örgütü, Türk Ocakları'nın lağvedilerek partiye katılması, partiye doğrudan bağlı Halkevlerinin kurulması, CHP'nin 4. Büyük Kongresi'nde alınan partinin devlet organlarıyla sıkı ilişkiye girmesi, kongrelere mahallin en büyük mülki amirinin katılması ve parti ile devletin birbirini tamamladığı kararlarının alınması, İnönü Dönemi'nde; devlet-hükümet-partinin birleştirildiğinin açıklanması, Dahiliye Vekili'nin aynı zamanda Halk Partisi Genel Sekreterliğini; valilerin de il başkanlığı yapacağını ve 1937 değişikliği ile Altı Ok'un devletin temel nitelikleri haline getirilmesi kararları ile sağlanmıştır.¹⁷⁵

Devlet-parti bütünleşmesi, devlet kademelerindeki görevlilerin CHP tarafından belirlenmesi ile pekiştirilmiştir. Bu noktada siyasal kararları alan meclis, kararları onaylayan Cumhurbaşkanı, kararların uygulayıcısı idari kadro tam bir eşgüdüm içinde çalışmaktadır. Kararlara muhalefet edebilecek ne siyasi parti ne de sivil toplum vardır. Sivil toplumun oluşmasına olanak sağlayan düzenlemeler de bulunmamaktadır. Özellikle Takrir-i Sükun Dönemi'nde yasaya dayanarak muhalif düşüncelerin önü kesilmiştir. Bu noktada CHP'nin ve Kemalist ideolojinin kararları ve uygulamaları hiçbir toplumsal tepkiyle karşılaşmadan yasalaşmakta ve uygulama bulmaktadır. Siyasal anlamda

¹⁷⁵ Şükrü Karatepe, *Tek Parti ...*, s.37-42.

bütünleşmenin sağlandığı Altı Ok'un devletin nitelikleri arasına alınması, bu sürecin en önemli kanıtı sayılmalıdır.

Siyasal kültür bağlamında bu durumun anlamı, yeni yaratılacak olan siyasal insanın hangi nitelikleri taşıması gerektiği konusundadır. Devletin temel nitelikleri belirtilmiştir, yeni toplumsal yapı bu çerçevede oluşturulacaktır. Siyasal kültür de dolayısıyla bu ortam içerisinde oluşacak ve gelişim gösterecektir. Yapılan devrimler, alınan siyasal kararlar, değişen değerlerin toplumsal yapıdaki etkisi önemlidir ancak; bütün bu girişimlerin siyasal kültür üzerindeki etkisini hemen gözlemlemek imkansızdır. Yapılan devrimlerde sanayileşme çabası ve kültürel anlamda modernleşme çabası öncelikli amaçlardan olmuştur. Bu durum ise Osmanlı devlet geleneğinin ve geleneksel toplumsal yapının ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır Aynı zamanda toplumun bu çerçevede biçimlendirilmesi sürecinde oluşturulan kurumlar, hem yeni ideolojinin hem de “yeni insanın”¹⁷⁶ yaratılmasına yardımcı olmuştur. Yeni insanın yaratılması konusunda önemli katkıların başında kuşkusuz Atatürk Devrimleri gelmektedir.

1924 Anayasası'na değişiklikler olarak aktarılan devrimlerin önemine ve siyasal kültür üzerindeki etkisine değinmekte fayda vardır. Siyasal, toplumsal, ekonomi ve hukuk alanında yapılan devrimler toplumu değiştirmeyi amaçlamıştır. Özellikle laikliğin kabul edilmesi ciddi bir devrimdir; çünkü geleneksel yapıyı değiştirmeye yönelik çalışmaların önündeki en önemli engel kaldırılmış olmaktadır. Devletin laikleştirilmesi süreci toplumsal muhalefete neden olsa da alınan tedbirler ile muhalif sesler önlenmiştir. Bu sayede gelenekçi yapı içindeki “dine uygunluk” durumu siyasal karar alınmasında etkisini yitirmiş olmakta ve Diyanet İşleri'nin kurularak, devlete bağlı bir kurum haline dönüştürülmesi de bu durumu pekiştirmektedir. Osmanlı Devleti'nde sağlanamayan ve sağlanması yönünde hiç adım atılmayan bir konu da cinsiyet ayrımcılığının ve kadınların toplumsal statülerinde değişiklik yaratan, kadınları sosyal, siyasal ve toplumsal yaşama katan kanun ve düzenlemelerdir. Kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması, toplumsal yaşamda kadının kendini var edebilmesinin de önünü açmıştır. Kadın ikinci planda kalmaktan kurtulmaya başlamıştır ve hayatın içine katılmıştır. Bu durum aynı zamanda Medeni Kanunla desteklenmiştir. Tarikatların, türbelerin ve zaviyelerin kapatılması cemaatçi bir yapı gösteren Osmanlı toplumsal yapısından kopuşu göstermektedir. Saat, tarih, ağırlık

¹⁷⁶ Mustafa Özoadaşık yeni nesil olarak ifade etmektedir. (Mustafa Özoaşık, *Yeni Nesil*, Tablet Yay., Konya, 2006, s.12.)

birimi, uluslar arası rakamlar gibi Batı ile bütünleşmeyi sağlayan ve düzenlemeler çağdaşlaşma olarak algılanmalıdır.

Yapılan devrimler yeni bir siyasal kültür ve siyasi kimlik oluşturmaya yöneliktir. Devrimlerin toplumla bütünleştirilmeye çalışılmasının amacı budur. Devrimler sayesinde yeni insan yaratılmaktadır. Bu yeni insan yüzünü Batı'ya, çağdaşlaşmaya dönmüştür. Bu durum gündelik yaşamda kılık kıyafet devriminden, eğitim ve öğretimde yaşanan laikleşme, ulusallaşma eğilimine kadar yansımaktadır. Çünkü ulusallaşma, ulusal kültür ve ulusal kimlik yaratma dönemin yansıyan diğer yüzüdür. Ulus devletleşme süreci yaşanırken bunun tarihsel ve kültürel arka planı da yaratılmaktadır. Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumu'nun oluşturulması bu durumun en açık örneğini oluşturmaktadır.

Niyazi Berkes, yapılan yeniliklerin devrim niteliği taşıdığını belirtmiş ve nedenlerini açıklamıştır; siyasal yapının geleneksel İslam- Osmanlı temeli yerine ulus egemenliği ve bağımsızlık temeline dayanması; gelenekçilik yerine çağdaş Batı uygarlığı yönünde çizilen rotanın devrimci nitelikte olması; gelenekçi niteliğin yok edilmeye çalışılmasının yanında yeni düzene uygun kuralları, örgütleri oluşturmak ve yeni kuşakları bu yönde yetiştirmek; Cumhuriyet dönemi devrimlerinin tarihsel bir zorunluluk olması; Ulusal Kurtuluş Savaşı'na katılan pek çok kişinin, tarihsel sürecin hangi aşamasına geldiğini kavrayamaması ve devrimlere katılamaması; Atatürk'ün oynadığı önderlik rolü ve devrimsel koşulların bulunmasıdır.¹⁷⁷

Atatürk'ün devlet modelini ılımlı aşkın ve geçici devlet olarak ifade eden Heper, çağdaş uygarlığa ulaşıldığı zaman aşkıncılığın ortadan kalkacağını belirtmiştir.¹⁷⁸ Bu ifadeye göre, Atatürk'ün devlet yönetimindeki düşüncesi, yönetimin kişiliğinden ayrılması ve kişinin değil makamın yönetim üzerinde belirleyici olması ölçüsündedir. Toplum üzerinde kurulmaya çalışılan otorite kendini çağdaşlaşma şeklinde gösterirken aynı zamanda toplumun korunmasına da dikkat edilmektedir. Geçicilik ise, çağdaşlaşma aracı olan seçkinlerin toplumu biçimlendirme durumlarının çağdaşlaşma sağlandığı zaman biteceğidir. Çünkü çağdaşlaşma sağlandıktan sonra toplum milli iradeyi ve genel çıkarları belirleme konusunda muktedir olacaktır.

¹⁷⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (5.Baskı), Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006, s.522-523

¹⁷⁸ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet ...*, s.123.

Devlet elitlerinin egemenliği altındaki tek partili dönemde devlet-toplum ilişkilerini, siyasal alanda tek parti yönetimi, ekonomik alanda devletçilik, toplumsal alanda da devam eden modernleşme girişimleri biçimlendirmektedir.¹⁷⁹

Devletçi politikaların da devletin merkezileşme eğilimini artırdığını ve devlet eliyle özel sektörün teşvik edildiğini bu noktada belirtmekte fayda vardır. 1929 Ekonomik Krizi'nin dünya ekonomisini ve Türkiye ekonomisini olumsuz yönde etkilediği bir gerçektir. Bu dönemde ekonomik krizden kurtulmanın ve sanayileşmenin sağlanması yönünde yaşanan gelişmelerde devletçilik politikası izlenmiştir. Bir yandan sanayi planları yapılırken bir yandan da milli burjuvazinin oluşturulması amacıyla İzmir İktisat Kongresi yapılmıştır.

Devlet-parti bütünleşmesinin bir ayağını oluşturan ekonomik programlara değinmek bu noktada açıklayıcı olmaktadır. Çünkü devletçiliğin gelişmesi ve devletin yani merkezin güçlenmesi, toplum üzerinde de etkiye sahiptir ve merkez-çevre ilişkilerini etkilemektedir.

1923-1929 yıllarında, devlet desteğiyle yerli sermayedar yetiştirme girişimlerini oluşturmak amacıyla 1924 yılında kurulan İş Bankası yerli ve yabancı sermayenin bütünleşmesinde büyük rol oynamış ve İzmir İktisat Kongresi'ne göre, yabancı sermayenin hukuka ve kanunlara uygunluk çerçevesinde Türkiye'de yatırım yapabilmesinin sağlanmış, devletleştirmeler yapılmış ve genel olarak açık ekonomi koşullarının inşası sağlanmaya çalışılmıştır; 1930'lu yıllarda ise sanayileşmeye dönük hızlı büyüme adımları atılmıştır.¹⁸⁰

Sanayileşme çabaları ve milli ekonominin inşası ekonomik bağımsızlığın sağlanması ve korunması amacına yöneliktir. İlk aşamada yerli ve yabancı sermayenin katkılarıyla ve devlet desteğiyle girişilen çabalar, 1929 ekonomik krizinin çıkmasıyla devletçiliğe dönüşmüş ve sanayi planları yapılmıştır. Bu süreçte devlet-parti bütünleşme durumu ise yatırımcıların bürokratik kimliklerinin bulunması ve devletçiliğin, devletin temel nitelikleri arasına alınması ile gözlemlenebilmektedir.

Toplumsal, siyasal ve ekonomik değişimler birbirini izlerken Tek Parti Yönetimi, sınıfsız ve türdeş bir toplum yaratma çabası içindedir. Tüm toplumsal unsurları parti değerleri etrafında birleştirmek temel çabası olmuştur. Tüm sivil toplum unsurlarını dışlayan sadece Halkevleri çerçevesinde bir sivil toplum görüntüsü oluşturan tek parti yönetimi bu yönüyle demokratikleşme eğiliminden uzaklaşmıştır.

¹⁷⁹ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.260.

¹⁸⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.39-79.

Özellikle Takrir-i Sükun Yasası, toplumsal zeminde ve siyasal hayatta farklı fikirlerin oluşmasını engellemek amacını taşımıştır. Devrime, modernleşmeye karşı oluşabilecek muhalefet engellenmiştir. Bu noktada sivil toplumu oluşturan derneklerin kapatılması, basının sansüre uğraması, çeşitli gazete ve dergilerin kapatılması ve tecrit edilmesi gündeme gelmiştir. Bu çerçevede toplumu tek parti, tek ideoloji ve tek lider etrafında örgütlemeye çalışılmıştır. Yurttaş devleti karşı koruyacak veya savunacak bir toplumsal öğenin yokluğu, toplumun partiden başka bir alternatifi olmadığı yönünde de etkilemiştir. Toplum kendisine biçilen rolü kabul etmek zorundadır.

3.1.2. Yurttaş ve Devlet İlişkilerinin Biçimi

Devlet-yurttaş ilişkileri, devletin toplumla olan iletişimini yansıtır. Devlet, yönetme görevini yerine getirirken yurttaşın da yönetilen olarak muhatap alınması önem taşımaktadır. Yurttaşın, yurttaşlık bilincini taşıması ve yönetimin de yurttaşın talep ve isteklerini ciddiye alması, bu sürecin beraber yürütülmesini sağlamaktadır. Yönetme görevini, toplumun talep ve beklentilerine uygun bir şekilde gerçekleştirmek ve halkı yönetime katmak, demokratik yönetimlerin oluşması için önem taşımaktadır.

Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte siyasal, ekonomik ve toplumsal dönüşümler yaşayan halk, bu sürece uyum sağlamaya çalışmıştır. Geleneksel Osmanlı toplumsal yapısından sıyrılmak ve vatandaşlık bağı ile devlete bağlı olmak yani tebaadan vatandaşa dönüşmek zor ve sıkıntılı bir durum yaratmıştır. Vatandaşların siyasal karar alma sürecini yansıtan seçimler ve seçme hakkı halka tanınmış ancak; seçimlerde bu durum partinin belirlediği adayların seçtirilmesi şeklinde cereyan etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında halkın devletle ilişkisi hem çok sınırlıdır hem de devletin izin verdiği ölçüdedir, atanan vali ve kaymakamlar, devletten halka istek aktaran, emir yağdıran aktarma organı gibiyken, içine kapanan halk da kamusal kararlarda edilgen ve kararları onaylayan veya onaylar gibi gözüken toplumsal bütünü yansıtmaktadır.¹⁸¹ Bu durumun nedenleri ise küçük aile işletmeciliği nedeniyle üretimin azlığı, pazara aktaracak

¹⁸¹ Metin Kazancı, “Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Notlar”, *Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2005-3(1-2), 2008.s.9-40.

yol ve araçların bulunmaması, eğitim ve sağlık alanında yaşanan yetersizlikler nedeniyle devletin köy ve küçük yaşam ünitelerine girememesi olarak ifade edilmiştir.¹⁸²

Tek parti döneminde devlet ve yurttaş ilişkilerini belirleyen dayanak noktaları, Kemalist İdeoloji ve toplumun devrimlerle yeniden biçimlendirilmesidir. Mustafa Kemal'in toplum konusundaki fikirleri ile amaçladığı toplum biçimi birbirinden farklı olduğu için toplumu dönüştürmek ve uygarlaştırmak için çaba harcamıştır. Bu amaçla da toplumu dönüştürme işini tepeden inme bir şekilde ve devlet gücünü kullanarak yapmıştır. Hıyanet-i Vataniye Kanunu ise bu konuda verilebilecek örneklerden biridir. TBMM'nin meşruiyetine yönelik muhalefet, dini siyasi amaç olarak görerek cemiyetlerin oluşturulması döneminde vatana ihanet suçu sayılmış ve ölüm cezası ile cezalandırılmıştır.

Atatürk devrimlerinin jakoben¹⁸³ bir yöntemle gerçekleştirilmesi ve halkın iradesinin üstün olduğu düşüncesine rağmen devrimlerin ve ülke yönetiminde yetkencilik olmasını, Atatürk'ün bu konudaki düşüncelerinde bulabiliriz.

Atatürk, halkın eğitilmemiş olması nedeniyle, istenmeyen amaç uğruna kolayca kandırılabilir olduğunu, egemenliğin, halk tarafından biçimlendirildiği şekliyle milli iradenin, halkın medenileştiği oranda milli şuuru yansıtacağını, genel iradenin ve çıkarların gerçeği yansıtıp yansıtmadığına sadece halkın talepleri yönüyle değil aynı zamanda seçkinlerin yorumlarıyla ulaşılması gerektiğini düşünmektedir.¹⁸⁴

Atatürk'ün hedeflediği yeni insan Batılı ve çağdaş değerlere sahip, ilerlemeyi ve çağdaşlaşmayı hedefleyen insandır. Osmanlı toplumu, gelenekçi yapı içerisinde edilgen ve yönlendirilen bir yapı sergilemektedir. Toplumun gelişmeye veya değişime yönelik tutumu oluşmamaktadır. Bu nedenlerle Atatürk, toplumun çağdaştırılması görevini aydınlarda ve seçkinlerde görmektedir. Çünkü genel çıkarları ancak onlar bilirdi. Halkın milli iradeyi ve genel çıkarlarını gerçekten kavrayabilmesi için uygarlaşması gerekmekteydi. Bu noktada yurttaş-devlet ilişkilerinde devletin daha belirleyici olduğunu söyleyebiliriz. Devlet genel çıkarların ne olduğuna toplum adına karar vermektedir; çünkü toplum kendi çıkarlarının ne olduğunu tespit etmeye muktedir değildir. Bu yüzden toplumdan farklı olan,

¹⁸² Metin Kazancı, "Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2005-3(1-2), 2008.s.9-40.

¹⁸³ Jakobenizm, tepeden inmecilik kavramıyla da açıklanan ve toplumsal değişimlerde zorlayıcılığı ifade etmektedir. Jakobenizmin aydınlatılması gereken kitleleri zorla aydınlatma düşüncesi ,Kemalist devrimlerin zorlayıcı yönleri ile birleşince tek parti döneminde toplumun yeniden düzenleme süreci yaşanmıştır. (Şeniz Anbarlı Bozatay, *Sosyoloji*, Beta Yay., İstanbul, 2011, s.71.)

¹⁸⁴ Metin Heper, *Türkiye'de Devlet ...*, s.93-100.

eğitilmiş, Batı'nın çağdaşlaşmışlığını örnek alan seçkinler tarafından hem genel çıkar hem de genel irade belirlenmelidir.

Cumhuriyetin hedeflediği yurttaş tipi medenilik ölçüsünde Avrupa merkezlidir. Topluma benimsetilmek istenen değerler, yurttaş tipinin nasıl olması gerektiği üzerinedir. 1930-1950 yıllarında yurttaşlık ve yurt bilgisi, okullarda öğretilen bir konu olarak, “nasıl bir yurttaş olunmalı” sorularının cevabını sunmaktadır.

1930-1950 yıllarında ders kitaplarında öğretilen yurttaş tipinde; ulus devletin oluşumuna katkı sağlamak amacıyla milli bilincin oluşturulması, millet tanımı içinde çalışan yurttaş ve diğer yurttaş niteliklerine ayrıntılı biçimde yer verilmesi, kadın ve erkek özellikleri üzerinden Cumhuriyetin kadın ve erkek yurttaşlarının nasıl olması gerektiği, biz ve onlar ikiliğini kullanarak milli duyguların ve millet olmanın öneminin benimsetilmesi, ilkel ve medeni ayrımı ile Cumhuriyet yurttaşının medeniyetin üstünlükleri ile donatılması, yönetenin Cumhuriyetin öznesi, yönetilenin nesnesi olarak ifadesiyle yönetim üzerinde vesayetin devamının sağlanmaya çalışıldığı gözlenmektedir.¹⁸⁵

Tek parti yönetimi sürecinde toplumsal dönüşümün sağlanması amacıyla eğitime önem verildiği ve eğitim reformları yapıldığını belirtmiştik. Örneğin bu amaçla açılan Köy Enstitüleri'nin¹⁸⁶ yeri bu noktada yadsınamaz. Devletin ideolojik aygıtlarından biri olan eğitim bu süreçte, Cumhuriyet rejiminin ve ideolojisinin topluma benimsetilmesi konusunda etkili araçlardan biri olarak görülmüştür. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin ulus devletleşme süreci de yaşandığı için vatandaşın millet olma, milli hedeflere ulaşma çabaları örnek gösterilmiş ve Türk Milleti'nin nasıl olması gerektiği sürekli hatırlatılmıştır. Doğru ve yanlışın sınırları ve boyutları, toplum üzerinden “iyi, çalışan, dürüst ... yurttaş” perspektifiyle verilmiş ve hedefler belirtilmiştir. Bu durumda yurttaşlık eğitiminin ortaokullarda verilmesi de gelecek kuşakların nasıl olması istendiğini de açıklamaktadır. 2000'li yıllarda halen ilköğretim okullarında Ata'ya karşı okunan Andımız devletin bizden nasıl olmamız gerektiğini belirlediği ve bizim de ona uygun

¹⁸⁵ Fatma Gürses; Nilgün, Gürkan Pazarcı, “Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme”, *Karaburun Bilim Kongresi*, Akademi ve Gündem, 2-5 Eylül 2010, s.9-14.

¹⁸⁶ Köy Enstitüleri, köy kökenli öğretmen kitlesi yetiştirerek öğretmenin köyde kalmasını, köy öğretmenin okul müfredatı dışında köylüye bazı meslek ve zanaatları öğretmesini sağlamak, köyde açılacak okulların köye gerekli unsurları yetiştirerek birer kurum görevi yapması ve okulların kendi arazisi içinde tarımsal üretim yaparak kendinin ve öğrencisinin ihtiyaçlarını karşılaması böylece devlete daha az yük olması ve ulus olma bilincinin köylerde de yerleşmesi hedeflenmiştir. (Dilşad Türkmenoğlu, “Tek Parti Döneminde Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Kış 2007, 5(1), 159-172.)

yetişmeye yemin ettiğimiz bir metin olma özelliğini taşıtmaktadır. Bu noktada her yeni rejimin kendi yeni insanını ve yeni yurttaşını belirlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Tosun'a göre devlet-yurttaş ilişkileri incelendiğinde, nüfusun büyük bölümünün yurttaş değil, iktidara boyun eğmesi gereken uyruklar olarak algılandığını ve devletin gücünü yurttaşlardan değil; yüce ülküsü ve tarihsel görevlerinden aldığı gözlenmektedir.¹⁸⁷

Yurttaş-devlet ilişkisinin bu görüntüsü, devrimleri yapan elit kadroya, toplumsal formu istediği ölçüde biçimlendirme gücü vermiştir. nceki açıklamalarda da değinildiği üzere, toplumun tebaa olmaktan kurtulamayan ve cahil görüntüsü mutlaka bir yönlendiriciye ihtiyaç duyduğu şekilde anlaşılmıştır. Devleti kuran seçkinler, toplumu biçimlendirme hakkını kendilerinde görmüş ve bunu bir görev olarak algılamışlardır. Devlet topluma dayanmaktaydı ama devraldıkları topluma dayanmamalıydı. O yüzden geçici olarak yani ağdaşlaşma sağlanana kadar devlet tek parti yönetimine ve kurucu seçkinlere bırakılmalıydı.

Devlet-yurttaş ilişkilerinin boyutunu belirleyen bir konu da sivil toplumun varlığına ve etkinliğine bağlıdır. Tek parti döneminde ulusal birliğin sağlanması ve Cumhuriyet rejiminin içselleştirilmesi amacıyla muhalif düşünce ve sesler engellenmiştir. Bu durumun temel nedeni ise geleneksel toplum yapısının kırılmak istenmesi olmuştur. Çok partili sisteme geçiş dönemleri göstermiştir ki; rejim karşıtlığı, halkın CHP dışındaki partilerde örgütlenmesi sonucunu doğurmakta bu durum da devrimlerin gerçekleştirilmesi konusunda sıkıntılar yaratmaktaydı. Bu nedenle sivil toplumun gelişmesi pek mümkün olamamıştır. Bir çok sivil toplum kuruluşu kapatılmış, lağvedilmiş (Türk Kadınlar Birliği, Türk Ocakları, Mason Dernekleri gibi) ve yerine partiye ve rejime bağlı kuruluşlar oluşturulmuştur (Halkevleri gibi).

aha, ulus devlet olmaya alışan Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı patrimonyal devlet geleneğini aldığını ve sivil toplum özelliği gösteren geleneksel grupların etkinliklerini kırarak giderek güçlenen devlet karşısında, cılız, zayıf ve sönük bir toplum yarattığını belirtmektedir.¹⁸⁸

Devletin güçlü ve bütünlüklü yanının ulus devletleşme sürecindeki homojenleştirme ile açıklamak yerinde olacaktır. Osmanlı toplum geleneğinde yer alan farklı etnik, kültürel ve dinsel gruplar cemaat olarak sivil toplum unsurları olarak ifade edilmektedir. Ancak

¹⁸⁷ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.265.

¹⁸⁸ mer Çaha, *Aşkın ...*, s.180-181.

Türkiye Cumhuriyet'i Devleti'nde oluşturulmaya çalışılan ortak kimlik, tarih, dil ve kültür bulunmaktadır. Bu noktada tüm toplumu aynı potada eritmek ve homojen bir toplum yaratmak hedeflerden biri olmuştur. Bu bağlamda önceden sivil toplum özelliği taşıyan toplumsal gruplar artık etkilerini yitirmekte ve tüm bireylere aynı uzaklıkta olan devletle karşı karşıya gelmektedir. Devlet egemen anlayışın devam ettiği tek parti döneminde de bu yönüyle güçlü devlet, zayıf toplum görüntüsünden bahsedebilmekteyiz. Devletin güçlü ve baskın tutumu ise tek parti döneminde devlet-i ebed müddet düşüncesinin devam ettiğini hatta arttığını göstermektedir. Yüceltilen devlet rejimi, ulusal lider, milli şef ve yeni değerler de bu anlayışı çerçevesinde algılanmalıdır.

Devlet merkezli oluşan siyasal kültür, merkez-çevre ilişkisi açısından incelendiğinde, çevreyi merkeze bağlayan İslami değerlerden uzaklaşmak çevrenin içine kapanmasına ve merkezden kopmasına yol açmıştır.¹⁸⁹

İslami değerlerin geleneksel toplum yapısı üzerindeki etkisine ve belirleyiciliğine önceki açıklamalarda değinmiştik. İslami değerler ve İslami kültür hem devlet yönetiminde hem de Müslüman toplum üzerinde devletle toplumu yakınlaştıran bir ortak paydaydı. Ancak siyasal alanda yaşanan sekülerleşme ve toplumsal alanda yaşanan yeni insan yaratma sürecinde modernite öncülü olan laiklik, toplumsal değerlerle çatışmıştır. Dinin, gündelik hayatın değeri haline getirilmesi ve devlete bağlanması kendini yüzyıllarca Müslüman kimliği ile ifade eden toplum için radikal bir değişme olarak algılanmıştır.

Sonuç olarak, 1946 seçimlerine kadar iktidarda olan CHP, tek partili düzende kendi ekonomik, siyasal ve kültürel hedeflerini belirlemiş ve uygulamaya geçirmiştir. Bu süreçte, ekonomik ve siyasal anlamda bağımsızlığın sürdürülmesi, toplumsal ve kültürel anlamda çağdaşlaşmanın sağlanması temel amaç olmuştur. Amaçların gerçekleştirilmesini sağlamak adına alınan önlemlerde devletin ve partinin otoritesinin yoğun bir şekilde hissedildiğini gözlemlemekteyiz. Ancak; her yeni rejimin, rejime uygun yurttaşını yaratmak amacıyla çeşitli tedbirler aldığı da bir gerçektir. Dönemin yükselen ideolojileri arasında tek parti yönetiminin, Avrupa'da ve Rusya'da kurulan faşist ve sosyalist yönetimler kadar totaliter, diğer Avrupa ülkelerindeki yönetimler kadar da demokratik olmadığını belirtmek gerekir.

¹⁸⁹ Ömer Çaha, *Aşkın ...*, s.183.

3.2. Çok Partili Döneme Geçiş ve 1980'e Kadar Devlet ve Toplum İlişkilerinde Devlet Anlayışı

1946 yılında İnönü'nün teşvikiyle kurulan Demokrat Parti'nin (DP) kurulmasıyla beraber Türkiye'de çok partili yaşama geçiş gerçekleşmiştir. Demokrat Parti'nin toplumsal alanda hızla büyümesi ve 1950 seçimlerinde iktidar olması ile de Tek Parti Yönetimi fiilen sona ermiş, 27 yıl iktidarda olan CHP muhalefet partisi olarak varlığını sürdürmüştür. CHP'ye muhalif olan tüm toplumsal kesimlerin kendilerini DP'de var etmeleri sonucunda 1960'a kadar iktidarda kalan DP, siyasal, ekonomik ve toplumsal alanda yeni düzenlemelere giderek toplumun büyük bir kesimiyle bütünleşmeyi sağlayabilmiştir. 1960 Askeri Müdahalesi ile de ortadan kalkmış ancak Türk Siyasal Hayatı'nda derin izler bırakmıştır.

3.2.1. Demokrat Parti Dönemi ve Devletin Topluma İnmesi

Demokrat Parti Dönemi devlet-toplum ilişkilerini incelemekten önce partinin kuruluşu ve iktidara gelişi konularına değinmekte fayda bulunmaktadır. DP'nin kurulma sürecini hazırlayan nedenler genel olarak; İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan ekonomik zorluklar nedeniyle yeni vergilerin hayata geçirilmesi; İnönü Dönemi'nde devrimlerin oturtulması amacıyla uygulanan görece otoriter yönetim anlayışının etkisi; okuma-yazma oranının artması ile oluşan yeni talep ve beklentiler; ekonomik ve toplumsal sınıfların oluşmasıyla beraber artan talepler, dış siyasette soğuk savaşın başlamış olması ve Türkiye'nin yüzünü Amerika'ya dönmesiyle oluşan siyasal ortamın muhalefet partisinin oluşmasını zorunlu kılması olarak ifade edilebilir.¹⁹⁰

Yaşanan ekonomik ve toplumsal sıkıntılar CHP'ye karşı muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Özellikle savaş durumuna karşı alınan tedbirler ekonomik olarak halkı zorlamaktadır. Bunun yanında geleneksel toplum yapısıyla uyuşmayan ancak toplumun çağdaştırılması amacıyla uygulanan devrimler ve devrimlerin uygulanmasında izlenen jakoben ve yetkeci anlayış toplumsal muhalefeti de içinde barındırmaktadır. Daha önceki çok partili yaşama geçiş dönemlerinde olduğu gibi, CHP iktidarına farklı sebeplerle de olsa karşı çıkan tüm toplumsal kesimler seslerini DP ile duyurmaya, tepkilerini DP'de örgütlenmeyle ifade etmişlerdir. Ancak Türkiye'nin içinde bulunduğu dönem geçmiş

¹⁹⁰ Ahmet Cemil Ertunç, *Cumhuriyet'in Tarihi Yaşadıklarımızın Dünyu Bugünü*, Pınar Yay., İstanbul, 2004, s.349-370.

dönemlerden farklıdır, artık çok partili yaşama geçmek Türkiye'nin uluslararası alandaki tercihlerinin de bir sonucudur. Türkiye dış politikasında yüzünü Batı'ya dönmüştür. Bunun yanında, meclis içerisinde de alınan karar ve yapılan uygulamaları doğru bulmayan muhalif vekiller bulunmaktadır.

Parti içi muhalefetin gün yüzüne çıkması, bütçe görüşmelerinde 5 kişinin aleyhte oy kullanması ile kendini göstermiştir. İkinci olan gelişme ise; Toprak Kanunu tasarısı görüşmelerinde çıkmıştır. Bu tasarı; 5.000 dönümlük bir mülkiyet üst sınırı bulunmakla birlikte, toprağın yetmediği yerlerde topraksız ve az topraklılara dağıtılmak üzere 50 dönüme kadar arazinin arazi vergisine matrah olan değerle kamulaştırılabileceği kararını içermektedir.¹⁹¹

Toprak Kanunu tasarısına en çok karşı çıkanlar dönemin büyük toprak sahipleridir. Adnan Menderes ve Refik Koraltan ise karşı çıkan vekillerin başını çekmektedir.

Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes, Fuad Köprülü 1945 yılında Dörtlülük Takrir olarak bilinen; demokrasi, tek parti yönetiminin demokrasiye uygun olmaması, basın özgürlüğü ve kişi hürriyetleri konularını kapsayan önerge vermişler ve bunun sonucunda Celal Bayar hariç diğer milletvekilleri partiden ihraç edilmişlerdir. Bu önergeden sonra 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti kurulmuştur.¹⁹²

Demokrat Parti'nin kurulmasından sonra genel seçimler 1 yıl erken yapılmıştır. 1946 yılında gerçekleştirilen seçimlerde seçim sistemi değiştirilmiş Tek Dereceli Seçim Sistemi ile açık oy, gizli sayım usulüyle yapılmış ve CHP'nin zaferiyle sonuçlanırken 1950 yılında yapılan seçimlerde, DP % 53.59 (408), CHP % 39.98 (69) oy alarak iktidar olmuştur.¹⁹³

1946 seçimlerinde açık oy, gizli sayımın esas alınması mecliste Meclisin meşruluğu sorusunu gündeme getirmiş ve iktidar ile muhalefet arasında gerilimi tırmandırmıştır. Ancak 1950 seçimlerinde de oy oranları ile milletvekillerinin sahip olduğu sandalye sayısı değerlendirildiğinde seçim sisteminin çok adaletli olduğunu söylemek doğru olmaz. Demokrat Parti, Türkiye'de muhalefet partilerinin iktidar partisi olabileceğini kanıtlayan ilk parti olmasına rağmen Demokrat Parti'nin seçimleri kazanmasının nedenleri arasında popülist söylemlerle CHP'ye olan muhalif sesleri örgütlemesinin de etkisi bulunmaktadır.

¹⁹¹ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s.9.

¹⁹² Yüksel Kaştan, "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:VIII, S: 2, Aralık 2009, Afyon.

¹⁹³ Ahmet Cemil Ertunç, *Cumhuriyet'in Tarihi...*, s.375.

10 yıllık iktidarı boyunca DP'nin politikaları merkezden uzaklaşan çevrenin durumunu değiştirmiştir. Taşradaki oy oranının yüksek olduğu DP, bir anlamda devlet-toplum ilişkilerine yeni bir boyut kazandırmıştır. Bu anlamda; tarıma verilen destek ve tarımda makineleşmenin sağlanması tarımsal üretim yapan kesimin gelir seviyesini artırırken; yüzünü Batı'ya dönen iktidar, aldığı kredi ve yardımlarla ekonominin iyileşmesini sağlamış, bir yandan vatandaşın gelirinde artış olurken diğer yandan karayollarının yapılması ile iç ticaretin ve haberleşmenin kolaylaşmasını sağlamıştır.¹⁹⁴

DP'nin Türkiye'de taşradan yani kırsal kesimden daha fazla oy aldığını belirtmiştik. Bu nedenle, 1950 yılında Türkiye nüfusu, 20.900.000 kişi olduğunu ve nüfusun % 75'inin kırsal kesimde yaşadığını belirtmekte fayda vardır.¹⁹⁵

Türkiye'de kırsal kesim nüfusunun bu kadar büyük oranda olduğu o yıllarda, taşrada oy oranı fazla olan DP'nin iktidara gelmesi beklenen bir durumdur. Ancak 1950 seçimlerinden sonraki dönemlerde yeniden iktidar olmasında izlediği tarım politikaları da yadsınamaz öneme sahiptir. Çünkü tarımda makineleşme çabaları, çiftçiye yapılan yardımlar ile Türkiye tarım sektöründe ihracat yapabilen bir ülkeye dönüşmüştür. Bu noktada yapılan alt yapı çalışmaları özellikle kara yollarının yapılması, ürünlerin pazarlanabilmesinin de önünü açmıştır.

Bu çerçevede DP'nin dayandığı toplumsal temele de değinmek faydalı olacaktır. Bu toplumsal temelleri, ticaret burjuvazisi ve büyük toprak sahipleri oluşturmaktadır; Toprak Kanunu Tasarısına karşı gelişen güçlü muhalefet sonrasında parti programında tarımsal kalkınmaya öncelik verilmesinin amacı büyük toprak sahiplerinin geniş ölçüde kredi, donanım, ucuz ve uygun tarım fiyatlarından yararlanmasını sağlarken özel girişimin esas alınması da ticaret burjuvazisine yeni ufuklar açıyordu.¹⁹⁶ Bu durumda DP iktidarının dayandığı toplumsal sınıf ile çıkarlarını savunduğu toplumsal sınıfın aynı olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla bu dönem büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisinin zenginleştiği ve güçlendiği dönem olmuştur.

DP, oy oranının çoğunu taşradan aldığı için süreç içerisinde, muhafazakar talepleri yerine getiren bu noktada Cumhuriyet Devrimlerinden sapan uygulamalar da yapmıştır.

¹⁹⁴ Sait Dinç, "Atatürk Sonrası Türkiye'de İç ve Dış Politikada Gelişmelere Genel Bir Bakış (1938-1965)", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Merkezi Dergisi*, 10.07.2008, No: 3680.

¹⁹⁵ Cihat Göktepe, *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, (Ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe ve Hüsnü Kaplı), Savaş Yay., Ankara, 2010, s.362.

¹⁹⁶ Cem Eroğul, *Demokrat Parti ...*, s.48-49.

Bu duruma verilebilecek en önemli örnek, Ezan'ın Türkçe okunması yasağının kaldırılmasıdır. Ayrıca devlet radyosundan dini içerikli programların yayınlanması, imam Hatip kurslarının düzenli İmam-Hatip okullarına dönüştürülmesi, din eğitiminin önce ilkokul, sonra ortaokul programlarına konulması gibi değişikliklerde görülmektedir.¹⁹⁷

Tek Parti Yönetimi'nin laiklik uygulamaları çerçevesinde değerlendirilen Ezan'ın Türkçeleştirilmesi, toplumsal alanda destek bulmayan bir uygulamaydı. Bu noktada CHP, eleştirilebilir ancak; izlenen politikalarda özellikle laiklik politikalarında hedeflenen, toplumun gelenekçilikten kurtarılmasıdır. Toplumda da ağırlığı ve etkisi en çok hissedilen değer ve gerçeklik olan din de, bu noktada etkisi azaltılması gereken bir yapı olarak algılanmıştır. DP iktidarı ile ortadan kalkan Ezan'ın Türkçe okunma yasağı, bir yandan toplumsal talebi karşılarken diğer taraftan din eğitimi konusunda izlediği politikalar, partinin laiklik uygulamalarından sapma olarak değerlendirilmiştir. Zira gelenekçi yapıdan kurtulmanın hedeflendiği ve bu yönde çaba harcandığı dönem devam etmektedir. Bu durum özellikle eğitim aracılığıyla yeni kuşaklara kültür aktarımı şeklinde devam etmektedir. Eğitimde izlenen çağdaşlık olgusunda bir geri dönüş yaşandığı iddiaları CHP nezdinde kabul görmektedir.

DP'nin halkla bütünleşme sürecini incelerken DP'nin yapısal özelliklerine de değinmek yerinde olacaktır. DP'nin CHP'den ayrılan yönleri, politikaları bu noktada aydınlatıcıdır.

CHP Milletvekillerinden farklı olarak DP Milletvekillerinin genel özelliklerini incelediğimizde; yüksek öğrenimli, asker ve sivil bürokrat geleneğinden gelen milletvekillerinin sayısının daha az olmasına rağmen daha genç, seçmenleriyle daha yakın ilişkileri olan, ticaret ve hukuk bilgisine sahip milletvekillerinin sayısının daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Bu dönemde seçkinci siyasetten uzaklaşıldığını ve bürokratik baskıcı devlet geleneğinde yumuşama yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁹⁸

Asker ve bürokrat kadronun etkili olduğu CHP'yi, bu süreçte toplumun diğer kesimlerini kucaklayan DP ile karşılaştırdığımızda ve siyasetin toplumsal sınıflar üzerindeki etkisi perspektifinden incelendiğimizde daha az bütünleştirici olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü farklı meslek gurupları, farklı toplumsal sınıfları yansıtmaktadır. Devletçi seçkincilerin daha yoğun olduğu CHP, toplumsal ilişkiler ve taleplerde parti

¹⁹⁷ Edmund Weber, "Journal of Religious Cultur", *Institut für Wissenschaftliche Irenik Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main*, Nr. 51a (2002).

¹⁹⁸ Cihat Göktepe, *Osmanlı'dan ...*, s.363.

politikası çerçevesinde ulusal amacı gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Ancak DP, daha popülist davranmış ve 1950'den 1960'a kadar iktidar olabilmıştır. Aynı zamanda milletvekilleri konusunda seçim çevrelerindeki ilişkilerin de önemli olduğu bu dönemde gözlenmektedir. Parti kadrolarının belirlediği seçilmişlerin değil; seçim bölgesindeki vatandaşların talepleri doğrultusunda oluşturulan seçilmişlerin halkla bütünleşme konusunda daha etkili oldukları belirtilmelidir. Bu anlamda halkla kucaklaşmak ve halkın meşruiyetini kazanmak daha kolaylaşmıştır.

DP'nin toplumla bütünleşmesi başarısını merkez-çevre ilişkisi açısından değerlendirdiğimizde, Osmanlı ve Cumhuriyet'in kuruluş geleneğinden sıyrıldığını görmekteyiz. Gerek Osmanlı gerekse Tek Parti Dönemi boyunca merkez, çevreden uzak olmuştur. Yerel, dinsel ve etnik kimlikler zaman içerisinde yok olmaya başlamışken, DP'nin adil ve refah dağıtan, yerel ve geleneksel kültüre saygılı davranmaya yönelik propagandaları da çevreyle bütünleşme olanağı vermiştir.¹⁹⁹

Toplumun geleneksel yapısını kaybetmediği göz önüne alındığında toplumsal muhalefet imkanı sağlayan ve geleneksel temayı kullanan partilerde yer aldıklarını, çok partili yaşama geçiş sürecinde TCF ve SCF deneyimlerinde bulabiliriz. Yeni insanın yaratılma sürecinde yeni değerlerin oluşturulması, toplumun bugüne kadar doğru bildiği, yücelttiği ve kendini bulduğu her alanın yalanlanması gibi olmuştur. Doğru bildiğinin yanlış olduğunun topluma dayatılması, muhalif düşüncelerin sesini yükseltme imkanı bulduğu zamanlarda toplumsal muhalefeti güçlendirmiştir.

Siyasetin halkla bütünleşmesi durumu, Türk Siyasal Kültürü açısından incelendiğinde DP döneminde sağlanan başarının daha sonraki dönem partileri için de örnek olduğu söylenebilir. Siyaseti sadece kentli, entelektüel ve bürokratların yapacağına dair anlayış ortadan kalkmıştır. Siyasetçiler, seçimlerde başarı sağlayabilmek adına artık kentin dışına çıkmaya başlamışlardır. Seçmen davranışları da değişmiştir. Özellikle seçim sisteminin değişmesi ile halkın iradesinin ürünü olan DP'nin iktidara yerleşmesi hem seçimlere katılım oranının artmasını sağlamış hem de halkın tercihlerinin dikkate alındığını göstermiştir.

1954 yılından itibaren ise; DP'nin siyasal tavrı ve uygulamaları değişiklik göstermeye başlamıştır. Bu dönemde de baskıcı ve totaliter eğilimleri nedeniyle eleştirdiği CHP'den

¹⁹⁹ Ali Yaşar Sarıbay; Ersin, Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Politik Değişim Ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yay., Bursa, 2007, s.474.

farkı kalmamıştır. Halkın tercihlerini önemseyen, demokratikleşme savaşı veren DP, süreç içinde despot bir partiye dönüşmüştür. Özellikle sol düşünceye karşı girişmiş olduğu baskıcı uygulamalar bu noktada örnek olabilir. Anti-komünist anlayışla kurulan ve komünizmle mücadele eden sivil toplum kuruluşlarının oluşturulması, TKP'nin tevkif edilmesi ve Nazım Hikmet'in vatandaşlıktan çıkarılması DP iktidarında yaşanan gelişmelerdendir.

1954 yılında % 86.6 oranında katılımın sağlandığı seçimlerde DP % 57.011 oranında oya sahip olarak iktidar koltuğunu korumuştur. Bu dönemde 6-7 Eylül Olayları yaşanmış, tarımda makineleşmenin sağlanması ile artan üretim, yaşanan nüfus artışı ve köyden kente göçün başlamasının yanında ekonomik bunalım ile DP'nin karşısında olduğu Milli Korunma Yasası tekrar gündeme gelmiştir. 1957 yılında % 76.6 oranında katılımın sağlandığı seçimlerde DP % 47.26 oranında oya sahip olmuştur ve bu dönem DP'nin siyasal anlamda baskılarının ve sınırlamalarının yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur.²⁰⁰

1950 yılında iktidar olan ve 10 yıl iktidarda bulunan DP döneminde; devlet müdahalelerinin en aza indirilmesi, devletçiliğin daraltılması, Arapça Ezan yasağının kaldırılması, Atatürk aleyhine oluşan davranışlardan ötürü Atatürk'ü Koruma Kanunun çıkarılması, NATO'ya üyelik, 1954 yılında iktidar olduktan sonra kendilerine muhalefet eden kesimleri sindirmek amacıyla yapılan baskıcı tutumlar (bu konudaki önemli bir örnek iktidara oy vermeyen Kırşehir ilinin ilçe düzeyine indirilmesi), seçimlere katılma durumunun zorlaştırılması, muhalefetin radyodan yararlanmasının engellenmesi, Danıştay, Sayıştay, Yargıtay ve üniversite öğretim elemanlarının 60 yaş ve 25 yıl hizmet sonrasında re'sen emekliliklerinin sağlanarak kendisine eleştiride bulunma olasılığı bulunan kurumları sindirme girişimi, 1955 yılında basına kısıtlama getirilmesi, ispat hakkının kaldırılması (bu olay ile DP içinde oluşan huzursuzluk 19 kişinin ihracı yaşanmıştır), toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin sınırlandırılması ve şartlara bağlanması gibi uygulamalar ve kararlar alınmıştır.²⁰¹

DP iktidarının, muhalefetin etkinliğini azaltma çabaları ve girişimleri Türk Kültür Devrimi'nin en önemli kurumlarından biri olan Halkevlerinin kapatılması ve CHP'nin malvarlığına el konulması ile gerçekleşmiştir. CHP'nin ekonomik gücünün elinden alınarak iktidar olma riskini azaltmak adına CHP'nin mal varlığını haksız iktisapla

²⁰⁰ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (3.Baskı)*, İmge Kitabevi, İstanbul, s.15-79.

²⁰¹ Süleyman İnan, "Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)", *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yay., Ankara 2007, s.117-145.

edindiğine ilişkin hem söylemler hem de basında haberler yer almaya başlamıştır. Halkevlerini kültür kurumları olarak görenleri totaliter bir zihniyetin ifadesi olarak değerlendiren Menderes, CHP'nin mal varlığını açıklamasını istemiştir ve haksız iktisap konusunda açıklamalarda bulunarak kamuoyu yaratmaya çalışmıştır. 8 Ağustos 1951 yılında Meclis'te görüşülen kanun tasarısı, 11 Ağustos 1951 yılında Bayar tarafından imzalanmış ve 5830 sayılı Halkevleri ve CHP'nin haksız iktisap ettiği malların devlete iadesi hakkındaki bu kanunla CHP'nin ve Halkevlerinin mal varlığına el konulmuştur.²⁰²

Ekonomik politikalar konusunda liberalizmi savunan ve uygulayan DP, uluslararası ilişkilerde de bu tutumunu ABD ile olan ilişkilerin geliştirilmesi ve ekonomik yardımların alınması süreciyle tamamlamıştır. Ancak ekonomi politikalarında atılan yanlış adımlar neticesinde ülkede ciddi anlamda bir enflasyon yaşanmış ve Türk Parası değer kaybetmiştir. Ekonomik başarısızlıkların yanında siyasal anlamdaki otoriter tutum tepkiyle karşılaşmıştır. Oy alınamayan illerin cezalandırılması baskıya verilebilecek en önemli örnektir. Aynı zamanda demokrasi söylemi ile yola çıkan DP'nin, muhalefetin sesini kısmak amacıyla yaptığı uygulamalar da bu noktada iktidarın ve siyasetin değişen yüzünü temsil etmektedir. Muhalefet partisinin mal varlığına el konulması, topluma ulaşma yollarının kapatılması demokratik gelişmeyi baltalayan bir durumu ifade etmektedir. Demokratik sistemlerde, siyasal partilerin topluma ulaşmalarında eşit, adil bir iktidar savaşının yaşanması bu süre zarfında Türkiye için mümkün olamamıştır. Bu dönemde aydınların da DP'den desteğini çektiğini söylemek gerekmektedir.

Türk Siyasal Kültürü açısından incelediğimizde, halk iradesinin görece değiştiğini ve ifade edildiğini DP'nin oy oranlarında yaşadığı düşüşle açıklayabiliriz. Ancak baskıcı eğilimlerin devam ettiği ve cezalandırıcı iktidarların varlığı, halkın siyasal alanda hareketlerinin sınırlı olduğunu göstermektedir. Bu dönemde Türk insanı hala edilgendir. İktidar da mutlak iktidar görüntüsündedir.

Çok partili düzene geçişle birlikte sivil toplumun durumunu ve DP dönemi boyunca sivil toplumda değişen yapıyı incelemek de devlet-toplum ilişkisi konusunda açıklayıcı olacaktır.

1946 seçimlerinden sonra basın alanında yapılan değişiklikler sonucunda Gazeteciler Cemiyetleri kurulmaya başlanmış ve sivil irade kendisini belli etmeye başlamıştır; ayrıca

²⁰² Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960*, Phoenix Yay., Ankara, 2004, s.211-213.

1960'a kadar farklı görüşlerde toplamda 37 yeni parti kurulmuş, dernekler, sendikalar ve sendika üyelerinin sayısında artış yaşanmıştır ancak; DP'nin daha baskıcı olduğu dönemlerde ise Tahkikat Komisyonu'nun kurulması ile özgür sivil irade üzerinde baskılar hissedilmeye başlanmıştır.²⁰³

Kamuoyu oluşma sürecine önemli katkısı olan basının görece özgür olduğu siyasal ortamda sivil iradenin oluşması daha da kolaylaşmaktadır. Kişilerin düşünceleri etrafında örgütlenmeleri ve kendilerini hem toplumsal bütün içerisinde hem de siyasal alanda ifade etmeye başlamaları DP döneminin ilk yıllarında sivil toplumun gelişmeye başladığının göstergesidir. Muhalefet parti sayısındaki artış da bu noktada önem taşımaktadır. Ancak toplumsal muhalefet olgusunun DP döneminde önemli bir sınırı bulunmaktadır: anti-komünizm. Bu noktada devlet aygıtının belirlediği ve sınırlarını çizdiği ölçüde sivil toplumun gelişim gösterdiği sonucu çıkmaktadır. Sendikaların ve sendikal örgütlenmelerin sayısında yaşanan artış ise ülkede toplumsal sınıfların var olduğunu göstermektedir. Bu durum ise kapitalist üretim ilişkilerinin oluşmaya başladığının bir kanıtıdır. Ancak devletin sendikaları, devlet-işveren ilişkisi çerçevesinde işleyen bir araç gibi gördüğü de bir gerçektir. Bu noktada sivil toplumun oluşması ve gelişmesi sürecinde devletin etkisi yadsınamaz ki ileriki dönemde muhalefetin denetlenmesi amacıyla oluşturulan Tahkikat Komisyonu bunun en açık örneğidir. Bu durumda yaşanan demokrasi, iktidarın demokrasisi olmaktadır. İktidar önce basının özgürleşmesinde rol almış sonrasında da özgürleştirmedeki rolünden sıyrılmıştır.

1960 yılına kadar devam eden, iktidar ve muhalefet arasındaki gergin siyasal atmosfer, 1960 yılında üniversite öğrencilerinin DP'yi protesto etmeye başlamaları ile siyasal gidişat kendini göstermeye başlamıştır. Uygulamaları nedeniyle askerden destek alamayan DP iktidarı, 27 Mayıs 1960 yılında gerçekleşen askeri müdahale sonucunda son bulmuştur.

Askeri müdahale sonrasında ise çok sayıda DP'li tutuklanmıştır. Yassıda'da oluşturulan mahkeme sonucunda; 15 kişi idam, 31 kişi müebbet hapis, 402 kişi çeşitli cezalar almış; 135 kişi ise beraat etmiştir.²⁰⁴ Milli Birlik Komitesi'ne karşı oluşan baskılar sonucunda idam cezaları 3'e indirilmiş; Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu ve Hasan Polatkan idam edilmişlerdir.

²⁰³ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.269-276.

²⁰⁴ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin ...*, s. 96.

Türk Siyasal Hayatı açısından değerlendirildiğinde Başbakan'ın ve mücadele arkadaşlarının idam edilmesi ve bu durumun meşruiyeti günümüzde de tartışılan bir konudur. 1960'lı yıllarda idam edilen Adnan Menderes, 2000'li yıllarda demokrasi şehidi ilan edilmiştir. Askeri müdahalenin ardından askerler, siyasal hayatımızda belirleyici konumlarını güçlendirmişlerdir. Bu güçlerini de darbe girişimleri, 12 Mart Muhtırası, 12 Eylül 1980 Darbesi ile zaman zaman göstermişlerdir. Demokrasiyi, Cumhuriyeti korumak, halkın güvenliğini sağlamak adına gerçekleştirilen askeri müdahaleler ile Türk Siyasal Tarihi, askeri müdahaleler tarihi gibidir. Cumhuriyetin kurucu unsuru ve koruyucu sınıfı olarak kendini tanımlayan ordu, sivil siyasete müdahale hakkını kendinde görmekte ve bu sürece kendisi karar vermektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri'nin İç Hizmet Kanunu'nun 35. Maddesi bu durumu kanıtlamaktadır. Bu maddeye göre; "Silahlı Kuvvetlerin vazifesi; Türk yurdunu ve Anayasa ile tayin edilmiş olan Türkiye Cumhuriyetini kollamak ve korumaktır."²⁰⁵ olarak belirlenmiştir. Anayasa'da Türk Silahlı Kuvvetleri'ne böyle bir yetki ve görev verilmemesine rağmen İç Hizmet Kanunu'nda TSK'nın kendisine bu görevi vermesi, kendisini "rejim koruyucusu" olarak algılamasından kaynaklanmaktadır. Bu durumda da rejimin ihlaline dair herhangi bir olay söz konusu olduğunda kanuna göre TSK, yönetime müdahalede bulunabilecektir. Bu durum 1980 Askeri Müdahalesi öncesinde Fahri Korutürk'e iletilen uyarı mektubunda da açıkça ifade edilmiştir. Askeri iradenin sivil siyaset üzerindeki belirleyiciliği, müdahale dönemlerinden sonra daha da gün yüzüne çıkmıştır. Örneğin; 1960 Darbesi'nin ardından Cemal Gürsel'in; 1980 Darbesi'nin ardından Kenan Evren'in Cumhurbaşkanı olmaları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Darbelerin ardından hazırlatılan her Yeni Anayasa da askeri iradenin ürünü olmakla beraber müdahalelerin meşruiyetini sorgulamanın önünü kesen tedbirleriyle, bu sınıfın toplum üzerindeki baskıcı yönünü göstermektedir.

3.2.2. 1960 Darbesi ve Devlet Algısına Etkileri

27 Mayıs 1960 yılında Orgeneral Cemal Gürsel başkanlığında Milli Birlik Komitesi, Türkiye'nin ilk askeri müdahalesini gerçekleştirmiştir. Bu müdahale, dönemin iktidar partisi DP'ye karşı girişilen bir müdahaledir. Askeri müdahalenin ardından çok sayıda DP'li tutuklanmış ve yönetime Milli Birlik Komitesi geçmiştir.

²⁰⁵ *Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu (211 Sayılı Kanun)*, 10.01.1961 Tarihli 10703 Sayılı Resmi Gazete, Tertip: 4 Cilt: 1 Sayfa: 1008.

Askeri müdahaleden sonra ordunun, NATO ve CENTO'ya bağlı olduğu ilan edilmiş ve yeni anayasa hazırlıklarına başlanmıştır. Bu ifade, iktidar değişse de Türkiye'nin dış politika rotasının hala Amerika'yı işaret ettiğini göstermektedir. Dönemin iki kutuplu dünyasında DP, Amerika ile olan ilişkilerin yoğunlaşmasında büyük çaba göstermiştir. Alınan yardımlar ve yapılan yatırımlar bu durumun en açık örneğidir. NATO'ya üye olmak için yapılan uğraşlar ise Türk Dış Politikası'nın, sosyalizm-kapitalizm savaşında tercihini kapitalizmden yana kullandığını göstermektedir. Bu anlamda Türkiye'nin Avrupalı devlet olma yolundaki hedeflerinden vazgeçmediği söylenebilir. Ordunun ve iktidarın iradeleri de aynı yöndedir. Bu nedenle de uluslar arası politik duruşun değişmediğini ve değişmeyeceğinin ifade edilmesi bir nevi Amerika'ya verilen güvence gibidir.

Diğer yandan yeni anayasa hazırlıklarına başlanması, düzenin bir hukuk sorununa sahip olduğuna dair inancı yansıtmaktadır. Ordu iktidardan memnun değildir; ancak bu memnuniyetsizlik anayasal sistemde yapılacak değişikliklerle giderilebilecek ve ileriki dönemlerde de aynı memnuniyetsizliği yaratmayacaktır. Ancak ordunun bu bakış açısı DP'nin halefi Adalet Partisi'nin, seçimlerde kazandığı başarılarla ordu içerisinde hayal kırıklıklarına neden olmuştur ve orduyu tedbir arayışlarına itmiştir. Siyasal hayatın düzenlenme sürecinde etkili olan hukuksal ve anayasal değişiklikler, ileriki dönemlerde de askeri müdahalelerin veya girişimlerin ardından uygulanmaya devam edecektir.

Askeri müdahalenin ardından bilim çevreleri tarafından yayınlanan bildiride, yapılan müdahalenin darbe olarak adlandırılmayacağı ifade edilmiştir. Bu durum ise müdahalenin meşruluğunu kanıtlamaya yönelik bir anlayışın ifadesidir.

Kardeş kavgasının önlenmesi amacıyla, ordunun yönetime el koyduğunu açıklayan bildiride özetle; yapılan müdahalenin darbe olarak nitelendirilemeyeceği, devletin hukuk, adalet, ahlak ve kamu yararı konularındaki siyasi duruşunu kaybettiği, Atatürk devrimlerine karşı bir tutumun oluştuğu, iktidarın meşruiyetini sadece seçimle iktidara gelişi ile değil aynı zamanda anayasaya bağlılığı, ordu ve bilim çevreleriyle yapacağı işbirliği ile sağlayabileceğini ancak; iktidarın anayasaya aykırı davrandığı ve anarşiye yol açan tutumlarının bulunduğu belirtilmiştir.²⁰⁶

1961 Anayasası'nın Başlangıç Metni incelendiğinde yapılan askeri müdahalenin amacı ve niteliği daha kolay anlaşılacaktır. Bu metne göre, Türk Milleti, Anayasa ve hukuk

²⁰⁶ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin ...*, s.85-89

dışı tutumları nedeniyle meşruluğunu kaybeden iktidara karşı direnme hakkını kullanmıştır.²⁰⁷

Başlangıç metninde dikkati çeken ilk konu, yapılan müdahalenin Türk Milleti tarafından gerçekleştirildiği savıdır. Müdahalenin, Türk Milleti tarafından gerçekleştirilmesi, toplum iradesinin de müdahaleyi desteklediği şeklinde bir algının oluşmasından kaynaklanmaktadır ve meşru bir zemin oluşturmaktadır. Başlangıç metninde yer alan ve üzerinde durulması gereken bir konu da direnme hakkıdır. Anayasaya ve hukuksuzluğa direnme hakkı neticesinde bu müdahale gerçekleştirilmiştir. Anayasaya ve hukuka dayanmayan iktidarın meşruluğunu kaybettiğine dair inancın oluşması müdahalenin ikinci meşruluk sağlama zeminini oluşturmaktadır.

DP iktidarına karşı oluşan muhalif unsurların başında aydınlar, kent kökenli yurttaşlar ve ordu mensupları bulunmaktadır. Bildiride de ifade edildiği gibi aydınlar ve ordu mensupları ile işbirliği içerisinde olmayan siyasal iktidarın meşru bir iktidar olamayacağının altı çizilmektedir. Bu noktada tek parti yönetim anlayışının izlerini bulmaktayız. Toplumun çağdaştırılması görevi verilen aydın, cumhuriyetçi kesim ve devletin kurucu unsuru olan ordu, tarihi görevinden ve amacından vazgeçmiş değildir. Bu tarihi görev de, iktidar partisi tarafından beklenen ölçüde destek görmemiştir. İşte bu yüzden de meşru olarak algılanmamaktadır.

Seçimler yenilenene kadar yasama yetkisini kullanan kurucu meclis, MBK ve Temsilciler Meclisinden oluşmaktadır ve bakanların atanıp görevden alınması konusunda MBK'ya geniş yetki tanınırken Anayasa ve seçim yasasının hazırlanmasında Temsilciler Meclisi'nin yetkileri geniş tutulmuştur.²⁰⁸

MBK'nın girişimi ile Bilim Kurulu'na hazırlatılan 1961 Anayasası yapılan halk oylaması sonucunda kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. 1961 Anayasası'nın genel özelliklerine ve devlet-yurttaş ilişkilerinde getirdiği yenilikleri incelemek devlet algısını belirlemek adına yardımcı olacaktır.

% 61.7 halk oyuyla kabul edilen 1961 Anayasası, 1924 Anayasası'ndan yeni getirdiği kurumlar ve taşıdığı aydınlanmacı yönleriyle ayrılmaktadır. 1961 Anayasası ile Meclis ve Senato'dan oluşan çift meclisli düzene geçilmiş, Anayasa Mahkemesi, MGK ve DPT

²⁰⁷ *Türkiye Cumhuriyet'i Anayasası (1961)*, 20.07.1961 Tarihli, 10859 Sayılı Resmi Gazete, Kanun No:334.

²⁰⁸ Şeref Gözübüyük, *Anayasa Hukuku Anayasa Metni ve 11. Protokole Göre Hazırlanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.137.

kurulmuştur. İşçi ve işverenlere önceden izin almaksızın sendika kurma, sendikaya üye olma ve ekonomik ve sosyal koşullarını korumak amacıyla toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmış; toprak reformu kapsamında devletin çiftçiye desteği sağlanmış; üniversitelere bilimsel ve idari özerklik tanınmış; devlet radyosu kurulmuş; siyasi partiler demokrasinin vazgeçilmez unsurları olarak tanımlanmış ve siyasi partilerin kurulması, faaliyetleri düzenlenmiş, yargı bağımsızlığı ve hakim güvencesi sağlanmıştır.²⁰⁹

1961 Anayasası ile oluşturulan yeni kurumlar, DP dönemindeki meclisteki çoğunluğa dayanarak karar alınmasını önlemek amacını taşımaktadır. Anayasa Mahkemesi'nin oluşturulması ve DPT'nin kurulması bu noktada açıklayıcı olmaktadır. Mecliste tek partinin çoğunluğa sahip olması nedeniyle, parti kararlarının yasalaşmasının belli sınırlar içinde önüne geçilmiş olmaktadır. Çünkü Anayasa Mahkemesi'nin temel görevi yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetlemektir. Ancak bu durum aynı zamanda seçilmişlerin iradesine, yasama gücüne duyulan güvensizliği de ortaya çıkarması nedeniyle anti-demokratik nitelik göstermektedir. DPT de, DP dönemindeki plansız ekonomik ve sosyal gelişmeden planlı bir gelişme dönemine geçmek amacıyla oluşturulan kurumlardan biridir. Ancak Anayasa'nın devrimsel yönünü oluşturan en önemli yasal düzenlemeler kişi hak ve özgürlükleri, sosyal hak ve ödevler konusundadır. Bu yönüyle sosyal ve kültürel gelişmenin önünü açan nitelikler taşımaktadır. Özellikle, sınıf tabanlı örgütlenmenin gelişmesi amacıyla sendikal hakların verilmesi, üniversite özerkliğinin sağlanması, devlet radyosunda tarafsızlığın esas alınması ise bu konuda verilebilecek örneklerdendir.

Yargının bağımsızlaştırılması ve hakim güvencesi de demokrasinin ve hukukun üstünlüğü açısından öneme sahiptir. 1961 Anayasası ile anayasamıza giren hukuk devleti ve sosyal devlet ilkeleri, toplumsal olarak devlete sorumluluk yükleyen gelişmelerdendir. Örgütlenme ve kendini ifade etme özgürlüğüne kavuşan toplumsal sınıflar, sendikalar, dernekler, siyasal partiler aracılığıyla siyasal hayatta yer edinmeye başlamışlardır. Siyasal hayata katılımın gerçekleşmesi demokratikleşme açısından önemli bir adımdır. Vatandaşlık haklarının genişlemesi ve birey özgürlükleri de aynı perspektifte değerlendirilmelidir. Devlet konusundaki en önemli ayrıntı ise, devletin vatandaşı korumak, vatandaşların haklarına saygı duymak ve toplumsal refahın sağlanması amacıyla nitelikleri arasına aldığı sosyal devlet olma özelliğidir. Bireyin refah ve mutluluğundan devlet sorumludur yani vatandaş bu noktada devletten refah artırıcı taleplerde bulunma hakkına sahiptir. Bu

²⁰⁹ Tefik Çavdar, *Türkiye'nin ...*, s.102-108.

anlayış ise Türk siyasal kültüründe önemli bir noktaya oturmaktadır. Sorunların çözülmesi, sıkıntıların giderilmesi konusunda devlet hala baba, yurttaş/toplum hala çocuktur. Aradaki vesayet ilişkisi devam etmektedir.

1961 Anayasası'nın getirdiği yeniliklerden biri de devletin özellikleri arasına insan haklarına dayanması maddesinin eklenmesi ve devletin varlık nedeni olarak değerlendirilmesidir; aynı zamanda hak ve özgürlükler de devletin nitelikleri arasında sayılmıştır.²¹⁰ Bu yönleriyle anayasa, bireyleşme yönünde toplumun gelişmesinin önünü açmaya olanak sağlamıştır. Kişi hak ve özgürlükleri genişledikçe, bireysel alan da genişleyeceği için bireyler kendini ifade etme, örgütlenme imkanına sahip olacaktır. Bu yönleriyle 1961 Anayasası'nın daha liberal değerlere dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

1960'lı yıllardan 1980'li yıllara kadar siyasal, toplumsal ve ekonomik değişiklikler hem siyasal kültür hem de devlet-vatandaş ilişkilerinin değişme sürecine etkiye bulunmuştur. Siyasal hayatta yeni partilerin doğması, toplumun 1970'li yıllarla başlayan sağ-sol ayrılıkları, ekonomik alanda yaşanan liberalleşme çabaları, yoğun göçlerin yaşanmasıyla oluşan kentleşme, kentleşme etkileri, toplumsal sınıfların belirginleşmesi gibi sosyal değişimler Türk Siyasal Kültürü'nde de değişimlerin yaşanmasının önünü açmıştır. Ancak özellikle 1980'li yıllardan itibaren hem ulusal hem uluslararası alanda yaşanan yapısal, ekonomik ve ideolojik değişimler Türk Siyasal Kültürü'nde devlet-i ebed müddet anlayışı üzerinde daha derin etkiler bırakmıştır. Bu durum 1960-1980 yıllarının siyasal kültürümüzde hiçbir belirleyiciliği olmadığı şeklinde anlaşılmamalıdır. O yüzden 1960-1980 yılları arasında Türkiye'nin siyasal ve toplumsal görüntüsüne kısaca yer vermek asıl konumuz olan 1980 sonrasına geçişte aydınlatıcı olacaktır.

1961 Anayasası ile oluşturulan DPT, ekonomik hayatın planlanması ve yapılan plan dahilinde kalkınmanın sağlanması amacıyla oluşturulmuştu. DPT bu bağlamda Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı hazırlanırken, iktisadi kararların alınmasına, yasaların yapılmasına ve kurumların oluşturulmasına ön ayak olarak iktisadi yönetimin alt yapısını kurmakta ve konsolide devlet muhasebesinin oluşturularak iktisadi siyasanın akılcı yöntemlerle saptanmasını kolaylaştırmaktaydı.²¹¹

²¹⁰ Mustafa Koçak, *Batı'da Ve Türkiye'de...*, s.224.

²¹¹ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s.86-88.

Planlı ekonomik büyüme ve kalkınma ile DP dönemindeki ekonomik sıkıntıların önüne geçileceği düşünülmektedir. DPT'nin kurulması ile ilk dönemde sistemli bir ekonomik görüntü elde edilmeye çalışılmıştır. Ancak sonraki dönemlerde, siyasal hayatta yaşanan istikrarsızlık ve bozulma bu sistemin de yozlaşmasına neden olmuştur.

1963-1967 yılları arasında ekonomik büyümenin yatırımlar ile gerçekleştirileceğine inanılıyor bu amaçla da sermaye birikimini artırmak, kamu kesimine ağırlık vermek ve enflasyonsuz tasarrufu çoğaltmak planlanıyordu. Ancak; vergi gelirlerinin kamu harcamalarının gerisinde kalması nedeniyle enflasyonist finans ve dış borçlanma ile karma ekonomik sisteme geçilmiştir. 1970'li yıllarda da istikrarsız koalisyon hükümetleri, Amerika'nın Kıbrıs ambargosu, petrol krizi gibi etkenlerin yanında ülkeye akmakta olan yüksek miktarda işçi dövizleri, dış borçlarla yatırımların devam etmesi gibi nedenlerle ülkenin dış borç batağına batması ile sonuçlanmış ve 24 Ocak 1980 Kararları ile ekonomik yaşamda ciddi bir döneme girilmiştir.²¹²

Görüldüğü üzere, 1980'lere kadar ekonomik hedef büyüme olarak ortaya koyulmuş ve bunun için de yatırım politikalarına önem verilmiştir. Kamu harcamalarının artması bu süreçte adil ve sosyal devlet olma ilkelerine dayanmaktadır. Özellikle 1960'lı yılların ekonomi politikalarında ve MBK'nin büyümeyi kamu sektöründe sağlamaya çalışması bu durumun siyasal alt yapısından da kaynaklanmaktadır. Ancak ekonomik istikrarın sağlanamaması, ekonomi politika tercihlerinin doğru kullanılmaması ülkenin dış borçlarının artmasına neden olmuştur. Bu dönemde bazı tüketim mallarının karneyle dağıtılmaya başlanması ülkenin içinde bulunduğu enflasyonist baskıyı kanıtlar niteliktedir.

1960-1980 yılları arasında ekonomik dengesizliklerin ve gelir dağılımlarındaki adaletsizliklerin yanında Türkiye'de göç olgusu yaşanmakta, orta sınıf doğmakta ve işçi sayısında artışlar yaşanmaktadır.

Kalaycıoğlu'nun "neopatrimonyal bir sosyo-politik yapı" olarak ifade ettiği bu dönem kamu bürokrasisinde nepotizmin, kayırmacılığın ve ilişkilerin etkisiyle işe alınma, terfi ve tayinin yaşandığı, orta sınıfın devletçilikten vazgeçmeyen ve tarımsal gelirlerin yatırıma dönüşmesine karşı çıkan görüntüsü ve merkez-çevre ilişkisinde sanayicilerin,

²¹² Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in ...*, 88-95.

işadamlarının, tüccarların da merkeze dahil olduğu, kır-kent ayrımının gecekondulaşma ile toplumsal katmanlara ayrıldığı bir görüntü sergilemektedir.²¹³

Türk siyasal kültürü konusunda sağ ve sol ideolojinin dayandığı değerlerin de sosyo-politik yapının oluşmasında etkisi büyüktür. İktidar ve muhalefeti belirleyen değerler, toplumsal kabul noktasında önem taşımaktadır. Bu noktada Ögün'ün düşüncelerine yer vermek açıklayıcı olacaktır.

Ögün, Türk Politik Kültürü'nün 1960 sonrasında liberal ve demokratik öğeleri beraber değil bir arada yürüttüğünü yani merkez solun politik kültüre armağanı olan 1961 Anayasası ile merkez sağın armağanı olan demokratikleşmenin liberal içerik taşıması nedeniyle; sağın, maneviyat, mukadderat, söylemiyle şekillenen müminler cemaati; solun, Cumhuriyet'in kurucu ideolojik ilkeleri etrafında şekillenen uyumlu yurttaşlar cemaatinin, sonraki dönem Türk Siyasal Hayatı'nda bir arada yer aldığını belirtmiştir.²¹⁴

Toplumsal değerlerin, siyasal iktidar üzerinde belirleyici olduğuna ilk bölümde yer vermiştik. DP'nin iktidarının son bulmasının ardından halefi AP'nin yükselmesi, DP iktidarına karşı gerçekleştirilen 1960 Müdahalesi'ni toplumun içine sindiremediğini göstermektedir. Gelenekçi ve maneviyatçı yönün baskın olduğu DP ve AP toplumsal değerler konusunda bir yön oluşturmaktadır. Ögün, DP ve AP'yi bu yönüyle sağ cemaat olarak adlandırırken, sol düşünceyi temsil eden CHP'nin de Atatürkçü düşünce sistemi içinde sol cemaat olarak yer aldığını belirtmiştir. Bu iki siyasal çizgi dönemde kurulan koalisyon hükümetlerinin de etkisiyle, dayandıkları değerler çerçevesinde bir arada gelişim göstermiştir.

Sol ve sağ ideolojinin zaman zaman birbirlerinin değerlerine de sahip çıktığı Türk Siyasal Hayatı bu dönemde istikrarsızdır. Siyasal istikrarsızlık durumu, toplumsal alan üzerinde de etkili olmuştur. Seçimlere katılım oranının düşüklüğü bu istikrarsızlığı kanıtlamaktadır.

1960-1980 yıllarında politik katılma konusunda ise Kalaycıoğlu, Özbudun'un Türkiye'de Sosyal Değişim ve Politik Katılma adlı çalışmasından Türkiye'de politik katılmanın boyutları hakkında temel oluşturmaktadır. Bu çalışmaya göre; sosyo-ekonomik eşitsizliğin arttığı bu dönemde politik katılma azalmıştır ve kırdan kente göç politik katılma üzerinde artırıcı bir etkiye sahip olmamıştır ancak; sınıf değiştirerek daha düşük

²¹³ Ali Yaşar Sarıbay; Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Politik ...*, s.478-479.

²¹⁴ Süleyman Seyfi Ögün, *Türk Politik Kültürü*, Alfa Yay., Ankara, 2004, s.22.

toplumsal sınıfa dahil olanların sistem karşıtı ve radikal partiler çevresinde (TİP); daha yüksek sınıfa dahil olanların ise iktidar partisine (AP), sanayileşmeden olumsuz etkilenenlerin de MSP, MNP'ye yönelme eğilimi olmuştur.²¹⁵

1960-1980 yılları toplumsal hareketliliğin yoğun olarak yaşandığı yıllardır. Sendikalar Kanunu'nun yeniden düzenlenmesinin ardından kurulan sendika sayıları artmış, TÜRK-İŞ'in ikiye ayrılması ile DİSK kurulmuştur. Dernek sayısında ve dernek üyeliği sayısında artışlar yaşanmıştır. Bu durum sivil toplumun gelişimi yönünde olumlu etkiye sahip olmuşsa da bölünmeler sayesinde etkisizleşme de söz konusu olmuştur. Sınıf tabanlı örgütlenmenin sağlandığı sendikal hareketler ve onun çevresinde gelişen grevler ülke çapında etkili olmuştur. 15-16 Haziran işçi grevi bu konuda verilebilecek önemli bir örnektir. Ancak özellikle 1970'li yıllarda yaşanan ekonomik bunalım, çift kutuplu dünya ve toplumsal alanda yaşanan özellikle sağ-sol ayrışması 12 Mart sürecine neden olmuştur. 12 Mart Muhtırası ekonomik ve toplumsal bunalımların çözüme kavuşturulması amacıyla askeri iradenin tekrar hakim olduğu bir dönemdir. Bu süreçte 1971 ve 1973 yıllarında anayasa değişiklikleri yapılmış ve 1961 Anayasası'nın getirdiği özgürlük ortamını sekteye uğratmıştır.

12 Mart Muhtırası'nın ardından yapılan anayasa değişiklikleri ile, sendikaların, basın kuruluşlarının özgürlüklerinin sınırlandırılması; TRT ve üniversitelerin özerkliğinin kaldırılması yönündeki yasal düzenlemeler sivil toplumu zayıflatırken; tüm hak ve özgürlüklerin “devletin ülkesi ile bölünmez bütünlüğü, milli güvenlik, kamu yararı” gibi nedenlerle sınırlandırılması devletin milletine karşı duyduğu güven eksikliğini yansıtmaktadır.²¹⁶

Sendikal hakların, basın özgürlüğünün sınırlandırılması sivil toplumun gelişmesini engelleyen, özerkliklerin kaldırılması ile de sivil iradenin sesini çıkarmasının önünü kesen düzenlemeler toplumsal bunalımları engellemek amacı taşımaktadır. Ancak bu durum hem toplumun bireyleşmesi hem de kolektif irade oluşturmalarının önüne geçen antidemokratik niteliklere sahiptir. Özellikle güvenlik, toplumsal bütünlük gerekçelerinin açıkça belirtilmemesi kişi hak ve özgürlüklerinin sınırlandırılmasında meşru zeminin oluşmasını engellemektedir. Bu ifadedeki muğlaklık, sınırlandırmaların keyfiliğe dönüşmesini engeller nitelikte değildir.

²¹⁵ Ali Yaşar Sarıbay; Ersin Kalaycıoğlu, *Türkiye'de Politik ...*, 480-481.

²¹⁶ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.282.

1960'lardan itibaren özellikle 1970'li yıllarda ülke içindeki siyasal ayrışma da bu döneme damgasını vurmuştur. Sağ ve sol ideoloji çerçevesinde kamplaşan toplum, siyasal yaşama katılma sürecini dernekler, siyasi partiler ve diğer sivil toplum kuruluşları aracılığıyla gerçekleştirmeye çalışmış ve kamusal kararların alınmasındaki iradelerini açıklamıştır. Bu dönemde grevlere, eylemlere katılım oranı yüksektir. Üniversite özerkliğinin ve örgütlenme özgürlüğünün de etkisiyle üniversite hocaları ve öğrencileri de toplumsal eylemlerde ve siyasal kararlarda iradelerini yansıtmaya imkanına sahip olmuş ve pek çok üniversitede fikir akımlarının öncüleri yetişmiştir. Ancak kitleleri arkalarından sürükleyen bu gruplar, toplumsal ayrışmanın artmasında önemli paya sahip olmuş ve hem iktidar hem de ordu tarafından düzenin devamı açısından tehdit olarak algılanmıştır.

70'li yıllardan 1980'e kadar artan toplumsal muhalefet kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Bu dönem tutuklamaların, faili meçhul cinayetlerin yoğun olduğu, toplumsal kutuplaşmanın mahalleler arası bölünmeye kadar vardığı bir dönemdir. Bu dönemde, Deniz Gezmiş ve arkadaşları Yusuf Aslan, Hüseyin İnan'ın idamları sol siyaset üzerindeki baskının resmini çizmektedir. Ancak baskının boyutlarının artması toplumsal ayrışmayı engelleyememiş ve muhalif düşünceler seslerini duyurmaya devam etmişlerdir. Önceki açıklamalarda da değinildiği üzere siyaset sokağa taşmıştır, hem sol hem sağ siyasette her yeni eylemlilik geleceğe yönelik amaçlar için bir adım olarak algılanmaktadır. Bu döneme verilebilecek en önemli örnek; 15-16 Haziran işçi direnişinin devrim provası olarak görülmesidir. 1 Mayıs 1977 yılında 500.000 kişinin katılımıyla gerçekleşen 1 Mayıs kutlamaları ise katılımın niteliği ve boyutları itibarıyla bir toplumsal gücü yansıtmaya nedeniyle aynı şekilde değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak, tek partili dönemde gelişen merkez ve devlet odaklı devlet-yurttaş ilişkisi, çok partili döneme geçişle beraber siyasal iktidarın değişen yüzü ile bir dönem toplumdan ve yurttaştan yana gelişim göstermiştir. Demokratikleşmenin gerçekleştirilmesi amacıyla, tek parti yönetiminin otoriter uygulamaları kısa süreli de olsa kaldırılmış ve toplumsal irade etkili olmaya başlamıştır. Aydınların ve ordunun da siyasal alanda belirleyici olduğu siyasal hayatımızda DP ile olan uzlaşmazlık 27 Mayıs sürecinin yaşanmasına neden olmuştur.

Siyasette askeri iradenin hakim olduğu 1960'lı yıllardan sonra yaşanan ekonomik, toplumsal ve siyasal bunalımların da etkisiyle, aradan geçen 20 yıl içerisinde darbe girişimleri yaşanmış, 12 Mart Muhtırası ve arkasından gelen 1980 Darbesi ile sivil irade

siyasal hayatımızda etkin olamamıştır. 1961 Anayasası'nın sivil toplumun gelişmesinin önünü açan karar ve uygulamaları bu bunalımlı yıllarda yavaş yavaş geri alınmış ve en son 1982 Anayasası ile özgürlük ortamı tamamen ortadan kalkmıştır. Bu süreçte devlet-toplum ilişkileri anayasal ilişki çerçevesinde biçimlenmiştir. Hukuksal çerçevenin varlığı, ileriki dönemler için demokratik olduğunu göstermemektedir. Ekonomik, siyasal ve toplumsal bunalımların aşılabilmesi, toplumsal gelişmenin kendine özgü gelişimi ile oluşan sosyo-kültürel yapı ve iktidar-ordu ilişkileri 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'nin oluşumuna neden olmuştur. 12 Eylül ise siyasal, toplumsal ve ekonomik olarak taşıdığı değerlerle bu döneme kadar etkili olan devlet-toplum ilişkilerinin boyutunu değiştirmiştir. Siyasal kültürümüzde ise devlet-i ebed müddet anlayışının yerine toplum, sivilleşme ve liberal değerlerin oluşmaya başladığı bir dönemin başlangıcı olmuştur.

III.BÖLÜM

1980 SONRASI DÖNEMDE DEVLET VE TOPLUM İLİŞKİLERİNDEKİ DÖNÜŞÜM

1980’li yıllar hem ülkemiz hem de dünya açısından ekonomik ve siyasal dönüşümlerin yaşandığı yıllardır. 1970’li yıllarda yaşanan ekonomik kriz sonrasında, kapitalizm yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu dönemde talep yönlü iktisat politikaları bırakılarak, arz yönlü politikalara geçişler yaşanmıştır. Devletin küçültülmesi, özelleştirme, bireysel teşebbüs ve piyasalara yapılan vurgu ekonomik anlamda neo-liberalizmin, siyasal anlamda da Yeni Sağ’ın yükselişine neden olmuştur. Bu durum küreselleşme olgusuyla da desteklenerek ulus devletlerin yeniden yapılandırılmaları sonucunu doğurmuştur. Ekonomik, siyasal ve toplumsal anlamda yeni değerlerin oluşturulması dönemin en belirgin özelliklerinden biri olmuştur. Bu bölümde 1980 döneminin ulusal ve uluslararası alanda yarattığı dönüşümler incelenecek, son olarak da Türk Siyasal Kültürü’ne yansımaları değerlendirilecektir.

1. 1980’Lİ YILLARDAKİ EKONOMİK VE SİYASAL KONJONKTÜR

1980’li yıllarda ekonomik ve siyasal konjonktürü Türkiye’deki gelişmeler çerçevesinde değerlendireceğimiz bu bölümde ekonomik alanda 24 Ocak Kararları ve Özallı yıllar; siyasal alanda da 1980 Darbesi, 1982 Anayasası ve bu süreçte biçimlendirilen toplum incelenecektir. Ülkemizdeki iç siyasal dengeleri belirleyen dış siyasal ve ekonomik gelişmelere de değinilerek dönemin belirleyici özellikleri tartışılacaktır.

1980’li yıllarda yaşanan dönüşümlerin arka planını, 1970’li yıllarda yaşanan dünya ekonomik krizi, yükselen küreselleşme ve bunlar neticesinde yeniden belirlenen siyasal ortam belirlemiştir. Küresel ekonomik ve siyasal ilişkilerin belirleyici olduğu bu dönem, ülkemizde de bazı dengelerin değişimini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde liberalleşme, merkezileşme ve muhafazakar değerlerin yükselişine tanık olmaktadır. Türk siyasal kültüründe ve devlet anlayışında da değişimlerin yaşanması ise kaçınılmaz olmuştur. Devlet iktidarı ve merkez örgütlenmesi değişirken siyasal kültür de bu çerçevede yeniden biçimlendirme söz konusudur. Sermaye sınıfı güçlenirken, sivil toplum da yasaklar ve

engellemelere rağmen yönetim üzerinde etkinliğini artırmıştır. Konunun daha net bir şekilde incelenmesi amacıyla detaylandırılmasında fayda bulunmaktadır.

1.1. Yükselen Neo-Liberalizm ve Devlet Toplum İlişkisi Üzerindeki Etkisi

1970’li yıllar kapitalizmin yaşadığı krizler neticesinde dünyada Keynesyen İktisat Politikaları’nın bırakıldığı bir dönemdir. Bu dönemde kapitalist krizlerin aşılmasında neo-liberal politikalar izlenmiştir. Neo-liberal ekonomik politikaların siyasal alandaki izdüşümü ise Yeni Sağ İdeoloji çerçevesinde şekillenmiştir. 1980’li yıllarda İngiltere’de Thatcher, Amerika’da ise Reagan yönetimleri Yeni Sağ İdeoloji’nin hayat bulduğu ve örnek teşkil ettiği yönetimler olmuştur.

Ülkemizde de ekonomik anlamda liberalizmin yükseldiği ve dönüşümler geçirmeye başladığı yıllar yine 1980’lerdir. 1980 yılında 24 Ocak Kararları olarak siyasal tarihimize geçen liberal ekonomik dönüşümler bu sürecin başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Bu kararlar ile ekonomide liberalizasyon sağlanmaya çalışılmış, talep yönlü ekonomi politikasından arz yönlü ekonomi politikasına geçiş yapılarak ekonomik krizden kurtulmanın yolları aranmıştır. 1980 Askeri Darbesi de politik olarak bu kararların uygulanmasını kolaylaştırmış ve sivil yönetime 1983 seçimleriyle ANAP’ın geçmesi ile de ekonomide liberal politikalar uygulanmaya devam etmiştir. 24 Ocak Programının strateji, hedef ve sonuçlarına değinmek bu konuda daha açıklayıcı olacaktır.

Piyasa mekanizmasına işlerlik kazandırmayı hedefleyen kararlar, kısa vadede; ekonomide istikrarı sağlamak, dış ödeme güçlüklerine çözüm bulmak ve enflasyonu kontrol altına almaktır. Bu amaçla, kamu kesiminde üretilen malların fiyatlarına yüksek oranlı zamlar yapılarak para arzı kontrol altına alındı. Devletin ekonomideki yerinin daraltılması amacıyla, sigara tekelinin kaldırılması, madenlerin kamulaştırma kararının iptali ve KİT’lerin özelleştirme çalışmaları başlatıldı. Taban fiyat ve destekleme alımlarının daraltılması, faiz haddi ve döviz kurunun serbest piyasalarda oluşması için kurumsal alt yapı oluşturulmaya başlandı. Dış ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla ithalat üzerinde dolaysız devlet kontrollerinin kaldırılması, ihracatta da devlet denetiminin kaldırılarak teşvik sisteminin oluşturulması ve kurumlar vergisinin hafifletilmesi uygulamaları ile her türlü sosyal harcamanın kısıtlanması, sendikaların pasifize edilerek

reel ücretlerin düşürülmesi (böylece çalışanların GSMH içindeki nispi payı düşmüştür) uygulamaları hayata geçirilmiştir.¹

Alınan kararlardan da anlaşıldığı üzere ekonomik bunalımın atlatılmasında liberal politikalar uygulamaya koyulmuştur. Devletin ekonomik hayata müdahalesinin daraltılması amacıyla fiyat sistemi, döviz kuru ve faiz hadlerinin piyasa koşullarında oluşması için çaba harcanmıştır. Özellikle kamu harcamalarında ve sosyal harcamalarda kısıtlamaya gidilmesi neo-liberal politikaların felsefi yönünü ortaya koymaktadır. Sendikal faaliyetlerin 1980 Darbesi ile durdurulması da reel ücretlerin düşürülmesi konusunda toplumsal tepkiyle karşılaşmayı önlemiştir. Bunun yanında taban fiyat ve destekleme alımlarının daraltılması tarım kesiminin hem ekonomideki yerini küçültmüş hem de bir toplumsal sınıf olan tarım çalışanlarını etkisizleştirmiştir.

1980-1983 dönemleri için 24 Ocak Kararlarını yorumlayan Şahin, bu dönemde, piyasalarda arz-talep dengesinin sağlandığını, ödemeler bilançosu açıklarının küçüldüğünü, döviz darboğazından çıkıldığını, enflasyonda gerilemeye gidildiğini ancak; GSMH büyüme oranlarının düşük düzeyde kaldığını, işsizliğin arttığını, para piyasası dengesizliklerinin sürdüğünü ve devletin ekonomideki yerinin küçülmediğini buna karşılık sosyal dengesizliklerin büyüdüğünü belirtmiştir.²

Bu dönemde ekonomide yaşanan iyileşmede askeri gücün etkisi unutulmamalıdır. Ekonomide liberalleşme eğilimi, sermaye sınıfı açısından rahatlama getirirken, emekçi sınıflar açısından anti-demokratik uygulamalar sivilleşme eğilimini zorlaştırmıştır. Zaten bir sonraki Özal döneminde de bu iyileşmenin kısa süreli olduğu anlaşılmıştır.

Dikkaya ve Özyakışır ise 24 Ocak Kararlarının Türkiye'nin iktisadi dönüşümünü gerçekleştirmesi için alt yapısını hazırlayan kararlar olarak yorumlamış ve bu kararlarla 1980-1988 yıllarında dışa açık, rekabete hazır yerli sanayiciler oluşturmak için gerekli olan reformların hayata geçirilebildiğini belirtmişlerdir. Ayrıca; Türk ekonomisinin tarımsal üretimden endüstriyel üretime geçebildiğini, sermaye akışının sağlanabildiğini, ithalat ve

¹ Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi Bugünkü Durumu*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002, s.192-195.

² Hüseyin Şahin, *Türkiye Ekonomisi ...*, s.198.

ihracatta artışlar yaşandığını ve 24 Ocak Kararları'nın başarıya ulaştığını belirterek bu süreçle güçlü bir burjuvazinin doğduğunun altını çizmişlerdir.³

24 Ocak Kararları'nı ekonomik paket olarak değerlendirdiğimizde alınan kararların hayata geçirilmesi uygulanabilirlik açısından bir başarı olarak algılanabilir. Küresel ekonomiye entegrasyon sürecinin en önemli adımı olarak değerlendirilen kararlar Türkiye'de yapısal dönüşümün ifadesidir. Arz yönlü iktisadın ve liberalleşmenin başarı olarak görülüp görülmediği de farklı yorumlara açıktır. 1980-1983 yılları arasında Türkiye Ekonomisi'ni rahatlatan bu kararlar daha sonraki dönemde hem yapısal bozuklukları hem de sosyal adaletsizlikleri bünyesinde barındırmıştır.

24 Ocak Kararları'nın uygulayıcısı olan Turgut Özal, gerek 1980 yılında gerekse 1983'ten itibaren Türk Siyasal Hayatı'nda önemli yere sahip olan bir siyasetçidir. Ekonomik olarak liberalizmi, ideolojik olarak da muhafazakar-sağ anlayışa sahip olan Özal, hem ekonominin hem de toplumun dönüştürülmesinde ve yeniden inşasında önemli bir paya sahiptir. Bu nedenle dönemin “tek adamı” olan Özal'ın hem ekonomi hem de siyasete dair düşünceleri dönemi kavramak açısından önem taşır. Özal Dönemi'nde alınan kararların içeriği ve ANAP'ın programında yer alan ekonomik yaşama ilişkin görüşlerde neo-liberal ekonominin izlerini görmekteyiz. Bu konuda hem Özal'ın yaptığı konuşmalar hem de parti programında yer alan görüşler durumu daha da netleştirecektir.

Parti programında devletin rolü ve görevleri konusundaki görüşlerinde, iktisadi gelişmenin güvenli bir şekilde yürütülmesi için istikrarın sağlanması bu amaçla da düzenli, sık sık değişmeyen kuralların konulması, engellerin kaldırılması gerektiği; doğal kaynakların mülkiyetinin devlette olmasına rağmen işletilmelerinin birey ve kurumlara ait olması; ticaret ve sanayide de devletin sadece düzenleyici olması; vatandaşların haklarının korunması konusunda adaleti sağlamak olarak belirtmiştir.⁴

Özal'ın ve partisi ANAP'ın parti programı incelendiğinde devlet konusunda neo-liberal ideolojinin izlerine rastlıyoruz. Özellikle devletin sanayide, ticarete ve üretimin diğer boyutlarında güvenliği sağlayıcı ve düzenleyici olması gerektiği vurgusu yapılmıştır. Güvenlik kavramı ve devletin bekçilik rolü, liberal devletin savunduğu devlet anlayışını yansıtmaktadır. Bu bağlamda Özal Dönemi'nde devlet kavramının değişmeye başladığını

³ Mehmet Dikkaya; Deniz Özyakışır, “Türkiye Ekonomisi'nde Radikal Dönüşüm 1980-2007”, (Ed. Mehmet Dikkaya, Deniz Özyakışır, Adem Üzümcü), *Türkiye'nin Ekonomi Politikası 1923-2007*, (İçinde) Orion Yay., Ankara, 2008, s.142.

⁴ Coşkun Can Aktan, *Gerçek Liberalizm Nedir?*, s.118-119.

söylemek yanlış olmayacaktır. Bireyin ve özel teşebbüslerin ekonomik hayatta özne olması savunulmuş ve ekonomi politikalarına yansıtılmıştır. Özellikle vergi politikasında yaşanan değişme bu noktada örnek gösterilebilir. Kurumlar vergisinde muafiyetler ve düzenlemelerle piyasanın eli güçlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak bunun yanında gelir vergisinde adaletsizlik baş göstermiş ve KDV uygulamasına geçilmesiyle de vergi gelirlerinin büyük oranda tüketicilerden sağlanması sorunu doğmuştur.

Özal Dönemi'nin, felsefi ve ideolojik olarak neo-liberalizm temelli şekillendiğini belirtmiştik. Döneme ilişkin ekonomik veriler incelendiği zaman politikaların ideolojik yönü de açığa kavuşmuş olacaktır.

Aktan'ın aktardığı verilere göre Özal Dönemi'nde; serbest dış ticaret politikası sonucunda ihracatın ithalatı karşılama oranında artış yaşanmış; devleti küçültme politikaları sonuç vermemiş aksine 1980 yılında kamu kesimi payı % 33.1'ken 1992'de % 39.2 ye yükselmiş; ülkenin toplam borçlarında artış yaşanarak 1980'lerde % 39.7 olan borç 1990 yılında % 60.4' ulaşmış ve bu durum da kamu kesiminden borçlanmayı 1980-1990 döneminde % 4.1 oranında artırmış; gelir dağılımındaki adaletsizlikler ise büyümüştür 1980-1990 yıllarında tarım kesimi % 23.8'den % 18.7'ye, ücretliler % 26.6'dan % 21.7'ye gerilemiştir.⁵

Verilerden de anlaşılacağı üzere, ekonomide belli alanlarda düzelme yaşanırken özellikle kamu kesiminde adaletsizlikler yaşanmıştır. Ekonomik istikrarı sağlamak ve dış borçları ödeyebilir hale getirmek amacıyla hazırlanan kararların belli ölçüde başarıya ulaştığı söylenebilir. Arz-talep dengesinin sağlanması, talep fazlasının önüne geçilmesi kararların başarısını göstermektedir. Bu sayede borçlarını ödeyebilen Türkiye, daha fazla borçlandırılabilceğini göstermiş ve uluslararası ekonomiye entegrasyonunu sağlamak amacıyla girişimlerde bulunmuştur. Ancak; gelir dağılımındaki adaletsizlikler ve milli gelirden alınan paylar yüksek enflasyon oranına rağmen giderek azalmıştır. Bu durumda da krizin faturasını ödeyen kesim ücretliler olmuştur. Bu dönemden itibaren Türkiye'de hem enflasyon hem de borçlanma artış göstermiştir.

Özal Dönemi'nin burjuva ideolojisinin, ekonomik konularda toplum hayatına daha yoğun bir şekilde egemen olduğunu belirten Boratav; "alternatifi yoktur" iddiasıyla

⁵ Coşkun Can Aktan, *Gerçek Liberalizm Nedir?*, s.128-147.

topluma sunulan ekonomik klişelerin, oda, dernek, vakıflar ve sermayenin etkisi altına giren medya aracılığı ile toplumda yerleşmesine neden olduğunu belirtmiştir.⁶

Boratav, ekonomide yaşanan liberalleşme sürecinde bireyin ve toplumun da liberal ideoloji tarafından biçimlendirilmeye çalışıldığını ifade etmektedir. Bu dönemin, sermaye sınıfı lehine geliştiği gerçeği göz önünde bulundurulursa, sermaye sınıfının çıkarlarını destekleyen politikaların kabul edilmesi yönündeki ideolojik çalışma doğal bir süreç özelliği taşımaktadır.

Özal dönemi liberalizasyon politikaları devam ederken 1984-1989 yılları ekonomik verilerini incelediğimizde belirlenen oranlara ulaşamadığını gözlemlemekteyiz. DİE verilerine göre; 1984 yılında enflasyon oranı % 50.3’ken 1989’da % 69.6; ekonomik büyüme durumu 1984’te % 5.9’ken 1989’da % 1.9; dış ticaret açığı 1984’te 3624’ken 1989’da 4164’tür.⁷

Verilerden de anlaşılacağı üzere 1984-1989 yıllarında ekonomide tıkanma dönemi tekrar başlamıştır. Ekonomik büyüme gerilemeye başlamış ve hem enflasyon hem de dış borç yükü giderek büyümüştür.

Tokgöz, bu dönemi büyümede yaşanan dalgalanma ve istikrarsızlığın sektörlerdeki istikrarsızlığa bağlı olduğunu, yüksek faiz oranları ve enflasyonun sanayileşmeyi olumsuz etkilediğini ve bunun sonucunda hayali ihracatçıların ortaya çıkmasına neden olduğunu, ithalatın giderek büyüdüğünü ancak ihracatın daraldığını bu durumda da döviz piyasasında olumsuzluğun büyüdüğü ve dış borç açığının arttığını belirterek ülkede gelir dağılımı konusunda “zenginin daha zengin, yoksulun daha yoksul” olduğu bir dönem olarak yorumlamaktadır.⁸

Özal iktidarının ve etkinliğinin istikrarlı biçimde devam ettiği bu dönemde ekonomide istikrarlı kararlar alınamamıştır. Temel hedef olan küreselleşme, piyasa etkinliği ve devletin küçültülmesi düşüncesi devam ederken uygulama boyutunda olumsuzluklar doğurmuştur. Döneme ilişkin yolsuzluk iddiaları ve toplumsal sınıflar arasındaki adaletsizlikler bu dönüşüme gölge düşürmektedir.

Kılıçbay da 1980-1983 yıllarından sonra yaşanan dönüşümü şu şekilde özetlemektedir; kamu karar ve tercihlerinde, iktisat politikalarında parlamentonun rolünün azaldığını,

⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat ...*, s.156.

⁷ Erdiç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-2001*, İmaj Yay., Ankara, 2001, s.200.

⁸ Erdiç Tokgöz, *Türkiye’nin İktisadi...*, 201-203.

hükümetinin rolünün arttığını; özel sektör yatırımlarının yönünün değiştiğini; istikrar ve büyüme politikalarının belirlenmesinde IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların rollerinin arttığını, kamuoyu etkenliğinin azaldığını; lobilerin rolü ve faaliyet biçiminin değiştiğini; döviz ve kıymetli madenlerdeki serbestleşme sayesinde halkın tasarruflarını yöneltebileceği alanların genişlediğini belirtmektedir.⁹

Yapısal uyum paketleri ve krediler nedeniyle ekonomik kararlarda belirleyici olan kurumlar ülkenin siyasal karar merkezlerinden ziyade uluslararası sermaye kurumları olmuştur. Çünkü Türkiye bu kurumlardan borçlanmaya devam etmektedir. Hem 1982 Anayasası'nın yürütmeyi güçlendirici kararları hem de Özal'ın lider kişiliği, Özal'ı ekonomik kararları alan tek adam konumuna getirmiştir. Ayrıca uygulanan ekonomik ve ideolojik program neticesinde ekonomide ve siyasette aktörler yeniden şekillenmiştir.

Özal Dönemi ekonomiye kazandırılan yeni boyutları Tokgöz şu şekilde açıklamaktadır.¹⁰

“İslam Bankacılığı'nın Özel Finans Kurumları adıyla Türk Mali Sistemine girmesinin yasal dayanağını oluşturmuş (1983) (Al Baraka Türk, Faisal Finans Kurum A.Ş. gibi); kambiyo mevzuatının sadeleştirilmesi (1984), Katma Değer Vergisi'nin yürürlüğe girmesi (1984); Sermaye Piyasasına yeni araçların kazandırılması amacıyla fonların yaratılması; Bankalar Kanunu'nun yenilenmesiyle Türk Bankaları'nın dışa açılması ve yabancı bankaların gelmesinin kolaylaşması(1985); MB'nin alt piyasalarını faaliyete geçirmesi; otoyol ve boğaz köprülerinde paralı geçiş uygulaması; Serbest Bölgeler Kanunu'nun çıkarılması; 1987 yılında AT'ye tam üyelik için başvurulması, özelleştirme programına 1987'de mülkiyeti halka yaymak amacıyla TELETAS ile başlanması ...”

Özal Dönemi ekonomi politikalarının aynı zamanda yeni insan tipini de yarattığı çeşitli yazarlarca savunulmaktadır. Bu dönemde ekonomik liberalleşmenin sağlanabilmesi için kamu kurum ve kuruluşlarında yapılan değişikliklerin yanında toplum ve bireyde de değişiklikler yaşanmıştır. Bu ideolojik değişimi açıklayan Kazgan, yeni insan tipinin liberal ideoloji ve küreselleşme süreciyle biçimlendiğini belirtmektedir.

Kazgan, 24 Ocak paketinin avamlaştırılmış liberal ideoloji ile fırsatçı-kurnaz küçük adamın zihniyetini, hurafelerle yoğrulmuş tarikat inançlarını yaygınlaştıracak kurumları, yapılandırmaları özgürleştirdiğini belirterek ekonomide insan varlığının sadece tüketim

⁹ Ahmet Kılıçbay, *Türk Ekonomisi Modeller Politikalar Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1991, s.235-236.

¹⁰ Erdinç Tokgöz, *Türkiye'nin İktisadi...*, s.207-209.

ölçüsünde önem kazandığını, ekonominin sadece serbest piyasa ekonomisi ve küreselleşme amacına dayandığını, sosyal devletin işçi düşmanlığı ve zenginlik övgüsüne yer vererek bireycilik, kültürsüz bencillik ve para hırsına neden olduğuna, kökten dinciliğin tüm toplum kurumlarına sızdırılarak laikliğin tartışılmasına neden olduğuna ve etnisiteye göre insanları ayırmanın olağanlaştığına değinmektedir.¹¹

Liberal birey anlayışının yaratılma sürecinde zenginin daha zengin, fakirin daha fakir olduğu Özal Dönemi'nde bireyler kısa yoldan para kazanmanın yollarını aramışlardır. Bu düşünce, toplumsal özelliklerden sıyrılma ve bireycileşme, bencilleşme ve yozlaşma sonucunu doğurmuştur. Sistemli bir şekilde işlenen Türk-İslam sentezi de toplumda cemaat-tarikat ilişkilerini güçlendirerek, laiklik tartışmalarını gündeme getirmiştir. Aynı zamanda küreselleşmenin ortaya çıkardığı alt kimlikler, toplumun ayrışmasına da neden olmuştur.

Özal Dönemi politikaları değerlendiren Kazgan; bu dönemde ilişkin şu açıklamalara yer vermiştir:¹²

“Kamu bankalarının denetim dışı bırakılarak soyulmalarının kolaylaştığını; servet beyanının kaldırılması, mevduat sertifikası gibi isimsiz hesapların açılmasıyla karapara aklamanın kolaylaştığını; PKK'nın uyuşturucu ticaretine başlamasıyla toplumun diğer kesimlerinin de etkilendiğini ve uyuşturucuda örgütlü kaçakçılık suçlarında idam cezasının kaldırıldığını; ihracatı artırmak amacıyla yapılan vergi iadesi yaftası altındaki mali teşviklerin hayali ihracatı özendirirken pek çok şirket ve kişinin suç dosyalarının rafa kaldırılarak zaman aşımına uğradığını; Bankalar Yeminli Murakıpları Maliye Bakanlığı'ndan kopartarak Hazine Müsteşarlığının alt bölümü haline getirmesiyle bankaların içinin boşaltılıp yağmalanmasının kolaylaştığını..”

Özal Dönemi, Türkiye Ekonomisi'nde hayata geçirilen yapısal değişiklikler ve ekonomi politikası Türkiye'nin uluslararası ekonomiye entegrasyonunu sağlarken bir yandan da iç politikada yozlaşmalara neden olmuştur. Bu bağlamda Kazgan'ın ifadeleri önem kazanmaktadır. Değinen uygulamalar neticesinde Türkiye'de bir kesimin zengin olduğu bir gerçektir. Ancak bu zenginlik sürecinin ahlak boyutu sorgulanabilir. Bu çerçevede alınan kararların da zenginleşme sürecini destekler nitelikte olduğu açıktır.

¹¹ Gülten Kazgan, *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002, s.123-124.

¹² Gülten Kazgan, *Tanzimattan...*, s.126.

Sonuç olarak; 1980 yılından itibaren Türkiye Ekonomisi'nde liberalleşme yaşanmaktadır. 24 Ocak 1980 tarihli ekonomik kararlar ise bu sürecin başlatıcısıdır. Ekonomide liberalleşme gereği ise hem uluslararası krizin Türkiye'ye yansımalarının bir ürünüdür hem de sonucudur. Piyasa mekanizmasına etkinlik kazandırmak ve küresel dünya ile bütünleşmek adına uygulanan ekonomi politikaları kimi çevrelerce çağdaşlaşma olarak algılanırken kimi çevrelerce de sömürünün devamı olarak algılanmıştır. Ancak bu noktada altı çizilmesi gereken bir konu da uluslararası sermayenin ekonomi politikalarımızda etkinliğini artırmasıdır. Bu süreç hem ulus-devletin egemenlik alanına müdahale hem de kalkınmış devletlerle ekonomik bütünleşme olarak görülebilir.

Türkiye'de ekonominin liberalleşmesi ve devletin küçültülmesi düşüncesi sonucunda atılan adımlar devlet-toplum ilişkisi bağlamında düşünüldüğü zaman başarılı olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Gerek ücretli emeğin gerek toplumsal sınıfların yaşadığı adaletsiz gelir dağılımı devlete olan güvenin sarsılmasına neden olmuştur. Zengin ve fakir arasındaki uçurumun büyümesi de toplumsal sınıflar arasındaki farkı keskinleştirmiştir. Kamu mallarına yapılan zamlar, enflasyonun düşürülememesi, vergilendirme sürecinde yaşanan adaletsizlikler de toplumun ücretli kesimi üzerinde baskı oluşturmuştur. Siyasal olarak da işlenen neo-liberal politikalar hem bireyin hem devletin hem de toplumun yozlaşmasına neden olmuştur. Toplumsal olana uzak durma eğilimi, ekonomik olarak hızlı zengin olma düşüncesiyle birleşince sisteme uygun insan profili de tamamlanmıştır. Bu noktada küreselleşmenin ve küresel söylemin etkisi göz ardı edilmemelidir.

1.2. 1980 Askeri Müdahalesi'nin Devlet Toplum İlişkisi Üzerindeki Etkisi

12 Eylül 1980 yılında Orgeneral Kenan Evren başkanlığında Türkiye bir Askeri Darbe daha yaşamıştır. Uluslararası alanda iki kutup arasında yaşanan sıkıntılar, siyasal istikrarsızlık, ağır ekonomik kriz ve günden güne şiddetlenen siyasal kutuplaşma ortamı 1980 Darbesi'nin oluşma sürecini hazırlamıştır. Fahri Korutürk başta olmak üzere siyasi muhataplara gönderilen uyarı mektubu yaklaşan darbenin habercisi olmuştur. Bunun sonucunda TSK, 12 Eylül 1980 tarihinde İç Hizmet Kanunu'nda belirtilen rejimi koruma görevine dayanarak darbeyi gerçekleştirmiştir.

12 Eylül Darbesi'nin ardından alınan kararlar, yasaklar ve yeni anayasa hazırlıkları hem devlet hem de toplum üzerinde yıkıcı ve yeniden yapılandırıcı özellikleri ile 1961 Anayasası'ndan farklı özellikler taşımaktadır. 1961 Anayasası'nın sunduğu özgürlük

ortamı 1982 Anayasası ile büyük oranda ortadan kalkmıştır. 12 Eylül süreci, sivil iradenin tamamen etkisizleştirildiği, baskı ve şiddetin hakim olduğu ve MGK'nın toplumu, siyaseti, ekonomiyi topyekun düzenlemeye giriştiği bir dönemdir. Bu dönemde siyasi partiler, sendikalar, dernekler kapatılmış, siyasi faaliyetler engellenmiş ve sivil toplum abluka altına alınmıştır. Toplum açısından ise fişlemelerin, sorgulamaların, tutuklamaların, idamların yaşandığı, düşüncelerin baskı altına alındığı bir dönem olmuştur. Darbe sonrasında tutuklanan ve cezaevinde kalan pek çok insanın daha sonradan yayınladıkları kitaplarında işkencenin, şiddetin ileri boyutlara ulaştığını öğrenmekteyiz. Darbenin insanlar üzerinde bıraktığı etki de daha sonradan kendini göstermeye başlamıştır. Gerek sivil toplumda gerekse bireysel yaşamda siyaset korku duyulan ve yasaklanan bir kavrama dönüşmüştür. Bu noktada 1982 Anayasası'nın etkisi ve kararları da çok büyük öneme sahiptir. Darbenin yaratıcısı Kenan Evren ve Milli Güvenlik Kurulu, hem yasal yetkiler oluşturarak ve bunları kullanarak hem de fiili olarak gücün kimde olduğunu göstermişlerdir. Bu dönem Türk Siyasal Hayatı'nda Kenan Evren'li Yıllar olarak yer almaktadır. Çünkü hem darbenin öne çıkan askeridir hem de Cumhurbaşkanı olmuştur. 1983 seçimlerine kadar yasama, yürütme ve yargı üzerindeki temel belirleyen ise MGK olmuştur.

MGK'nın toplum ve siyaset üzerinde etkisini gösteren en önemli kaynak bu süreçte yayınladığı bildiriler olmuştur. Kamu düzenini sağlamak, kardeş kavgasını önlemek ve siyasette istikrarın sağlanması amacıyla yayınlanan bildiriler sivil iradenin ve sivil toplumun oluşmasını engeller nitelikte olmuştur. Bu bağlamda birkaç bildiriye ve yasaklara değinmek faydalı olacaktır.

Yayımlanan bildirilere göre; 13 sıkıyönetim bölgesinde general düzeyinde atanan komutanlar, devlet otoritesinin tesis, asayiş, huzur ve can güvenliğinin sağlanması amacıyla lüzum görecekları her türlü tertip ve tedbiri alabileceklerdir; MGK kendisine sıkıyönetim mahkemeleri kurma yetkisi vermiştir; DİSK, MİSK, HAK-İŞ ve bunlara bağlı sendikaların, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurulu ve THK hariç tüm derneklerin faaliyetleri durdurulmuş; grev ve lokavtlar ertelenerek tüm işyeri çalışanlarına iş başı yaptırılmıştır.¹³

Yayımlanan bildirilerden de anlaşılacağı üzere 12 Eylül toplumun örgütlenme özgürlüğünü elinden alarak sivil toplumun gelişmesine büyük bir darbe indirmiştir. Sıkıyönetim uygulanan illere komutanların general düzeyinde atanması ve yetki alanlarının

¹³ Birol Akgün, "12 Eylül Döneminde İç ve Dış Politika (1980-1983)", (Ed. Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu), *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, (İçinde) 2009, s.551.

sınırlarının belirtilmemesi komutanların iradelerinin sınırsızlığını ifade etmektedir. Yetkinin sınırlarının belli olmaması yetkiye dayanarak alınan tedbirlerin hukuka ve hakkaniyete uygunluğunu gölgeye düşürmektedir. Meşruluk zeminini de sarsmaktadır. Toplum tarafından kabul edilmesi ya da kabul ediliyor görülmesi toplumun alınan kararları meşru görmesinden kaynaklanmayabilir. MGK'nın kendisine sıkıyönetim mahkemesi kurma yetkisi vermesi de bağımsız yargı sistemine gölge düşüren bir uygulamadır. Sıkıyönetim uygulaması olağanüstü koşullarda uygulanan bir yönetim olarak zaten yetkilerin çok geniş kullanıldığı bir uygulamadır. Aynı zamanda yargılamanın da sıkıyönetim tarafından yapılması kişi haklarının ve özgürlüklerinin korunması konusunda tam olarak bir güvenlik çerçevesi oluşturmamaktadır. Sendikaların ve derneklerin kapatılması ise sivil topluma getirilen en önemli sınırlamalardan biridir. Bu noktada grev ve lokavtların yasaklanması ve işçilerin çalışmaya devam etmesi ise bir baskı ve angarya olarak yorumlanabilir. Darbe öncesinde ülkenin pek çok yerinde grevler devam ederken, üretimin durdurulması emek cephesi açısından yönetimi etkileme gücü olmuştur. Ancak bu güç alınan kararla engellenmiştir.

Yayınlandıktan hemen sonra yürürlüğe giren bildiriler neticesinde kararlar hızlı bir şekilde uygulanmıştır. Ancak önceki dönemlerde de olduğu gibi yaşanan bunalımın ardından sorunun çözümü anayasayı yeniden yapılandırmakla sonuçlanmıştır. Danışma Meclisi'nin bulunduğu ancak nihai karar verme yetkisinin MGK'da olduğu, siyasi partilerin tümünün kapatıldığı bir ortamda yeni anayasa çalışmalarına başlanmıştır. 9 Kasım 1982 tarihli Resmi Gazete'de yayınlandıktan sonra yürürlüğe giren 1982 Anayasası, pek çok maddesiyle sınırlandırıcı ve devleti bireysel özgürlükler üzerinde konumlandıran özelliklere sahiptir. Bu bağlamda anayasanın otorite yönüne örnek teşkil edebilecek bazı maddelerine değinmek faydalı olacaktır.

1982 Anayasası'nın İkinci Kısmı Kişi Hak ve Ödevlerini düzenlemektedir. Anayasanın 13. maddesi temel hak ve özgürlüklerin ancak kanunla sınırlandırılabilceğini 15. maddesi de savaş, seferberlik, olağanüstü hallerde temel hak ve özgürlüklerin kısmen veya tamamen durdurulabileceğini belirtmiş gene 17. madde yaşama hakkını içerirken; meşru müdafaa hali, yakalama ve tutuklama halinin yerine getirilmesi, bir ayaklanma ve isyanın bastırılması, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirler doğrultusunda yaşanan öldürme fiili bu kapsamın dışında bırakılmıştır.¹⁴

¹⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.131-132.

Değinilen maddelerde hem temel hak ve özgürlükler belirtilmiş hem de temel hak ve özgürlüklerin sınırları çizilmiştir. Bu maddelerde dikkati çeken bir konu da olağanüstü ve sıkıyönetim dönemlerinde özellikle sınırlandırılmaya gidileceği pek çok maddede ifade edilmiştir. Bu tutum, -yaşanan dönemin sıkıyönetim dönemi olduğu düşünülürse- sıkıyönetim uygulamalarının otoriter yönünün gizlenmeye çalışılması olarak algılanabileceği gibi meşruluk zeminini yaratma çabası olarak da algılanabilir.

Çalışma hayatına ilişkin düzenlemeler de sınırlılık ifadeleri ile doludur. 18. madde angaryanın yasak olduğunu belirtirken hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar; olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları, zorla çalıştırma sayılmamıştır.¹⁵

Kişilerin istekleri dışında çalıştırılması durumunun belirli dönemlerde vatandaşlık ödevi olarak ifade edilmesi angarya görüntüsünü kapatmaya çalışmak olarak yorumlanabilir. Bu ifade, darbenin ardından grev ve lokavtların iptal edilmesi ve üretimin devamının sağlanması şeklinde kendini göstermiştir. Grev ve lokavtların iptal edilerek üretimin devamının sağlanması darbenin 24 Ocak Kararları ile bağlantısını ortaya koymak için aydınlatıcı olacaktır. Çünkü bu kararlar, ne şekilde olursa olsun üretimin devamını öngörmektedir. Sendikaların kapatılması ve askeri yönetim ise bu duruma olanak sağlamıştır.

12 Eylül'ü işkence, sorumsuz baskı dönemi, faşist bir eylem olarak yorumlayan Çavdar, cuntanın demokratik devrimleri askıya alarak, siyasi faaliyetleri engelleyerek işe başladığını; darbenin ilk günlerinde göz altına alma ve tutuklama kampanyasının oluştuğuna değinerek Bülent Ulusu'nun Başbakan, Turgut Özal'ın da ekonomiden sorumlu Başbakan Yardımcısı olması sebebiyle darbenin 24 Ocak Kararlarının bir türevi olduğunu belirtmiştir.¹⁶

24 Ocak Kararları ile ekonomide yaşanan büyük dönüşümün hayata geçirilebilmesi için yönetimin istikrarlı davranması gerekmektedir. Sendikal mücadelelerini sürdüren çalışan sınıfın grevde olduğu her gün ekonomiyi zora sokmaktadır. Kararlara göre sendikal mücadelenin değil üretimin aralıksız devam etmesi gereklidir. Bu durum ise darbenin ardından gerçekleşebilmiştir. Ordunun da 24 Ocak Kararlarını desteklediği ve ideolojik

¹⁵ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.132.

¹⁶ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi ...*, s.264.

yapısını bu çerçevede oluşturduğu, darbenin ardından Turgut Özal'ın ekonomiden sorumlu bakan olmasıyla kanıtlanmıştır. Ekonomik anlamda liberal ve ideolojik olarak sağda temellenen 1980 Darbesi sonraki dönemlerde bu yönünü daha net ortaya çıkarmıştır.

Siyasal ve toplumsal yaşam konusunda yeni kararlara imza atan MGK, bu dönemde yeniden düzenleme faaliyetlerine girişmiştir. Siyasi partilerin faaliyetleri durdurulmuş, siyasi parti liderleri gözetim altında tutulmuş ve bu süreçte yönetim alanında yeni düzenlemeler yapılmıştır. Yeni bir hükümetin kurulmasıyla başlayan çalışmalar, önceki dönemlerdeki uygulamalardan tamamen farklı, siyasi iradeyi MGK'da toplayan karar ve uygulamalarıyla anti-demokratik uygulamalarda çığır açan özelliklere sahiptir. Yapılan uygulamalara değinmek bu noktada faydalı olacaktır.

Yerel yönetimlere ilişkin düzenlemelere göre; bütün il genel meclis üyeleri ve belediye başkanlarının görevlerine son verilmiş, üst düzey bürokrasiye MGK'ya yakın veya asker kişiler atanmış, belediye başkanlıklarına da sıkıyönetim komutanlarınca uygun görülenler arasından il merkezlerindeki başkanlıklara İçişleri Bakanlığınca ve il dışındakilere de valilerce atama yapılmıştır.¹⁷

1980 Darbesi hem merkezi hem de yerel yönetimler üzerinde etkisini ve gücünü bu uygulamalarla bir kez daha göstermiştir. Yerel yönetimlerde de yönetim faaliyeti durdurulmuş ve çalışmaları engellenmiştir. Aynı zamanda toplumun iradesi sayesinde belirlediği yöneticilerin yerine MGK'nın iradesinin hakim kılınması toplum üzerindeki baskıyı artırıcı bir uygulamadır. Yerel yönetimlerin organlarının seçimle iş başına gelmesi esasken atama yolu ile göreve başlatılmışlardır. Bu durum da hem bireylerin seçme ve seçilme özgürlüğü ortadan kalkmakta hem de tarafsızlık gerekçesiyle görevlerinden alınan başkan ve üyelerin yerine atanan görevliler bir tarafı yansıtmaktadır. Bu görevliler MGK'nın uygun gördüğü kişilerdir, dolayısıyla yine bir askeri irade dayatması söz konusudur.

MGK'nın ve Kenan Evren'in etkisini her alanda hissettirdiği darbe ortamında, darbeci zihniyetin ürünü olan 1982 Anayasası'nın, geniş bir toplumsal katılımı ile gerçekleşen halk oylaması sonucunda yürürlüğe girdiği bir gerçektir. Katılımın % 91, evet oylarının % 92 olduğu referandumda siyasal katılımın ve oyların niteliğinin sorgulanması gerekmektedir.

¹⁷ Birol Akgün, "12 Eylül Döneminde İç ve Dış Politika (1980-1983)", (Ed.Adem Çaylak, Mehmet Dikkaya, Cihat Göktepe, Hüsnü Kapu), *Osmanlı'dan İkibinli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, (İçinde) 2009, s.552.

Çünkü sivil siyasete tahammülsüzlüğün her geçen gün arttığı bu dönemde bireylerin darbenin meşruiyetine dair görüşleri de değişmektedir. Toplumsal anarşinin bitmesi, siyasal istikrarın sağlanması tüm toplumun ortak dilekleri olmaya devam etse de yöntemden memnuniyet konusu tartışmalıdır. Hem katılım hem de oyların sonuçları açısından dönemde alınan birkaç karar daha açıklayıcı olacaktır.

Geçici 1. maddeye göre; Anayasanın halkoyuyla kabul edilmesinin ardından, MGK Başkanı ve Devlet Başkanı Cumhurbaşkanlığı sıfatı kazanarak 7 yıl boyunca Anayasa ile kendine tanınan görevleri yerine getirip yetkileri kullanır; geçici 16. maddeye göre ise; hukuki ve fiili herhangi bir mazereti olmaksızın halkoylamasına katılmayanların 5 yıl içerisinde yapılacak genel, ara, mahalli seçimlere ve diğer halkoylamalarına katılamayıp aday olamayacakları belirtilmiştir.¹⁸

Geçici 16. madde, halkoylamasına katılımın yüksek olmasını sağlayan en önemli etkenlerden birisidir. Çünkü halkoylamasına katılmamanın bedeli 5 yıl içerisinde gerçekleşen seçimlere ve diğer halkoylamalarına katılamamaktır. Bu madde seçme ve seçilme özgürlüğüne karşı girilen baskıcı anlayışın sonucudur. Siyasal kararlara katılma ve siyasal iradenin ortaya koyulması 5 yıl süre ile engellenmektedir. Dolayısıyla bireyler 5 yıl iradelerini açıklayamamaktansa referanduma katılmayı tercih etmişlerdir.

Geçici 1. madde de Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığı olmasını sağlamak amacıyla. Dönemin hiçbir siyasi partisine güvenmeyen, tüm siyasi parti liderlerini gözlem altında tutan ve siyasi parti kurulmasını zorlaştıran uygulamaların arkasında olan MGK, hem yasama hem de yürütme gücünü elinde tutmaya çalışmaktadır. Toplumu yeniden biçimlendirme sürecinde apolitikleştirilen toplumun kontrol edilmesi bu sayede daha kolay olacaktır. Halkoylamasının kabul edilmesi, Kenan Evren'in Cumhurbaşkanlığı'nın kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Kenan Evren'in yurt gezilerine çıkarak anayasaya evet çağrılarını yapmasının, hayır kampanyasına izin verilmemesinin, medyanın ve siyasal liderlerin ve sivil toplumu temsil eden tüm unsurların yasaklı ya da baskı altında olmasının da etkisiyle sandıktan evet çıkmıştır. Bu sayede Cumhurbaşkanı Kenan Evren olmuştur.

¹⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Seçkin Yay., Ankara, 2008, s.157 ve 169.

Tanör, referandum sonucunun evet çıkmasının bir nedeninin de anayasanın reddedilmesi durumunda, ne olacağının belirsiz olduğuna ve belirsizliğe destek vermenin askeri rejimin devam etmesine rıza göstermek anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁹

Siyasi belirsizlik durumunun, darbeyi meşrulaştırma anlamına gelmesi de anayasanın onaylanmasını kolaylaştırmaktadır. Bu ifade aynı zamanda darbenin toplum tarafından onaylanmadığı anlayışını desteklemektedir. Çünkü sivil yönetime geçme arzusu taşıyan toplum bir anlamda siyasi belirsizliği ortadan kaldırmaktadır.

1980 Darbesi ve 1982 Anayasası'nın devlet-toplum ilişkileri üzerindeki etkisi de dönemin otoriter yönünü yansıtmaktadır. Anayasanın çizdiği sınırlar çerçevesinde gelişen devlet-toplum ve devlet-birey ilişkilerinde devletin etkisi daha baskındır.

Devlet-toplum ilişkilerini anayasal çerçevede yorumlayan Tanör, 1982 Anayasası'nın anti-liberal yönüne değinerek Devlet ve Türk Milli Menfaatlerinin bireyden önce konumlandığını, hakların geniş ölçüde sınırlandırıldığını ve zorunlu din dersleriyle kimseye dini inanç aşılama durumunun çiğnenerek, bilim ve sanat özgürlüklerine dahi anayasal esaslara uygunluk şartının arandığına değinmiştir.²⁰

1982 Anayasası yürütmeyi güçlendirici hükümleri ve merkeziyetçi yönleriyle devlet kurumunu güçlendirmeyi esas almıştır. Bu bağlamda Cumhurbaşkanının tek başına yaptığı işlemlerde sorumlu olmaması, atama gücünün bulunması, seçimlerin yenilenmesine karar vermesi, Bakanlar Kurulu'nun KHK çıkarma yetkisinin bulunması ve olağanüstü dönem, sıkıyönetim hallerinde anayasaya aykırılık nedeniyle Anayasa Mahkemesi'ne dava açılabilmesi gibi düzenlemeler örnek gösterilebilir. Yürütmenin yasama ve yargı karşısında güçlenmesi anti-demokratik bir uygulamadır. Ayrıca bu güçlülük durumunun sadece merkez değil yerel yönetimlerde de yaşanması seçme iradesine ve hakkına sahip olan toplumun tercihlerinden sapmadır. Bu durum da bireyi ve toplumu devlete oranla değersizleştirmiştir.

1982 Anayasası'nı temel hak ve özgürlükler, sosyal ve ekonomik hak ve özgürlükler açısından değerlendirmek de devlet-toplum ilişkisini açıklamak açısından önem taşımaktadır. Önceki açıklamalarda da değinildiği gibi temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması geniş bir yelpazede yer almıştır. 1961 Anayasası'nda belirtilen hakların

¹⁹ Bülent Tanör, "Siyasi Tarih (1980-1995)", (Yayın Yön. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995* (İçinde), Cem Yay., İstanbul, 1997, s.41.

²⁰ Bülent Tanör, "Siyasi Tarih (1980-1995)", (Yayın Yön. Sina Akşin), *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995* (İçinde), s.46-47.

özüne dokunulmadan ifadesi 1982 Anayasası'nda yer almamaktadır. Ayrıca tüm hak ve özgürlükler kamu yararı, milli güvenlik, devletin bölünmezliği gibi muğlaklık içeren ifadeler gerekçesiyle sınırlandırılabilir. Sosyal ve ekonomik haklardan olan sendikal hakların sınırlandırılmasında da özellikle siyasallığa vurgu yapılmıştır. Emek hareketinin politik süreç üzerindeki etkisi engellenmiştir. Sendikalar haricinde, dernekler ve diğer sivil toplum kuruluşlarının da kurulmasında ve kolektif iradeyi yansıtmada otoriter eğilimlerin etkisi bulunmaktadır. Siyasal olana ilişkin otoriter eğilim demokrasinin vazgeçilmez unsurları olan siyasal partiler de aynı sertlikte uygulanmıştır. Bu noktada toplumun ve bireyin siyasal yaşama katılması hem zorlaşmış hem de baskı altına alınmıştır. Örneğin siyasi partilerin kadın ve gençlik kolları oluşturmaları 2000'li yıllarda yapılan değişikliklerle mümkün olabilmektedir. Yine siyasi partilere üye olabilecek toplumsal sınıflar ile olamayacaklar arasında nicel açıdan uçurum bulunmaktadır.

Yasama yürütme ve yargı arasındaki güç dengesinin bozulması da bireyler açısından bir sınırlılığın ifadesidir. Özellikle sıkıyönetim mahkemelerinin kurulması ve yargılamanın asker kişilerce yapıldığı 1980 döneminde sivillerin adil yargılanma hakkı sabote edilmiş olmaktadır. Bu dönemde insan hakları ihlallerinin, sayısız fişlemenin ve tutuklamanın yaşandığı bir gerçektir.

12 Eylül Dönemi'ni kapsayan 4 yılda 178.565 kişi gözaltına alınmış, 64.505 kişi tutuklanmış, 41.727 kişi mahkum edilmiş, 326 kişi idama mahkum olmuş bunların 25'nin infazı gerçekleşmiştir.²¹

Döneme ait veriler yaşanan şiddetin ve baskının boyutunu göstermektedir. Bu veriler haricinde cezaevlerinde ve karakollarda insan hakları ihlallerinin yaşandığını, işkenceden kaynaklanan ölümlerin varlığını, yayımlanan anı kitaplarından öğrenmekteyiz. Bu dönemde idam cezaları dahil olmak üzere ceza kanununa konu olan pek çok ceza hızlı biçimde uygulanmıştır. Türkiye bu tarihlerde 17 yaşında lise öğrencilerinin idam edilişlerine tanık olmuş ve Kenan Evren'in "Asmayalım da besleyelim mi?" savunmasıyla karşılaşmıştır. Şiddetin ve baskının fiilen hissedildiği bir ortamda devlet-birey, devlet-toplum ilişkilerinin devletten yana ağır basması bu fiili uygulamalarla mümkün olabilmektedir. Devlet memurluğundan uzaklaştırılan, siyasi yasaklı ilan edilen binlerin

²¹ Süleyman Kocabaş, *Türkiye'de Politikada Şiddetin Perde Arkası (1876-1996)*, Vatan Yay., İstanbul, 1996, s.318.

yaşanan baskı döneminden sonra “siyasal olana” uzaklığı veya yakınlığı da 1970’lerden elbette farklı olmuştur.

Türkiye 1980 Darbesi’nin etkilerini 1983 yılında seçimlerin yenilenmesiyle fiili olarak yaşamıştır. Ancak seçimlerden sonra darbenin etkisinin geçtiğini söylemek doğru olmayacaktır. Gerek askerler gerekse 1982 Anayasası, toplum üzerindeki etkisini büyük oranda ileriki dönemlere taşımıştır.

1980 Darbesi’nin siyasal kültürümüzün değişmesi konusunda attığı bir adım da Türk-İslam sentezinin topluma kabullendirilme sürecidir. Erdoğan Tosun’a göre; Türk-İslam sentezinin kültürel ayağını oluşturma çabası da ilk olarak YÖK’ün kurulmasının ardından 1402 sayılı kanuna dayanılarak pek çok öğretim üyesinin görevlerinden uzaklaştırılması sonucunda yerine atananların 12 Eylül ekonomi ve siyasetteki yeniden yapılandırma sürecinde Türk-İslam sentezi düşüncesini savunanlardan oluşmasıdır.²²

1980’li yıllar pek çok açıdan değişimlerin, dönüşümlerin yaşandığı yıllardır. Ekonomik ayağı liberalleşme, siyasal ayağı Yeni Sağ İdeoloji ve toplumsal ayağı da bu çerçevede biçimlenen bir toplumsal form oluşturma amacındadır. 1982 Anayasası ile belirlenen çerçevede topluma yeni değerler kazandırmak darbecilerin temel amaçlarından olmuştur. Bu çerçevede devletin ideolojik aygıtlarından olan eğitim kurumu da yeniden şekillendirilmeye çalışılmıştır. İdeolojiye uygun bireyler yetiştirmek için ideolojiye uygun hocalar atamak düşüncesi egemen olmuştur. Tarihimize 1402’likler olarak geçen bu ayrıştırma süreci, üniversite özerkliğini kaldırılmıştır.

Erdoğan Tosun’a göre; Özallı yılların başlamasıyla da gündelik yaşamda halkın geniş kesimlerinin devlete itaatının sağlanması ve kamu bürokrasisinin her kademesinde yeni bir siyasallaşmanın aracı olarak kullanılan Türk-İslam sentezi, devlette yaşanan yeni-cumhuriyetçilik yani geleneksel-toplumsal değerlerin birbirine bağlayacağı toplumsal gruplar aracılığıyla ideolojik kutuplaşmanın önüne geçilebileceği düşüncesi ilericilik, yenilikçilik, değişim söylemleri ile ortaya çıkmış ancak liberal bir yanılgi olmanın ötesine geçememiştir.²³

Türk-İslam sentezi, toplumdaki siyasal kutuplaşmanın önüne geçmek amacıyla geleneksel değerleri tekrar yüceltmek şeklinde önce darbeciler sonra da sivil iktidar tarafından desteklenmiştir. Toplumun siyasallaşmasının önüne Türk-İslam sentezi ile

²² Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme...*, s.302.

²³ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme...*, s.315-317.

geçilmeye çalışılmış ancak bedelleri ileriki dönemlerde ağır bir şekilde ödenmiştir. 1983 seçimlerinde liberal-muhafazakar bir parti olan ANAP'ın iktidar olması da bu kültürel dönüşümü hızlandırmıştır. Önce devlette yaşanan dönüşüm, bürokratik kadroların da değişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda merkez örgütünde yeniden yapılandırmanın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Toplumsal dönüşümün ayağını ise cemaatleşme süreci hazırlamış ve Siyasal İslam Türkiye'de yükselmeye başlamıştır.

Bu noktada İslam'ın toplumsal dil olarak yükselişi göç, kent kültürü ve cemaatleşme kavramları ile açıklanabilir. Toplumsal bir sıkıntı yaratan göç olgusu, kentlileşmenin sağlanması açısından zorluklar yaşatmaktadır. Kent kültürünü, yaşam biçimini ve kent değerlerini kabul etme ve hayata geçirmede güçlük yaşayan kırsal nüfus bir ara toplumsal form oluşturmaktadır. Kimlik bunalımı yaşamaları ve kendilerini bir yere ait hissetme duyguları ise onları cemaat gruplarına itmektedir. Ancak Siyasal İslam sadece göç olgusuyla açıklanabilecek bir kavram değildir. Bu dönemde Yeni Sağ'ın yükselişinin, Türkiye'de ANAP iktidarının olduğunu ve toplumun bu forma dönüştürülmeye çalışıldığının unutulmaması gerekir.

Kalaycıoğlu da 1981-1983 döneminde dini telkinin siyasal itaat için sistematik bir şekilde uygulandığını, devlet desteğiyle tarikat ve din gruplarının çeşitlenmeye başladığını belirterek bu durumun II. Abdülhamit Dönemindeki tarikat yaygınlaşmasına benzediğine değinmiştir. Kalaycıoğlu bu döneme; “egemen olan neo-patrimonyalizme, lider ve yakın çevresi ağırlıklı, şahsi, modern bir bürokratik yapı içinde geleneksel idare ilkelerine göre yönetim özellikleri taşıması nedeniyle Neo-Hamidiyen” adını uygun gördüğünü belirtmiştir.²⁴

Siyasal İslam'ın yerleşmesinde ve toplumsal dönüşümü hazırlamasında tarikat ve cemaat sayısındaki etkisinin önemine vurgu yapan yazar bu dönemi Abdülhamit Dönemi ile kıyaslamaktadır. Abdülhamit Dönemi Pan-İslamizmin güçlü olduğu ve tarikatların toplumsal yaşamdaki belirleyiciliklerini artırdığı bir dönem olmuştur.

Sonuç olarak; 1980 Darbesi ve 1982 Anayasası çerçevesinde gelişen Türk Siyasal Kültürü devlet merkezli yapısını devam ettirmiştir. Anayasanın çizdiği sınırlarda bireyin ve sivil toplumun gelişimi sınırlı kalmıştır. Devletin milli çıkarlar, bölünmezlik çerçevesinde

²⁴ Ersin Kalaycıoğlu, “1960 Sonrası Türk Siyasal Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar”, (Ed. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), *Türkiye’de Siyaset Süreklilik ve Değişim* (İçinde), s.495.

konumu güçlenmiştir. Bu durum yasama, yürütme ve yargı dengesinin yürütme lehine güçlendirilmesiyle de etkisini artırmıştır. Devlet ideolojisinde ve bürokraside de değişimler yaşanmış; ANAP iktidarı da bu değişimleri desteklemiştir. Gerek ekonomik gerekse siyasal olarak değişen ideoloji Türk siyasal kültüründe merkez-çevre ilişkisini de değiştirmiştir. Çevre merkeze dahil olmuş ve merkezin görüntüsünü değiştirmiştir. Emek-sermaye ilişkisi açısından ise sermaye sınıfının daha güçlendiği söylenebilir. Bu durumun siyasal alt yapısını ise sendikal hareketlerin sınırlandırılması oluşturmaktadır. Toplum açısından ise kolektif hareketlerin ve oluşumların denetlenmesi ve sınırlandırılması söz konusu olmuştur. Siyasal hayata katılma ve parti örgütlenmeleri özellikle sivil yönetime geçene kadar çok sınırlıdır. Üç yıl gibi uzun süre devam eden askeri dönem, toplumu sorgulamayan, siyasal hayata karşı duyarsız ve apolitikleştiren yapı kazandırmaya çalışmış ancak dini örgütlenmeleri desteklemiştir. Bunun sonucunda muhafazakar değerleri benimseyen bir toplum ve liberal etkilerle de bireysel çıkarların hüküm sürdüğü bir kültür egemen kılınmıştır.

2. 1980'Lİ YILLARDAKİ ULUSLARARASI KONJONKTÜR VE TÜRKİYE'YE YANSIMASI

Uluslararası politika özellikle gelişmekte olan ülkelerin siyasal ve ekonomik ilişkilerini ve politikalarını oluşturmalarında önemli bir yere sahiptir. Çünkü dünya genelinde uygulanan bir politika ulus devletleri de etkilemekte ve uluslararası alanda konumunu belirlemektedir. Bu bağlamda 1980'li yılları daha iyi değerlendirmek adına uluslararası alana değinmek gerekmektedir.

1980'li yılların ekonomik ve siyasal duruşunu belirleyen bir alan da uluslararası konjonktür olmuştur. 1980'li yıllardaki yükselen ekonomik ve siyasal değerlerde, dönemin tek gücü haline gelen ABD'nin ve küresel siyasetin etkisi olmuştur. Bu süreci hazırlayan önemli ekonomik gerçekler ise, ABD'nin para politikasını değiştirmesi, Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve dünyayı etkileyen ekonomik krizlerdir. Siyasal alanda ise Thatcher ve Reagan hükümetleri tarafından uygulanan neo-liberal politikalar ve küreselleşme olmuştur. Konunun daha kolay açıklayabilmek ve Türkiye'nin bu süreçteki yerini tespit edebilmek için alt başlıklar çerçevesinde değerlendirmek daha faydalı olacaktır.

2.1. Yükselen Ekonomik Düşünceler

1980’li yıllar ekonomik ve siyasal anlamda yeni düşüncelerin pek çok ülkede etkisini göstermeye başladığı yıllardır. Bu döneme damgasını vuran ekonomik düşünce Neo-liberalizm çerçevesinde şekillenmiştir. Tarihi arka planını, iki kutuplu dünyanın varlığından, teknolojiye yaşanan büyük gelişmelerden ve 1970’li yıllarda yaşanan ve dünyayı etkileyen ekonomik krizle oluşturmuştur. Bu dönemde devletin yaptığı sosyal harcamalar daha çok sorgulanmaya başlanmış ve krizin faturası talep yönlü politikalara ve devlete yüklenmiştir. Bu dönemde ekonomide Avusturya Ekolü, Chicago Ekolü ve Virginia Ekolü gibi liberalizmi yorumlayan ekoller dünya ölçeğinde tartışılmaya başlanmıştır.

Neo-liberalizm, serbest piyasa ve küçük ama güçlü devlet ilkelerine dayanan bir akım olarak, özelleştirme, pazarın koşulsuz egemenliği, görünmez el ve özgürlük söylemleriyle ve 1980’lerden itibaren ülkeler arası rekabet ve küreselleşmenin de etkisiyle refah devleti uygulamalarının sorgulanmasına neden olmuştur.²⁵

Refah Devleti kavramı, 1929 Ekonomik Krizi ile liberal ekonomik sistemin terk edilerek, talep yönlü ve devletin ekonomiye müdahalesini öngören Keynesyen Ekonomik Modelin, kriz yaşayan ülkelerde başarı sağlamasıyla ortaya çıkan bir kavramdır. Refah Devleti uygulamalarında devletin kurumları aracılığıyla ve devlet yatırımları ile ekonomik krizden çıkmaya yönelik çabalar gerçekleşirken; sosyal ve toplumsal alanda da yurttaşların refahını sağlamak, bölüşümde adaleti ve eşitliği sağlamak devletin görevi olmuştur. Ekonomik alanda başarı sağlayan devlet müdahalesi, siyasal alanda da devletin sınıflar arasındaki adalet, eşitlik ve refahı sağlama yönündeki müdahaleleri ile hayat bulmuştur. Bu dönemde demokratikleşme de bu ekonomik ve siyasal atmosferde oluşmaya başlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra dolarla altını sabit kurda birleştiren Bretton-Woods para sistemi ile kalkınma dönemini yaşayan ABD, 1973 yılında yaşanan petrol krizi ile euro-dolar hacmini genişletmiş, yükselttiği faiz oranları ile ülkesine çektiği dış dolarlar sayesinde yarattığı borç ekonomisi bir dünya enflasyonu yaratmıştır. 1970’lerde Avrupa devletlerinin ödeme dengesinin düzelmesi ile ABD, para politikasını değiştirmek zorunda kalmış ve Avrupa ülkeleri iktisadi ve siyasi bütünleşme çabaları içine girmiştir. 1978

²⁵ Hüsamettin İnaç; Muhittin Demiray, “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 8, S:11, 2004, s.164.

yılında yaşanan ikinci petrol şoku uluslararası piyasalarda tekrar dalgalanmaları gündeme getirmiş ve 1980’li yıllara gelince merkez bankalarının kontrol edemeyeceği ve her türlü spekülasyona açık dolar birikimi yaşanmış bu süreçte neo-liberalizmin de etkisiyle uluslararası sermaye piyasasını tamamen özgür kılan bir kuralsızlaştırma hareketi başlamıştır.²⁶

Küreselleşme ve neo-liberalizmin gelişimini açıklayan Timur, aynı zamanda uluslararası ekonomik yaşamda ABD’nin rolünü de açıklamaktadır. Bretton Woods sisteminin çökmesi tüm dünyada ekonomik gidişatı olumsuz etkilemiş ve yaşanan bu kriz neo-liberal politikalarla aşılmaya çalışılmıştır.

1970’lerde kapitalizmin yaşadığı kriz nedeniyle hem ekonomik hem de siyasal alanda yeniden yapılanma sürecine girilmiştir. Bu süreçte refah devleti uygulamalarından ve ekonomide devlet müdahaleciliğinden vazgeçilmiş ve neo-liberal politikalar benimsenmeye başlanmıştır.

Şaylan’a göre, krizin iyice belirginleşmesinden sonra, ideolojik anlamda bireycilik ön plana çıkmış ve çalışkan, becerikli insanların gelirlerinden kesilen paylarla tembel, iş yaramaz , değersiz insanlara kaynak aktarmanın adil olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Bu süreçte devletle ilgili gelişen yaklaşım ise, refah devletini dışlayan ve siyasal meşruiyet alanını özgürlük kavramıyla temellendirerek minimal devlete geçmeyi öngören yeni liberal akımdır.²⁷

Refah devleti uygulamalarında toplumun refahı amacıyla yapılan sosyal amaçlı harcamalar, krizin çıkmasıyla devlet üzerindeki mali baskıyı artırmıştır. Kamu gelirleri, kamu harcamalarını karşılayamayınca bu ekonomik kriz, devletin yaptığı kamu harcamalarının sebep olduğu mali kriz haline gelmiştir. Dolayısıyla devlet de kurumları ve politikalarıyla kriz sebebi olarak görülmüş ve devlette de yeniden yapılanma sürecine gidilmiştir. Yeniden yapılanma sürecinin ekonomik ayağını piyasa üzerindeki müdahalenin kaldırılması oluştururken, siyasal ayağını da özgürlük ve bireyciliğe dayanan liberalizm ve liberalizmin öngördüğü minimal devlet oluşturmuştur.

Wyatt, dünyanın ekonomik ve politik rotasını belirleyen iki çağdaş metafor olduğunu belirtmektedir. Birinci dalganın ekonomileri makro bölgelere, bloklara ve kendi kendine yeter duruma getirdiğini belirten yazar ikincinin; popülaritesi yüksek olan küreselleşme

²⁶ Taner Timur, *Küreselleşme Ve Demokrasi Krizi*, İmge Yay., Ankara, 2000, s.10-15.

²⁷ Gencay Şaylan, *Değişim Küreselleşme Ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.81-89.

olduğunu ve ulus aşırı firmaların, global marketlerin müşterileri olan toplumların homojenleştiğini vurgulamaktadır.²⁸

1970'lerden itibaren etkisini daha çok hissettiren bir olgu da küreselleşmedir. Uluslararası ekonomiden uluslararası siyasete kadar ülkeleri geniş bir çerçevede etkilemektedir.

Küreselleşme, ülkeler arasında iktisadi, siyasi ve kültürel ilişkilerin gelişmesi, genişleyen uluslararası ticaret, sınırları aşan aktarımı, artan dış yatırımlar, büyüyen çok uluslu işletmeler ve ortak girişimler olarak tanımlanabilir.²⁹

Küreselleşme kavramı büyük teknolojik gelişmelerin de etkisiyle hızla büyüyen ve ulus devletleri aşan bir gelişmedir. Küreselleşme süreciyle günümüzde, bilgi paylaşımı devletin sınırlarını aşmaktadır. Ekonomik ortaklıkların, yatırımların, ticaretin yaygınlaşması dünya kapitalizminin küreselleştiğini göstermektedir. Ekonomik ilişkilerin yanında siyasal, toplumsal ve kültürel etkileri de barındıran küreselleşme kavramı günümüzde ortak söylem haline gelmiştir.

Küreselleşme sürecinde değişimin piyasa kurumlarınca sağlanacağı görüşü de ortak söyleme dönüşmüştür. Küreselleşme sürecinin özellikle devlet konusunda ileri sürdüğü düşünceler değişimin temel niteliklerini oluşturmaktadır. Yeni devlet anlayışının temelini oluşturan ise; devletin amaca uygun iş görmesi, etkin olması ve yeteneği ile orantılı olarak yapması zorunlu olan işleri yerine getirmesi beklentisidir.³⁰ Bu beklentilerin de devletin hukuku, mülkiyet haklarını, paranın değerinin korunması gibi konularda düzenleyici; var olan serveti koruyan, toplumun ortak işlerinin maliyetini düşüren ve toplumsal serveti dağıtan bir kurum olması gerektiği düşüncesi gelişmiştir.³¹

Devletin küçültülmesi ve yetkilerinin daraltılması savunulan temel değerdir ancak yeterli değildir. Küreselleşme gerçeği devletin aynı zamanda etkin olmasını savunmaktadır. Devlet kurumu siyasal ve ekonomik hayattan tamamen çıkarılamayan bir kurumdur. Çünkü piyasa her alanı düzenleyecek ve yönetecek özelliklere sahip değildir.

²⁸ Andrew Wyatt, "Regionalizm, Globalization and World Economic Order", *Regionalism In World Politics Regional Organization and International Order*, (Ed. Louise Fawcett, Andrew Hurrell), Oxford University Press, New York, 1995, s.74.

²⁹ Bahadır Akın, *Yeni Ekonomi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005, s.141.

³⁰ Metin Toprak, Ömer Demir, *Küreselleşen Dünyada Türkiye Ekonomisi Serbest Piyasa Devriminin Serüveni*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s.22.

³¹ Metin Toprak, Ömer Demir, *Küreselleşen...*, s.16-21.

Devlet piyasaya alan açmalı ve onun işleyişini kolaylaştırmalıdır. Bu düşünce sistemi de küreselleşme sürecindeki devletin konumlandırılmasının özünü oluşturmaktadır.

Küreselleşme olgusu, tüm ülkelerde aynı biçimde cereyan etmemektedir. Uluslararası sermayeyi yönlendirme gücüne sahip gelişmiş ekonomiler, gelişmekte olan ekonomileri başka bir deyişle azgelişmiş ülkeleri küresel yarışa katabilmek ve kendi pazarlarını genişletebilmek adına yapısal değişiklikler öngörmektedirler. Bu bağlamda Türkiye'nin IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası sermaye ile ilişkileri örnek gösterilebilir.

Uluslararası sermaye kurumları olan IMF, Dünya Bankası, OECD gibi kurumlar dünya ekonomisi üzerinde belirleyicidir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler ile ilişkileri ve ilişkilerin boyutu bu kurumların niteliklerini de göstermektedir. Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke sınıflandırması sonucunda gelişmekte olan ülkelerin kalkınma sorunlarını çözmek amacıyla kurumsal ve ekonomik yapılandırma görevini üstlenen bu kurumlar yaptıkları borçlandırmalar nedeniyle kalkınma sorununa çözüm üretememektedirler.

Ülkemiz açısından uluslararası sermayeyle bütünleşme süreci uyum paketleri çerçevesinde ve tarihsel süreçte güncellenerek devam etmektedir. 1980'lerden sonraki dönemi ikinci küresel dalga olarak değerlendiren Yeldan'ın küreselleşme konusundaki görüşlerine yer vermek açıklayıcı olacaktır.

Yeldan, uluslararası sermaye akımının yapıları ve iktisadi politikaları çok farklı olan ülkelere aynı kararlılıkla uygulanması sonucunda iktisadi istikrarsızlıkların yaşandığına, kısa dönemli döviz bolluğunun ulusal paranın aşırı değerlenmesine yol açtığına bu durumda ithalat malları ucuzlarken ihracatın gerilediğine değinerek iktisadi büyümenin yapay ve dışa bağımlı olduğunu belirtmiştir.³²

Yeldan'ın bu ifadesi küresel kapitalizmin boyutlarını açıklamak açısından önem taşımaktadır. Çünkü küreselleşme süreci, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından farklılık taşımaktadır. Uluslararası sermaye akımı, ulusal ekonomilerde para politikaları, döviz ve kur politikalarıyla kısıtlamalara gitmekte ve asıl hedef olan kar maksimizasyonunu kalkınmış ekonomiler lehine çevirmektedir.

Akçay ve Türkay'ın "Washington Konsensüsü" olarak ifade ettiği IMF'nin stand-by, Dünya Bankası'nın yapısal uyum kredileri ile neo-liberalleşmenin önceliklerini belirleyen

³² Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim, Büyüme*, İletişim Yay., İstanbul, 2002, s.22-23.

süreç gelişmekte olan ülkelerde; mali disiplin, kamu harcamalarının yüksek gelir getiren alanlara yönlendirilmesi, vergi reformu, faiz oranlarının serbestleştirilmesi, rekabetçi döviz kuru, ticari serbestleşme, doğrudan yabancı sermaye girişlerinin serbestleşmesi, özelleştirme, kuralsızlaştırma gibi uygulamalarla sağlanmaya çalışılmaktadır.³³

Küreselleşme sürecinin ekonomik boyutunu, ekonomik karın realizasyonu önündeki her türlü toplumsal, idari ve kültürel kısıtlamayı akıl dışı ve çağ dışı olarak yorumlayan küresel sistemin ekonomik refahın artırılması için tek koşulun kuralsızlaşan serbest piyasa ekonomisine geçişte görüldüğünü belirten Yeldan; ulusal devletin kar amacı gütmeyen tüm girişimlerinin verimsiz olarak nitelendirilerek özelleştirildiğini belirtmektedir.³⁴

Ekonomide ve devlette yeni söylem olarak sıkça karşımıza çıkan bu açıklama özellikle günümüzde geçerliliğini korumaktadır. 1980'lerden itibaren alternatifi yoktur iddiasıyla önümüze koyulan liberalleşme ve uluslararası piyasaya eklemlenme süreci devleti küçültme amacı gütmüş ve özelleştirme politikasını hayata geçirmiştir. Bu dönem hem siyasal hem de ekonomik söylemin değiştiği dönemdir. Değişim kavramı aynı zamanda ideolojik alt yapısını da oluşturma çabasıdadır. Uluslararası barış, adalet gibi kavramları yineleyen ve kendi demokratikleşme söylemini geliştiren uluslararası sermaye, yeni değerlerin kabul edilmesi çabası içindedir. Küreselleşme gerçeği ve küreselleşme süreci tüm ülkeleri kapsayan, etkileyen bir gerçeklik olmaya devam ederken, küresel siyasetin söylemleri de etkinliğini artırmaktadır.

Kazgan, yeni dünya düzeninin başarı göstergesi ve etkinlik düzeyinin temel göstergesini karlılığın oluşturduğunu ancak; yaygın oligopol piyasalarında bu durumun etkinlikle ilgisinin kalmadığını, rantı dönüştüğünü ve 1980 öncesi dönemdeki sosyal fayda anlayışının da artık geçerli olmadığını belirtmiştir.³⁵

Kapitalizmin yaşadığı her kriz sonrasında yeniden yapılandırıldığını savunan Şaylan ise, 1970'lerden itibaren değişen ekonomik, siyasal ve kültürel değişimlere teknolojiye gelişmelerin, tüketim toplumu ve bu topluma özgü değerlerin dünya ölçüsünde yaygınlık

³³ Ümit Akçay, Mehmet Türkay, "Neo-liberalizmden Kalkınmacı Yaklaşım; Devletin Sermaye Birikimindeki Yeri Üzerine", (Yayına hazırlayanlar: Burak Ülman, İsmet Akça), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*(içinde), Bağlam Yayın., İstanbul, 2006, s.52.

³⁴ Erinç Yeldan, *Küreselleşme Sürecinde...*, s.24.

³⁵ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen Ne Getiriyor?, Ne Götürüyor?, Nereye Gidiyor?*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1997, s.71.

kazanmasıyla küresel kapitalizme bağlı olarak gelişen tek kültürlülüğün ve reel sosyalizmin çöküşünün de etkili olduğunu savunmaktadır.³⁶

Bilginin en büyük sermaye haline gelmesiyle, iletişim ve bilişim teknolojilerinin de bilginin üretilmesi ve dağıtılmasındaki yeri düşünülürse, yaşanan teknoloji devriminin ekonomik ve siyasal anlamda değişiklikler üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Bilginin edinilmesi, dağıtılması ve kullanılması ile yeni ekonomik ve siyasal yapılanma süreci belirlenmektedir. Yeni teknolojinin üretime ve sanayiye aktarılması üretime katılan tüm değerleri etkilemekte ve yeniden biçimlendirmektedir. Örneğin sanayi devrimi, organik gücü ile üretime katılan emek faktörünün yani işçilerin konumunu değiştirmiş, işçiler yerine makinelerin geçmesi de emek faktöründe yapısal değişikliklere yol açmıştır. Makineleşme ile üretim artışı ve üretimde sağlanan kar oranları artarken, işçilere duyulan ihtiyaç azalmıştır. Dolayısıyla sermaye ve maliyet faktörlerinde yaşanan iyileşme emek faktörü açısından iyileşme getirememiştir. Bu yeni üretim biçimi, yeni üretim ilişkilerini, siyasal, sosyal ve ekonomik alanda yeniden yapılanma sürecini de beraberinde getirmiştir. Aynı zamanda bilginin pazarlanmasında ve dağıtımında ulusal sınırların aşılması, küresel kapitalizmin dünyayı ortak pazar olarak algılamasını da neden olmuştur. Bu değişen algı çerçevesinde de hem ekonomik hem de siyasal yapılanma süreçleri birbirini izlemiştir.

1970’lerde gelişen ve 1980’lerden itibaren etkisini daha çok gözlemleyebildiğimiz yeniden yapılanma sürecinde iki kutuplu dünyanın liderleri SSCB ve ABD’nin giriştikleri soğuk savaşta ABD’nin galip gelmesi de etkili olmuştur. Kapitalizme karşı bir alternatif oluşturan reel sosyalizmin (özellikle savaş sanayisine aktarılan milli gelirden kaynaklanan sıkıntılar) çözülmesi ile kapitalist ekonominin etkinliğini artırması ve dünya pazarında daha geniş bir alana sahip olması da önem taşımaktadır. Artık sosyalizm, kapitalizm karşısında bir alternatif olma özelliğini yitirmiştir. Devletin bölüşümde adalet ve eşitlik sağlama, sosyal harcamalar için kaynak aktarma görevi de itibar görmemektedir. Dolayısıyla emek-sermaye çatışmasında rota sermayeden yana dönmüştür. Çünkü kapitalist ekonomi ancak sermaye birikimi ile var olabilmektedir. Sermayenin yeniden üretimi ile de asıl hedeflenen kar elde etme amacı sağlanmış olacaktır. İşte 1980’lerden itibaren etkisini daha net gözlemleyebildiğimiz, ekonomik ve siyasal yeniden yapılanma sürecinde ülkemizi de yapısal dönüşümler gerçekleştirmeye iten küreselleşme olgusunun arka planını değinilen süreçler oluşturmaktadır.

³⁶ Gencay Şaylan, *Değişim Küreselleşme ...*, s.102.

Küresel iktisat konusunda Marx'ın artı değer³⁷ kavramının daha evrensel olduğunu savunan Timur, burjuva iktisadının insanlığın büyük kısmını oluşturan geri kalmış ülkelerin kalkınma sorunlarına kayıtsız kalması nedeniyle evrensellik özelliği taşıyamayacağını belirtmektedir.³⁸

Timur'un açıklamaları küreselleşme sürecinde evrensel değerlerin oluşturulma çabalarıyla ilgilidir. Oluşturulan ekonomi politikaları gelişmiş ülkelerin yaşadığı darboğazın gelişmekte olan ülkeler üzerinden atlatılmaya çalışıldığını göstermektedir. Örneğin dolar miktarının artması sorunu, stokun tüketilmesi amacını doğurmuş bu durum da gelişmekte olan ülkelerin kredilerle borçlandırılmasıyla çözümlenmiştir. Dolayısıyla kapitalizmin doğası gereği eşitsiz gelişim izlediği göz önünde bulundurulursa bir ülkenin kalkınabilmesi için diğer ülkenin kalkınmaması gerekmektedir. Bu durumda da yaratılan ekonomi politikaları evrensel bir kalkınma hedeflemediği için evrensel değerlere de sahip olamamaktadır.

Yeniden yapılanma sürecinin temel özelliklerine değinen Şaylan, üretim sürecinde ortaya çıkan verimlilik artışının büyük bir kısmına sermayenin el koyduğunu, emeğin azalan payının sendikaların politik karar alma sürecinde etkisini azalttığını ancak ayrıcalıksız kesimlere aktarılmayan payların meslek sahipleri ve işçilere aktarılması ile onların da bölüşümde paylarının arttığını bu durumun da muhafazakar partilerin etkinliğini artırması ile sonuçlandığını belirtmiştir.³⁹

Emeğin sermaye karşısındaki konumunu güçlendiren sendikalar, neo-liberal politikalar nedeniyle politik süreç üzerindeki etkisinde azalma yaşamıştır. Çünkü talep yönlü ekonomik anlayış ve devletin görevleri konusundaki algı değişmiştir. Sosyal politika uygulamaları ve sosyal demokrat partilerin etkinliği refah devleti anlayışından vazgeçilmesiyle beraber etkisini yitirmeye başlamıştır. Neo-liberal ekonomik anlayışın siyasal yönünü oluşturan yeni sağ ise yükselmektedir. Bu nedenle de kitlelerin siyasal

³⁷ Artık ürün; toplumun kendisini meydana getiren ve üretim faaliyetini yürüten bireylerin en zorunlu üretim ihtiyaçlarını aşacak üretim seviyesindeki üretim sonucu elde edilen üründür. Artık ürünün elde edilebilmesi için ise emeğin verimliliğinin yükselmesi gerekmektedir. Toplumsal fazlanın ya da artık ürünün kime ait olacağı ise üretim ilişkileri çerçevesinde şekillenir. Kapitalist toplumda, işverenlerin üretim ve tüketim ihtiyaçları ile işçilerin tüketim ihtiyaçları üretilen malların satış hasılatıyla karşılanmaktadır. Bu çerçevede işçi, hem kendi tüketim ihtiyaçlarını hem de işverenin ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Bu çerçevede işçinin tüketim ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra ürettiği mal ve hizmetler "artık değeri" oluşturmaktadır. (Mehmet Selik, *Marxist Değer Teorisi*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982, s.40-41.)

³⁸ Taner Timur, *Küreselleşme ve ...*, s.76.

³⁹ Gencay Şaylan, *Değişim Küreselleşme ...*, s.130-131.

tercihi ekonomik anlamda liberalizmi savunan, siyasal anlamda da muhafazakar değerlere sahip partilere yönelmiştir. Nitekim 1980 sonrasında ANAP'ın iktidar olması Türkiye'nin de aynı süreci yaşadığını göstermektedir.

2.2. Yükselen Siyasal Düşünceler

Uluslararası konjonktür, ulus devletlerin ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel eğilimlerini ve kararlarını belirlemektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler bu süreçten daha belirgin bir şekilde etkilenmektedir. Çünkü uluslararası kararlar ve yükselen değerler gelişmiş ülkeler tarafından belirlenmekte ve yönlendirilmektedir. Bu bağlamda Türkiye de uluslararası ekonomik ve siyasal kararlardan etkilenmekte ve politik tercihlerini dünyayla bütünleşmek adına uluslararası siyasete göre biçimlendirmektedir.

1980'li yıllarda uluslararası siyasal sistemde yaşanan değişimler hem yeni birliklerin, bölgesel örgütlerin kurulmasını hem de ulus devletlerin “yeni değerlerini” oluşturmuştur. Tarihsel süreç göz önüne alındığında siyasal alandaki değişimin 1970'li yıllardaki ekonomik konjonktürün ürünü olduğu savunulabilir.

Devletin ne olduğu ve ne olması gerektiği soruları tekrar gündeme gelmiş, birey-devlet; toplum-devlet ilişkileri tekrar yorumlanmaya başlamıştır. Bu dönem devletin yeniden yapılandırılmasının gündemde olduğu bir dönemdir. Bu süreçte yeniden yapılanma, özellikle küreselleşme dalgasıyla gelişmekte olan ülkelerde yapısal değişimler öngören reçetelerle sağlanmaya çalışılmıştır.

Neo-liberal yaklaşımlar ve Yeni Sağ İdeoloji 1980'li yıllarda devletin değişme rotasını belirlemiştir. Devlet düşüncesinde yaşanan değişim hem birey hem de toplum düşüncesinin yeniden yorumlanmasına neden olmuştur. Devletin küçültülmesi savunulurken, bireyin de girişimci yönü ortaya çıkarılmıştır. Bürokrasinin hantallığı, devletteki aşırı büyüme bu dönemde şikayet konularından olmuştur.

Yeni Sağ İdeoloji'nin refah devletine karşı belli başlı eleştirileri şu şekildedir; devletin ekonomik yaşama doğrudan katılmasının kamusal tekellere neden olduğu, bireysel girişimi sınırlandırdığı ve özel girişimler açısından da haksız rekabete yol açtığı; kamunun niteliği

gereği verimsiz ve pahalı olduğu, kaynak israfı yarattığı; devletin sosyal harcamalarla haksız gelir transferine neden olduğudur.⁴⁰

Refah devletine getirilen bu eleştiriler kapitalizmin yarattığı krizin faturasının devlete çıkarılmasının sonucudur. Arz yönlü iktisadi sisteme işlerlik kazandırma amacının gerçekleşmesi için devletin müdahale alanının daraltılması ve piyasaya alan açılması gerekmektedir. Bu nedenle de devletin işlevlerinde değişim gerekmektedir. Devlet ekonomik alanda düzenleyici olmalı, üretime doğrudan katılmamalı ve gereksiz kamu harcamalarından kaçınmalıdır. Ancak savunulan bu düşüncede birey ve piyasa egemenliği ve özgürlüğü altında eşitlik düşüncesi yer almamaktadır. Sosyal amaçlı kamu harcamaları ise yük olarak görülmektedir.

Güler, yeniden yapılandırma konusunda; devletin işlevlerindeki değişimin yanı sıra devlet mekanizması içinde siyaset-bürokrasi dengesinin, bürokratik aygıtın örgütlenme ve çalışma ilkelerinin de değişime zorlandığını ve idari reform çerçevesinde hantal, kaynakları yutan, beceriksiz devletin eleştirilerek; yeni devleti demokratikleşme, ulus ötesi kalkınma, sanal bürokrasi yaklaşımları üzerinden açıklandığına değinmektedir.⁴¹

Neo-liberal görüşün devlet algısı, devletin klasik liberalizmde olduğu gibi “gece bekçisi” rolüne dönmesi, toplumu kendi dinamiklerine bırakmasıdır ve devletin görevi de üretimin genel koşullarını sağlamak, anayasanın uygulanmasını gözetmek ve toplumdaki örgütlü grupların baskısından sıyrılarak gerçek kamu çıkarlarına hizmet etmektir.⁴²

Liberalizmin savunduğu küçülen devlet anlayışı neo-liberal devlet anlayışında da devam etmektedir. Devleti hantal olarak gören ve bürokrasinin devleti daha da hantallaştırdığını savunan neo-liberalizm, yapılan kamu harcamalarının oldukça sınırlı olmasını savunmaktadır. Çünkü kamu harcamalarının artması, devletin birey üzerindeki baskısını artırmaktadır. Bu yüzden neo-liberal ekonomi politikaları özelleştirmeler sayesinde kamunun daraltılmasını, devletin yetkilerinin sınırlandırılarak küçültülmesini savunmaktadır. Devletin yetki alanı daraldıkça birey üzerindeki baskının da azalacağına inanılmaktadır.

⁴⁰ Demokaan Demirel, “Küresel Eksende Devletin Yeni Kimliği: Etkin Devlet”, *Sayıştay Dergisi*, S:60, Ocak-Mart 2006.

⁴¹ Birgül Ayman Güler, *Yeni Sağ Ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarılama Politikaları 1980-1995*, İmge Yay., Ankara, 2005, s.28-29.

⁴² Hüsamettin İnaç; Muhittin Demiray, “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:8, S:11, 2004, s.167.

Devlet düşüncesindeki değişim nedenleri ve yeni devlet düşüncesini belirleyen temel dinamikler küreselleşme eğilimi ile yükselen yeni değerlerdir. Bu bağlamda hem devlet, hem toplum hem de bireyin konumları değişmektedir. Küreselleşme süreci çok yönlü bir süreç olduğu için, etkileri hem dünyada hem de ülkemizde gözlemlemek mümkündür. Bu bağlamda küreselleşme ve liberalleşme eğilimlerinin devlet algımız üzerindeki etkilerine değinmek faydalı olacaktır.

Saran, devlet düşüncesindeki değişim nedenlerini ve yeni devlet algısını şu şekilde ifade etmektedir; demokrasi ve insan hakları konularındaki değişimle hukuka bağlı, demokratik devletin; yerelleşme eğilimi ile adem-i merkeziyetçi ve özerk devletin; sivil hayatın canlanması ile yönetim ortamının oluşmasının katılımcı devletin; vatandaş denetimi ve bilgi edinme sayesinde şeffaf devletin; bilgi, beceri ve uzmanlığın önem kazanması ile meritokratik devletin; etkililik ve verimlilik bağlamında sınırlı devletin; düzenleyici ve gözetleyici rol üstlenmesinden dolayı hakem devletin oluştuğuna değinmektedir.⁴³

Saran'ın açıklamaları sadece 1980'li yılları değil 2000'li yılları da kapsamaktadır. Çünkü devletin yeniden yapılandırılması süreci, yerelleşme, yönetim, özerkleşme tartışmaları ve çalışmaları ülkemizde devam etmektedir. Devletin sınırlı, düzenleyici ve hakemlik rolünü üstlenmesi devletin küçültülmesi anlayışının bir ürünüdür. Aynı zamanda merkeziyetçiliğin yerine adem-i merkeziyetçiliğin ön plana çıkarılması ve yerelleşme çabaları da küreselleşme süreci ile etkisini artıran ve ülkemizde de çalışmalar başlatılan alanlardan olmuştur. Küreselleşme ve neo-liberal yaklaşımla daha çok yankı bulan konulardan birisi de bireye yapılan vurgudur. Bireyin ve sivil toplumun gelişmesi ve anayasal sınırlar içerisinde devletin ve bireylerin hareket alanının belirlenmesi de demokratikleşme süreci ile açıklanmaktadır.

Kazgan ise 1980'li yıllarda yaşanan dönüşümü ulus devletin gücünün aşındırılması boyutuyla ele almaktadır. Kazgan'a göre; ulus devletin aşılmasının iki boyutu bulunmaktadır bunlardan birincisi; ulus-devletin ekonomi düzleminde yetkilerini Dünya Bankası, IMF, OECD, GATT (1994'ten itibaren DTÖ) gibi örgütlere devretmesi, ikinci boyutu ise; yerel yönetimlerin giderek güçlendirilerek merkezi devlet olanaklarının, yetkilerinin ve sorumluluklarının alt birimlere devredilmesi yoluyla ulus-devletin ara örgüte dönüştürülmesidir. Kazgan, küresel boyuttaki bu yeniden yapılandırmanın amacının

⁴³ Ulvi Saran, *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Kalite Odaklı Bir Yaklaşım*, Atlas Yay., Ankara, 2004, s.28-29.

mal, hizmet ve her biçimiyle sermaye için dünya pazarının serbestleşme yoluyla kurulurken yerel yönetimlerin doğrudan küresel pazarlarla ilişki kurarak ulusal pazar, sermaye ve emeğe ilişkin görev ve yetkilerin ulus devlet açısından en aza indirilmesine neden olduğuna değinmektedir.⁴⁴

Ekonomik ve siyasal alandaki değişimin küresel güçler lehine bir değişimi ifade ettiğini belirten bu yaklaşım ulus devletin hem siyasal hem de ekonomik alanda güç kaybettiğini açıklamaktadır. Ulus-devletin ekonomik alanda yapılan anlaşmalar ve bölgesel ortaklıklar neticesinde sınırlandırılması ve küresel sermayenin ulus devleti aşarak yerel güçlerle geliştireceği ilişkilerde yerel güçlerin küresel sermaye ile rekabet edebilecek gücü olmamasından dolayı eşitsiz bir güç ve rekabet ortamı oluşacaktır. Bu süreçte güç kaybına uğrayan ulus-devlet de etkisizleşmiş olacaktır. Dolayısıyla ekonomik bütünleşme ve küresel ortaklıklarda kazanan taraf küresel sermayedir.

Keyman da küreselleşmenin ulus devleti aşan eğiliminin ulus devletin modernite içindeki ayrıcalıklı konumunu krize soktuğunu ayrıca küreselleşmenin küçülen dünyayı yaratırken aynı zamanda parçalanmış dünyayı da yarattığını ve evrenselleşmeyle tikellik, kimlikle fark, modern benlikle ötekilik gibi karşıtlıkların küreselleşmenin parçalayıcı niteliğinin kurucu unsurlarını oluşturduğunu belirtmektedir.⁴⁵

Küreselleşme sürecinin belirlediği devlet-toplum-birey ilişkilerinde ekonomik alanda sınırlandırılan devlet düşüncesinin de etkisiyle, merkezin bireye yönelmesi sonucunda alt kimliklerin güçlenmesi durumu söz konusu olmuştur. Toplumsal gruplar yerel ve etnik olarak daha küçük gruplara ayrılarak toplumsal alanda kendilerini ifade etmeye başlamıştır. Alt kimlikler önem kazanırken, bireyler birden fazla grubun üyesi olabilmektedir. Demokratikleşme, çağdaşlaşma söylemleri de ulus devletin bu anlamda parçalı bir görünüme sahip olmasına neden olmuştur.

Küresel politikaların Batı merkezli olduğuna önceki bölümlerde değinmiştik. Gelişmişlik ve kalkınmışlık temelli bu merkez tanımlaması, çevre ülkeler üzerinde belirleyicidir. Sadece ekonomi politikaları değil, ideoloji, siyaset hatta kültür politikaları üzerinde de belirleyicidir. Modern değerler olarak ileri sürülen politikalar çevre ülkelerin yapılandırılmasında önemli etkiye sahiptir. Ulus devletlerin konumu ve alt kimliklerin

⁴⁴ Gülten Kazgan, *Küreselleşme Ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2000, s.34.

⁴⁵ Fuat Keyman, *Türkiye Ve Radikal Demokrasi*, Bağlam Yay., İstanbul, 1999, s.17-18.

oluşturulması sürecinde de küreselleşme sayesinde etkilerini hissettirmektedirler. Bu noktada Keyman, modernitenin global hegemonyasını, modern benliğin ayrıcalıklı kimlik konumuna, diğer kimliklerin de “öteki” konumuna getirilmesiyle kapitalizmin sadece dünyaya yayılmasını değil “ötekileştirme” sürecini içerdiğini belirtmektedir.⁴⁶

Küreselleşme sürecinin de etkisiyle biçimlendirilen devlet anlayışı ve birey anlayışı açıklamalarda da değinildiği üzere küçük, etkin ve düzenleyici özellikleri ile tanımlanmaktadır. Siyasal alanda yükselen ise Yeni Sağ ideolojinin değerleri olmaktadır. Yeni devlet algısının oluşmasında küresel güçlerin, değişen ekonomik görüntünün önemi yadsınamaz. Yeni değerlerin oluşması da kuşkusuz eski olanın işlevsizleştiğine yapılan atıflarla mümkün olmaktadır. Yeni olana yüklenen değerler, çağa uygunluk, dünya gerçekleri olarak sunulurken eskiye ilişkin düşüncelerin değişmesindeki ideolojik söylemi Yılmaz şu şekilde ifade etmektedir;

Yılmaz’a göre Yeni Sağ İdeoloji, devleti; toplumdan ve sınıfsal yapıdan ayrı olarak gören, kendini topluma dayatan ve giderek baskıcı hale gelen toplumun üzerinde asalak bir yapı olarak değerlendirmektedir.⁴⁷

Küreselleşme sürecinde yükselen uluslararası siyasal düşüncelerde ekonomik temelli yeni varsayımların payı kuşkusuz çok büyüktür. Ancak küreselleşme, çok yönlü ve etki alanı geniş olan bir gerçeklik olduğu için sadece ekonomik gerekçelerle açıklamak yeterli değildir. Küreselleşme, hem insana hem topluma hem de kültüre yönelik politikaları ve değişim süreçlerini içinde barındırmaktadır. Bu noktada küreselleşme sürecinin ideolojik alt yapısına temel oluşturan neo-liberal yaklaşımların temel tezine de değinmek faydalı olacaktır. Küreselleşme sürecinin ideolojik alt yapısını oluşturan ve devletleri alternatifi olmadığı yönünde etkileyen önemli bir katkı Fukuyama tarafından ileri sürülmüştür. Evrensel değerlerin ve evrensel sistemlerin varlığına işaret eden Tarihin Sonu Tezi küreselleşme süreci ile neo-liberal ideolojinin yerleşmesine katkı sağlamıştır.

Fukuyama’ya göre; 2000’li yıllara gelirken, otoriter rejimlerin yönetimde ve ekonomide yaşadıkları çifte kriz nedeniyle evrensellik iddiasına sahip tek politik model kalmıştır, o da liberalizmdir. Monarşi, aristokrasi, teokrasi ile yüzyılımızın faşist ve sosyalist yönetimlerine kadar insanlık tarihinde var olmuş bir çok yönetim biçimi içinde ayakta

⁴⁶ Fuat Keyman, *Türkiye ve ...*, s.31.

⁴⁷ Ahmet Yılmaz, “Neo-Liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Devlet Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım,” *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2005, C:XX, S:1, s.109.

kalmayı başaran ideolojinin liberalizm olduğunu belirten Fukuyama; dünyanın büyük bir bölümünün liberal demokrasilerle yönetildiğini vurgulamakta ve liberal demokrasiye alternatif oluşturabilecek, evrensel geçerlilik iddiası taşıyan ve meşruiyet ilkesinin geçerli olduğu başka bir ideolojinin olmadığını savunmaktadır.⁴⁸

Fukuyama'nın Tarihın Sonu Tezi'nin Batı modernitesinin evrensel kod kabul edilerek global hegemonyasını güçlendirdiğini belirten Keyman, bu sürecin ulusal ve yerel politikaların küreselleşmeye endeksli olduğunu, ulus devletlerin de ya liberal demokrasi ve serbest pazar piyasasına yönelip global toplumun üyeleri olacakları ya da sistemin dışında kalacakları şeklinde bir ontolojik tercih yapılmaya zorlandığını belirtmektedir.⁴⁹

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından soğuk savaşın galibi belli olmuştur. Soğuk savaş dönemi ülkelerin güç savaşı olmasının yanında aynı zamanda ideoloji savaşıdır. Dolayısıyla bu süreç sosyalist sistemin alternatifini oluşturan kapitalizmin ve liberalizmin zaferi olarak da yorumlanabilir. Liberal ideolojinin dünyanın tek seçeneğini oluşturduğunu söyleyen Tarihın Sonu Tezi de bu dönemin siyasal alt yapısını hazırladığı savunulabilir.

Ost, 1990'larla beraber Yeni Avrupa'nın oluştuğunu değinerek Doğu ve Batı Avrupa ülkelerinin hepsinin demokrasiyi savunduğunu ancak demokrasinin ne olduğu konusunda uzlaşamadıklarını belirtmektedir. Yazara göre, geçmiş deneyimler herkesi mutsuz etmiştir. Bu nedenle de komünist sistemin tekeli ekonomik yapısının değiştirilmesi tüm sıkıntıların giderilmesi olarak görülmüştür.⁵⁰

Küreselleşme sürecinde Kamu Yönetimi alanının yeniden düzenlenmesi konusunda ön plana çıkan uluslararası kuruluşlar yeni yönetim anlayışının oluşturulmasında etkili olmuşlardır. IMF, OECD, Dünya Bankası gibi kurumlar özellikle Yeni Kamu Yönetimi anlayışının oluşturulması konusunda çaba harcamaktadırlar.

Kutlu'ya göre OECD'nin YKY anlayışını ülkelere pazarlamaya çalıştığını ve bu kurumun birimi olarak faaliyet gören PUMA'nın (Public Management Office) her yıl hazırlamış olduğu raporlarla ülkelerin yönetim performanslarını değerlendirdiği; yine

⁴⁸ Francis Fukuyama, *Tarihın Sonu Ve Son İnsan*, (Çev. Zülfü Dicleli), Simavi Yay., s.68-75.

⁴⁹ Fuat Keyman, *Türkiye ve*, s.20

⁵⁰ David Ost, "Eastern and Central Europe in Transition", *European Politics In Transition*, (Mark Kesselman, Joel Krieger), D.C. Heath and Company Lexington, Massachusetts, Toronto, 1992, s.715.

Dünya Bankası'nın Yapısal Uyarlama Kredileri ile kamu yönetiminde küreselleşme eğilimini desteklediklerini belirtmektedir.⁵¹

Uluslararası politikanın önemli aktörlerinden olan bu kuruluşlar, gelişmekte olan ülkelerin küresel ekonomiye entegrasyonunda politik süreçlerin aşılması yönünde politikalar ihraç etmektedirler. Dünya siyasetinde belirleyici güçlerin ihraç ettiği bu politikalar, gelişmiş ülkelerin yönetim anlayışlarını ve yönetim biçimini hayata geçirmek konusunda gelişmekte olan ülkeleri zorlamaktadır. Bu zorlama kredilerle, ikili anlaşmalarla ve bölgesel ortaklıklarla kendini göstermektedir.

Yılmaz, neo-liberal yönetimin etkisini artırdıkça, ulus devletin toplumu bir arada tutan işlevinin yitirmeye başladığını, yoksullaşma ve marjinalleşme karşısında alt kimliklerin baskın hale geldiğini bunun sonucunda da iç karışıklıkların çıktığını ve iletişim teknolojisi ile dozunun arttığını ancak uluslar arası sermayenin büroları konumuna gelen devletin, bu konuda yeterince etkili olamadığını belirtmiştir.⁵²

Neo-liberalizm, toplumsal yaşam alanlarını piyasa modeline göre yeniden düzenlenmesinin neo-liberal yönetimin temel amacı olduğunu belirten Özkazanç; neo-liberal birey hakkında da bireyin girişimci, tüketici ve müşteri olma özelliğinin yanında kamusalılık-yurttaşlık bağlarının yerine mikro ağların ve cemaat bağlarının bu yeniden düzenlemeyle hayat bulduğunu belirtmiştir.⁵³

Neo-liberalizm her ideoloji gibi kendi insanını yaratmak amacı taşımaktadır. Çünkü ekonomik değerler ancak onu destekleyen siyasal değerlerle uyum sağladığı sürece başarıya ulaşabilir ve toplumsal kabul görebilir. Piyasanın egemen olduğu neo-liberal anlayışta bireylerin girişimci yönünün ağır basması bu noktada anlam kazanmaktadır. Girişimciğin riskleri ve sorumlulukları da beraberinde getirdiği, rasyonalizmin etkin olduğu birey anlayışı neo-liberalizmin birey tanımı açısından olması gerekeni yansıtmaktadır. Mikro ağlar ve cemaat kültürü konusunda ise, birey olmanın toplum olmanın önüne geçtiği bu ideolojide küçük çıkar grupları bireyselliği daha az zedelediği için ön plana çıkmaktadır.

⁵¹ Önder Kutlu, “ Kamu Yönetiminde Küreselleşme”, (Der. M. Akif Çukurçayır), *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003, s.176.

⁵² Hüsamettin İnaç; Muhittin Demiray, “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:8, S:11, 2004, s.169.

⁵³ Alev Özkazanç, “Türkiye'nin Neo-liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırma Merkezi Tartışma Metinleri*, Haziran 2005, No.85.

Muhafazakarlığın yeni sağ ideolojinin siyasal yönünü oluşturduğunu belirten Topal, muhafazakar anlayıştaki güçlü devlet olgusunun, sendikal hareketler ve emekçi kesimlerden gelen talepler karşısında kararlı ve iktisadi alandaki müdahaleleri için sınıf niteliği olmayan bir devlet olması fikrinin ürünü olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Çünkü Topal’a göre, güçlü devlet olgusu ideolojinin uygulanması açısından önem taşımaktadır. Nitekim 1980 Darbesi’nin ardından Türkiye’de yeşertilmeye başlanan Türk-İslam Sentezi tezi bu durumu kanıtlamaktadır.

Neo-liberal siyasal düşüncenin uluslararası siyasetteki yerine değindikten sonra, Türkiye’de yansımalarına değinmek faydalı olacaktır. Önceki açıklamalarda da değinildiği üzere Türkiye, neo-liberal eğilimleri ve neo-liberal siyaseti öncelikle ekonomide tekrar yaşanan liberalleşme dönemiyle yaşamaya başlamıştır. Ekonomik yönünü Özal Liberalizmi’nin oluşturduğu dönüşüm, Özal’ın partisi Anavatan’ın 1983’ten itibaren iktidar olmasıyla daha da belirginleşmiştir. Ekonomik değerlerin yanında bu sistem ideolojik olarak da desteklenmiştir. Gerek 1980 Darbesiyle ve 3 yıl boyunca yönetimi elinde tutan MGK gerekse, Yeni Sağ İdeoloji’yi benimseyen ANAP bu dönüşümün gerçekleşmesinde ciddi bir paya sahiptir.

Türkiye’nin de kendine has neo-liberal dönüşümü yaşadığını belirten Özkazanç, bu konuda şunları dile getirmiştir:⁵⁵

“Türkiye’ye has neo-liberalizm tarzı, 1960 sonrasında kendi kaderine el koymak için harekete geçen Türkiye toplumunun kolektif iradesi nezninde aslında demokratik modernliğin değerlerine karşı topyekûn bir savaş açan bir otoriter zihniyet ile yapısal uyumu gözetken piyasacı mantığın sentezi üzerinden şekillendi. 80 sonrasında otoriter devletçi egemenlik terimleri ile piyasacı terimler giderek daha fazla birbirine referansla anlam kazanan yeni bir sentez oluşturdular. Toplumsallık, kamusalılık, demokrasi ve yurttaşlık gibi kavramların işaret ettiği tüm değer ve kurumlar, otoriter piyasa modelinin önünde pürüz olarak görülüp temizlenmeye girişildi.”

Bu ifadede anlatılan tezatlık, bireye ve demokrasiye vurgu yapan, temel değerleri arasına katan liberalizmin darbenin ardından bu özelliğini yitirmesi konusudur. Çünkü 1980 Darbesi sonrasında ekonomik anlamda ne devlet küçülmüştür ne de siyasal anlamda sivilleşme sağlanabilmiştir. Aksine devlet otoritesi artmış, merkeziyetçi eğilim

⁵⁴ Aylin Topal, “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ”, *Praksis*, Sayı:7, 2002, s.63-84.

⁵⁵ Alev Özkazanç, “Türkiye’nin Neo-liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırma Merkezi Tartışma Metinleri*, Haziran 2005, No.85.

desteklenmiştir. Sivil toplumun ve sivil siyasetin gelişmesi hem hukuki olarak hem de fiili olarak engellenmiştir. 1960 Darbesi de siyasal olarak liberal değerler üzerinde şekillenirken dönemin ekonomik koşulları önce devletçi politikalar sonra karma ekonomik programlar ile tutarlılık yaşamasını engellemiştir. Darbelerle yeniden şekillenen ekonomik, siyasal ve toplumsal yaşamda her darbe kendi insanını yaratmaya çalışmıştır. Bu bağlamda 1960 bireylere özgürlük sağlarken 1980 özgürlüklerin daraltılmasına neden olmuştur. İşte bu yönleri neo-liberalizmin Türkiye’de “kendine has” olmasına neden olmuştur.

Sarıbay ise ANAP’ın “homo economicus”un öncülüğünde politik ve kültürel düzeydeki pragmatik değerlere geçildiğini bunun sonucunda da politik alanda dava adamlarının yerini iş bitirici politikacıların aldığını belirtmiştir.⁵⁶

Liberal ekonomiyi savunan ve Türkiye’nin liberalleşmesi yönünde çaba harcayan Özal, sadece devlet bazında değil aynı zamanda bireylerin de değişmesini savunmaktadır. Bireylerin rasyonel karar alması ve girişimci olması arzu edilmektedir. Bu düşünce ise bireylerin ekonomik varlıklar olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Özal Dönemini Türkiye’nin modernleşmesi perspektifinden yorumlayan Sarıbay, Özal’ın modernite anlayışının bireylere yapışıp kalan kimlikle özdeşleşmeyi reddedici olduğunu yani ne ileriye ne geriye hedef gösterdiğini yalnızca hareket etmeyi önemseydiğini belirtmektedir. Bu durumu olmadığımız ama olabileceğimiz bir hedefi gösterdiği için kimlikleri önemseydiği noktasının da altını çizmektedir. Ben merkezci politik anlayışın da bu çerçevede geliştiğini belirten Sarıbay; diğer toplumlardan özel muamele görme beklentisinin geliştiğini ancak beklenen olmayınca kırgınlık hatta kızgınlık durumunun oluştuğunu bunun sonucunda da amoral değerlerin güçlendiğini “köşe dönücülük” olarak tezahür eden hedonistik tüketim arzusunun kim olduğumuzun ölçütü sayıldığını belirtmiştir.⁵⁷

Turgut Özal, küreselleşme sürecini fark eden ve Türkiye’nin bu sürece uygun olarak konumlanması gerektiğini düşünen bir politikacıdır. Bu bağlamda Türkiye’nin de bir dünya devleti olmasını istemektedir ve bu yüzden yeniden yapılanmayı desteklemektedir. Türkiye’nin bir dünya devleti olması düşüncesi hedeflenen ve topluma empoze edilen bir düşüncedir. Bu durumun toplumda ben merkezçiliğe neden olduğunu belirten yazar,

⁵⁶ Ali Yaşar Sarıbay, *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*, Alfa Yay., Bursa, 2000, s.68-69.

⁵⁷ Ali Yaşar Sarıbay, “Postmodern Kapitalizm Olarak Globalizm Ve 1980’ler Türk Modernitesi”, (Der. Fuat Keyman), *Liberalizm, Devlet Hegemonya*, Everest Yay., İstanbul, 2002, s.310-311.

aslında toplumda şişirilen egolara işaret etmektedir. Bu yüzden de amoral değerlere sahip, yozlaşmış bireylerle karşılaştığımızı belirtmektedir.

1980 sonrasında Türkiye’de devlet yapısının yozlaştığını belirten Özkazanç, siyasal iktidarın meşruiyet sorununu; belli toplumsal güçlerle informal mekanizmalar ve şebeke siyaseti yoluyla mikro ölçekte pragmatik destek sağlayarak ve makro ölçekte bütüncül söylemlerle birlik kurmaya ve ideolojik-politik destek sağlamaya yönelerek aşmaya çalıştığını belirtmiştir. Bu durumda da toplumun çeteleşmesi, cemaatleşmesi ve tarikatlaşması sonucunda sivil toplumun zedelendiğinin aynı zamanda toplumun artık eşit hak ve özgürlüklere bağlı bir siyasi toplum olmadığını belirtmiştir.⁵⁸

Dönemin önemli bir özelliğine değinen yazar, kısa yoldan, bürokrasiden sıyrılarak hızlı karar verme amacıyla atılan adımların ve gerçekleşen uygulamaların pragmatizmden kaynaklı olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu durum hem politik hem de toplumsal yozlaşmayı beraberinde getirmiştir. Sarıbay’ın da ifade ettiği gibi iş bitirici politikacıların ortaya çıkması, ideolojik gerekçelerin yerini gündelik çıkarların ve yararların aldığını göstermektedir.

Değinen konular haricinde Türkiye’nin yeniden yapılandırılması konusunda devlet örgütündeki en önemli politikalardan birisi de Kamu Yönetimi alanındaki düzenlemeler olmuştur. Bu süreci hazırlayan en önemli etken ise küresel siyasettir.

Başbakanlık tarafından yayınlanan Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma konulu kanun tasarısında yeniden yapılandırma gereğine ve yeniden yapılandırmanın getirdiği yeniliklere değinilmiştir. Bu tasarıda genel olarak, devletin özel sektörün dinamizmine ve yönetim tekniklerine göre işleyebilmesinin kamu yönetiminde verimlilik sağlayacağına değinilerek; toplumsal taleplere duyarlı, katılımcılığa önem veren, şeffaf, küçük ama etkin kamu yönetimi anlayışının talep edildiğine değinilmektedir. Ayrıca küreselleşme sürecinin halkın beklentilerini artırdığını ve devleti değişime zorlayarak özelleştirme, sivilleşme ve yerelleşme eğilimlerini güçlendirdiği belirtilmektedir.⁵⁹

Devletin yeniden yapılandırılması konusundaki temel görüş bu değişimin talep edilmesi şeklinde açıklanmaktadır. Bölgesel ortaklıkların, küreselleşmenin ve 21.yüzyılda gelişen

⁵⁸ Alev Özkazanç, “Türkiye’nin Neo-liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırma Merkezi Tartışma Metinleri*, Haziran 2005, No.85.

⁵⁹ “Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma I Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim”, *Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı*, T.C. Başbakanlık, Ankara, Ekim 2003, s.24-27.

fikirlerin devlette yeniden yapılanmayı zorunlu kıldığı belirtilmektedir. Bu görüşe göre 21.yüzyıl kamu yönetimi vizyonu yine Başbakanlık tarafından belirtilmiştir.

Piyasaya saygılı ve mümkün olduğunca piyasa araçlarını kullanan, hukuk güvencesi altında sivil topluma ve bireylere geniş yetki tanıyan, yerel ve yerinden yönetimleri ön plana çıkaran, performansa ve kaliteye dayanan, mevzuatta kısa ve sadelikten yana olan, bilgi teknolojilerini yönetimin tüm süreçlerine yayan, katılımı güçlendiren gibi özellikleri taşıyan yeni kamu yönetimi anlayışının temel değerleri olarak belirlenmiştir.⁶⁰

Tasarıda da belirtildiği üzere devletin yeniden yapılandırılması sürecinde uluslararası siyasette egemen olan neo-liberal yaklaşımın izlerini bulmaktayız. Liberalleşme eğilimi ve kamunun özel sektör benzeri yapılandırılma ihtiyacı bugün hala tartışılan konulardan biridir. Katılımcılık, bürokratik engellerin aşılması ve sivil toplumun ön plana çıkarılması düşüncesi kuşkusuz demokrasinin gelişimi olarak yorumlanabilir. Ancak küreselleşme sürecinin özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından belirleyici olduğu 2000'li yıllarda devletin yeniden yapılandırılma sürecinin uluslararası sermaye kuruluşları tarafından belirlenmeye devam ettiği yönündeki iddiaların da göz önünde tutulması gerekmektedir.

Sonuç olarak; Türk siyasal kültürü değerlendirildiği zaman; ilk bölümde değinilen Türk siyasal kültüründe, bireylerin genel olarak geleneksel yapıyı yansıtmamasından dolayı yöresel kültür tipine uygun görünse de tam olarak yöresel kültür tipini yansıtmamaktadır. Türk siyasal hayatındaki yöneten-yönetilen ilişkisinde tarihsel mirasımız çerçevesinde siyasal alanda birey özne olamamıştır. Siyasal olana dair korku, saygı ve yardım bekleme tutumu var olmuştur. Genel olarak devletin bekası ve devamlılığı için çalışmış, devletin çıkarları boyutunda bireysel çıkarlar önemini yitirmiştir. Ancak ülkemizin heterojen yapısı, kentleşme durumu, eğitim ve gelir seviyesindeki farklılıklar üç siyasal kültür tipinin de bulunduğu toplumu yansıtmaktadır. Örneğin doğu illerinde feodalizmin varlığı ve aşiret yapısı siyasal karar verme sürecinde bir köyün hepsinin aynı partiye veya yönetici adayına oy vermeleri ile sonuçlanırken; batı illerinde karar verme sürecinde bireysel tercihler, toplumsal beklentiler ve kısmen ideolojik tercihler önem kazanmaktadır. Bu durum ise bölgesel farklılıklar bazında hem yöresel hem katılımcı siyasal kültür tipinin görülmesine sebep olmaktadır.

⁶⁰ “Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma 1 Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim”, *Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı*, T.C. Başbakanlık, Ankara, Ekim 2003, s.24-27.

Eğitim seviyesinin yükselmesi, kentleşme, bireyleşme, belli bir gelir seviyesine ulaşma durumunun gerçekleşmesi ile siyasal kültürümüzdeki devlet egemen yapı da değişmeye başlamıştır. Bireyler toplumsal ve siyasal alanda söz sahibi olmaya ve sivil toplum kavramını oturtmaya çalıştıkça siyasal kültürümüzdeki devletin, sivil hayatı baştan sona düzenleyebilme hakkı sorgulanmaya başlamıştır. Sivil toplumun gelişmesi, ekonomik ve siyasal anlamda yaşanan değişimler ülkemizdeki siyasal insan tipinin de değişmesine yol açmıştır. Ancak toplumda farklı sınıfların, farklı katmanların, farklı ekonomik ve siyasal anlayışların var olması ülkemizin tek siyasal kültür tipini yansıttığı düşüncesiyle uyuşmamaktadır. Bunlara ek olarak toplumdaki cinsiyet ayrımcılığı da siyasal kültürümüzde incelenmesi ve sorgulanması gereken bir konuyu oluşturmaktadır. Kadının siyasal hayata girme hakkı cumhuriyet rejimi ile verilen bir hak olmasına rağmen aileler bazında erkek egemen aklın ülke genelinde hakim olması nedeniyle kadının siyasal hayata katılması veya siyasal tercihlerini dile getirmesi pek de mümkün gibi görünmemektedir.

Türk Siyasal Kültürünü belirleyen diğer bir konu da ülkede radikal kararların alındığı dönemler ve askeri müdahale dönemleri olmuştur. Bu bağlamda 1960 Darbesi sosyal ve siyasal alanda toplumsal ve bireysel özgürlükleri pekiştirirken 1971 Muhtırası ve 1980 Darbesi sınırlandırmıştır. Bu dönemin öznel koşulları ve uluslararası yükselen değerler göz önünde bulundurulduğunda siyasal, kültürel ve ekonomik anlamda bir dönüşümün gerçekleşmeye başladığı gözlenmektedir. Liberalleşme eğilimi hem devletin yerinin sorgulanmasına neden olmuş hem merkez-çevre görüntüsünü değiştirmiş hem de toplumsal değişimlerin önünü açmıştır. 1983 yılında sivilleşme durumu söz konusu olsa da askeri yönetimin etkin konumu ve 1982 Anayasası'nın çizdiği alan sivilleşme sürecini hem geriletmiş hem de sınırlandırmıştır. Devlet ve kurumlara olan güven sarsılmaya başlamış, siyasal ve kültürel yozlaşma süreci hızlanmıştır. Bu yıllardan itibaren yeni dünya düzeni hem ekonomik hem de siyasal sistemde bir söylem halini almış ve bu düzene karşı çıkma durumu çağa uygun olmamakla suçlanmıştır. Türkiye'de dengeler sermayeye doğru kayarken ekonomik ve toplumsal bunalımlar tırmanmıştır. Dönemde yükselen ideoloji sağ ideoloji olmuştur. Muhafazakar değerlerle çepeçevre sarılan toplumda küreselleşme sürecinin de etkisiyle alt kimlikler kendilerini ifade etmeye başlamıştır.

1980'den itibaren ise ekonomi politikalarında uluslar arası örgütlerin etkinliği artmış ve Türkiye'nin imzaladığı ikili anlaşmalar ve yapısal uyum sürecini destekleyen adımlar atılmıştır. Türkiye kalkınmış ve çağdaşlaşmış Batılı bir ülke olmak amacından

vazgeçmemiştir. Ekonomik ve siyasal karar mekanizmalarını belirleyen uluslararası sermaye 2000'li yıllarda da etkisini sürdürmektedir. Bir yandan neo-liberal politikalar çerçevesinde şekillenen ekonomi diğer yandan Kamu Yönetimi alanında yükselen yeni değerler Türkiye'nin hala dönüşüm sürecinde olduğunu göstermektedir.

IV.BÖLÜM

1980 SONRASINDA DEVLET ALGISINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN GÖRÜNTÜLERİ

1980 Darbesi Türk siyasal hayatının yeniden şekillendirilmesi sürecinde etkili olan bir dönemdir. 1982 Anayasası'nın belirlediği sınırlar çerçevesinde Türkiye uluslararası alanda politik duruşunu oluşturmaya çalışmış ve Batı ile entegrasyon süreci yeni bir boyut kazanmıştır. Bu dönem, küreselleşme olgusuyla ve politik adımlarla anlam kazanırken, liberalleşme ve sivilleşme hareketleri de döneme yeni bir boyut kazandırmıştır. 1982 Anayasası'nın dar sınırları çerçevesinde sivil toplum kuruluşları ve genel olarak sivil alan demokratikleşme bağlamında gelişmeye çalışmıştır. Demokratikleşme vurgusu bir söylem haline gelmiş ve yaşanan toplumsal bunalımlar demokratikleşememe ile açıklanmaya başlamıştır. Alt kimliklerin toplumda ve siyasal alanda kendini var etme çabası zaman zaman şiddet içeren görüntülerle çoğu zaman da hukuk mücadelesi ile sürmüştür. Bu noktada devletin şikayet edilebilir konuma gelmesi ise uluslararası kurumlar ve uluslararası hukuka yapılan başvurularla kendini göstermiştir.

1. SİVİLLEŞME ÇABALARI VE DEVLET DÜŞÜNCESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Türk siyasal kültüründe devlet algısı önceki bölümlerde de değinildiği üzere devlet-birey, devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde bireyden ve toplumdan daha üstte konumlanmıştır. Gerek Osmanlı Devleti öncesinde gerekse Cumhuriyet Türkiye'sinde de devlet kutsal, korkulan, sonsuza kadar yaşaması için mücadele edilen, yaşanan sıkıntılarda sığınılan ve her türlü problemin çözümünde tek otorite olarak görülen bir gerçeklik olmuştur.

Muhafif görüşler, düşünce sistemleri, eylemler siyasal ve toplumsal alanda var olsa da devletin ontolojik yapısına ilişkin görüşler sorgulanmamıştır. Devlet siyasal ve toplumsal alanda belirleyiciliğini sürdürmüştür. Ancak ulus devletin yükselişini tarihsel süreçten bağımsız düşünemeyeceğimizin altını çizmekte fayda vardır.

1980'ler ve sonrasında devletin var olma sebebi sorgulanır olmuş ve bulunan gerekçeler toplumsal zeminde yer edinmeye başlamıştır. Bu süreci hazırlayan ekonomik ve siyasal

gerçekliğin; kapitalizmin yaşadığı kriz, yükselen neo-liberalizm ve küreselleşme olgusu ile ilişkisini önceki bölümde açıklamıştık. Bu çerçevede Türkiye’de de ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşümler yaşanmaktadır. Dönüşümlerin miladını 1980 yılı baz alarak incelememizin nedeni ise; ekonomik olarak 24 Ocak Kararları’nın 1980 yılına rastlaması; siyasal olarak ise 1980 Askeri Darbesi’nin gerçekleşmesidir. Bu yüzden 1980 yılı, Türk siyasal kültüründe devlet algısındaki değişimin boyutunun ve niteliklerinin açıklanması için kilit noktayı temsil etmektedir.

Devletin küçültülmesi ve piyasaya işlerlik kazandırılması düşüncesi liberal politikalarla devletin ekonomik hayattaki yerini belirlerken siyasal alanda neo-liberal politikaların ve küreselleşmenin etkisi de devletin siyasal ve toplumsal alandaki yerini belirlemektedir. Bunların haricinde uluslararası alanda Türkiye’nin konumlanması ve sivilleşme çabaları da devlet algısının değişmesinde etkili olmuştur. Devletten talep edilen istekler farklılaşırken bireyler ve toplumsal gruplar devletin yetkeciliğini eleştirmekte ve bu dönüşümün görüntüsünü değiştirmektedirler. Toplum devlet içindir düşüncesinden devlet toplum içindir düşüncesine doğru geçişin varlığından söz etmek yanlış olmayacaktır.

Politik aktörlerde, politik söylemde ve politik süreçte kendini var etme davranışlarındaki değişim Türk siyasal kültüründe de değişimleri beraberinde getirmiştir. İşte bu süreci daha net ortaya koyabilmek adına dönemin detaylandırılmasında fayda bulunmaktadır.

1.1. 1982 Anayasası’nın Çizdiği Sınırlarda Hareket Alanı

Devlet-topum ve devlet-birey ilişkilerinin hukuksal temelini anayasalar oluşturmaktadır. Anayasalar, hukuka dayalı devletlerin referanslarıdır. Aynı zamanda devlet ve birey arasında yapılan sözleşmedir. Anayasanın dayandığı değerler, düzenlediği kurallar devlet-vatandaş ilişkisini düzenlediği kadar devletin konumunu da belirlemektedir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti’nin devlet-birey ilişkilerini değerlendirebilmek için anayasa maddelerinin incelenmesi faydalı olacaktır. Devlet-sivil alan arasındaki mesafenin, güç ilişkisinin tespiti, sivilleşme, demokratikleşme çabalarının neresinde olduğumuzu öğrenebilmek açısından önem taşımaktadır. 1982 Anayasası’nın sivil iradenin oluşabilmesi ve etkili olabilmesi üzerindeki etkisi bu başlığın temel konusunu oluşturmaktadır. 1982 yılından 2010 yılına kadar gerçekleşen anayasa değişiklikleri de çalışmaya yansıtılacaktır.

1982 Anayasası'nın yetkeci ve devleti yücelten yapısı başlangıç metninden başlayarak genel olarak tüm anayasa maddelerine yansımıştır. Devlet-birey, devlet toplum ilişkilerinde devletin daha ağır basması bu metnin ilk cümlesinde yer alan anayasanın Yüce Türk Devleti'nin bölünmez bütünlüğünü belirlediği cümlesinden yola çıkılarak anlaşılmaktadır. Devleti niteleyen yücelik ifadesi ve devletin devamı, mutluluğu konularının anayasanın yapımında temel dayanak olması bir anlamda devlete yüklenen kutsallığı da ifade etmektedir.

Anayasanın başlangıç metninde yer alan ve gene tüm anayasa maddelerinde etkili olan bir konu da temel hak ve hürriyetlerin "...Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni.." ile sınırlandırılması ve temel hak ve hürriyetlerin kullanılmasında milli kültür, medeniyet, hukuk düzeninin, milli değerlerin çerçeve kabul edilerek sınırlandırılmasıdır. Temel hak ve özgürlükler içinde yer alan haklar doğal haklardır. Doğal hakların yani insanların doğumlarıyla beraber kazandıkları hakların milli kültür ve milli değerler içerisinde kullanılması bir zorunluluk değil, toplum halinde yaşamının doğal bir sonucudur. Dolayısıyla anayasada böyle bir ifade şekli sınırlılık ifadesi olarak anlaşılmalıdır.⁶¹

1982 Anayasası'nın İkinci Kısmı Temel Hak ve Ödevler başlığını içermekte ve bu kısmın İkinci Bölümü, kişi hak ve ödevlerini; Üçüncü Bölümü, sosyal ve ekonomik hak ve ödevleri; Dördüncü Bölümü de siyasi hak ve ödevleri konularındaki düzenlemeleri içermektedir. Dolayısıyla 1982 Anayasası'nın devlet-sivil irade kapsamında çizdiği hareket alanı da Anayasa'da belirtilen bölümler çerçevesinde gerçekleşmektedir. Anayasanın ilgili bölümleri devlet-toplum ve devlet-birey ilişkilerinin tespiti konusunda; kişi hak ve özgürlükleri, sendikal haklar, basın özgürlüğü gibi sivil alanın belirleyici konularını içermektedir. Bu bağlamda anayasada yer alan bazı maddelere değinmekte fayda vardır. Tüm maddelerin değerlendirilmesi söz konusu olamayacağı için ön plana çıkan ve toplumun demokratikliğini sorguladığı maddeler üzerine yoğunlaşılacaktır. Bu çerçevede yararlanılan temel kaynak da anayasanın kendisi olmuştur.

1982 Anayasası'nın 12. maddesine göre, "Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir", 13.maddesine göre, temel

⁶¹ Suna Kili; Şeref Gözübüyük, *Sened-i İttifak'tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006, s.292-293.

hak ve hürriyetler kanunla sınırlandırılabilir, 14. maddesine göre, kimse bu hakları devletin ülkesiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı, Cumhuriyet rejimini ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanamaz. 15. madde de; temel hak ve hürriyetlerin savaş, sıkıyönetim, olağanüstü hallerde uluslararası hukuk kuralları ihlal edilmeksizin kısmen veya tamamen durdurulabileceği belirtilmiştir. Savaş dönemlerinde yaşanan ölümler ve idam cezalarının infazı (İdam Cezası 7.05.2004 yılındaki değişiklikle Anayasa'dan kaldırılmıştır.) haricinde kişinin maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamayacağı belirtilmiştir.⁶²

İdam cezasının kaldırılması, devletin kişileri öldürme hakkından vazgeçmesi olarak değerlendirilirse, devlet-i ebed müddet düşüncesi için de anlam taşır. Devletin bireyi koruması ve birey iradesini dikkate alması devlette yaşanan değişimi açıklamak için örnek oluşturmaktadır.

Maddeler incelendiğinde, temel hak ve hürriyetlerin tanımlandığını, sınırlandırılabilirliğini, nasıl yorumlanması gerektiğini ve hak ve hürriyetlerin durdurulabileceği ifade edilmiştir. Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında hakların özüne dokunulmayacağı ifadesi 1982 Anayasası'nın ilk halinde yer almamasına rağmen 2001 yılındaki değişiklikle maddeye eklenmiştir. Bu durum temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması bağlamında değerlendirilebilir. Hakların sınırlandırılması konusunda "Anayasa'nın sözüne, ruhuna ve demokratik toplum düzeni ve Cumhuriyet'in gereklerine aykırılık taşımayacağı.." ifadesi ise bir belirsizlik ifade etmektedir. Çünkü belirtilen gerekçeler evrensel değerleri değil 1982 Anayasası'nı hazırlayan iradenin değerlerini yansıtmaktadır. Aynı zamanda Anayasa'nın yorumlanma biçiminin belirtilmesi ve bu belirlenen şekilde yorumlanmaması durumunda yaptırımların uygulanacağı ifadesinin de aynı maddede yer alması da yine bir sınırlılık ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Hak ve hürriyetlerin kısmen veya tamamen durdurulabilmesi ve anayasada belirlenen güvencelere aykırı önlemlerin alınması ise temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunulamayacağı ifadesi ile çelişmekte ve hakların durdurulması sürecinde rol alanlara geniş yetki alanı sağlamaktadır. Bu durum, anti-demokratik kararların da alınabileceğinin ifadesi olarak yorumlanabilir. Yapılan anayasa değişiklikleri ile temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında, temel hak ve özgürlüklerin özlerine dokunulmaması, ölçülülük ilkesi

⁶² *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.131-132.

ve laik Cumhuriyet'in gerekliliğine uygunluk şartları ile genel sınırlandırma sebepleri ve sınırlamanın amaç dışı kullanılmaması şartları eklenmiştir.

Anayasanın 12.maddesinin hukuksal pozitivizmden doğal hukuka geçişi olanaklı kıldığını belirten Gören bu durumu, temel hak ve özgürlük tanımlamasının herkesi kapsayan ifadesi ile somutlaştırmaktadır. Çünkü Gören'in ifadesi hem hakların kaynağını hem de hareket noktasını işaret etmektedir. Gören,12.maddeye ilişkin olarak herkes ifadesinin, Türk Anayasasında yer almayan veya Türkiye'nin onaylamadığı uluslararası sözleşmelerde yer alan bireysel hak ve özgürlükleri de etkileyebileceğini, hatta bu etkinin Anayasa'da bulunmadığı halde direnme hakkı olarak dahi kabul edilebileceğini belirtmektedir.⁶³ Bu düşünce, kişi hak ve özgürlüklerine verilen önem ile anlam kazanmaktadır. Çünkü temel hak ve özgürlüklerin kapsamı ve etki alanı genişletilmiştir.

17. madde kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirmeyi konu alırken; "...meşru müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme, idam cezalarının infazı (7.05.2004 değişikliği ile kaldırılmıştır.)" bu kapsamdan çıkarılmıştır.⁶⁴

Kişinin maddi ve manevi varlığının korunmasının esas alındığı 17. maddede silah kullanmanın suç sayılmayacağı durumların belirtilmesi, silah kullanma yetkisine sahip kolluk güçlerinin alanını genişletmektedir. Özellikle sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde emirlerin uygulanması sırasında silah kullanma sonucu kişilerin öldürülmesi bu maddeyle meşrulaştırılmış olmaktadır.

17.maddede yapılan değişiklikle ölüm cezasının kaldırılma süreci aynı zamanda 15.maddede ölüm cezalarının infazı; 17.madde de mahkemelerce verilen ölüm cezalarının yerine getirilmesi hali; 87.madde mahkemelerce verilen kesinleşen ölüm cezalarının yerine getirilmesi ve 38.madde ölüm cezası ve genel müsadere cezası verilemez ifadelerinde

⁶³ Zafer Gören, "Temel Hakların Sınırlandırılması-Sınırlamanın Sınırları", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl:6, S: 12, Güz 2007/2, s.40.

⁶⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.132.

değişikliklere de sebep olmuştur. Bu değişikliklerin yapılmasında Türkiye'nin Uluslararası Ceza Divanı ile ilişkileri etkili olmuştur.⁶⁵

18. maddede kişilerin zorla çalıştırılma yasağı yer alırken; hükümlülük veya tutukluluk süreleri içindeki çalıştırmalar; olağanüstü hallerde vatandaşlardan istenecek hizmetler; ülke ihtiyaçlarının zorunlu kıldığı alanlarda öngörülen vatandaşlık ödevi niteliğindeki beden ve fikir çalışmaları zorunlu çalıştırma kapsamından değildir.⁶⁶

Önceki bölümde de değinilen zorla çalıştırma ve angarya yasağı, olağanüstü dönem ve sıkıyönetim hallerinde kişilerin çalıştırılması vatandaşlık ödevi olarak tanımlanmıştır. Bu durum sendikal hakların ve sendikal mücadelelerin vatandaşlık ödevi kapsamında eritildiğini göstermektedir.

Kişi hürriyetini konu alan 21.maddede⁶⁷ ise en önemli anti-demokratik ifade gecikmesinde sakınca bulunan hallerde kişilerin hürriyetlerinden mahrum bırakılabileceğidir. Gecikmesinde sakınca bulunan hallerin neler olduğu belirsiz olduğu için kişilerin bu gerekçeyle tutuklanması veya gözaltına alınması kolaylaşmaktadır. Aynı zamanda 1961 Anayasası'nda belirlenen gözaltı süresinin yani 24 saatin, 1982 Anayasası'nda 48 saate ve toplu suçlarda 4 güne çıkartılması da kişi hürriyetini zedelemektedir. Bunun yanında 2001 yılında yapılan değişiklikte haksız işleme tabi tutulan kişilerin uğradıkları zararın, tazminat hukuku kurallarına göre devlet tarafından karşılanması ise kişi haklarını güçlendirici bir gelişme olarak yorumlanabilir.

22.maddeye göre kişilerin haberleşme özgürlüğü vardır ve haberleşmenin gizliliği esastır ancak; millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak ve gecikmesinde sakınca bulunana hallerde usulüne göre verilmiş hâkim kararı ve kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emriyle alınan kararlar istisna tutulmuştur.⁶⁸

Anayasada yer alan genel sınırlama sebeplerinin (2001 yılında kaldırılmıştır) yanında 22. madde de yer alan gecikmesinde sakınca bulunan haller gerekçesi haberleşme hürriyetini sınırlandıran bir ifadedir.

⁶⁵ Faruk Bilir, "2004 Anayasa Değişiklikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:IX, S: I-II, Haziran Aralık 2005, s.1-13.

⁶⁶ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.132.

⁶⁷ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.133.

⁶⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.134.

Haberleşme özgürlüğü konusundaki bir noktaya da Turgut Tarhanlı dikkat çekmektedir. Anayasa maddesinde yer alan herkes ifadesinin yabancıları da kapsadığını ve diplomatik temsil görevi yürüten kişilerin haberleşme özgürlüğünün sınırlarının ne olduğu konusunda uluslararası teamüllerin işlediğini belirtmektedir.⁶⁹ Bu noktada yazarın asıl vurgusu haberleşme özgürlüğünün kapsamına ilişkindir. Çünkü diplomatik sebeplerle ülke içinde bulunan yabancıların, haberleşme özgürlüğü kapsamında kullandığı yöntemlere ilişkin hukuki bir düzenlemenin yapılması gerektiği de yazarın ifadelerinden anlaşılabilmektedir.

Anayasa'nın 24. maddesi din, vicdan ve kanaat özgürlüklerini içermekte ve din eğitiminin devlet gözetiminde ilk ve ortaöğretimde zorunlu olduğunu belirtmektedir.⁷⁰ Kişilerin din, vicdan ve düşünce özgürlüklerini içeren bu madde zorunlu din eğitimi sebebiyle, özellikle 2000'li yıllardan itibaren kimi yurttaşlar, fikir önderleri ve bazı sivil toplum kuruluşları tarafından eleştirilmekte ve kamuoyu oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda düzenlenen mitingler ve imza kampanyaları, zorunlu din eğitiminin din ve vicdan özgürlüğüne aykırı olduğunu ve bir dayatma olarak anlaşıldığını ortaya koymaktadır.

Kişilerin düşüncelerini açıklama ve yayma hakkının bulunduğu 26. madde, bilim ve sanat hürriyetini içeren 27. madde ve basının sansür edilemeyeceğini ifade eden 28. madde sivil toplumun gelişmesine olanak sağlayan maddelerdir. 26., 27., 28. 29. 30. ve 31. maddeler⁷¹ sivil toplumun gelişmesi, kamuoyunun oluşması ve kişilerin bilgilendirilme haklarını da barındırdığı için birlikte değerlendirilmeleri faydalı olan maddelerdir. Belirtilen tüm maddelerde genel sınırlama sebeplerine yer verilmiş ve gecikmesinde sakınca bulunan hallerde dağıtım hakkının hakim kararıyla önlenebileceği belirtilmiştir. Bilim ve sanat hakkı içerisinde yabancı kaynakların ülkeye girmesinin ve dağıtılmasının kanunla belirlenmesi ifadesi kişilerin haber alma, öğrenme hakkını zedelemektedir. Çünkü hangi yabancı kaynakların ülkeye gireceği toplumun iradesinin dışındadır. Süreli ve yayınların toplatılması, kapatılması ve kapatılan yayınların devamı niteliğinde olan yayınların hakim kararıyla toplatılması süreçlerinde genel sınırlama sebeplerinin ve gecikmesi sakıncalı durumlardaki belirsizlik, basın özgürlüğünü de sınırlandırmaktadır. Çünkü yayınlanan hangi bilgilerin veya basılan hangi yayınların devletin bölünmez bütünlüğüne zarar verdiği muğlaktır. Bu durumda da basının sansür edilmesi görece

⁶⁹ Turgut Tarhanlı, "Haberleşme Özgürlüğü Mü?", *Radikal Gazetesi*, 21 Şubat 2002.

⁷⁰ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.134.

⁷¹ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.136.

kolaylaşmaktadır. Ancak 2001 sonrasında genel sınırlandırma sebeplerinin kaldırılarak yerine anayasanın ilgili maddelerine göre sınırlandırma yapılabileceği ifadesinin yer alması anayasanın demokratikleştirilmesi yönünde atılan bir adım olarak değerlendirilebilir. Böylece günümüzde “Devletin milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak”, “Milli egemenlik” gibi gerekçelerle temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması durumu ortadan kalkmakta yerine özel sebepler gelmektedir.

Düşünceyi açıklama özgürlüğünün değeri konusunda Can, bireysel gelişim sağlanmasına, demokratik kamuoyunun sağlıklı hale gelmesine ve demokratik meşruiyet ortamının oluşmasına yardımcı olduğunu düşünmekte ve düşünceyi açıklama özgürlüğünün sınırlandırılması ile faaliyeti yasaklaması sonucunda bütün özgürlüklerin sınırlandırılma alanının genişlediğine vurgu yapmaktadır.⁷²

2001 yılında değişikliğe uğrayan bir madde de derneklere ilişkindir. Anayasanın 33. maddesi, herkesin önceden izin almaksızın dernek kurabileceğini; dernek kurma hürriyetinin genel sınırlama sebepleriyle kanunla sınırlanabileceği ve derneklerin, kanunun öngördüğü hallerde hâkim kararıyla kapatılabileceği veya faaliyetten alıkonulabileceği belirtilmiştir.⁷³

Sivil hayatı biçimlendiren bir madde de sendikal haklar üzerinedir. Anayasanın 51. maddesine göre; çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunlara serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir. Ayrıca; sendika ve üst kuruluşların tüzükleri, yönetim ve işleyişleri Cumhuriyet’e ve demokrasiye aykırı olamaz.⁷⁴ 1995 ve 2010 yıllarında yapılan değişiklikler sonrasında sendikal faaliyetler konusunda; işçi ve işverenlerin, memurlar ve diğer kamu görevlilerinin toplu sözleşme yapma hakkı, iş sözleşmesi sırasındaki uyuşmazlıklarda işçilerin grev hakkı olduğu ve işverenlerin lokavt yapabileceği belirtilmiştir.⁷⁵

⁷² Osman Can, “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, Cilt: 19, 2002, s.382.

⁷³ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.137.

⁷⁴ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.141.

⁷⁵ *İbid.*

Sendikalar sivil toplumun önemli parçalarından biridir. Çalışanların haklarını patronlara karşı koruyan ve devleti bu yönde karar almaya teşvik eden kurumlardır. Bu yüzden sendikal hakların genişliği ve sendikaların etkinliği toplumun siyasal olana katılımını da geliştirmektedir. 2010 yılında yapılan değişiklikler ile toplu sözleşme hakkının kapsamı genişletilmekle birlikte toplu sözleşme sürecinde yaşanan uyuşmazlıkların çözümünde Kamu Görevlileri Hakem Kurulunun verdiği kararların geçerli olması çok tartışılan bir konu olmuştur. Aynı zamanda Anayasa’da lokavtın hak olarak değerlendirilmesi de emek cephesinin gücünü kıran bir uygulamadır.

Sendikal haklara ilişkin bir düzenleme de TCK’nın 118. maddesinde sendikal hakların kullanılmasının engellenmesinin suç olarak tanımlanmasıdır.

Evik, sendikaların yasaklanmış faaliyetleri arasında temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması, siyasi faaliyette bulunma ve ticari faaliyette bulunmayı örnek göstererek TCK’nın 118 maddesi ile Anayasanın 51.maddesinin korunmasını hedeflediğini belirtmektedir.⁷⁶

Sendikal haklar, işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen ve emeği sermaye karşısında güçlendiren haklardandır. Bu nedenle sendikal faaliyetlerin sürekliliği önem taşımaktadır. Sendikal hakların engellenmesinin suç sayılması ise; sendikalar üzerindeki baskıyı azaltan ve sendikaları güçlendiren bir düzenleme olarak yorumlanabilir.

Anayasada yer alan siyasi partilerin önceden izin almaksızın kurulması ve siyasi partilerin demokrasinin vazgeçilmez unsurlar olarak tanımlanması bireylerin siyasi tercihlerini genişletmesi yönünden önem taşımaktadır. Ancak siyasi partilere üye olamayacak kişilerin çok geniş yelpazede tutulması, toplumun siyasal kararlara katılımını ve siyasal süreci yönlendirme gücünü kırmaktadır. Bu durum 1980 Darbesi’nin, toplumu siyasal olandan koparma çabalarının ürünüdür. 2003 yılında yapılan değişiklikle siyasi partilerin kadın ve gençlik kollarının siyasete katılma yolunun açılması bu konudaki eksikliğin giderilmesini sağlamıştır.

Temel hakların ve özgürlükleri yorumlayan Tanör “sınırlılıkların kural, özgürlüklerin istisna” olarak görüldüğüne değinmiş ve genel sınırlama sebeplerinin tüm hak ve özgürlüklere uygulanmasının yanında özel sınırlamaların; hakların kötüye kullanılması sonucunda genel yasaklama ve yaptırımların da yer amasının sınırlama

⁷⁶ Ali Hakan Evik, “Sendikal Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S: 10, Güz 2006/2, s. 207.

durumunu genişlettiğini belirtmiştir. Aynı zamanda “...Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlandırılan..” temel hak ve özgürlükler konusunda anayasanın sözü ve ruhunun belirsizliğinin kanunla müdahale alanını genişlettiğini ve “gecikmesinde sakınca bulunan haller” alanının genişlemesinin de temel hak ve özgürlük alanını daralttığını savunmaktadır.⁷⁷

1.2. 12 Eylül 2010 Referandumu ve Birey Hakları

1982 Anayasası üzerinde yapılan değişikliklerin sonuncusu, 12 Eylül 2010 tarihinde yapılmıştır. Bu referandum, kişi hak ve özgürlüklerinde yapılan iyileştirmeler dışında devletin pozitif ayrımcılık uygulayacağını ifade ettiği değişiklikleri de kapsamaktadır. Bu çerçevede Anayasa’nın 10.maddesine; “Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz” ifadesi ve 41.maddesinde, “Her çocuk, korunma ve bakımdan yararlanma, yüksek yararına açıkça aykırı olmadıkça, ana ve babasıyla kişisel ve doğrudan ilişki kurma ve sürdürme hakkına sahiptir” ve “Devlet, her türlü istismara ve şiddete karşı çocukları koruyucu tedbirleri alır.” ifadeleri eklenmiştir.⁷⁸

Referandum sonucunda, kadınlar, çocuklar ve engelliler gibi toplumsal eşitliğin her zaman sağlanamadığı kişilerin hakları güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bu noktada devletin, eşitsizliği giderici önlemler alacağı taahhüdü, devletin bireyleri korumaya yönelik attığı adım olarak değerlendirilebilir. Kadın ve çocuk istismarlarının sıklıkla yaşandığı ülkemizde, devletin koruyucu tedbirler alması önemlidir ancak; maddelerde de gözlendiği gibi pozitif ayrımcılığın nasıl olacağı, devletin ne tür tedbirler alacağı konusunda net ifadeler bulunmamaktadır.

Kişi hakları konusunda atılan bir adım da Anayasa Mahkemesi’ne bireysel başvuru olanağının kazanılması olmuştur. Temel hak ve özgürlüklerin yasama, yürütme ve yargı organları tarafından ihlal edildiğine inanan bireylerin idari ve yargısal yollar tüketildikten sonra yaptığı başvuruyu ifade eden bireysel başvuru hakkı ile AİHM’e açılan davaların oranının azaltılması amaçlanmıştır. Bu konuda Yargıtay üyesi Nihat Ömeroğlu’nun yaptığı bir röportaj durumu değerlendirebilmek adına yardımcı olacaktır.

Ömeroğlu; yapılan düzenlemenin işlevsel olması gerektiğini belirterek hak ve ihlalde tespit ve tazminat sonucunun AİHM’de hak ihlalleri konusunda birinciliği sürdürmeye neden olacağını ve AİHM’in bunu iç hukukta etkili bir başvuru olarak kabul etmemesi

⁷⁷ Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Yayınevi, İstanbul, 1994, s.134-137.

⁷⁸ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.21-38.

halinde başvuru süresince AİHM'e başvuru hakkının da kaybedilebileceğini ancak, AİHM'e yapılan başvuruların azalması sebebiyle de olumlu bir adım olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹

Yapılan değişiklik devlet-i ebed müddet düşüncesi açısından değerlendirildiğinde, devlet organları tarafından yapılan insan hakları ihlallerinin giderilmesi amaçlandığı için, bireyin devlete karşı korunması düşüncesinin etkili olduğu gözlenmektedir. Bu durum hesap verebilen devlet olma yolunda atılan bir adım olarak da değerlendirilebilir. Ancak uygulamanın sonuçlarının nasıl olacağını şimdiden söyleyebilmek zordur.

12 Eylül referandumu çerçevesinde yapılan bir değişiklik ise geçici 15.maddenin kaldırılması ve 12 Eylül Darbecilerinin yargılanmasının önünün açılması olmuştur. Bu tutum, baskı ve şiddet döneminin yarattığı sıkıntılı süreçte vatandaşların, dönemin yetkili devlet adamlarından hesap sorma hakkını kazanması şeklinde yorumlanabilir. Önceki açıklamalarda da değinildiği üzere bu değişiklikte ülkenin pek çok yerinde Kenan Evren başta olmak üzere dönem yetkililerine davalar açılmıştır. Devlet-i ebed müddet düşüncesi açısından ise; 30 yıl gecikmeli de olsa devletin yapılan hataların bedelini ödemeyi göze alması önemlidir.

Sonuç olarak; sivil toplumun gelişmesi açısından değerlendirildiğinde 1982 Anayasası'nın genel olarak bireylere ve topluma sınırlı özgürlük tanıdığını görmekteyiz. Sivil alanının bir güç olarak ortaya çıkmasını sağlayan kamuoyunun oluşma sürecinin, özellikle basın üzerindeki sınırlayıcı ve müdahaleci etkisi kişi hak ve özgürlüklerini olumsuz yönde etkilemektedir. Aynı zamanda genel sınırlama sebeplerinin belirsizliği de kişilerin sergileyecekleri davranış veya özel bir ifadeyle katılacakları gösteri ve yürüyüşlerde potansiyel suçlu konumuna düşmelerine neden olabilecektir. Bu durumun diğer yönü de bireysel ve toplu eylemlerde kişi hürriyetinin sınırlandırılma süresinin değişmesidir. Dolayısıyla devletin kolektif toplumsal hareketlere karşı duruşu, sivil iradenin gelişimini desteklemediğini göstermektedir. Ancak 1982 Anayasası'nda yapılan değişiklikler, Avrupa Birliği ile müzakere sürecinin başlaması ve küreselleşme süreciyle sivil alanın genişlemesinin demokratikleşmenin sağlanabilmesi için gerekli olduğu düşüncesinin zemin bulması 1980 sonrasında sivilleşme eğilimini genişletmiştir.

1.3. Sivil Örgütlenme ve Sivil İnisiyatif

⁷⁹ "Kontrolsüz Güç Ve Anayasa Mahkemesi'ne Bireysel Başvuru", *Haber Türk Gazetesi*, 18 Şubat 2011.

Sivil örgütlenme ve sivil inisiyatif kavramları sivil toplum içerisinde değerlendirilen ve anlam bulan kavramlardır. Sivil toplum kavramı ise günümüzde devlet karşısında bireysel ve toplumsal hakların gelişmesi yönünde çalışan, demokrasinin gelişmesi için kilit bir toplumsal kurum olarak görülen, toplumsal katılımı sağlamaya çalışan gönüllü birlikleri ifade etmektedir. 1980’lerden itibaren bir fenomene dönüşen sivil toplum kavramı, dünyada ve Türkiye’de hala yükselen siyasal, toplumsal ve ekonomik bir söylemdir.

Sivil sözcüğünün kelime anlamı; asker sınıfından olmayan, askerlikle ilgisi olmayan, üniforma niteliğinde bir giysi giymemiş demektir.⁸⁰ Sivil toplum kavramının daha net anlaşılabilmesi için, kavramın tanımlarına ve tarihsel süreçteki yerine değinmekte fayda vardır.

1.3.1. Sivil Toplum: Kavramlar, Kuramlar

Sivil toplum kavramının köklerini, Çiçero’dan Antik Yunan’a kadar ulaştırmak mümkündür. Antik Yunan’da polis olarak adlandırılan şehir devletlerinde yurttaşların polisin yönetimine katılması, siyasal toplum içerisinde sivil toplumun filizlenmesi olarak değerlendirilebilmektedir.⁸¹ Polisin, sadece şehir devleti değil aynı zamanda sakinlerinin yurttaş olarak değerlendirildiği gelişmiş bir siyasi yapı olduğu hatırlanırsa; siyasal toplum içinde sivil toplum kavramının da gelişmeye başladığı gözlenebilir. Çünkü polis üyeliği, yurttaşlık ve polisin yönetimine katılma hakkını da vermektedir.

Kavramın modern içeriğe kavuşmasında ise Ortaçağ düşünürlerinden; Hobbes, Locke, Rousseau gibi dönemin önemli isimlerinin yanında modern dönemden, Hegel, Marx ve Gramsci’nin katkıları da önemlidir. Bu noktada kavramın gelişmesine katkıda bulunan düşünürlerle değinmek faydalı olacaktır.

Ortaçağ düşünürlerinin doğa durumu açıklamaları sivil toplum konusundaki düşüncelerini de ortaya koymaktadır. Doğa durumu, doğal yasalar, doğal haklar ve bunların sınırları dönemde tartışılan konulardır. Doğa durumunun ne olduğu veya toplumun doğa durumu ile ilişkisi, sivil toplumun nasıl tanımlandığını da belirlemektedir. Çünkü doğa durumunu, sivil alanın karşıtını oluşturan alan olarak değerlendirmek mümkündür. Hobbes doğa durumunu ortak gücün yokluğunda ortaya çıkan savaş hali

⁸⁰ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yay., Ankara, s.1193.

⁸¹ Murat Yıldırım, “Sivil Toplum Ve Devlet”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2003, C:27, No:2, s.227.

olarak; Locke toplumsal gelişkinliğe ulaşmamış ilkelik durumu olarak tanımlarken; Rousseau, toplumsal insana karşı olan doğal insanın kavramsallaştırmasında yararlandığı bir yöntem olarak kullanmaktadır.⁸²

Hobbes'un tanımlamasında, eşitlik, özgürlük ve kendi varlığını sürdürme kavramları doğal haklardır. Doğal yasalar da insanların kendilerini savunmalarını sağladığı için barışa yol açmaktadır. Ancak bu doğal yasalar ve hukuka ilişkin kavramlar yalnızca sözleşme bağlamında yani sivil toplumda geçerlidir. Hobbes'a göre; doğa durumu doğal hakların sahipleri arasında süreklilik taşıyan bir bağın olmadığı durumdur. Bu durum da tüm toplumsal bağların siyasal sözleşmeden kaynaklandığını ifade etmektedir. Bu bağlamda doğa durumunda varlığını sivil toplum içinde sürdüren hiçbir şey yoktur.⁸³

Hobbes doğa durumunu savaş ve çatışmanın olduğu durum olarak tanımlar. Çünkü Hobbes'a göre "insan insanın kurdudur". Dolayısıyla bu çatışma durumunun sona ermesi için devleti gerekli görmektedir. Hobbes'a göre, insanlar arasındaki sözleşme sonucunda devlet oluştuğu ve sivil toplum devletin oluşmasının ardından ortaya çıktığı için, sivil toplum için devletten vazgeçilmez. Çünkü devletin olmaması çatışma demektir. Bu noktada Hobbes için sivil toplum kavramının ikinci planda kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Locke'un doğa durumu tanımlamasında ise mutlak eşitlik ve özgürlük hakimdir. Hem doğal haklar hem de ödevler toplum için bağlayıcıdır. Siyasal toplumun üstünlüğünü de doğa durumunun elverişsizliklerine (insanların doğa yasalarına uymaması, çıkan çatışmalarda iki tarafça benimsenen yargıçlara ihtiyaç duyulması, cezaların uygulanması için ortak ve nesnel araçlara ihtiyaç duyulması) bağlayan düşünür sivil durumu, doğa durumuna ek olarak siyasi aygıtı da içeren geniş bir alan olarak görmektedir.⁸⁴

Locke, doğa durumunu çatışma ortamı olarak değil; hak ve özgürlüklerin mutlak olduğu bir dönem olarak tanımlamaktadır. Locke'a göre siyasal sözleşme yani devlet, doğa durumundaki elverişsizlikler nedeniyle kurulmuştur. Dolayısıyla sivil alan siyasal sözleşmeyi de kapsamaktadır. Hak ve özgürlüklere yapılan vurgu ve sivil alanın kapsayıcılığı dolayısıyla Locke da sivil toplum düşüncesinin, modern anlamdaki sivil toplum kavramına daha yakın olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁸² Gülnur Savran, *Sivil Toplum Ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx*, Alan Yay., İstanbul, 1987, s.24-25.

⁸³ Gülnur Savran, *Sivil...*, s. 33-36.

⁸⁴ Gülnur Savran, *Sivil...*, s.24-33.

Rousseau; ise çatışma durumunun toplumsal sözleşme ile sona ereceğini savunmakta ve özel mülkiyeti sivil toplumun temeli olarak görmektedir. Doğa durumundan sivil topluma geçmek için ise köklü değişikliklerin gerektiğine inanan düşünür bu aşamada yurttaşlık ve toplumsal sözleşme kavramlarını ön plana çıkarır.⁸⁵

Rousseau'nun yurttaşlık kavramına yaptığı vurgu, yurttaşı toplumun bir parçası olarak görmesinden kaynaklanmaktadır. Açıklamadan da anlaşılacağı üzere doğa durumundaki birey sivil topluma geçiş sürecinde yurttaşa dönüşmektedir.

Sivil toplum kavramının gelişmesine katkıda bulunan önemli bir düşünür de Hegel'dir. Kapitalist ekonomik ilişkilerin gelişmesi ve devlet-ekonomi ayrışması sonucunda devlet-sivil toplum karşıtlığının başlamasıyla sivil toplumun kazandığı yeni anlam Hegel'in eleştirilerine ve sivil toplum kavramını yorumlamasına neden olmuştur.

Hegel, sivil toplumun modern dünyanın ürünü olarak görmekle birlikte ilerlemenin itici bir gücü olarak görmemektedir. Bireysel çıkarlar çerçevesinde yapılan etkinliklerin egoizme, toplumsal bütünleşmeye araçsalcı yaklaşıma ve etik kavramından uzaklaşmaya neden olmaktadır. Sivil toplumun tikellik ve evrensellik arasında olduğunu savunan düşünür, sivil toplumun etik toplum düşüncesi doğrultusunda yönlendirilmesi ve denetlenmesi gerektiğine inanmaktadır.⁸⁶

Hegel, etik hayatı; aile, sivil toplum, devlet olarak ayırmış ve her alanın farklı değerlere sahip olduğunu belirtmiştir. Sevgi, saygı, bağlılık, itaat gibi değerleri barındıran aile hayatına karşın sivil toplumun, rekabet, hırs, bireysel çıkarları gözettiğini düşünmektedir. Sivil toplumu çıkar çatışmalarına dayanan burjuva toplumu olarak gören Hegel, devletin bu çatışmaları önleyen güç olduğunu, bu nedenle de sivil toplumdan üstün olduğunu savunmaktadır.⁸⁷

Sivil toplum kavramının gelişme süreci incelendiğinde yükselen ekonomik ve siyasal değerlerden bağımsız olmadığı anlaşılmaktadır. Kapitalist ekonomi kendi siyasal değerlerini ve söylemlerini oluşturmuştur. Piyasanın devletten üstün olması ve ekonomik hayatı belirleyen temel değer olarak kabul edilmesi, devleti ekonomik hayattan çekerken,

⁸⁵ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.34-35.

⁸⁶ Hüsamettin İnaç, Selami Erdoğan, "Farklı Kuramsal Perspektifler Çerçevesinde Sivil Toplum Kavramının Karşılaştırmalı Analizi", *Akademik Bakış Dergisi*, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Kırgız Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat, Kırgızistan, S:11, Ocak 2007.

⁸⁷ Mine Gözübüyük Tamer, "Tarihsel Süreçte Sivil Toplum", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, C:27, S:1, Haziran 2010, s.97-98.

sivil alanda da etkinliğini azaltması gerektiği düşüncesi çerçevesinde etkilemiştir. Bu noktada sivilleşme modernliğin ve gelişmenin itici gücü olarak görülmüştür.

Sözleşmeci düşünürlerce devletle beraber anılan kavram kapitalist ekonominin gelişme süreciyle devletten bağımsızlaşmaya başlanmıştır. Devlet ve sivil alanın ayrıştırılması ve piyasa değerlerine yapılan dikkate değer eleştiri Hegel tarafından gerçekleştirilmiştir. Hegel sivil toplum kavramını modern bir gelişme olarak değerlendirirken devletin yönlendirici ve denetleyici gücünü de yadsımaz.

Hegel'den sonra sivil toplum kavramına katkı yapan iki önemli düşünür de Marx ve Gramsci olmuştur.

Marx, sivil toplumu kuramsal statüsüne göre iki kategoride açıklamaktadır: tarihsel maddecilik ve kapitalizmin toplumsal formasyonuna ilişkin özgül bir kategori. Savran'a göre, Marx'ın devlet anlayışı çerçevesinde sivil toplumu açıklamak bu bağlamda yararlı olacaktır. Marx, sivil toplumun kapitalist özel mülkiyetle geliştiğine ve sivil toplumun tarihsel gelişim sürecinde toplumun siyasetten arındırılarak siyasal devletin kurulması ile anlam bulduğuna inanmaktadır.⁸⁸

Marx, toplumların gelişim süreçlerini üretim ilişkileri çerçevesinde açıklamaktadır. Üretim ilişkilerinin değişimi ile toplumsal ilişkilerin değiştiğini savunan Marx, sivil toplumun kapitalist ekonominin gelişmesi ile ortaya çıktığını düşünmektedir. Bu çerçevede devletin, siyaset ve ekonomi alanında ayrıştırılması ile siyasal alanda yankılanan düşüncelerin toplumsalı ifade etmediğini savunmaktadır.

Marx'a göre toplumsal yaşamın tüm alanlarını sivil toplumun belirlediğine değinen Çaha, Marx'ın sivil toplum tanımlamasını, üretici güçlerin belli evrimsel gelişiminde ortaya çıkan, ekonomik ilişkilerin tümünü kapsayan bir alan olarak aktarmıştır.⁸⁹

Marx'a göre devlet egemen sınıfın yani burjuvazinin çıkarlarını gerçekleştiren bir araçtır. Sivil toplum da devlet eliyle yeniden üretilen bir anlayışı ifade etmektedir. Yani sivil toplumda savunulan hak ve özgürlükler aslında burjuvaziye özgürleştirmekte ve sivil toplumda savunulan çıkarlar da burjuvazinin çıkarları olmaktadır.

Gramsci ise; sivil toplumu "Devlet = Siyasal Toplum + Sivil Toplum" şeklinde ifade ederek devlet içinde tanımlamıştır. Gramsci'ye göre, devleti sadece burjuvazinin emekçi

⁸⁸ Gülnur Savran, *Sivil...*, s.188.

⁸⁹ Ömer Çaha, *Aşkın ...*, s.29-30.

sınıfları ezmek için kullandığı bir aygıt olarak görmek sivil toplum olarak adlandırılan kültürel-ideolojik hegemonyanın boyutunun gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Gramsci devlet-sivil toplum ilişkilerinin, bir ekonomik yapı değişikliğinde ortaya çıkan hakim grubun temsilcilerinin, egemenliklerini zora başvurarak sivil toplumdaki değişikliği kabul ettirdiğini düşünmektedir.⁹⁰

Gramsci Marx'tan farklı olarak sivil toplumu sadece ekonomik ilişkiler çerçevesinde değerlendirmemektedir. Gramsci'ye göre Marx'ın üst yapı kurumları olarak ifade ettiği hukuki, dini, kültürel kurumların da sivil toplum üzerinde etkisi vardır. Gramsci'ye göre ekonomik indirgemecilik tüm bu boyutların gözden kaçırılması anlamına gelir. Ancak devletin üst yapı kurumları üzerinde belirleyici olduğunu yadsımaz. Devleti temsil eden grupların değişimi ile sivil toplumun da değişeceğini düşünen Gramsci, bu değişimin toplum üzerinde kurulan hegemonya ile gerçekleştirileceğine inanmaktadır. Hegemonya kavramını toplum üzerindeki zorlama olarak yansıtan Gramsci devletin hegemonik bir gücü temsil ettiğine inanmaktadır.

1.3.2. Modern Sivil Toplum

Sivil toplum ilk çağlarda, iyi toplum, özlenen toplum, medeni toplum olarak algılanmıştır. Sarıkaya; medeni toplum kavramının sorunları şiddet yerine barış içinde çözebilen toplum olduğunu ve sivil toplumun şiddetin ve silahlı örgütlenmenin dışında kalan alan olarak algılandığını çünkü bir dönem devlet ile şiddet kullanma tekelinin özdeşleştirildiğini belirtmektedir.⁹¹

Sivil toplum kavramının geçmişten günümüze farklı konumlandırılması, kavramın zenginleşmesini sağlamıştır. Devletle birlikte, devletin karşısında veya devletin kendisi olarak tanımlanan sivil toplum kavramının modern dönemdeki anlamına kavuşması uzun zaman gerektirmiştir. Sivil toplumun ne olduğu ya da sivil toplumdaki bahsedebilmek için hangi şartların sağlanması gerektiği soruları ile sivil toplumu nasıl konumlandıracağımız soruları günümüzde cevap arayan sorulardır. Bu sorulara sağlıklı yanıt oluşturabilmek adına kavramın modern yorumuna değinmek faydalı olacaktır.

⁹⁰ Gülgün Erdoğan Tosun, *Demokratikleşme ...*, s.45-47.

⁹¹ Muammer Sarıkaya, "Demokrasi, Meşruiyet Ve Ulus Devlet Ekseninde Sivil Toplum Kuruluşları", VI. Uluslararası STK'lar Kongresi: Sosyal Girişimcilik Bildiriler Kitabı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, 23-25 Ekim 2009, Çanakkale, s.238.

Çaha'ya göre sivil toplum, bireylerin herhangi bir zorlamaya maruz kalmaksızın kendi aralarında anlaşarak oluşturdukları ortak yaşamı ifade etmektedir.⁹²

Yavaşgel ise siyasi toplum-sivil toplum ikileminden yola çıkarak sivil toplum kavramını tanımlamaktadır. Bu tanıma göre; bir yanda askeri, adli ve idari kamuya ait üretici ve kültürel organlar ve bu organların karmaşıklığında zorlamaya, yasaklamaya dayalı merkezîyetçi ve hiyerarşik ilişkiler yumağı olarak adlandırdığı devlet; diğer yanda devletten bağımsız, özerk toplumsal birimler ve yaşam alanında temel haklara, sözleşme ve rekabete dayalı gönüllü ilişkilerin geçerliği olduğu sivil toplum yer almaktadır.⁹³

Akal'a göre sivil toplum; devlet müdahalesi dışında birey ve grupların kendi alanlarını düzenleyebildikleri, kendi ilke ve kurallarına göre işleyen, özerk, devlet otoritesi dışındaki ekonomik, siyasal ve toplumsal alanı ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.⁹⁴

Yılmaz'a göre sivil toplum ise, gönüllü ve kendiliğinden örgütlenmiş, kendi kendini sürdürebilen ve devletten özerk bir biçimde var olabilen, ortak değerlere sahip, hukuki bir düzen içinde işleyen, örgütlü sosyal yaşam alanıdır.⁹⁵

Özbudun ise sivil toplumu; gönüllü, kendi kendini yaratan, kendi yaşamını kendi sağlayan devletten özerk ve hukuksal bir düzenle ya da ortak değerler kümesiyle sınırlı olan örgütlü toplumsal yaşam alanı olarak tanımlamaktadır.⁹⁶

Keane ise sivil toplumu, üyeleri devlet dışı faaliyetlerde uğraşan ve bu faaliyetleriyle devlet kurumları üzerinde her türlü baskı ve denetimi uygulayarak kendi kimliklerini koruyan, dönüştüren kurumların oluşturduğu bir bütün olarak tanımlamaktadır.⁹⁷

Sivil toplum tanımlamaları incelendiğinde sivil toplumun, devletten özerk, kendiliğinden ve gönüllülük esasına dayanarak oluştuğu gözlenmektedir. Sivil toplum, kendi içinde örgütlü, ortak değerlere ve amaçlara sahip sosyal bir yapıdır.

Sivil toplum kavramı Avrupa'da üç dalga şeklinde anlam kazanmıştır. İlk olarak modern topluma geçişin göstergesi olarak bireysel hakların yasal dayanağının olduğu

⁹² Ömer Çaha, "Sivil Toplum Üstüne", *Sivil İnisiyatif, Sivil Toplum Ve Demokrasi*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005, s.15.

⁹³ Emine Yavaşgel, *Siyasal İletişim Kavramlar Ve Ardındakiler*, Babil Yay., Ankara, 2004, s.274.

⁹⁴ Cemal Bali Akal, *Sivil Toplumun Tanrısı*, Afa Yay., İstanbul, 1990, s.32.

⁹⁵ Aytekin Yılmaz, *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi Yay., Ankara, 2003, s.322.

⁹⁶ Ergun Özbudun, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon", (Ed.Elisabeth Özdalga, Sune Persson), *Sivil Toplum, Demokrasi Ve İslam Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998, s.112.

⁹⁷ John Keane, *Demokrasi ve Sivil Toplum*, (Çev. Necmi Erdoğan), Ayrıntı Yay., İstanbul, 1994, s.36.

toplum düşüncesini; ikinci olarak, sivil toplumun demokrasi ile ilişkisi çerçevesinde sivil toplumun totaliter devlete karşı konumlanışını ve son olarak devlet-toplum-birey ilişkilerinde katılımcı demokrasinin sağlanması amaçlarını taşımıştır.⁹⁸

Sivil toplumun geçirdiği aşamalar incelendiğinde kavramın ilk olarak modern olan ve olmayanı ayırmak için kullanıldığı gözlenmektedir. Modernizmin başlangıcının ise kapitalist ekonomik sisteme geçişle mümkün olduğu hatırlanırsa bu kavramın liberal ekonomik sistemle beraber geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Liberal sistemde bireysel hak ve özgürlüklerin önem derecesi bu kavramın hak ve özgürlük sağlama aracı olarak görülmesini sağlamıştır. Bu açıdan liberal değerler, devlet karşısında bireysel hak ve özgürlüklerin korunmasını ve geliştirilmesini savunduğu için sivil toplum kavramının da gelişmesini sağlamıştır. İkinci dalga ise, toplumun ve bireylerin devlete karşı güçlendirilmesi amacını taşımaktadır. Özellikle totaliter rejimlerin etkili olduğu dönemde bu dalganın yükselmesi, sivil toplum ile demokrasinin özdeşleştirilmesi sonucunu doğurmuştur. Totaliter devlet-demokratik devlet ayrışmasında, bireyin toplum potasında eritilmesine karşı çıkarak sivil toplumun gelişmesi, demokratikleşme olarak yorumlanmıştır. Bu durum bireysel hak ve özgürlüklere vurgu yapan liberal öğretinin etkisiyle şekillenmiştir. Üçüncü dalga ise sadece bireysel hakların kazanılması ve demokratikleşme ile değil; kamusal ve siyasal alanda da bireylerin katılımcılığına vurgu yapmaktadır. Bu dalganın savunduğu bireylerin özneler olarak kamusal alanda var olmalarıdır.

Keyman üçüncü dalganın ortaya çıkması konusunda; temsili demokrasinin zayıflaması ve sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişte sosyal sınıf, birey ve kimlik kodlarının farklı toplumsal kesimlerin taleplerine cevap verememesi (modernizm krizi), küreselleşme, refah devletinin yaşadığı kriz ve sosyal demokrasinin yeniden yapılanma sürecinin etkili olduğunu savunmaktadır.⁹⁹

Önceki bölümde yükselen neo-liberalizm içerisinde değerlendirilen devletteki dönüşüm sivil toplumda da değişimlere yol açmıştır. Refah devleti anlayışının terk edilmesi ile ekonomiye ve siyasete yön veren küçülen devlet anlayışı, ulus-devleti biçimlendirmektedir. Ulus-devletin vatandaşlık anlayışı, küreselleşmenin de etkisiyle alt toplumsal grupların ve kimliklerin yaygınlaşmasına ve farklı taleplerin doğmasına neden

⁹⁸ Fuat Keyman, “Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, (Ed. Mehmet Zincirkıran), *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Nova Yay., Ankara, 2006, s.314-317.

⁹⁹ Fuat Keyman, “Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum”, *Dünden Bugüne ...*, s.318-319.

olarak devletin vatandaş kavramını değiştirmektedir. Bu çerçevede homojen vatandaşlık kavramı yerini heterojen vatandaşlıklara bırakmaktadır. İşte bu noktada da devletin dolduramadığı alanı sivil toplum doldurmaktadır. Dolayısıyla sivil toplum çağımızın yükselen değeri olan küreselleşme ile hem gelişmekte hem de yeni anlamlar kazanmaktadır.

Abay, sivil toplumdan bahsedilebilmesi için; toplumsal farklılaşma, toplumsal örgütlenme, gönüllü birliktelik, toplumsal düzeyde otominileşme ve baskı mekanizması oluşturma koşullarının sağlanması gerektiğini belirtmiştir.¹⁰⁰

Abay'ın açıklamaları, Keyman'ın ifade ettiği sivil toplumun gelişim süreci ile değerlendirildiği zaman; sivil toplumun alt kimlikler, alt gruplar, farklı talepler çerçevesinde bir araya gelen gruplardan oluştuğunu görmekteyiz. Sivil toplumun parçalarını oluşturan bu grupların en önemli özelliği gönüllü birliktelikler olması ve devletin müdahalesi olmaksızın kendileri hakkında karar alma ve inisiyatif kullanma yeteneğine sahip olmalarıdır. Diğer bir yönü de devleti etkileyebilme ve lehlerine karar aldırabilme gücüdür. Sivil toplum içerisinde tanımladığımız sivil toplum kuruluşlarının amaçları genel olarak kamusal alanda devletin karşısında/yanında yer alarak hak ve özgürlüklerin kazanılması veya genişletilmesi, bireye ve topluma daha geniş bir alan yaratmaktır. Bu sayede demokratikleşmenin sağlanabileceği söylemi de bu gelişim sürecinin temel söylemi olmuştur.

Sivil toplum demokrasi ilişkisi çerçevesinde sivil toplumun demokrasinin kurumsallaşması üzerinde etkili olduğunu belirten Özalp bu durumu şöyle özetlemiştir; Sivil toplum kuruluşları; yurttaşlar arasında demokratik değerlerin savunulmasını sağlamakta, temsil edilmeyen grupların temsil edilmesi konusunda çaba harcamakta, katılımcı demokrasinin gelişmesine yardımcı olmakta, birey ve toplum arasında arabuluculuk yaparak kamusal alanların oluşmasını sağlamakta, kurum içi yapılar ve karar alma süreçlerinde örnek oluşturmaktadır.¹⁰¹

Sivil toplum demokrasi ilişkisi konusuna katkı yapan bir yazar da Yılmaz'dır. Yılmaz sivil toplumun demokrasiyi geliştirme işlevlerini şu şekilde aktarmaktadır:¹⁰²

¹⁰⁰ Ali Rıza Abay, "Sivil Toplum Ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma Ve Sivil Toplum Örgütleri", *Üçüncü Ulusal Bilgi Ekonomi Ve Yönetim Kongresi*, 25-26 Kasım, Eskişehir, s.271-281.

¹⁰¹ Ali Özalp, "Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Ve Siyasal Bakımdan Önemi", TC İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi, Ankara, 2008, s.15.

¹⁰² Aytekin Yılmaz, *Çağdaş...*, 322-323.

1. Devlet iktidarının sınırlandırılmasını ve iktidarın toplum tarafından kontrol edilmesini sağlayarak otoriter yönetimleri demokratikleştirmekte, hukukun ve hükümetin kötüye kullanılmasını önlemekte ve bürokratik yozlaşmayı engellemektedir.
2. Sivil alanın ve örgütlenmelerin güçlülüğü oranında siyasi becerilerinin artmasıyla, sivil alan okul rolü oynayarak demokrasiye katkı sağlayacaktır.
3. Sivil toplum tolerans, ılımlılık, uzlaşma ve farklılıklara saygı gibi değerlerle demokrasinin gelişimini sağlayacaktır.
4. Siyasi kurumlar dışında siyasete kanal yaratarak çıkarların ifadelendirilmesi, bütünleştirme ve temsil işlevi görerek siyasete katılımı artırmaktadır. Bu durum hem demokrasinin meşruluğunu hem de cevap kapasitesini artırmaktadır.
5. Sivil toplumun güçlenmesi ile geleneksel sınıf ve bağlılıklar yerine yeni grup ve bağların oluşması, düşmanlık ve milliyetçilik bağlarını zayıflatarak bireyler arasında iletişim ve hoşgörüyü artıracaktır.

Bu açıklamalar ışığında, sivil toplumun gelişmesiyle ülkelerin demokratikleşmesi arasında bir ilişkinin olduğu yadsınamaz. Devlettten özerk/bağımsız ve örgütlü bir sivil alanın varlığı hem toplumsal ilişkilerin hem de devlet ile toplum arasındaki ilişkinin yumuşamasını ve karşılıklı hoşgörü kültürünün doğmasını sağlamaktadır. Genel olarak devlet, toplumsal taleplerden ve toplumdan uzak olamamakta ve toplum da karar alma süreçlerine katılabilmektedir. Bu bağlamda sivil toplum alanının genişliği ve etkinliğinin demokratikleşmenin boyutunu belirlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Sivil toplum-demokratikleşme ilişkisini başka ülkeleri model alarak açıklamanın yanlış olduğunu düşünen Çulhaoğlu, üretim tarzı içinde artı değere el konuluş biçimleri, devlet inşası ve güçlendirilmesi, ekonomik kalkınma çabaları, büyük sermayenin yönelimleri, ülkenin dünya piyasası ile bütünleşme dinamiklerinin temel alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu çerçevede yazar, devlet-sivil toplum dikotomisinin sivil alanın genişlemesiyle demokratikleşmenin sağlanacağı düşüncesinin sivil toplum ve devletin aynı dinamikler sonucunda değişeceği düşüncesinin dışlandığını belirtmektedir.¹⁰³

Çulhaoğlu'nun sivil toplum devlet ilişkisini açıklayış biçiminde, Marksizmin izlerini görmek mümkündür. Çünkü yazara göre sivil toplumun biçimlenme sürecinde kapitalist

¹⁰³ Metin Çulhaoğlu, "Devlet, Sivil Toplum Ve Demokratikleşme", *Sivil Toplum: Devletin Büyümesi*, YGY Yay., İstanbul, 2001, s.25-45.

üretim ilişkisi etkilidir. Marksist bakış açısına göre demokratikleşme de devletin gelişim süreciyle ilişkilidir. Bu nedenle de sivil toplumun gelişim sürecinde devletin küçültülme söylemlerine, sivil toplumun demokratikleşmeyi sağlayacağı söylemlerine karşı çıkmaktadır.

Sivil alanın genişlemesi, sivil toplumun devletin olmadığı alanda var olması şeklinde anlaşılmamalıdır. Bu konuda Doğan, devletin hem sivil toplumu kendi bünyesinde topladığını hem de toplumun içinde bir alan işgal ettiğini; devletin hareket edilecek alanın çerçevesini, grup örgütlenmesine ait kuralları belirlediğini ve bireyleri kendi değerleri dışında ortak değerleri de düşünmeye sevk ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁴

Sivil toplum kavramı önceki açıklamalarda da değinildiği üzere devlet kavramı ile var olan bir kavramdır. Çünkü devletin olduğu yerde sivil toplum anlam kazanmaktadır. Siyasal, toplumsal, ekonomik ve diğer tüm alanlarda devlet temel belirleyendir. Dolayısıyla sivil toplum da devletin belirlediği sınırlar içinde yer almaktadır. Ancak toplumsal güç, toplumsal meşruiyet sağladığı oranda devletin belirlediği alanı aşmaktadır. Elbette bu alanın sınırları hukuki şartlarla da bağlantılı olarak gelişmektedir. Örneğin ülkemizde derneklerin, vakıfların kuruluş amaçları anayasada ve kanunlarda belirtilmiştir. Dolayısıyla belirtilen amaçlar dışında hiçbir dernek kurulamamaktadır.

Sivil toplumun gelişim sürecine eleştirel bir yaklaşım da Maga'ya aittir. Maga'ya göre, sivil toplumun gelişmesi devleti küçültmek yerine devletin etkinlik alanının büyümesine neden olmaktadır. Maga'ya göre, devlet kendi kendisinin polisi olan vatandaşlara sivil toplum aracılığıyla yetkilerini devretmektedir. Ve sivil toplum aslında siyasal olana katılımı sağlamaktan ziyade onları siyasetten uzaklaştırma misyonuna sahiptir.¹⁰⁵

Maga'nın bakış açısına göre sivil toplum kuruluşları devletin ajanları konumundadır. Bu çerçevede sivil toplum kuruluşları devletin olmadığını düşündüğümüz alanlarda varlıklarını sürdürmekte ve aslında devleti bu alanlara dahil etmektedirler. Maga'nın açıklamalarında dikkati çeken bir nokta da önceki açıklamalarda üzerinde durulan bireylerin siyasal hayata katılımlarında sivil toplum kuruluşlarının rolünün yadsınmasıdır. Yazara göre, sivil toplum aslında toplumsal sınıfların mücadelelerini ortadan kaldırmakta ve bu şekilde sınıf siyasetinin izlenmesini engellemektedir.

¹⁰⁴ İsmail Doğan, "Sivil Toplumun Kültürel Değerleri", *Polis Bilimleri Dergisi*, C:1, S:4, s.138.

¹⁰⁵ İlker Maga, *Sivil Toplum: Devletin Büyümesi*, s.12-16.

1.4. Aşkın Devletten Sivil Topluma Geçiş

Türk siyasal kültüründe devlet geleneği, 1980’li yıllara kadar aşkını bir çizgide olmuştur. Devlet genel olarak toplumdan ve bireyden üstün tutulmuş ve devlete kutsallık atfedilmiştir. Merkeziyetçilik, yönetim tarihimizin ana hatlarından biri olmuştur. Devletin varlığını ve bütünlüğünü korumak toplumsal, siyasal ve kültürel amaçlarımızın önemli bir kısmını oluşturmıştır. Devletin ölümsüzlüğü, kutsallığı, üstünlüğü yeni kuşaklara ilkokul sıralarından itibaren hep hatırlatılmıştır.

1980’li yıllara gelindiğinde ise dünyada ve Türkiye’de bazı dengeler değişmiş, yeni akımlar etkili olmaya başlamıştır. Dünyada küreselleşme ve neo-liberalizm dalgaları yükselirken Türkiye de bu dalgadan etkilenmiş ve köklü dönüşümler yaşamaya başlamıştır. Bu dönüşümlerin bir ayağını da sivilleşme girişimleri oluşturmıştır.

Ethridge, Soğuk Savaş döneminin bitmesiyle insan hakları kavramının ve sivil hakların uluslararası alanda önem kazanmaya başladığını dile getirmektedir. Yazar, bu süreçte sadece demokrasi dalgasının değil aynı zamanda Batı güçlerini de kapsayan bir dalgaın insan hakları ve sivil hakları yüksek standartlara ulaştırmaya yöneldiğini belirtmektedir.¹⁰⁶

Caniklioğlu’na göre; 1980’den sonra liberal söylemin de etkisiyle devleti milletin hizmetinde gören anlayış, devletin demokratikleşmesini ve mistik bir kavram olmaktan çıkarılmasını sivil toplum simgesinde biçimlemektedir. Bu gelişmeyle milliyetçilik ve millet kavramları da sivil toplum kavramıyla değişerek piyasa ile sivil toplumun özdeş kılınmasını, milliyetçiliğin sivil toplumun ardına gizlenmesini ve otoriter görünümün yumuşamasını sağlamıştır.¹⁰⁷

1983 yılında sivil iradenin tekrar siyasal iktidar olmasının ardından Türkiye’de sivil toplum genişlemeye ve gelişmeye başlamıştır. 12 Eylül süreci ile kapatılan siyasi partiler, dernekler ve sendikalar özellikle 1990’lı yıllarda sivil hayatta etkin olarak yer almaya başlamışlardır. İdeolojik çatışmaların önlenmesi ve durdurulması amacı taşıyan 12 Eylül süreci siyasetin toplumsal hayattan tasfiyesi sürecini doğurmuştur. Bu nedenle 1980’lerden itibaren ideolojik söylemleri ve eylemleri barındıran sivil toplum kuruluşlarının değil; spesifik konularda mücadele eden sivil toplum kuruluşlarını daha çok gözlemlemekteyiz.

¹⁰⁶ Marcus E. Ethridge, Howard Handelman, *Politics In A Changing World A Comparative Introduction To Political Science*, St Martin’s Press, New York, 1994, s.547.

¹⁰⁷ Meltem Dikmen Caniklioğlu, *Sivil Toplum Ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Seçkin Yay., Ankara, 2007, s.113.

1970’li yıllarda sıkça rastlanan emek hareketi, emekçi kitleler, öğrenci hareketleri yerini çevre ve kadın hareketlerine ve diğer yerel nitelikli ve daha spesifik alanlarda hayat bulan sivil örgütlenmelere bırakmıştır. Bu durum ise Türkiye’de bir yandan sivil alanın renklendiğini, çeşitlendiğini gösterirken diğer yandan siyasal niteliğini yitirdiğini göstermektedir.

1980’li yıllardan itibaren Türkiye’de sivil topluma açılan alanın genişlemesinin tarihsel arka planı incelendiğinde ekonomik ve siyasi değişimlerden bağımsız olmadığını görüyoruz. Bu bağlamda ANAP iktidarı ile ekonomide liberalleşmenin, bürokratik kadrolardaki değişimin, taşranın merkezde daha etkin konuma gelmesinin, medyanın ve aydınların etkisi göz ardı edilemez.

1983-1989 yıllarında başbakanlık, 1989-1993 yıllarında cumhurbaşkanlığı yapan Turgut Özal’ın liberalleşme yönündeki net tavrı ve uygulamaları Türkiye’nin politik çizgisindeki önemli bir değişimi ifade etmiştir. Politik çizgideki değişimin yönü üzerinde özellikle Özal tarafından dillendirilen inanç ve vicdan, düşünce ve ifade, özel teşebbüs söylemleri de etkili olmuştur. Çaha’ya göre bu düşüncelerin devletin en üst katında görev yapan bir kişi tarafından vurgulanması Türk tarihinde hem bir ilk hem de klasik merkezîyetçi devlet geleneğinden radikal bir kopuşun ifadesidir.¹⁰⁸

Türk devlet geleneğinin önemli bir özelliği olan merkezîyetçilik, hem anayasalarımızda hem de siyasal iktidarlarca kabul gören ve uygulanan bir özellik olmuştur. 1982 Anayasası da yürütmeyi güçlendiren maddeleriyle bu merkezîyetçi yaklaşımdan sapmamaktadır. Aynı şekilde devletçilik yaklaşımı da devletin temel nitelikleri arasında sayılmaktadır. Ancak Özal’ın Cumhurbaşkanı sıfatı ile Türk devlet geleneğinden ve genel olarak ekonomi politikalarından farklılaşan düşünceleri hem devletin hem de toplumun değişim yönünü göstermektedir.

Doğan da Özal’ın devlet baba imajını tartışmaya açan bir lider olduğunu belirtmektedir. Doğan’a göre bu imajın değişmesindeki temel neden devletin değil toplumun nihai değer olduğu düşüncesinde yatmaktadır ve devlet babadan beklentinin en yüksek olduğu toplumların örgütlenememiş, kendi sorunlarını çözme yeteneğini yeterince keşfedememiş toplumlar olduğunu da eklemektedir.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten...*, s.228.

¹⁰⁹ İlyas Doğan, “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Sivil Toplumun Gelişimi (1945-2000)”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Ankara, Eylül 2007, s.83-97.

Çaha'ya göre, Özal Dönemi'nin bir yönünü de 24 Ocak Kararları ile geleneksel bürokrasinin ekonomi üzerindeki etkisini kırılmasının ardından Özal'ın Prensleri olarak isimlendirilen Amerika'da eğitim görmüş, ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlara pragmatik çözümler üreten ve mevzuat engellerini aşan düzenlemelerle siyasal iktidarın yörüngesine giren bürokrasi oluşturmaktadır.¹¹⁰

Bürokraside yaşanan kadro değişimi bu çerçevede bürokrasi geleneğinden kopuşu da ifade etmektedir. Bürokratik değerlerde pragmatizme, siyasal ve toplumsal değerlerde popülizme dayanan politikalar devletle toplumu yakınlaştırırken, devletin elitist yönü değişmiştir.

1980'li yıllarda liberal değerlerin politik söylemde yer almasının yanında genel olarak politik söylemde de değişimler göze çarpmaktadır.

Göle'ye göre; 1980 sonrası politik söylemde uzlaşma eğilimi gözlenmektedir, devletin sistemi değil; idare ve hükümetin icraatları tartışılmaya başlanmış ve siyasi ütopyaların zayıflamasıyla çeşitli toplumsal aktörler gelişmiş, bu durum da yeni kültürel ve bireysel duyarlılıkların işlenmeye başlanması sonucunu doğurmuştur.¹¹¹

Özellikle 1970'li yıllarda egemen olan ideolojik eğilimler, 1970'li yılların sonlarına doğru şiddet içeren çatışmalarla toplumun ideolojik olarak uçlaşması sonucunu doğurmuştur. Ancak 1980 Darbesi'ni ideolojik eğilimleri bastıran tutumu, toplumun siyasal olandan uzaklaşması sonucunu doğurmuştur. Toplumsal örgütlenme ideolojik boyuttan uzaklaşarak çevre hareketleri, kadın hareketleri, eşcinsel ve İslami hareketler gibi farklı yönlere evrilmiştir.

Pragmatizmin doruk noktasına ulaştığı 1980'li yıllarda, siyasal eğilimlerin toplumsallaşma çabası da çatışmadan uzlaşmaya geçişte etkili olmuştur. Politik söylemde yaşanan yumuşama, medyanın da etkisiyle karşısındakine söz hakkı tanıma, düşüncelerini ifade etme durumu demokratikleşme olarak yorumlanmıştır.

Özel televizyonların kurulması ve basının toplum üzerindeki etkisi de bu değişime katkı sağlamıştır. Özellikle son yirmi yıldır, Türkiye'de çok da bilinmeyen ve konuşulmayan konular televizyonlarda tartışılmaya başlanmıştır. Bireysel hak ve özgürlüklerden, demokratikleşmeye, toplumsal değerlerden, toplumsal eksikliklere, siyasal iktidarlara ve

¹¹⁰ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten ...*, s.230.

¹¹¹ Nilüfer Göle, "80 Sonrası Politik Kültür", *Türkiye'de Siyaset, Süreklilik Ve Değişim*, s.509-511.

icraatlarına ilişkin tartışmalar, toplumun eleştiri ve söz söyleme hakkı olduğu gerçeğinin toplumsallaşmasını sağlamıştır. Aynı zamanda basın ve genel olarak medya kamuoyu yoklamaları ile toplumun beklenti ve taleplerini ifade etmekte devletle toplum arasında köprü işlevi görmektedir. Ancak basın üzerindeki sansür, gazeteci ve yazarların karşılaştığı sıkıntılar, kitabevlerinin bombalanması ve faili meçhul cinayetlere kurban giden gazeteci ve yazarlar Türkiye’de iletişim, bilgi aktarımı, basının bağımsızlığı, tarafsızlığı konularının ve demokrasi kültürünün tam oluşmadığını göstermektedir.

1980 sonrası medya ve siyaset ilişkisinde bu sansüre¹¹² dikkat çeken Demir, 12 Eylül sonrasında gazetelerin yaşadığı kapatılma korkusunun, sınırlandırılan özgürlüklerin, fikri basını zayıflattığını bunun sonucunda basının siyasi uygulamaları eleştirmekten kaçınarak magazin haberlerine ağırlık vermeye başladığını ve sermayenin medya alanına girerek medyanın ticarileşmesine yol açtığını belirtmektedir.¹¹³

Medyanın ticarileşmesi ya da sermaye sahiplerinin medya sahiplerine dönüşmesi özel televizyonların kurulmasıyla mümkün olmuştur. Aile şirketleri, holdingler süreç içinde aldıkları gazeteler ve özel televizyonlarla Türkiye’de basının şekillenmesini de sağlamışlardır. Bu durum 2000’li yıllarda da devam etmektedir. Ancak medya devlerinin iktidar ile ilişkilerinin boyutu zaman zaman basının tarafsızlığına gölge düşürmektedir.

1980’lerle birlikte değişen bir yön de devletin içindeki çeteleşme ve bu çeteleşmenin özünü oluşturan sağ ideoloji olmuştur. İnsel’in, devlet içindeki çürüme olarak nitelendirdiği durumun mimarları olarak, 12 Eylül rejimini, Özalizmi, DYP-SHP ve DYP-RP hükümetlerini görmektedir. Çürüme durumundan çıkışın yolları arasında devleti, otoriter ve diktatör kılma çabalarının anlamsızlığına vurgu yapan İnsel; devletin sahipleri olarak kendilerini görenlerin saldırganlaşması, tepeden inme ve güdümlü modernleşme projelerinin ve hastalıklı milliyetçiliğin “devletin bekasını” sağlamayacağını dile getirmektedir. Devletin otoriter ve muhafazakar görüntüye kavuşması çalışmalarının devlet içinde yaşanan örgütlenmelerle de sağlanmaya çalışıldığına değinen İnsel; 1960’lı yıllarda Komünizmle Mücadele Dernekleri, 12 Mart sürecinde Ülkü Ocakları, 12 Eylül sürecinde ise mafyalaşmış çetelerin (yolsuzluk, uyuşturucu kaçakçılığı, kara para aklama gibi Özal

¹¹² 6 Şubat 1989 Basın Konseyi Faaliyet Raporu’na göre; 1989 yılında gazeteler hakkında açılan dava sayısının 183’ü bulmuş, aynı yıl 5 gazetecinin silahlı saldırı neticesinde öldürülmüş, 50 yayın toplatma, 5 yayına el koyma, 3 yayın durdurma, 2 kitap imha vakası ile karşılaşmış ve bu sene içinde 24 mahkumiyet, 18 gözaltına alma, 6 tutuklama, 118 yasal görüntülü müdahale ve 48 devlet kuvvetlerinden kaynaklanan saldırı olmuştur. (Bknz. Vedat Demir, *Türkiye’de Medya Siyaset İlişkisi*, s.202)

¹¹³ Vedat Demir, *Türkiye’de Medya Siyaset İlişkisi*, Beta Yay., İstanbul, 2007, s.185.

döneminde zenginleşen ve güçlenen kişilerle işbirliği içinde olan) devlet içinde giderek büyüdüğüne değinmektedir. Bu süreçte yazarın da değindiği gibi, Abdullah Çatlı, Mehmet Ağar, Yeşil lakaplı Mahmut Yıldırım'ın devletle arasındaki organik bağ ortaya çıkan olaylarla medyada yer etmiştir.¹¹⁴

1980'li yıllarda yaşanan dönüşümü ideolojik kamusalın sivil kamusala dönüşümü olarak inceleyen Çaha, ekonomik ve siyasal liberalizmin yükselmesinin yanında 1980 sonrası Türkiye'de ideolojik saik ile hak saikinın karşı karşıya gelmeye başladığını; etnik, dini, mezhebi, cinsiyet, siyasi, kültürel alanlarda hak talebi vurgulayan grupların kamusal alanda seslerini duyurmaya başladığını belirtmektedir. İdeoloji tartışmalarının bırakılması sistemin dayandığı ideolojinin sorgulanmasını da beraberinde getirmiştir. Çaha'ya göre; 1980 sonrasında devletçi zihniyetle beraber devletin toplum nezdindeki imajı da olumsuz etkilenmiştir; özellikle medyanın siyasetçilerin yolsuzluklarını, usulsüzlüklerini deşifre etmesiyle, siyasilere ve devlet mitine olan güvenin sarsılmıştır.¹¹⁵

Çaha'nın açıklamaları, Türkiye'deki mevcut sivil toplum kuruluşlarının eylemlilikleri ile somutlaşmaktadır. Özellikle medya aracılığıyla, sivil toplumun talepleri ve kendini ifade yöntemleri tüm toplumsal kesimlere ulaşmaktadır. Devletten talep edilenler hak kavramı ile açıklanmakta ve devlet bu yönüyle eleştirilmektedir. 1980'lerden genişleyen sivil alan hem katılımcıları hem de eylem biçimleriyle 1970'lerden farklılık göstermektedir. İdeolojik ayrışmalarla biçimlenen sivil toplum yerini, kadın, çevre, eşcinsel hareketler gibi alanlara bırakmıştır. Eylemlere katılımı belirleyen ideolojiden ziyade bireysel düşünce ve kanaatler olmaktadır. Bu durum genel olarak sivil alanın şiddetten arındığını gösterirken toplumsal tahammül ve demokratik değerlerin de zemin bulmaya başladığının işareti olarak yorumlanabilir.

Devletin siyasal kültürdeki yerinin sarsılması tespiti ise bu çalışmanın temel konusunun açıklanmasında önemli bir ayağı oluşturmaktadır. Toplumun bilmediği, sorgulamadığı ve eleştirmedeği konulardan birisi olan devlet, 1980'li yıllardan itibaren sorgulanabilir olmuştur. Tarihsel geleneğin bir yandan korku bir yandan saygı ile çevrelediği devlet, toplumsal açıdan yanlış yapmayan kurum görünümündeydi. Ancak liberal değerlerin benimsenmesi çerçevesinde basın özgürlüğünün ve medyanın etkisi ile sorgulanamaz, eleştirilemez olan, devlet 1980 sonrasında hem bir tabu olmaktan çıkmış hem de devletin

¹¹⁴ Ahmet İnsel, "Kutsal Devletin Çeteleri", *Birikim Dergisi*, S:116, İstanbul, 1998, s.22-27.

¹¹⁵ Ömer Çaha, *Sivil Toplum Aydınlar Ve Demokrasi*, İz Yay., İstanbul, 1999, s.64-67.

karıştığı olumsuzluklar deşifre edilmeye başlamıştır. İhale yolsuzlukları, sit alanlarının usulsüz kullanımı, nepotizmden doğan ilişkiler gibi medyada sıkça yer alan haberler olumlu, kutsal devlet algısını değiştirmiştir. Çaha'nın da paylaştığı gibi Susurluk Kazası ile ortaya çıkan devlet-mafya ilişkisi, sivil alanda yankı bulmuş ve Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık eylemleri tüm ülkede başlamıştır. Bu durum toplumun devleti eleştirebildiğini ve hoşnutsuzluğunu dile getiren önemli bir örnek oluşturmaktadır.

Türkiye'deki siyasal alanı, sivil toplumun durağan ve siyasal toplumun hızla çürümesinin bileşimi olarak yorumlayan Özbudun; 1993 yılında özel radyo ve televizyonlar üzerindeki anayasal yasağın kaldırılmasıyla sivil toplumun geliştiğini belirtmektedir. Resmen örgütlü olan sivil toplumun yanında resmen örgütlü olmayan çok sayıda grup, platform ve vatandaş inisiyatifinin de ortaya çıktığını belirten Özbudun; sivil toplumun gelişmesinde siyasal partiler ile sendikalar, dernekler, vakıflar, meslek odaları ve kooperatifler gibi sivil toplum kuruluşları arasındaki organik ilişkileri ve işbirliğini yasaklayan anayasa maddelerinin kaldırılmasının da etkili olduğunu vurgulamıştır.¹¹⁶

Türkiye'de sivil toplumun görüntüsünü karşılaştırmalı olarak açıklayan bir yazar da Caniklioğlu'dur. Caniklioğlu, Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının sadece siyasi uygulamaları protesto ettiğini oysa bu konuda sorumluluk alması gerektiğini vurgulamakta ve birey kimliğinin, sivil toplum zihniyetinin ve kültürünün oluşmadığını düşünmektedir. Demokratikleşme perspektifinde değerlendirdiğinde ise; temsilde adaletsizliğin, lider sultanının, milletvekili saptamalarındaki liderlerin yetki genişliğinin ve ordunun devlet erkini sahiplenir pozisyonunun demokratikleşmeyi engellediğini belirtmektedir. Devlet toplum ilişkisi çerçevesinde aşkın, paternalist ve patrimonial devlet geleneğinin yanında devletin topluma olan güvensizliği, toplumun topluluktan öteye geçemeyişi ve iktidar ile devletin aynı anlaşılması sonucunda yönetme gücüne yöneltlen eleştirilen devleti yıpratmak olarak algılanması ile mevzuatta yaşanan engellemelerin; zenginlik ve siyasal iktidar olma ilişkisinin; aydınların bağımsız duramayışlarının sivil toplumun gelişmesini olumsuz yönde etkilediğini savunmaktadır.¹¹⁷

Sivil toplum kavramı önceki açıklamalarda da değinildiği üzere burjuvazinin gelişimi sayesinde modern anlamına kavuşmaya başlamıştır. Bu çerçevede ekonomik alt yapının belirlediği toplumsal formda hak ve özgürlükler, bireyin kimliğini kazanması düşünceleri

¹¹⁶ Ergun Özbudun, "Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon" *Sivil Toplum, Demokrasi Ve İslam Dünyası*, (İçinde), s.114.

¹¹⁷ Meltem Dikmen Caniklioğlu, *Sivil Toplum...*, s.126-150.

yankı bulmuştur. Dolayısıyla kavramın anlamına kavuşması ve içselleştirilmesi bir tarihsel sürecin sonucudur. Türkiye açısından değerlendirildiği zaman ise durumun bu gelişim çizgisiyle eşgüdüm içerisinde gelişmediği gözlenmektedir. Diğer bölümlerde değinildiği üzere siyasal kültürümüzdeki devlet algısı ve toplumsal yapımız bireyden önce devleti konumlandırmaktadır. Bu yüzden birey kavramı ile gelişen sivil toplum kavramı daha geç oluşmaya başlamıştır. Bunun yanında yaşanan siyasi bunalım ve açmazların da etkisiyle devletin topluma uzaklığı ve topluma biçtiği rol de demokratik değerlerden uzaktır. Bu nedenle Türkiye’de devletin belirlediği sınırlar içerisinde, devlet güdümlü bir sivil toplumun varlığından söz etmek yanlış olmayacaktır.

Biber, 12 Eylül sonrasında siyasal katılım, siyasal temsil ve örgütlenme açısından dar kalıplara sıkıştırılan insanların, bu durumdan kurtulmak için sivil toplum kavramına sarıldığını bu nedenle de üzerinde en çok konuşulan ama en az anlaşılan kavramın sivil toplum olduğunu düşünmektedir. Biber’e göre sivil toplumun sıkışma yaşamasının tarihsel nedenleri bulunmaktadır. Bu noktada yazar; fethedilen yerlerin iktidar topraklarına ayrılarak güç odakları oluşturduğunu bu nedenle de feodalleşmenin gerçekleşemediğini; Osmanlı’nın patrimonial yapısı içinde temel değerin var olan kurumları ve değerleri koruma düşüncesinin egemen olduğunu; din ve devlet kavramlarının bütünleştiğini; tarikat ve loncaların farklılaşma, çeşitlilik, çoğulculuk iktidar paylaşımı gibi sivil toplumun normatif kavramlarını taşımadığı için sivil toplum sayılamayacağını belirtmektedir. Genç Cumhuriyet’in de devlet merkezli anlayışı, kendi yarattığı aydın sınıfı aracılığıyla sivil toplum oluşturmaya çalışması nedeniyle Osmanlı’dan farklı bir yenilik getiremediğini düşünmektedir.¹¹⁸ Biber’in değerlendirmelerinde sivil toplumun gelişmesi için motor gücün, burjuva toplum modeline geçiş olduğu gözlenmektedir. Ancak Osmanlı Devleti’nin, toprak sistemi, devlet-toplum ve devlet-din ilişkileri burjuvazinin oluşmasına olanak sağlamamıştır. Devletle yaşanan uyumsuzluklar veya çatışmalar isyan olarak doğmuştur. Bireysel hak talepleri şeklinde gelişen bir örgütlenme süreci de yaşanmamıştır. Cumhuriyet döneminde de burjuva sınıfının ve sivil alanın devlet eliyle yaratılmaya çalışılması ülkemizde sivil alanın gelişimini hem 1980’lere kadar geriletmiş hem de sağlıklı bir gelişim göstermesini engellemiştir.

Kadıoğlu; devlet-toplum ilişkisini Türkiye’de vatandaşlığın ne olduğu, nasıl algılandığı çerçevesinde açıklamaktadır. Ulusal kimlik ve vatandaşlık boyutuna değinen Kadıoğlu,

¹¹⁸ Ayhan Biber, “Türkiye’de Sivil Alanın Darlığının Tarihsel Nedenleri Üzerine bir Araştırma”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 11, S:3, 2009, s.34-38.

Türk milliyetçiliğinin hem medeniyetçi hem de kültürcü yönüne değinerek ulusu ve milliyetçi hisleri önceleyen devlet düşüncesinin Türk ulusal kimliğinin köşe taşlarını oluşturduğunu düşünmektedir. Ayrıca Türkiye’de vatandaşlığın haklardan çok görevlerle donatıldığını, abartılı bir kamusal alan içinde ve devlet tarafından tanımlandığını bu nedenle de vatandaşların düşünmekten ziyade önerilen rotaları izlemelerinin beklendiğini belirtmektedir.¹¹⁹

Devlet-toplum ilişkisinde vatandaşlık kavramının kazandığı nitelik, bireyin nasıl algılandığını da gösterdiği için bu açıklamanın yer alması önem taşımaktadır. Devlete yapılan vurgu Türkiye’de vatandaşlık kavramının algılanma biçiminde de kendini göstermektedir. Kadioğlu’nun açıklamalarında da belirttiği gibi Türkiye’de vatandaşlık kavramı devlet tarafından oluşturulmuş, sınırları çizilmiş ve yönlendirilmiştir. İyi bir vatandaşın nasıl olması gerektiğine dair yönlendirmeler Cumhuriyet’in ilk yıllarından itibaren okullarda verilen derslerden biri olmuştur. Ulusal, ahlaki ve dini değerlerin kuşattığı vatandaşlıkta hem devletin hem de toplumun geleneğinin izlerini bulmak mümkündür. Devlet ve vatandaşın amaçları ortaklaştırılmış ve birey kimliği bir yönüyle vatandaşlık kavramının altında kalmıştır. Birey düşüncesinin gelişmemesinin bir sonucu da demokratikleşme ve sivil toplumun gelişiminde kendini göstermiştir. Birey olamayan vatandaş, devletten özerk bir alanda kendini gerçekleştirmekte güçlük çekmektedir. Ancak bu yapı son yıllarda, vatandaşlığın anayasal bir kurum olması gerektiği tartışmaları çerçevesinde değişim özellikleri taşımaktadır. Ülkemiz açısından Türküm söyleminin yanında yeşeren Türkiyeliyim söylemi bu alana ilişkin tartışmalara yeni bir boyut kazandırabilmektedir.

1980 sonrasında sivil toplum kavramına yüklenen anlamlara değinen Sarıbay, 80 öncesinin toplumsal ayrımlaşmalarının devletin toplumdaki yerinin sorgulanmaya başlanmasıyla sivil toplumcu-devletçi ayrımlaşmasına dönüştüğünü belirtmektedir. Anti-devlet olmanın aynı zamanda demokrat sayılmaya yeteceği gibi bir yanlışın doğru kabul edildiğini belirten Sarıbay, tüm toplumsal kesimlerin sivil toplumcu olmalarına rağmen Türkiye’nin demokratikleşemediğini de bu çerçevede açıklamaktadır.¹²⁰

Sarıbay’ın açıklamaları Türkiye’de 1980 sonrasında sivil toplum kavramının pek çok kesimde kabul gördüğünü ancak kavramın bir yandan da yanlış yorumlandığını

¹¹⁹ Ayşe Kadioğlu, *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Metis Yay., İstanbul, 2008, s.171-181.

¹²⁰ Ali Yaşar Sarıbay, “Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum”, *Türkiye’de Politik Değişme Ve Modernleşme*, s.458.

göstermektedir. Siyasi partilerden sivil toplum örgütlerine, aydınlardan topluma hatta devlete kadar sivil toplumun gelişmesi gerektiği söylemi giderek yaygın bir söyleme dönüşmektedir. Sivil topluma yüklediğimiz anlam ve sivil topluma karşı oluşan beklentiler demokratikleşme konusundaki başarımla uyum göstermemektedir. Bu yönüyle Sarıbay'ın tespitinin gerçeklik taşıdığı söylenebilir.

1980 sonrası Türkiye'de sivil toplum kuruluşlarının ve genel olarak sivil toplumu görüntüsü değişmektedir. Bu değişimde, mevzuatta yer alan düzenlemeler ve özellikle AB ile müzakere süreci etkili olmuştur. Sivil toplumun yaşadığı niceliksel ve niteliksel değişim Türkiye'nin sivilleşme ve demokratikleşme sürecinde kuşkusuz önemli bir yere sahip olmuştur.

Türkiye'de sivil toplumun gelişimi ve görüntüsünü netleştirebilmek adına bazı verilere yer vermek faydalı olacaktır. Dernekler Dairesi'nin 01.12.2010 tarihli verilerine göre; Türkiye'de 86.324 tane faal dernek bulunmakta; 7.330.184 üyeye sahip derneklerin 1178619'i kadın 6151565'i erkeklerden oluşmakta ve Türkiye'de kurulan derneklerin yoğun olduğu beş alan sırasıyla; dini hizmet, spor, yardımlaşma, kalkınma ve mesleki dayanışma dernekleri olarak sıralanmakta ve bölgelere göre Marmara Bölgesi % 35.4, İç Anadolu Bölgesi % 18.8, Ege Bölgesi % 14.2, Karadeniz Bölgesi % 12, Akdeniz Bölgesi % 10 Doğu Anadolu Bölgesi % 5, Güneydoğu Anadolu Bölgesi ise % 4.5 paylarla Türkiye'deki derneklerin bölgesel dağılımını göstermektedirler.¹²¹

Veriler incelendiğinde sivil toplum kuruluşları içinde yer alan derneklerin bölgesel dağılımda ve cinsiyet ölçüsünde, Türkiye'nin bölgesel eşitsizlik durumu göze çarpmaktadır. Bu bağlamda Marmara Bölgesi'nin Türkiye'nin sanayileşmede ilk sırada yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda dernekleşmenin de en yoğun yaşandığı bölge olduğu gözlenmektedir. Dolayısıyla gelişmişlik derecesi ile sivil toplum arasındaki ilişki somutlanmış olmaktadır. Derneklerde erkek üye sayısının kadın üye sayısından fazla olması ülkemizdeki ataerkil yapının görüntüsü olarak değerlendirilebilir. Dernekleşme sürecinde en yaygın örgütlenmelerin dini hizmet kapsamında Cami yaptırma, hemşehrilik ve mesleki dayanışma derneklerinin ilk sıralarda yer alması sivil toplum tartışmalarının önemli konularını oluşturmaktadır.

TÜSEV'in (Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı), Sivil Toplum Araştırma Endeksi Projesi (STEP) kapsamında hazırladığı 2009-2010 yılı Sivil Toplum Değerlendirme Raporuna

¹²¹ <http://www.dernekler.gov.tr/> (01.12.2010)

göre; Türkiye’de sivil toplumun % 9’u devlet kontrolünde, % 28’i sık sık gerekçesiz müdahaleler görmekte; % 50’si zaman zaman gerekçesiz müdahaleler görmekte; % 13’ ü özgür ve sadece meşru denetimle karşılaşmaktadır. Rapora göre; kuruluş aşamasında % 26’sı meşru olmayan sınırlama veya engellemelerle karşılaşmakta; devlet-sivil toplum diyalogu konusunda % 8’nin diyalog kuramadığı, % 68’nin bazı STK’lar ile gereklilik arz ettiğinde ve geçici diyalog kurduğunu; % 21’nin bir çok STK’lar ile gereklilik arz ettiğinde ve geçici; % 3’nün geniş kapsamlı ve kurumsallaşmış diyalog kurduklarını göstermektedir. Devletten yardım alma durumunda ise; % 43’nün çok sınırlı, % 54’nün sınırlı, % 2’sinin geniş ve % 1’nin çok geniş ölçüde yardım aldığı belirtilmektedir. Rapora göre; sivil toplumun politik süreçte etkinliği konusunda; % 13’ünün etkisiz, % 60’nın sınırlı düzeyde etkili, % 21’nin ortalama düzeyde etkili, % 6’sının yüksek düzeyde etkili olduğu tespit edilmiştir.¹²²

TÜSEV’in raporu değerlendirildiğinde; devlet-sivil toplum ilişkisinde Türkiye’de yer alan sivil toplum kuruluşlarının gerek kuruluş gerekse faaliyetlerinde devlet müdahalesinden kurtulamadığı gözlenmektedir. Sivil toplumun devletten özerk ve kendi kendine karar verebilen yapısının bu bağlamda zarar gördüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

2. TOPLUMSAL HAREKETLER

Toplumsal hareketler başlığı altında 1980 sonrasında yer alan ve bu dönemde toplumsallaşmayı başarmış olan toplumsal girişimler ele alınacaktır. Bölümün genel çerçevesini 1980 sonrası hayat bulan yeni toplumsal hareketler ve bu hareketler sayesinde ülkemizde öne çıkan bazı eylemler oluşturacaktır. Bu çerçevede siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet anlayışının değişimi ortaya konulacaktır.

2.1. Toplumsal Hareketlerin Niteliği

1980 sonrası dönem, dünyada ve ülkemizde küreselleşme ve neo-liberal değerlerin yükselişe geçtiği dönemi ifade etmektedir. Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz gibi yükselen yeni değerler devlet düşüncesinin yeniden sorgulanmasına neden olmuş ve bu dönemde yer alan sivilleşme çabaları da bu süreci desteklemiştir.

¹²² “Sivil Toplum Değerlendirme Raporu”, TÜSEV, Ekim 2009-Eylül 2010.

Ülkemizde de yaşanan sivilleşme çabaları, siyasal, toplumsal ve kültürel değerlerimizi yeniden ele almamız sonucunu doğurmuş ve devlete yüklediğimiz anlamı tekrar düşünmeye sevk etmiştir. Devletin toplumsal yaşamın her alanında olmasından pek hoşnut olmayıp politikalarını eleştirme olanağına sahip olduğumuz 1980 sonrası sivil hayat, yeni toplumsal hareketlerle de zenginleşmiştir.

Artık sivil alanı dolduran kesim, sendikalar ve işçilerin yanında yıllardır sesini duymadığımız kadınlar, savaş karşıtları, eşcinseller, çevreciler, küreselleşme ve nükleer karşıtları gibi yeni girişimler olmuştur. Yükselen bu hareketler de bir çok konuda ezber bozmamıza neden olmuş ve demokratikleşme tartışmalarının yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır.

Erol, yeni toplumsal hareketlerin, sistem karşıtı muhalefet kapsamında geleneksel sistem karşıtı hareketler olarak görülse de bu hareketlerden kopuşu ifade ettiğini düşünmektedir. Erol, yeni toplumsal hareketlerin politik iktidarı ele geçirme perspektifinin bilinçli olarak reddedildiğini ve sosyal hareketler olarak siyasal alanda yer aldıklarını belirtmektedir. Bu çerçevede yazara göre, emek-sermaye çelişkisinin yerini, geleneksel hareketlerin çok da önemsemediği toplumsal cinsiyet, etnisite, ırk, kuşak gibi hareketler almaya başlamıştır.¹²³

İki kutuplu dünyanın sona ermesi, ideolojik taraflaşmayı da sona doğru sürüklemiştir. Yeni dünya düzenin galibi neo-liberalizm ekonomik boyutunu siyasal alana da taşımış ve siyasal alanda yükselen değerlerin sorumlusu olmuştur. Emek sermaye çelişkisi, kapitalizmin insanlığı sömürüsü yerine uluslararası alanda yerelleşme, bölgeselleşme ve küreselleşme tartışmaları bazında şekillenen günümüz sorunları almıştır. İnsan hakları, cinsiyet eşitliği, cinsel kimlik, çevre sorunları, vicdani retçilik gibi önemi hiç de azımsanmaması gereken konular ve ilerleme raporları bu dönemde ülkemizde tartışılan konulardan olmuşlardır. Bu konuda Coşkun'un yeni toplumsal hareketlerin özellikleri konusundaki görüşleri konuyu açıklayabilmek adına kolaylık sağlayacaktır.

Coşkun, yeni toplumsal hareketlerin (yazar YTH olarak belirtmektedir.) özelliklerini şu şekilde belirtmiştir:¹²⁴

1. "YTH'lerin toplumsal tabanı sınıf yapısını aşar ve daha çok yaş, toplumsal cinsiyet gibi toplumsal statü unsurlarına göndermede bulunur.

¹²³ Ali Erol, "Yeni Toplumsal Hareketlerde Eşcinseller", *Birgün Gazetesi*, 23 Nisan 2008.

¹²⁴ Mustafa Kemal Coşkun, "Süreklilik ve Kopuş Bağlamında Türkiye'de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S:61, C:1, s.73.

2. YTH'lerin ideolojik karakteri işçi sınıfı hareketinin ve ortak eylem için birleştirici ve bütünleştirici bir unsur olan Marksist ideoloji anlayışının tam zıddı bir noktada durur.
3. YTH'ler, düşünceler ve değerler çoğulluğu sergiler; pragmatik yönelimler ile birlikte katılımcıların karar alma mekanizmalarına katılımını genişletecek olan kurumsal reformları hedefler. Gündelik yaşamın "demokratikleşme dinamiği"ne ve siyasal boyutlar karşısında toplumsal yaşamın sivil toplum boyutunun genişlemesine işaret eder.
4. YTH'lerde çelişkiler ve harekete geçirici faktörler, kimlik ile ilgili olan kültürel ve sembolik sorunlara ilişkindir. YTH' ler dağınık ve merkezsizdir.”

Yeni toplumsal hareketlerin sınıf temelli değil; toplumsal statü temelli yönüne dikkat çeken yazar, toplumsal katılımı sağlamak için pragmatik davranıldığını da eklemektedir. Yeni toplumsal hareketlerin hemen hemen hepsinde bulabileceğimiz demokratikleşme talebi ve sivil toplum vurgusu bu hareketlerin temel niteliği arasında sayılabilir. 1970’lerde görmeye alıştığımız büyük, merkezileşmiş ve hiyerarşik örgütlenme biçimleri yeni toplumsal hareketler için çok da geçerli değildir. Ancak bu durum yeni örgütlerin merkezi olmadığı ve aralarında bir koordinasyon olmadığı şekilde anlaşılmalıdır.

Nash de yeni toplumsal hareketleri diğerlerinden ayıran özellikleri yeni olan ne başlığı altında sorgulamaktadır. Bu çerçevede Nash, aracısız, evrensel olarak anlamlı konularda bir sosyal grubun parçası olmaktan ziyade ahlaki protestolar yapan; devletten çok sivil topluma yönelmiş, bürokratik yapılara şüpheyile bakan, daha çok resmi olmayan bir biçimde üye sahibi olan bu hareketlerin medyanın gücü sayesinde toplumun hayalinde ve düşüncelerinde etkili olabildiğini belirtmektedir.¹²⁵

Bu açıklamada da belirtildiği üzere yeni toplumsal hareketlerin toplumsallaşma sürecinde medyanın etkisi gözden kaçırılmamalıdır. İletişim teknolojisinde yaşanan büyük gelişmenin de etkisiyle siyasal, sosyal ve kültürel alanlarda bilgi paylaşımı geniş kitlelere ulaşmaktadır. Bu durum büyük halk kitlelerine ulaşmak için medyanın bir araç haline gelmesi kadar toplumsal hareketin yarattığı etkinin ölçülmesi açısından da önem taşımaktadır.

Sanlı, yeni toplumsal hareketlerin demokratikleşme konusunda yaptığı katkıya ve demokrasinin artık toplumsal mesafeleri azaltmak gibi bir amacı olduğuna değinmektedir.

¹²⁵ Kate Nash, *Contemporary Political Sociology Globalization Politics and Power*, Blackwell Publishing, USA, 2005, s102-103.

Bu çerçevede demokrasinin, ekonominin toplumsal ve siyasal olarak denetimini sağladığını belirten yazar; kültürel çeşitliliğe saygı duyulmasını ve yurttaş haklarıyla toplumsal hakların herkes için eşit olmasını sağlayarak bireyleri sadece sağlık, eğitim ve bilginin tüketicileri konumundan kurtararak onların taleplerini gözeten bir yapıya dönüştüğünü ifade etmektedir.¹²⁶

Demokrasi düşüncesinde geline bu nokta devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişimi açıklamak için de bir yön çizmektedir. Devletin vatandaş algısı, bu toplumsal dinamikler sayesinde revizyona uğramaktadır. Yani devletin ihtiyaçlar ölçüsünde vatandaşlarına sunduğu hizmet yeterli görülmemektedir. İnsanın sosyal bir varlık olduğu göz önüne alındığında bireysel ve kolektif talepler sivil alanda ses bulmakta ve mücadeleler yürümektedir. Devlete karşı yürüyen hareketler ise toplumsallaşabildiği oranda meşrulaşmakta ve kamuoyunun gücü sayesinde politikada değişimler yaşanabilmektedir.

2.2. Yeni Toplumsal Hareketler, Yeni Yöntemler

1980 sonrası toplumsal hareketler sivil toplumun gelişmesine yardımcı olmanın yanında farklı alanlara yönelmesiyle sivil alanın çeşitlenmesine katkı sağlamıştır. Özellikle 1970’li yıllarda emek-sermaye çelişkisi üzerinden şekillenen ideolojik hareketler 1980 Darbesi’nin etkisiyle sınıf temelli hareketlerin daha sınırlı olarak devam etmesine neden olmuştur. Küreselleşmenin de etkisiyle sivil alanı alt kültürler, spesifik alanlar doldurmaya başlamıştır. Bu çerçevede kadın örgütlenmeleri, feminist hareketler, çevre eylemleri ve nükleer karşıtı girişimler sivil alanda daha etkili olmaya başlamıştır.

Kadınlara yönelik cinsel ayrımcılık, kadının sosyal ve siyasal alandaki yerinin erkeklerin gölgesinde kalması, kadına yönelik şiddet gibi nedenlerle oluşturulan kadın örgütleri Türkiye’de kadınların erkeklerle eşit konumlandırılması ve her türlü ayrımcılığa ve şiddete karşı duruşla demokratik toplumun olmazsa olmaz yönünü yansıtmaktadır. Ülkemizde kadın örgütlenmeleri temelinde şekillenen ilk yapılar feminist örgütlenmeler olmuştur.

1960’lı yıllarda Batı’da yaşanan feminist hareketlerin 1980’li yıllarda ülkemizde etkili olmaya başlaması, 1980 Darbesi öncesinde Marksist örgütlerde kadın sorununun sınıf

¹²⁶ Leyla Sanlı (Yayına Hazırlayan), *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*, Alan Yay., İstanbul, 2003, s.11.

temelli yaklaşımlarla ele alınmasının ve darbe ile sol siyasetin etkinliğini yitirerek parçalanması sonucunda siyasal hayata katılmayan kadınların kitlesel olarak kadın hareketine yönelmesi, eğitilmiş, kentli kadınların kadın hareketi üzerindeki etkisi, Kemalist Devrimlerin Batılılaşma ve çağdaşlık yorumlarının da etkisi ile Türkiye’de feminist örgütler ve örgütlenmeler yeşermeye başlamıştır.¹²⁷

Sınıf temelli siyasetin siyasal baskılar nedeniyle gerilediği 80’lerin başından itibaren kadınlar kim olduklarını ve toplumun, siyasetin neresinde olduklarını sorgulamaya başlamışlardır. Bu dönemde sosyalist kökenli feminist örgütlenmeler kendini göstermektedir. Kentli, aydın ve eğitilmiş kadınların bu örgütlenmeler üzerinde önemli etkisi vardır. İlk dönemlerde İstanbul ve Ankara merkezli örgütlenmeler olsa da sonraki dönemlerde farklı illerde de örgütlenmeler yaşanmıştır. Bu dönemde kadınların neler yaptığına değinmek kadın hareketinin gelişimini açıklayabilmek adına faydalı olacaktır.

Türkiye’de kadın sorununa ilişkin adımlar ilk olarak 1982 yılında kadın sorunları sempozyumunda dile getirilmiş, 1983 yılında Somut Dergisi’nde feminist kadın sayfasında yer almış ve 1984’te Kadın Çevresi kitap kulübü çerçevesinde gelişmiştir. 1986’lı yıllara gelindiğinde ise; (CEDAW) “Kadına Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Uluslararası Sözleşmesi”ne taraf olan kadın örgütleri, 1987 yılında “Kadın Dayacağına Karşı” yürüyüş ve protestolar düzenlemiş, 1989’da cinsel tacize karşı eylemler, “Mor İğne”, “Sokakları ve Geceleri İstiyoruz” kampanyaları yapılmıştır. TCK’nın fahişelere tecavüzde ceza indirimini kapsayan 438. maddesinin değiştirilmesine yönelik protestolar yapılmış ve sonrasında bu madde iptal edilmiştir.¹²⁸

Kadınların kendilerini var etme çabaları yaşadıkları ayrımcılıkları deşifre etmek yoluyla da kendini göstermektedir. Ataerkil toplum yapısından kaynaklanan kadının ikinci planda kalması olgusu gerek sosyal gerek ekonomik hayatında da bu şekilde konumlanmasına sebep olmaktadır. Kadına biçilen roller de onun sosyal, siyasal ve ekonomik varlığını destekler nitelikte değildir. Medyadan ve basından hala gözlemlediğimiz kadına karşı şiddet olgusu kadın, örgütlerinin eylemlilikleri sonucunda tartışılabilir ve yanlışlanan konuma kavuşturulmuştur. Yine cinsel taciz, tecavüz ve cinsel istismar konularına karşı mücadele eden kadınlar toplumsallaşabilmiştir. Bu çerçevede kadın bir cins olarak

¹²⁷ Füsün Kökalan, 1980 Sonrası Türkiye’de Kadın Çalışmaları, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002, s.82-83.

¹²⁸ Çağlayan Kovanlıkaya Ergin, “Kadın Sivil Toplum Kuruluşlarının Kadın Bilincine Katkıları ve Uçan Süpürge Örneği”, *II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı: Küresel Eşitlik*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 15-16 Ekim 2005, s.389.

toplumsal varlığının farkına varılmasını sağlamış ve maruz kaldığı olumsuzlukları deşifre ederek ve mücadelesini sürdürerek kamuoyunun ilgisini çekebilmiştir.

1990’lardan itibaren ise kadın hareketi feminist örgütlerin protesto ve eylemlerinin yerini kadın çalışmaları almaya başlamıştır. Üniversitelerde kurulan Kadın Araştırma Merkezleri, Kadın Kütüphaneleri, Bilgi Merkezleri bu anlamda örnek gösterilebilir. Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü’nün kurulması ve Kadın ve Aileden Sorumlu Bakanlığın oluşturulması da bu konuda atılan adımlar arasında sayılabilir.

Sancar, Türkiye’deki cinsiyet rejimine ilişkin olarak, doğu-batı ideolojik ayrımlaşmasının yani doğunun efemine erkekliği, oryantal dişiliği ile batının beyaz erkek üstünlüğü, özgür kadınlığının algılarımız üzerinde etkili olduğunu düşünmektedir. Milli kültüre dayalı Türk ailesinin daha baskın savunulduğunu ve bu durumun namus kavramıyla kadına yönelik bir denetim haline dönüştüğünü belirten yazar, ailenin içinde ayrı bir birey olan kadının ayrıca haklarının savunulamadığını belirtmektedir.¹²⁹

Ataerkil toplum yapısının kadına yüklediği roller aile içindeki roller olarak yer almaktadır. Bu çerçevede kadının ev içindeki statüsü ve çocuğun bakımı konusunda üstlendiği rol toplum tarafından belirlenmiş olmaktadır. Kadının, kadın olma durumu ailedeki anne ve eş olma rolüyle bütünleşmiş olmaktadır. Dolayısıyla kadının bu rolleri dışında başka bir role sahip olma ihtimali geleneksel değerlerimizdeki namus kavramıyla çelişmemesine bağlıdır. Bu konudaki mücadele aynı zamanda hukuk sistemindeki aksaklıklara da mücadeleyi beraberinde getirmektedir. Bu çerçevede kadın örgütlerinin karşı çıktıkları kanun maddelerine değinmek devletin kadına bakış açısını açıklayabilmek adına kolaylık sağlayacaktır.

Kadın ve kız kaçırma suçuyla ilgili olarak kadının evli veya bekar olmasına göre farklı cezalar almasını öngören 429. madde, kadının iradesine bakılmaksızın kaçırma olayının evlenme gerekçesiyle yapılmasında ceza indirimini düzenleyen 433. madde, Ceza Kanunu’nun ırza geçme suçunda kızlığın bozulması koşulunu aradığı 423/1. madde, şerefini kurtarmak için doğurduğu çocuğunu öldüren kadına diğerk öldürme cezalarının

¹²⁹ Serpil Sancar, “Türkiye’de Kadınların Hak Mücadelesini Belirleyen Bağlamlar”, Sivil Topluma Bütüncül Bakışlar Toplantısı, STGM, 6 Mart 2010, s.4.

altında ceza verilmesini öngören 453. madde ataerkil yapının kadın algısını yansıtmaktadır.¹³⁰

Yukarıda değinilen maddelerde devletin ve toplumun namus algısının izlerini bulabilmekteyiz. Kadınların cinsel istismarı konusunda bekaretin önemi suçlara verilen cezalara göre farklılık taşımaktadır. Dolayısıyla bu durum kadının cinsel bütünlüğünün bozulmasında örneğin kaçırma olaylarında olduğu gibi tecavüze uğrayan kadına babanın değil artık kocanın sahip olması anlamına gelmektedir. Bu bakış açısı ataerkil sistemin sonucudur. Çünkü kadın bir birey olarak değil; namus kavramı çerçevesinde değerlendirilen bir meta gibidir. Yine öldürme fiilinin şeref ve namusun gereği olarak işlenmesi şeref ve namusun ne olduğunun tekrar yorumlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Kadın örgütlerinin hazırladığı 2010 yılı CEDAW gölge raporuna göre; yasalarda kadın-erkek eşitliği konusunda hala eksiklikler olduğu, siyasal karar alma ve katılımı kadınların TBMM’de % 9, Bakanlar Kurulu’nda % 8 oranında temsil edildiği, kadınların % 19.6’sının okur-yazar olmadığı ve kadınların işgücüne katılım oranının % 24.6 olduğunu ve sürekli bir düşüş yaşandığını ve kadına yönelik şiddetin % 39 oranında olduğu belirlenmiştir.¹³¹

Kadınların toplumsal, siyasal ve sosyal yaşamdaki yerlerinin sınırlılığını gösteren bu oranlar aslında ülkemizde kadınlara gösterilen ayrımcılığın da ifadesidir. Çünkü 2000’li yıllarda hala okuma yazma bilmeyen, şiddete uğrayan, siyasal alanda yeterince temsil edilemeyen kadınlar vardır. Bu üzücü tabloya, kız çocuklarının okula gönderilmemesi, erken yaşta evlendirilmesi gibi medyadan sıklıkla takip ettiğimiz haberler de eklenince kadın örgütlerinin mücadeleleri daha anlamlı olmaktadır.

TÜSİAD ve KAGİDER 2008 yılında Türkiye’de toplumsal cinsiyet eşitsizliğini konu alan bir rapor hazırlamışlardır. Raporda, Türkiye’de kadın örgütlerinin örgütsel özelliklerinin elit ve büyük kent odaklı yapısının değişmeye başladığı, özel amaçlı örgütlerin kadın sorunlarının çözümüne ilişkin politikalar üretmesi gibi örgütsel

¹³⁰ Fatmagül Berktaş, “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye”, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi, No:7, 2004, s.22.

¹³¹ CEDAW Gölge Raporu, 21 Temmuz 2010.

(http://www.ucansupurge.org/index.php?option=com_content&view=article&id=821:cedaw-golge-raporu-2010&catid=51:diger&Itemid=115) (28.02.2011)

özelliklerinin yanında genel olarak 1980 sonrası kadın hareketinin özelliklerini şu şekilde belirtmektedir:¹³²

1. 12 Eylül dönemi nedeniyle kadınların taleplerinin toplumsal meşruiyetini sağlayacak ve bu hareketin arka planını oluşturacak eşitlikçi ve özgürlükçü sosyal hareketlerin olmaması kadın hareketinin erkek egemenliğine karşı tek başına mücadele etmesine yol açmıştır.
2. Cinsiyet eşitliği sorunlarına körleşmiş olan bir kamusal alanda en basit taleplerini bile çok yoğun çaba harcayarak elde etmiştir.
3. Kadın hareketinin yükseliş gösterdiği 1990'lı yıllar Siyasal İslam'ın da yükseldiği dönem olduğu için şeriatçı-laik çatışması arasında kalan hareket görmesi gereken desteği görememiştir.
4. Devletin ve parlamentodaki siyasi partilerin kadın sorunlarını umursamaz tutumları nedeniyle kamu politikalarının etkisiz olması sonucunu doğurmuştur.

1980'li yıllarda gelişmeye başlayan ve 1990'lı yıllarda yükselişe geçen kadın örgütlenmesi, protesto ve eylemleriyle sesini duyurmaya başlamıştır. Genel ve özel amaçlı, ulusal ve yerel alanda kurulan çok sayıda dernek, vakıf ve diğer sivil toplum kuruluşları, kadın-erkek eşitliğinin sağlanması, kadın sorunlarına karşı toplumsal duyarlılık yaratmaya çalışmakta ve bu noktada hem sivil alanı zenginleştirmekte hem de sivil alanın demokratikleşmesine katkı sağlamaktadır. Özellikle AB süreci ve politikaları da örgütleri başarıya ulaşımlarına destek olmaktadır.

1980 sonrası dönemde etkinli olan diğer bir toplumsal hareket de çevreci hareketler ve nükleer karşıtlığıdır.

Çevre hareketleri kapsamında mücadele edilen alanlar genel olarak şu şekilde özetlenebilir:¹³³

1. Küresel çevre sorunları, iklim değişikliği, küresel ısınma, çölleşme.
2. Biyoçeşitlilik, doğal kaynakların korunması.
3. Çevre eğitimi ve çevre bilincinin geliştirilmesi.

¹³² Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri "Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset" Raporunun Güncellemesi, TÜSİAD, KAGİDER, Temmuz 2008, s.245-246.

¹³³ Serap Öztürk, "Çevre: Bergamalıları Gibi Olmak", *Türkiye'de Hak Temelli STK'lar Sorunlar ve Çözüm Arayışları*, STGM, 2007, Ankara, s.82.

4. Çevre politikaları, uygulamalar ve yerel düzeydeki yansımaları.
5. Ekolojik yaşam biçimlerinin savunusu, eko-turizm, eko-tarım.
6. Katı atık yönetimi, geri dönüşüm, arıtma.
7. Tarım, hayvancılık, kırsal kalkınma, çevreyle ilgili diğer ekonomik faaliyetler.
8. Kentsel altyapının ve üstyapının geliştirilmesi, doğal-kültürel varlıkların korunması.

Çevre hareketleri, genel olarak doğanın sömürüsüne karşı çıkmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Çevrede yaşanan kirlilik, çevre felaketleri ve doğal kaynakların tükenmesine bağlı olarak yaşanan büyük boyutlu çevre olayları bu hareketin yaygınlaşması açısından öneme sahiptir. Çevreci hareket insanın doğayla ilişkisinin boyutlarına dikkat çekmek istemektedir. Gelecek kuşaklara nasıl bir dünya bırakılacağı bu hareketin önemli sorusunu oluşturmaktadır. Bu çerçevede yer alan eylemler, imza kampanyaları ekolojik dengenin korunmasını ve doğanın sömürüsünü engelleme amacı taşımaktadır. Uluslararası alanda da çevreye verilen önemin artması hareketin toplumsallaşmasını ve mücadele alanının genişlemesini sağlamıştır.

Çevre hareketlerinin sivil toplumda yer edinmeye başlamasında özellikle uluslararası politikalarda çevre konusunda atılan adımlar etkili olmuştur. Bu bağlamda sivil hayatta çevreciliğin gelişimine katkı sunan oluşumlara değinmek faydalı olacaktır.

1992 yılında Rio’da yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı ile sivil toplum kuruluşlarının BM bünyesinde çeşitli kuruluşlarda danışman olabilmesi, müzakere, görüşme ve karar alma süreçlerine gözlemci olarak katılabilmesi sivil toplum kuruluşlarını çevre konusunda aktif hale getirmiştir. Bunun yanında 1972 yılında Stockholm’de yapılan BM Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda devletlerin, çevrenin yönetim ve denetiminde bireyleri toplulukları aktif olarak sürece dahil etmeleri gerektiği; 1975 yılında Helsinki Nihai Senedi’nde herhangi bir çevre politikasının başarıya ulaşabilmesi için halkın ve toplumsal güçlerin sorumluluk bilinci içinde çevreye duyarlı olmaları gerektiği; 1990 yılında Paris Şartı’nda halkın bilgilendirilmesinin çevreyi düzeltici girişimlerde bulunabilmenin ön koşulu kabul edilmesi, BM Avrupa Ekonomik Komisyonu bünyesinde oluşturulan “Çevre Politikası Komitesi”nin Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Çevresel

Karar Verme Süreçlerine Halkın Katılımı ve Yargıya Başvurma Sözleşmesi” bireylerin ve sivil toplumun bu sürece dahil olmalarını kolaylaştırmıştır.¹³⁴

Çevre sorunlarına ilişkin karar alma süreçlerine sivil toplumun katılma olanağı, çevreci hareketlerin gelişimine katkı sağlamıştır. Çünkü ulusal karar alma süreçlerinde söz sahibi olan en temel kurum devlettir. Çevre sorunlarının toplumsal bilinçlenme ve ortak sorumlulukla üstesinden gelinebileceği yaklaşımı devleti, tek söz sahibi olanın artık devlet olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla devletle birlikte bir görev paylaşımı yaşayan sivil toplum gözlemci niteliğinden sıyrılmakta ve katılımcı olabilmektedir. Bu durum demokratikleşmeyi sağladığı gibi, toplumu ilgilendiren bir sorunun toplumsallaşmasını da sağlamaktadır.

1980’li yılların başından itibaren küreselleşme ve AB’ye üyelik süreci ile sivil çevre hareketlerinin etkili olmaya başladığı söylenebilir.

1980’lerin başından itibaren çevre hareketlerinin kurumsallaşma çabalarının henüz başlamadığına değinen Öztürk, enerji ve termik santraller gibi başlıklarda seyreden çevre hareketlerinin varlığından söz etmektedir. 1992 Rio zirvesinden sonra ise çevre örgütleri, devletin yanında yer alan gönüllü kuruluşlar olarak değil; kamu kurumları ve özel kesimle çevre yönetişiminin paydası olmaya aday olabileceğine değinen Öztürk; bu durumu 1996 yılındaki Habitat Konferansı’nın Türkiye’de düzenlenmesi de sağlamlaştırıldığını ve 2002 Johannesburg Zirvesi ile sivil toplum örgütlerinin katılımının kabul edilerek çevre politikalarına katılımları sağlanması ile çevre hareketlerinin güçlendiğini belirtmektedir.¹³⁵

Ülkemizde öne çıkan çevre eylemlerine değinmeden önce mevzuatta yer alan bazı düzenlemelere değinmek faydalı olacaktır.

Anayasamızın 56. maddesi, herkesin sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı olduğunu ve çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak, çevre kirliliğini engellemenin devletin ve vatandaşların ödevi olduğuna değinmektedir.¹³⁶

1983’te kabul edilen Çevre Yasası ise çevre koruma alanını yasal zemine oturtmakta; çevrenin korunması, iyileştirilmesi amacıyla yapılacak düzenlemeleri ve alınacak önlemleri “ekonomik ve toplumsal kalkınma erekleriyle uyumlu olarak” saptamayı ilke

¹³⁴ Ahmet Kısa, Türkiye’deki Sivil Toplum Kuruluşları’nın Çevre ve Ormancılık Politikalarındaki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, 2008, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, s.19-23.

¹³⁵ Serap Öztürk, “Çevre: Bergamalıları Gibi Olmak”, s.75-77.

¹³⁶ Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.46.

olarak kabul etmektedir.¹³⁷ Ayrıca bu yasada biyolojik çeşitliliği korumanın esaslarının belirlenmesinde, çevre kirliliğinin önlenmesinde üniversitelerin, sivil toplum kuruluşlarının ve yerel yönetimlerin görüşlerine başvurulması da yer almaktadır. Avrupa Birliği ile müzakere süreci çerçevesinde yürütülen çalışmalar da hem çevre bilincinin gelişmesi hem de devletin bu konuya ağırlık vermesini sağlamıştır. Bu konudaki düzenlemelere ileriki bölümde değinilecektir.

Ertürk, çevre hareketini liberal çevreci yaklaşım ve radikal çevreci yaklaşım olarak sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre liberal çevreci yaklaşım, çevreyi dar kapsamlı ve statik olarak değerlendirmekte, endüstriyalizme karşı çıkmamakta, toplumu değiştirmeyi değil bozuk kısımları düzeltmeyi önermektedir. Radikal çevreci yaklaşım ise; çevreyi geniş kapsamlı ve dinamik bir yapı olarak ele almakta ve çevrenin toplumsal ilişkiler bağı kapsamında ele alınmasını, çevrenin korunmasının ötesinde değiştirilmesi ve yeniden düzenlenmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım sanayileşme çabaları içinde doğanın önceden sınırsız kabul edilmesi ve sanayileşme sürecinde tarımda yüksek verimliliğin zorlanması ile doğanın bozulması süreçlerine dikkat çekmektedir.¹³⁸

Sanayileşme çabaları ve kapitalist ekonomi ile daha yüksek verim alma çabaları çevrenin bozulmasına ve doğal kaynakların azalmasına neden olmaktadır. insanlığın kavuşmuş olduğu bolluk ve refah daha sonraki dönemde sera gazları, ozon tabakasında incelleme, küresel ısınma gibi felaketleri de beraberinde getirmiştir. Radikal çevreci yaklaşım da üretim ilişkisi ve üretim süreçlerinde daha yüksek verim ve daha fazla kar için uygulanan yöntemlere eleştiri getirmektedir.

Çaha, 1980 sonrası yükselen çevre hareketlerini üç gruba ayırarak incelemektedir. Bunlar, kurumsal çevrecilik olarak adlandırılan gönüllü kuruluşlar etrafında gelişmekte olan çevrecilik; reaksiyoner çevrecilik olarak adlandırılan politik düzeyde yaygınlaşarak gelişen çevrecilik ve sosyal çevrecilik olarak adlandırılan politik yönü olmayan yerel nitelikli çevreciliktir.¹³⁹

Kurumsal çevrecilik hareketi daha çok var olan çevre sorunlarının tespiti ve bunun üst kurumlara bildirilmesi ile ilgilenirken, reaksiyoner çevrecilik hareketi eylemler, protestolar ile hükümeti etkilemeye çalışmaktadır. Bu duruma Yeşiller Partisi örnek gösterilebilir.

¹³⁷ *Çevre Kanunu*, 09.08.1983 Tarihli 18132 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22.

¹³⁸ Hasan Ertürk, *Çevre Bilimlerine Giriş*, Vipaş Yay., Bursa, 1998, s.180-184.

¹³⁹ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten...*, s.246-248.

Sosyal çevrecilik hareketi ise bireylerin yaşadığı yerlerdeki çevreye karşı duyarlılığını gösterdiği daha çok koruma ve güzelleştirme dernekleri olarak kendini gösteren hareketlerdir.

Türkiye’de çevre hareketleri içinde aktif çalışma yürüten bir sivil toplum kuruluşu olan TEMA Vakfı, toprağın korunması, erozyonla mücadele, biyoçeşitlilik, toprak, su ve doğal çevrenin korunması gibi faaliyetlerle ve etkili kamuoyu desteğiyle hükümetleri gerçekçi ve uygulanabilir politikalar üretmeye teşvik etmektedir.¹⁴⁰ Bu çerçevede TEMA Vakfı’nın kurumsal çevrecilik hareketine örnek oluşturduğu söylenebilir.

1971 yılında kurulan Greenpeace, 101 ülkede yaklaşık 3 milyon destekçiye sahip uluslararası bir çevre örgütüdür. Ülkemizde de faaliyet gösteren bu örgüt özellikle çalışma tarzlarıyla dikkat çekmektedir. Bu çerçevede; 1996 yılında Çernobil Tanıkları Turu, 1993 yılında Akkuyu’da nükleer reaktör için ayrılan alana yel değirmeni kurma, Gökova termik santrali önüne adalet heykeli dikme, petrol gemilerine tırmanma, halk oylaması yapma ve seminerlerle çevre bilincini oluşturmaya çalışmaktadır.¹⁴¹

Reaksiyoner çevre hareketine örnek olan Greenpeace, ulusal ve uluslararası alanda adını sıklıkla duyduğumuz bir örgütlenmedir. Özellikle kampanyalar kapsamında eylemler ortaya koyan Greenpeace, eylemlerindeki şiddetsizlik, alenilik, topluma sesini duyurma ve eylemleri sonucunda hukuki yaptırıma katlanma eğilimleri nedeniyle aynı zamanda sivil itaatsizlik örneği de sergilemektedir. Termik santrali, nükleer reaktör kurulması gibi çalışmalarda yöre halkıyla kurulan diyalog, konuya ilişkin seminerler ve yöre halkının iradesini yansıtan halk oylamaları bu hareketin demokratik yönünü göstermektedir. Çevre sorununun toplumsallaşması bu sayede sağlanmaktadır.

Türkiye’de çevre hareketleri kapsamında değerlendirilmesi gereken bir konu da Yeşil Parti’dir. Çevre hareketinin siyasallaşma süreci açısından bu örnek önem taşımaktadır. Keleş ve Hamamcı Yeşiller Partisi’nin amaçlarını, hedeflerini ve bakış açılarını şu şekilde aktarmaktadır; partinin amaçları arasında ekonomik bunalımın aşılması için atılacak adımların ekolojiye, doğaya, kültürel değerlere zarar verilmemesi; partinin dayandığı değerler konusunda, doğanın, ekolojik sistemin, sosyal ilişkilerin, insan hak ve

¹⁴⁰ Ali Özalp, Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal ve Siyasal Bakımdan Önemi, Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi, İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Ankara, 2008, s.91-92.

¹⁴¹ İsmail Akbal; Hüseyin Çalı, “Çevreci Sivil Toplum Örgütlerinde Sivil İtaatsizlik Uygulamaları ve Greenpeace Türkiye Örneği”, *V. Uluslararası STK’lar Kongresi: Küresel Barış Bildiriler Kitabı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale, 24-26 Ekim 2008, s.405-406.

özgürlüklerinin, barış içinde yaşamının mücadelesini temel ilke olarak benimsediğini ve yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirilmesine yol açan sağcılık, solculuk gibi eğilimleri çok geride kalmış saydığını belirtmektedir.¹⁴²

Çevreci bir hareketin siyasallaşma çabalarına örnek oluşturan Yeşiller Partisi, yeni toplumsal hareketlerin çok yönlü yapısına işaret ettiği için de öneme sahiptir. 1980 sonrası süreçte ideolojik eğilimlerin bir kenara bırakıldığı ve toplumu bütünleştirici bir değer olarak çevre bilincinin sunulduğu bir hareket olmuştur. Aynı zamanda çevre ile birlikte barış, insan hak ve özgürlükleri gibi yükselen değerleri temel alması da çok yönlülüğü ortaya koymaktadır.

Türkiye’de çevre hareketlerinde en çok öne çıkan eylemlerden birisi Bergama’da siyanürlü altın aramaya karşı başlatılan uzun soluklu mücadeledir. Sivil itaatsizlik örnekleri kapsamında değerlendirdiğimiz bu hareket ulusal basında ses getiren önemli bir çevre hareketi olmuştur. Güvenpark’ta ağaçların kesilerek otopark yapılmasına karşı oluşturulan imza kampanyası, Aliağa ve Gökova’da termik santral yapılmasına karşı yapılan eylemler kamuoyunda ses getiren ve toplumun sahip çıktığı çevresel eylemler olarak değerlendirilebilir.

Ülkemizde çevre konusunda doğrudan ve dolaylı olarak görev yapan kurumlar şu şekilde özetlenebilir; Çevre Bakanlığı, Yüksek Çevre Kurulu, Çevre Şurası, Mahalli Çevre Kuruluşları, Özel Çevre Koruma Kurumu, Kültür Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Orman Bakanlığı Orman Koruma ve Yangınla Mücadele Genel Müdürlüğü ve Belediyeler Çevre Koruma Daire Başkanlığı örnek gösterilebilir. Aynı zamanda çevre ile ilgili bilimsel kuruluşlar örneğin; TÜBİTAK, DPT Özel İhtisas Komisyonları, Çevre Araştırma Merkezleri, Çevre Mühendislikleri bölümleri ve STK’lar da bu konuda araştırma yapan ve çalışma yürüten kurumlar kapsamında sayılabilir.¹⁴³

1980 sonrasında yükselen çevre hareketi, dünyada ve ülkemizde farklı kollara ayrılmıştır. Özellikle sanayileşme, kentleşme ve teknolojiye gelişmelerin olumsuz etkisi şeklinde ortaya çıkan çevre sorunlarına karşı toplumsal bilinçlenmeyi, devletin politikalarında çevreye karşı duyarlılığı oluşturmaya çalışmaktadırlar. Bugün çok sayıda çevre örgütü eylemler, kampanyalar ve protestolarla toplumun ilgisini çekmeyi

¹⁴² Ruşen Keleş, Can Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.285.

¹⁴³ Kazım Yıldız, Şengün Sipahioğlu, Mehmet Yılmaz, *Çevre Bilimi*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara, 2000, s. 182-184.

başarmışlardır. Özellikle termik santraller, Genetiği değiştirilmiş organizmalı bitkiler, nükleer atıklar, denizlerdeki kirlilik gibi çevre problemleri gündemimize girmiştir. Uluslararası anlaşmalar sayesinde gerçekleşen kazanımlar da bu hareketin gelişmesine katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda çevre problemlerine karşı yürütülen mücadelede Çevre Bakanlığı'ndan önce aklımıza gelen çevre örgütleri siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet anlayışının bir anlamda aşındığını göstermektedir. Özellikle toplumsallaşan eylemlerde halkın çevre örgütlerini muhatap alması ve devlete rağmen inandıkları gerçeği savunmaları da devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişimin diğer yönünü göstermektedir.

Nükleer enerji sorunu ve nükleer karşıtı hareketler de 1980 sonrası yükselen toplumsal hareketler bazında değerlendirilmesi gereken bir konu olmuştur.

1950-1970 yılları arasında petrolün kıt kaynaklar arasında yer almaması ve ucuza bulunabilmesi tarımsal üretimde kullanılması sonucunu doğurmuştur. Ancak 1970'lerde petrol fiyatlarının artması ve 1973 petrol krizinin yaşanması Avrupa'da hükümetleri nükleer enerji üreten santraller yapmaya itmiştir. Bu durum nükleer enerjinin topluma tepeden inmece ve mutlak bir zorunluluk olarak sunulması sonucunu doğurmuştur. Ancak çevreci hareket nükleer enerji konusunda anti-nükleer hareketin başlamasını sağlamıştır.¹⁴⁴

Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere nükleer santraller ve nükleer enerji kullanmanın arka planını ekonomik sebepler oluşturmaktadır. Anti nükleer hareket de çevreye verilen zarar dolayısıyla başlamıştır. Ancak nükleer karşıtı hareketin eleştirileri sadece çevreye verilen zararla sınırlı değildir.

Ertürk, atom enerjisine ve nükleer santrallere yönelik anti-nükleer hareketin üç temel eleştirisini, teknik eleştiri, ekonomik eleştiri ve politik eleştiri başlıkları altında değerlendirmektedir. Ertürk, nükleer santrallerin, nükleer atıkların sızmalarına karşı güvenliği kanıtlanmadığı için insanlığı son derece tehlikeli ve öldürücü elemanlarla karşı karşıya getirmesi ve nükleer atıkların yüzlerce yıl tehlikeli olması nedeniyle hayatı koruyucu yönünün sağlanamaması nedeniyle teknik olarak eleştirildiğini; atom endüstrisinin sermaye yoğun çalışma biçimi nedeniyle karlılık için çok fazla miktarda üretiminin olması gerektiği ve askeri açıdan önem taşıması nedeniyle ekonomik eleştirinin ve nükleer enerji üretiminin büyük ölçekli olması nedeniyle merkezileşmeyi de

¹⁴⁴ Hasan Ertürk, *Çevre Bilimlerine...*, s.177-178.

beraberinde getireceği için demokratik toplum niteliğinden sıyrılmayı gerektirmesi nedeniyle politik eleştirinin yapıldığını belirtmektedir.¹⁴⁵

Ülkemizde nükleere ilişkin gelişmelerin tarihi 1956 yılına uzanmaktadır. 1955 yılında Atom Enerjisinin Barışçıl Amaçlarla Kullanılması amacıyla toplanan I. Cenevre Konferansı'ndan sonra 1956 yılında ülkemizde Atom Enerjisi Komisyonu kurulmuştur. 1957 yılında BM kuruluşu olan Uluslararası Atom Enerjisi Kurulu'nun bir üyesi olan Türkiye, 1962'de Çekmece Nükleer Araştırma Eğitim Merkezi tarafından Havuz tipi deney reaktörünü işletmeye almıştır. Ülkemizde elektrik enerjisi üretmek amacıyla 1967-1970 yılları arasında ilk etüd çalışmalarını yapmış ve 1977 yılında işletmeye girecek doğal uranyum yakıtlı ve ağır su tipi nükleer santralin kurulmasına karar verilmiş ancak bu proje gerçekleştirilememiştir. 1970 yılında kurulan TEK ve ona bağlı olarak 1972 yılında kurulan Nükleer Enerji Dairesi çalışmalara başlamıştır. III. Beş Yıllık Kalkınma Planında eğitim amaçlı prototip nükleer santralin kurulması kararı verilmiş ancak 1974'te vazgeçilmiştir. Türkiye'de nükleer santral kurulması için yerlerin belirlenmesi çalışmaları ile Mersin, Sinop ve Kırklareli sahaları belirlenmiştir. Türkiye 1980 yılında Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşmasını, 1981 yılında Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı Anlaşması imzalamış, 1982 yılında Türkiye Atom Enerjisi Kurumu kurulmuş ve 1984'te OECD Nükleer Enerji Ajansı'na üye olmuştur. Özal Dönemi'nde yap-işlet-devret modelinde yaşanan sıkıntılardan sonra 1986 Çernobil faciasıyla çalışmalar askıya alınmıştır. 2002 yılında Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığına bağlanmış, 2005 yılında nükleer santral için saha belirleme çalışmaları tekrar başlamış ve Sinop belirlenmiştir. Nükleer Güç Santrallerinin Kurulması Ve İşletilmesi İle Enerji Satışına İlişkin Kanun Tasarısı 2007 yılında yasalaşmıştır. 2010 yılına gelindiğinde ise Akkuyu'da nükleer santral kurulması kararı kesinleşmiştir.¹⁴⁶

1950'li yıllara uzanan nükleer serüvenimizin bu süre zarfında çok da başarılı olduğu söylenemez. Kurumsal çalışmalar gerçekleştirilse de nükleer santral kurulması süreci tamamlanamamıştır. Yapılan anlaşmalar da bu süreçte işlev sağlayamamıştır. Özellikle Çernobil faciasından sonra Karadeniz'de kanser vakalarının artması kamuoyunun nükleer santrallere şüphe ile bakmasına neden olmuştur.

¹⁴⁵ Hasan Ertürk, *Çevre Bilimlerine...*, s.178-179.

¹⁴⁶ <http://www.nukleer.web.tr/> (16.01.2010)

Ülkemizde de ilk olarak nükleer santral kurulması kararının ardından başlatılan imza kampanyası ile kendini duyuran hareket, Nükleer Kongresi'nin ardından bir platform şeklinde örgütlenme yaratmıştır. Akkuyu'ya yapılması planlanan nükleer santrale karşı protesto eylemleri, konserler ve Akkuyu halkı ile dayanışma sağlanarak şenlikler yapılmıştır. Bu şenliklere katılım oranının artmış olması kamuoyunda da yankı bulmasına neden olmuştur. Timur Daniş'ın 4 bin kilometrelik yürüyüşü ve Deniz Gürman'ın “Nükleer Santral istemek ilericilikse ben gericiyim” sloganıyla İzmir'den Ankara'ya geri şekilde yürüyüşü ve diğer protesto, konser, seminer ve kongreler ile girilen mücadele ile 2000 yılında Akkuyu projesi iptal edilmiştir. Bu süreçte medyanın desteği ve siyasi partilerin konuyu önemsemelerinin payı büyüktür.¹⁴⁷ Ancak 2010 yılında Akkuyu'da nükleer santral yapılması kararı kesinleşmiştir.

Nükleer enerjinin, alternatif enerji kaynakları arasında objektif ve bilimsel olarak değerlendirildiği politikalar arasında ekonomik, mali, idari ve çevresel yönleriyle yapılabilir olması koşuluyla değerlendirilmesi gerektiğini düşünen Palabıyık, nükleer enerji konusunun ya tümünden kabul edildiğini ya da reddedildiğini belirtmektedir.¹⁴⁸ Bu konudaki bilgi eksikliğine ve uygulamadaki eksikliklere de değinen Palabıyık, nükleer enerji konusunun hükümet politikalarında da net olarak ortaya koyulmadığının da altını çizmektedir.

Türkiye'de nükleer santral kurulmasına yönelik toplumsal tutumu daha net ortaya koyabilmek adına “Türkiye Nükleer Santral Kurabilir Mi?” başlıklı ve Mersin, Sinop, Kırklareli illerinde yapılan, 1152 kişinin katıldığı anket sonuçlarına başvurmak faydalı olacaktır. Bu anket çerçevesinde nükleer santral kavramının çağrıştırdığı ilk anlamı olumsuz bulanların oranı % 64.2 (%13.3 radyasyon, zehirli atık; %10.6 Çernobil; % 11 zararlı, tehlikeli, kirlilik; % 10.2 çevre; % 7.7 kanser), olumlu bulanların oranı % 35.8'dir. Katılımcıların % 65.1'i nükleer santral kurulmasını desteklememekte; % 24.9'u desteklemekte ve % 10'u da kararsızdır. Nükleer santrale sahip ülkelerin nükleer silah da yapabildiğini % 65.3 oranında; nükleer enerjinin dışa bağımlı enerji kullanımı azaltacağı % 52.6 oranında; nükleer enerjinin küresel ısınma konusunda yardımcı olmayacağına % 49.8

¹⁴⁷ Ümit Şahin, “Nükleer Karşıt Platform Deneyimi”, *İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Araştırma ve Eğitim Birimi Savunuculuk ve Politikaları Etkileme Konferans Yazıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007, No:6, s.1-9.

¹⁴⁸ Hamit Palabıyık, Hikmet Yavaş, Murat Aydın, “Türkiye’de Nükleer Santral Kurulabilir Mi? Çatışmadan Uzlaşma: Türkiye’de Nükleer Enerji Projelerinde Sosyal Kabul Sorunu ve Halkın Reddetme Sendromunun Araştırılması”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, C:5, S:2, Çanakkale, 2010, s.180.

oranında; nükleer santrallerde kaza riskinin her zaman var olduğuna % 87.8 oranında; radyoaktif atık sorununa % 76.2 oranında; nükleer santrali tehlikeli bulan % 81.3 oranında değerlendirilmiştir.¹⁴⁹

Kamuoyu yoklaması niteliğinde olan bu çalışma, nükleer santral kurulması planlanan illerde gerçekleştirilmiştir. Nükleer santral konusunun toplumda çağrıştırdığı olumsuz anlamlarda, çevresel kirlilik, radyasyon ve Çernobil faciasının izlerini bulmak mümkündür. Bu çerçevede yurttaşlar nükleer enerji üretimi sürecine karşı güvensizlik duyduğu açıktır. Bu nedenle de yaşadıkları çevrede nükleer santral kurulmasını istemeyenlerin oranı katılımcıların yarısından fazladır. Kaza riski, radyasyon tehlikesi ve zehirli atıkların insan sağlığına yönelik tehdit oluşturduğu da büyük oranda kabul edilmektedir.

1980 sonrası sivil hareketler kapsamında değerlendirdiğimiz nükleer karşıtı hareketlerde ülkemizde özellikle Nükleer Karşıtı Platform (NKP) ve Greenpeace'in Nükleersiz Gelecek Kampanyaları dikkat çekicidir. Bu çerçevede TBMM önünde Mersin ve Sinop'ta nükleer santral kurulmasını protesto eden (170.000 imza toplanmıştır) 58 kişinin göz altına alınmıştır. Greenpeace üyeleri olduğu açıklanan kişilerin gözaltı süreci ile ilgili sivil toplumun elde ettiği gücün suistimal edilmesine kapı açtığının ifade edilmesi de anti-nükleer hareket açısından değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır.¹⁵⁰ NKP tarafından gerçekleştirilen Mersin mitingine de sivil toplum örgütleri ve ana muhalefet partisi CHP tarafından da destek verilmesi bu hareket için önem taşımaktadır.¹⁵¹

Nükleer karşıtı hareketin toplumsallaşma süreci nükleer santral kurulması kararının ardından gelişmiştir. Dağınık ve düzensiz bir yapılanma şeklinde ortaya çıkan hareket bir platform şeklinde örgütlenmiştir. Bu dönemde toplumun bilgilendirilmesi, sivil toplum örgütlerinden, sanatçılardan ve toplumda öne çıkan isimlerden alınan destekle özellikle Mersin ve Sinop'ta bilinçlenme süreci oluşmuştur. İmza kampanyaları ve şiddetsiz eylemlerle kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışılmıştır. Ana muhalefet partisinin de nükleer santrale karşı çıkması ülkedeki nükleer politikaya karşı bir alternatifin oluştuğunu göstermektedir. Bu süreçte anti-nükleer hareketin önemi ise yadsınamaz.

¹⁴⁹ Hamit Palabıyık, Hikmet Yavaş, Murat Aydın, "Türkiye'de Nükleer Santral Kurulabilir Mi? Çatışmadan Uzlaşma: Türkiye'de Nükleer Enerji Projelerinde Sosyal Kabul Sorunu ve Halkın Reddetme Sendromunun Araştırılması", s.188-192.

¹⁵⁰ <http://www.greenpeace.org/turkey/tr/news/nukleer29102010/> (16.01.2010)

¹⁵¹ <http://www.nukleerkarsitiplatform.org/basnda-nkp/31-nuekleer-kartlar-mitingde-bulut.html> (16.01.2010)

Devlet-i ebed müddet anlayışı çerçevesinde değerlendirdiğimizde ise bir sivil toplum hareketi olan anti-nükleer hareket özellikle çevre bilinci ve insan sağlığı konusundaki duyarlılığı ile devletin kar elde edebileceği bir alanı sorgulaması nedeniyle önem taşımaktadır. Bu noktada çevre bilincini ve insan sağlığını devletin ekonomik iyileşmesi söyleminden önde tutar. Bunun yanında alternatif enerjiye yaptığı vurgu ve protesto süreçleri de devlet iradesinden farklılaştığını göstermektedir. Dolayısıyla devletin politikasının yanlışlığını dile getiren bu hareket, aslında devletin her kararının doğru olmayabileceğini ifade ettiği için devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişime katkı sağlamış olmaktadır.

2.2.1. Sivil İtaatsizlik

Siyasal iktidarın yozlaşma eğilimi, bireylerin zaman içerisinde baskıya maruz kalma sonucunu doğurabilmektedir. Baskıya maruz kalan bireyin, siyasi iktidara karşı direnme gösterebileceği ise bu çerçevede anlam kazanmaktadır.

Walzer itaatsizliği, ceza hukuku kapsamında ele alınan, ahlaki, ciddiyet taşıyan, politik amaçlı ve genelde kolektif hareket şeklinde bütünü haklı değerlerine ve karşılıklı ilişkilerine dayanan bir olgu olarak tanımlamaktadır.¹⁵²

Şiddet içeren veya var olan düzeni değiştirmeyi amaçlayan direnme şekilleri yani aktif direnme söz konusu olabileceği gibi; pasif direnme de günümüz toplumlarında sıkça gözlenmektedir. Pasif bir direnme modeli olan sivil itaatsizlik ise demokratik toplumlarda iktidarın yozlaşma eğilimine karşı direnişin medeni bir biçimi olarak yorumlanabilir.

2.2.1.1. Sivil İtaatsizlik Genel Çerçevesi

Sivil itaatsizlik, daha çok demokratik ülkelerde, şiddet içermeyen, kamuya yönelik ve dikkat çeken eylemlerle adını duyuran politik bir ifade şeklidir. Ülkemizde de zaman zaman bu ifade biçimine rastladığımız eylemler genel olarak, bir adaletsizliğin, haksızlığın yaşandığı, eylemcilerin şiddet içermeyen yöntemlerle dikkatleri bu haksızlığa çekmeye çalıştığı, yasal olmayan ve kamu vicdanına seslenen nitelikleri ile bilinçli ve toplumsal sorumluluk taşıyan politik eylemlerdir.

¹⁵² Michael Walzer, *Obligations Essays On Disobedience War And Citizenship*, Harvard University Press, London, 1970, s.4.

Eylemler alenidir, yani kamusal alanda ve kamuya yöneliktir. Dolayısıyla sivil itaatsizlik eylemleri topluma karşı yapılan bir uyarı niteliğindedir. Topluma itaat etmeme davranışını kazandırmakta ve meşruluğunu şiddetsizliği, vicdana yaptığı vurgu ile sağlamaya çalışmaktadır. Kavramı daha net ortaya koyabilmek adına farklı yazarlara başvurmak faydalı olacaktır.

Sivil itaatsizlik kavramını psiko-sosyal temeller, felsefi temeller ve ahlaki temeller kapsamında tanımlayan Nişancı, sivil itaatsizliği, kamusal alanda spesifik görüşlerin dayatılmasına karşı yapılan bir çağrı olarak değerlendirmektedir.¹⁵³

Coşar sivil itaatsizliği, bir ölçüde adil ilişkilerin hüküm sürdüğü demokratik bir sistemde ortaya çıkan ciddi haksızlıklara karşı, yasal imkanların tükendiği noktada son çare olarak başvurulana, kendisine anayasayı ya da toplumsal sözleşmede ifadesini bulan ortak adaleti temel alan, şiddeti reddeden, yasadışı politik bir eylem olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁴

Ökçesiz'e göre sivil itaatsizlik, şiddet içermeyen bir pozitif hukuk kuralını çiğnemiş olan ve amacının hukuk devleti ideallerine uygun düştüğü ve eylemcisinin, çiğnediği kuralın yaptırımına katlanmaya hazır bulunduğu, hep kamuya açık ve kamuya yönelik olarak gerçekleştirilen edimlerin oluşturduğu toplumsal ve siyasi olgudur.¹⁵⁵

Rawls ise sivil itaatsizliği, yasa ya da hükümet politikalarının değiştirilmesini hedefleyen, aleni, şiddet içermeyen, vicdani ama yasal olmayan bir politik eylem olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁶

Thoreau'nun “ En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir” sözüyle açıkladığı ve iktidarı çoğunluğun elindeki güç olarak değerlendirdiği için adaletin, bu güçle ilişkisini ortaya koyan ve yöneticilere vicdan devri de yapıp yapmadığımız sorularını soran düşünür, sivil itaatsizliği bu çerçevede değerlendirmektedir.¹⁵⁷

Anbarlı'ya göre;

“Sivil itaatsizlik; yasal süreçlerle ve yöntemlerle sonuç alınamayan tartışmalı sorunlar karşısında, yasaya aykırı ancak kamuoyunca algılanabilirlik noktasında açık bir biçimde gerçekleştirilen, buna bağlı olarak kamuoyuna çağrı işlevi gören,

¹⁵³ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yay., İstanbul, 2003, s.152.

¹⁵⁴ Hannah Arendt, Ronald Dworkin, Jürgen Habermas, Johan Galtung, Martin Luther King, John Rawls, Hans Saner, David Thoreu, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, (Çev. Yakup Coşar), Ayrıntı Yay., İstanbul, s.10.

¹⁵⁵ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, Afa Yayınevi, İstanbul, 1994, s.114.

¹⁵⁶ John Rawls, “Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, s.56.

¹⁵⁷ Henry David Thoreau, “Devlete Karşı İtaatsizlik Görevi Üzerine”, *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, s.29-53.

eylem sonucundaki yaptırım göze alması ve dayandığı diğer unsurlar nedeniyle ahlakiliği de kabul eden, bireysel ya da çoğunlukla kolektif nitelikli eylem tarzıdır.”¹⁵⁸

İtaatsizlik durumunu haksızlığa başkaldırı şeklinde yorumlayan Nişancıya göre; sivil itaatsizlik kavramının psikolojik ve sosyal temelini eşitliği de içinde bulunduran haksızlık kavramı oluşturmakta; felsefi temellerini Çiçero’dan Gandhi’ye kadar dayandırmakta ve ahlaki temellerini; Kant’ın ahlak yasası çerçevesinde iyi olan, özgürlük kavramıyla özdeşleşmiş, bencillikten uzaklaşma gibi değerlerle açıklamaktadır.¹⁵⁹

İtaat etmeme durumunun gerçekleşmesinde psikolojik, felsefi ve ahlaki temelleri inceleyen Nişancı’nın açıklamalarına göre, itaat etmeme veya hayır deme eğilimi bireylerin doğru olmadığını düşündükleri eylemlere yöneliktir. Bu noktada doğru olana boyun eğme durumu, doğru olmayana itaatsizlikle karşılık verme eğilimini doğurmaktadır. Doğru olanı belirleyen ise hak kavramı içerisinde şekillenmektedir. Dolayısıyla yazarın açıklamaları dikkate alındığında sivil itaatsizlik, doğru olmayan, haksızlığın olduğu bir ortamda bireylerin vicdani değerleri çerçevesinde haksızlığa karşı gelişleridir.

Sivil itaatsizlik kavramını betimleyici anlamda Fleisch, Gisela Raupach-Strey’in açıklamaları çerçevesinde Ökçesiz şu şekilde aktarmaktadır:¹⁶⁰

1. Sivil itaatsizlik, şiddetten arınmışlık tutum ve düşüncesinden, başkalarının kişiliği karşısındaki saygıdan doğar ve gelişir.
2. Temel bir soruna başka yollarla dikkat çekilemediği için, içsel bir zorunluluktan kaynaklanır.
3. Bilinçli ve sınırlı bir norm ihlalidir.
4. Koşulludur.
5. Dünya görüşünün farklı olabilmesine rağmen, temel bir haksızlığa karşı savaşım verilmektedir.
6. Haksızlığa karşı çıkılan araçların inandırıcı olabilmesi için amaçla çelişmemelidir.
7. Sivil itaatsizlik sembolik kalmalıdır.

¹⁵⁸ Şeniz Anbarlı, “Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006, İzmir, s.73.

¹⁵⁹ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s.122-170.

¹⁶⁰ Hayrettin Ökçesiz (Yayına Hazırlayan), *Sivil İtaatsizlik*, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul, s.54-55.

8. Sivil itaatsizlik yeni ahlaki yargının kamuca benimsenmesi umuduyla yaşar.

Bu açıklamalar çerçevesinde sivil itaatsizliğin, siyasi olgunluğa ulaşan bireylerce, haksız bir durum karşısında hem diğer bireylere hem de kendisine duyduğu saygı bilinciyle ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır. Sivil itaatsizlik eylemlerinin sembolik yönü, onun karşısındakini düşman olarak algılamamasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda şiddetsizlik ve konuya dikkat çekme çabalarında amaca uygun araçların kullanılması vurgusu ise yine üçüncü kişilerin kişiliklerine saygıdan doğmaktadır. Sivil itaatsizlerin amacı, kendilerinin haksızlık olarak tanımladığı durumların kamuoyu tarafından da haksızlık olarak algılanmasını sağlamak ve politik sistemi etkileyebilmektir.

Sivil itaatsizlik kavramının tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere her eylemi sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirebilmek mümkün değildir. Bir eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilmesi için tanımlamalarda da dikkati çeken şiddetsizlik, kamuya yönelme, hukuk dışılık gibi birtakım özellikleri taşıması gerekmektedir. Ökçesiz, sivil itaatsizlik kavramının öğelerini şu şekilde belirtmektedir:¹⁶¹

1. Yasaya Aykırılık
2. Şiddetsizlik
3. Kamuya Açıklık
4. Hukuk Devleti İdesiyle Çelişmeyen Siyasal Ahlaksal Güdüleme
5. Çığnänen Pozitif Hukuk Normunun Yaptırımına Katılma Ve Katlanma Tutumu

Sivil itaatsizlik kavramını içeren bu öğeler incelendiğinde eylemin amacına yönelik girişimlerin tüm hukuk kurallarına aykırılığı söz konusu değildir. Sivil itaatsizlik, yasadışılık taşımakla beraber toplumu bağlayıcı tüm kurallara veya kanunlara karşı bir girişim değildir. Tersine girişilen eylemin amacı bir haksızlığa, hukuksuzluğa karşı çıkmaktır. Bununla beraber eylemin taşıdığı yasadışılık, yasadışı bir örgütlenmeyi savunmamakta ve tüm yasal yollar denendikten sonra bu tarz bir eylem ortaya koyulmaktadır.¹⁶² İkinci olarak şiddetsizlik durumu, sivil itaatsizliğin siyasi olgunluğuna işaret eden önemli bir noktayı temsil etmektedir. Şiddetsizliğin, üçüncü kişilerin vücut ve psikolojik bütünlüğüne zarar vermeme olarak kabul gördüğü tanımlamaların ışığında; sivil itaatsizliğin yönteminin ve amacının aslında bir anlamda şiddete karşı çıkmak olduğu

¹⁶¹ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s.114-128.

¹⁶² Yakup Coşar, *Kamu Vicdanına...*, s.10.

söylenbilir. Üçüncü olarak; sivil itaatsizliğin asıl amacı var olduğu düşünülen yanlış konusunda toplumu bilgilendirerek yanlışın düzeltilmesini sağlamaktır. Bu bağlamda sivil itaatsizlik eylemlerinin kamuya açık olduğu ve aslında kamu vicdanına çağrı yaptığı gerçeklik taşımaktadır. Dördüncü olarak; sivil itaatsizlik eyleminin gerçekleşebilmesi için, hukuk devleti düşüncesi ile sahip olunan değerlerin çatışması gerekmektedir. Çünkü ortada hukuka aykırı veya yanlış bir durum söz konusu olmalı ki bu eylem ona tepki olarak doğabilsin. Son olarak da sivil itaatsizlik eylemlerinde bireyler, eylemlerinden ötürü sorumluluklarının farkındadır. Bireyler karşılaşacakları hukuksal veya toplumsal yaptırımları göze alarak bu işe girişmişlerdir.

Nişancı da sivil itaatsizlikten bahsedebilmek için; ağır bir haksızlığın olması, eylemin amaca uygun bulunması, seçilen araçların başarı vaat etmesi, yasal yolların tüketilmesi ve üçüncü kişilerin hakları, çıkarları ile mümkün olabildiğince az temas edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.¹⁶³

Sivil itaatsizlik, bu yönleriyle aslında sesini duyurmanın son çarelerinden biri gibi gözükmektedir. Yasal yolların tüketilmesi, eylemin amacının ve araçlarının tespitinde üçüncü kişilere zarar vermeme ancak dikkatlerini çekme bu eylemlerin önemli bir yönüdür. Oturma eylemleri, işgaller, grevler, kan sıçratma, görevlileri istifaya çağırma, vicdani retçilik gibi pek çok eylemlilik bu kapsamda değerlendirilmektedir.

Gerek sivil itaatsizlik tanımlamaları gerekse kavramın belli başlı öğeleri göz önüne alındığında, sivil itaatsizliğin politik olgunluğun bir göstergesi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü sivil itaatsizlik; bireylerin yanlış veya haksız bulduğu uygulamalar karşısında vicdani değerleri ile yaptıkları muhakeme sonucunda kamusal alana, yapılan yanlışın, açık, şiddetsiz bir biçimde duyurulmasıdır. Birey, ortada bir yanlış olduğunun bilincindedir ve topluma duyduğu sorumluluk onun yanlışını deşifre etmesini istemektedir. Bunu ise şiddete başvurmadan, kimseye zarar vermeden ve hukuki, toplumsal sorumluluğunu taşıyarak gerçekleştirmektedir.

Sivil itaatsizlik kavramının kökenleri Antik Yunan'a kadar götürebilir. Kavramın gelişmesine katkı yapan isimler, Sokrates'ten, M.L. King'e ve Gandhi'ye kadar geniş bir yelpazede incelenmektedir. Kavramın gelişimini daha net ortaya koyabilmek adına kısaca bu düşünürlere değinmek faydalı olacaktır.

¹⁶³ Şükrü Nişancı, *Sivil İtaatsizlik*, s.205.

Dağtaş’a göre; Sokrates’in adil bulmadığı yasaya itaat etmeyişi ancak başka bir yasaya da kendine adil davranmadığını bildiği halde itaat etmesi onu “itaatsiz bir itaatkar” yapmaktadır. Sokrates, yasaların davranış normu olarak adil olduğunu ancak; her yasanın öngördüğü davranış biçimlerinin kesin ve önceden belirlenmiş bir itaati gerektirmediğine inanmaktadır.¹⁶⁴ Sokrates’in bu davranışı, yasaları ve yasaların öngördüğü davranışı toplumsal sözleşmenin gereği olarak üstün tuttuğunu göstermektedir. Bu düşüncede yasaların adil olduğuna dair önceden oluşmuş bir inancı görmek de mümkündür. Ancak Sokrates’i itaatsiz yapan düşünce ise yasalardaki adaleti sorgulamasıdır.

Sivil itaatsizlik kavramı üzerinde etkisi bulunan bir kişi de Thoreau’dur. Thoreau’nun birkaç yıllık birikmiş kelle vergisini ödememesi ve bunun ilkesel nedenlerini belirtmesine karşın hapse girmesi, onun sivil itaatsizliği pratiğe döktüğü şeklinde yorumlanmaktadır. Bir kişinin yaptığı iyiliğin sonsuza kadar iyi olacağına inanan Thoreau, kişinin boyun borcunun sadece doğru olan şeyi yapmak olduğunu belirtmekte ve vergi borcu sonucunda 1848 yılında sivil itaatsizliği kaleme alarak bu konuda başta Gandhi olmak üzere pek çok kişinin referansı olmuştur.¹⁶⁵ Düşünürün vergiyi ödemekten kaçınması sonucunda hapsedilmesi düşünöre göre yasalara karşı gelmek değil; doğru bildiği davranışı sürdürmektir. Düşünür sivil itaatsizlik konusunda vicdan ögesini ön plana çıkarmaktadır. Vergi borcunu ödemeyerek hapse atılma riskini göze almasını da sivil itaatsizliğin öğelerinde bulabiliriz. Bu çerçevede Thoreau hem teorinin gelişmesine katkı sağlamış hem de pratik yaşamda sivil itaatsizlik eylemlerinin ilk örneğini vermiştir.

Batı’nın iyi taraflarının aynı zamanda Doğu’ya ait olduğunu, bu sayede evrensel değerlerin bulunduğunu keşfederek, Hindistan ile bütünleşen Gandhi, sivil itaatsizlik kavramının şiddet dışılık ögesinin kendi içinde gerçekleştirilen manevi bir birlikten kaynaklandığını düşünmektedir.¹⁶⁶ Gandhi, “satyagrahan”yı (şiddet dışı direnişi), iç dünyada edinilmiş bütünlüğün bir meyvesi olarak görmekte; “ahimsa”yı (şiddet dışılık) ise kişinin doğasını iyileştiren, sosyal düzeni ve adaleti sağlamanın aracı görerek en büyük güç olarak tanımlamaktadır.¹⁶⁷ Gandhi’nin Hindistan’da yürüttüğü bu mücadele biçimi sivil itaatsizlik kavramının şiddetsizlik ögesini açıklamak için somut örnek oluşturmaktadır.

¹⁶⁴ Erdal Dağtaş, *Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler Ve Basın*, Ütopya Yay., Ankara, 2008, s.29

¹⁶⁵ Halil İbrahim Kaya, “Sivil İtaatsizlik”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2008, Sivas, s.42-45.

¹⁶⁶ Thomas Merton, *Gandhi Ve Şiddet Dışı Direniş*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003, s.17-20.

¹⁶⁷ Thomas Merton, *Gandhi...*, s.20-43.

Şiddet dışılığı, kutsal bir noktaya taşınması, onu tek gerçek güç olarak tanımlaması Gandhi'nin maneviyata veya inancına verdiği önemi göstermektedir. Bunun yanında, onun zengin, sanayileşmiş toplumun zaman içinde düzensizlik ve ahlaki karmaşa içine girerek şiddete yöneleceği fikri de önemli bir yere sahiptir.¹⁶⁸

Martin Luther King'in Birmingham Cezaevi'nden yazdığı mektubunda sivil itaatsizliğin izlerini bulmak mümkündür. Mektupta, herhangi bir yerde haksızlığın yapılmasının adaletin her yerde tehlikeye düşürdüğünü belirten King, adaletsizliğin tespiti, görüşmeler, özarıma ve doğrudan eylem ile ırk ayrımcılığına yönelik girişimleri durdurulması yönündeki çabalarından bahsetmektedir.¹⁶⁹ Zencilerin beyazlarla, eşit statüye kavuşturulması yönünde mücadele eden King, gerçekleştirilen pek çok eylemin yürütücüsü olmuştur. Eylemlerde ve bahsedilen mektupta, bireylerin vicdanına seslenilmiştir. Bunun sonucu da gerçekleşen eylemlere çok sayıda katılımın sağlanması olmuştur.

Tarihsel gelişim süreci incelendiğinde, yürütülen eylemlerde şiddetsizlik ve vicdan çağrısı kavramın öncüleri tarafından yüceltildiği ve teşvik edildiği gözlenmektedir. Sokrates'in yasalarındaki adaleti sorgulaması; Thoreau'nun da adaleti sorgulaması, eyleminin sonucuna katlanması, bu konuda toplumsal kabul oluşturmaya çalışması; Gandhi'nin şiddetsizliğe yaptığı vurgu ve King'in adalet, doğru kavramlarını tekrar sorgulanması yönündeki kamu vicdanına yaptığı çağrı sivil itaatsizlik fikrinin gelişmesinde etkili olmuş ve sivil itaatsizlik eylemlerinin teorik çerçevesini oluşturmuştur.

Devlet-i ebed müddet anlayışı içerisinde değerlendirdiğimizde ise sivil itaatsizlik eylemleri, devletin demokratikleşmesi ve yapılan haksızlığın giderilmesi amacı taşıdığı için bu anlayışta değişimi öngörmektedir. Çünkü sivil itaatsizlik olgusu ve genel olarak eylemler devletin bir konuda yanlış tutum almasını eleştirmektedir. Amaç devlet düzeninin topyekün değiştirilmesi değildir ancak; devletin tutumunun değiştirilmesidir. Devleti farklı bir gözle bakmaya iten bu eylemler, devletin her şeyi doğru yapmadığı ya da devletin yanlış da yapabileceğini ilan ettiği için devlet-i ebed müddet anlayışında değişimin öğelerinden biri olmaktadır. Unutulmaması gereken bir nokta da kamuya yapılan açık çağrı ile yapılan yanlışın ya da haksızlığın tüm yurttaşlara ilan edilmesidir.

2.2.1.2. Sivil İtaatsizlik Türkiye Örnekleri

¹⁶⁸ Thomas Merton, *Gandhi...*, s.25.

¹⁶⁹ Martin Luther King, "Birmingham Cezaevi'nden Mektup", *Kamu Vicdanına ...*, s.191-194.

Tarihsel kaynaklarını incelediğimiz sivil itaatsizlik kavramı ve eylem biçimlerinin 1980 sonrasında ülkemizde de örneklerini görüyoruz. Ticari radyo ve televizyonların kapatılmasına ilişkin Konuşan Türkiye, Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık, Cumartesi Anneleri, Bergama’da siyanürle altın aramaya karşı girişilen çevreci eylemler, Vicdani Retçilik eylemleri Türkiye’de öne çıkan sivil itaatsizlik örneklerini oluşturmaktadır. Bu eylemlerden bir kaçına değinmek faydalı olacaktır.

Türkiye’de 3 Ocak Genel Direnişi, Türk İş Olağanüstü Başkanlar Kurulu tarafından; çalışma hayatını ve temel hak ve özgürlükleri düzenleyen anti-demokratik yasaların varlığı, vurguncu ve fırsatçılara olanak sağlayan başıboş piyasa düzeni, enflasyonun halk üzerindeki ezici etkisi, bütçe açıklarının çalışanlar üzerindeki ağır vergi yükü ile giderilmeye çalışılması, memurlara verilen komik zam oranları, laik cumhuriyetten ödün verilen uygulamalara ses çıkarılmaması gibi gerekçelerle tüm sendikaların % 80 katılımıyla gerçekleştirilen ilk sivil itaatsizlik eylemi olmuştur.¹⁷⁰ Eylemde şiddete başvurulmaması, kamuoyundan yoğun destek alması ise sivil itaatsizlik çerçevesinde öne çıkarılan öğelerdendir.

1993 yılında yasadışı olarak yayınlarını sürdüren 700’e yakın ticari radyonun valilikler tarafından kapatılmasıyla radyo çalışanları ve kamuoyunun Radyomu İstiyorum eylemleri sonrasında Anayasa’nın 133. Maddesinde yapılan değişikliklerle 1994 yılında 3894 sayılı yeni radyo ve televizyon yasasının yürürlüğe girmesi de sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁷¹ Türkiye’de basın ve TV üzerindeki sınırlamaların kaldırılması sonucunu hazırlayan bu eylemde başarıya ulaşılmıştır. Radyoların kapatılmaması konusunda kamuoyu oluşmuş ve sonuçta yeni bir yasa yürürlüğe girmiştir. Bu süreçte yayın yasağına karşı, Trabzon’da bir radyonun Karadeniz’de bir teknede, İzmir’deki bir radyonun dolmuşta yayınına devam etmesi kamuya açıklık, şiddetsizlik ve eylemin sonucuna katlanmayı göze alma öğeleriyle tam bir sivil itaatsizlik eylemi oluşturmaktadır.

1994 yılında Bergama’da siyanürle altın aramaya karşı girişilen eylemler de önemli bir yere sahiptir. Eurogold isimli şirketin, Bergama’da maden işletme amacıyla Çevre Bakanlığı’ndan alınan iznin iptali için 650 yurttaşın açtığı iptal davası ile başlayan hukuki süreç; 16 Kasım 1996’da şehirlerarası ana yolu 5 saat trafiğe kapatmak; 23 Aralık 1996’da köy halkı ve çevreci kuruluşların da katılımıyla belden yukarısı çıplak protesto; 1997’de

¹⁷⁰ Hayrettin Ökçesiz, *Sivil İtaatsizlik*, s.74-75.

¹⁷¹ Erdal Dağtaş, *Türkiye’de Sivil ...*, s.154.

Ankara'ya giderek milletvekilleri ve mecliste grubu bulunan partilerle görüşmeye çalışmak, 1997'de Boğaziçi Köprüsü'nde trafiği kısmen kapatma ve kendilerini korkuluklara bağlama, 30 Kasım 1997'de genel nüfus sayımına katılmama gibi eylemler sonucunda Temmuz 1998 yılında Çevre Bakanlığı'nın izni iptal etmesiyle sonlanmıştır.¹⁷²

Bu eylemler, Bergamalı köylüler ve onlara destek olan pek çok sivil toplum örgütünün de çabalarıyla medyada önemli bir yer tutmuş ve kamuoyu oluşturmuştur. Siyanürle altın aramanın yaşanılan çevreye ve insana verdiği zararı araştıran ve bu çerçevede yaşam alanına, çevreye karşı sorumluluk duyan yöre halkı uzun mücadeleler vermiştir. Hukuki yolların tüketilmesinden sonra, aleni, şiddet içermeyen, kamu vicdanına çağrı yapan, çevrenin kirlenmemesi konusunda ortak akıl yaratmaya çalışan bu eylemlerde sivil itaatsizliğin kendisini bulabilmekteyiz. Bu süreçte yapılan eylemlilikleri Anbarlı şu şekilde özetlemektedir; 21 Ocak 1997 yılında sekiz köyde yapılan, siyanüre hayır isimli halk oylaması sonucunda büyük oranda siyanürle altın aranmasına karşı çıkılması; firmanın valilik kararına rağmen faaliyetlerini sürdürmesi nedeniyle 22 Nisan 1997'de köylülerin maden alanına girmesi ve 19 kişinin gözaltına alınması; 30 Kasım 1997'de altı köyün nüfus sayımına girmemesi sivil itaatsizlik eylemlerinin örneklerini oluşturmaktadır.¹⁷³ Görüldüğü üzere hukuki yolların tüketilmesi, eylemin cezai sorumluluğuna katlanma, şiddetsizlik ve alenilik bu eylemlerin genel niteliğidir. Ancak en önemlisi çevreye karşı duyarlılık konusunda bilinçlenmenin yaşanması ve bu konuda kamuoyuna yapılan çağrıdır.

1980 sonrasında gözaltına alınan gençlerden bir daha haber alınamaması üzerine gençlerin ailelerinin 27 Mayıs 1995'te Galatasaray Lisesi önünde başlattıkları gözaltındaki kayıpların akıbetlerinin açıklanması talebi ve oturma eylemi işe başlayan Cumartesi Anneleri eylemleri de ülkemizde sivil itaatsizlik eylemleri kapsamında değerlendirilmektedir. Kamuoyundan da destek gören bu hareket, 15 Ağustos 1998 yılında başlayan gözaltılar ve polis müdahaleleri, 13 Mart 1999'a kadar 1093 kişinin gözaltına alınmasıyla devam etti. Ancak baskılar yüzünden eyleme ara verildi. 10 yıl sonra 31 Ocak 2009 yılında Cumartesi Anneleri Galatasaray Lisesi'nde eylemlerine tekrar döndüler. Bu süreç içinde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvuru ve yargılama sürecinden sonra Türkiye suçlu bulunarak mahkum edilmiştir. Çeşitli yerlerden gelen itirafların

¹⁷² Gül Kalyoncu, "Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Haberleştirilmesi: Bergama Örnek Olayı", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005, s.70-74.

¹⁷³ Şeniz Anbarlı, "Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2001, C:2, S:1.

(işkencehaneler, asit kuyuları, toplu mezarlar gibi) medyada yer almaya başlaması konunun kamuoyunda tartışılmasını sağlamıştır.¹⁷⁴ Cumartesi Anneleri 301. Eylemini 2011 yılının ilk gününde gerçekleştirmişlerdir.

Cumartesi Anneleri'nin eylemleri sivil itaatsizlik perspektifinde değerlendirildiğinde, Toplantı, Gösteri ve Yürüyüş Yasası'na uymadığını dolayısıyla bir yasadışılığın olduğunu gözlemlemekteyiz. Eylemler 1995 yılından başlayarak kesintilerle 2011 yılına kadar sürmektedir. Özellikle medya, aydınlar ve sivil toplumun da desteklediği ve gündeme getirdiği bir vicdan çağrısı mevcuttur. Eylemler aleni ve şiddet dışıdır. Eylemciler ise şiddete maruz kalmakta ancak bunu göze almaktadırlar. Bu yönleriyle ülkemizdeki sivil itaatsizlik eylemlerine iyi bir örnek oluşturmaktadır.

1997 yılında Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık eylemleri de ülkemizde sivil itaatsizlik eylemleri arasında sayılmaktadır. Devlet-mafya ilişkisinin ortaya çıktığı Susurluk Kazası sonrasında ülkedeki pek çok vatandaşın saat 21.00'de ışıklarını 1dk kapatmasıyla durum protesto edilmiştir. Yasaya aykırı hiçbir durumun olmadığı, şiddet içermeyen ve yoğun katılımın sağlandığı eylemler 28 Şubat'a kadar devam etmiştir. Önceleri sadece ışık kapatma daha sonra tencere ve tavalara çalınması ve bazı yerlerde aynı saatte sokaklara toplanma biçiminde cereyan eden bu eylemlerde, ülkenin gidişatından memnun olmama vurgusu işlenmiştir.

Ülkemizde sivil itaatsizlik eylemleri kuşkusuz bu kadarla sınırlı değildir. Gerek yöntem bazında gerekse farklı konularda sivil itaatsizlik örnekleri mevcuttur. Ancak, konunun ana temasını siyasal kültürümüzde devlet-i ebed müddet anlayışı oluşturduğu için, sivil itaatsizlik eylemlerinin yaşanmasını devlet düşüncesindeki değişimi açıklamak için veri alıyoruz. Bu çerçevede her zaman "haklı" olan devletin zaman zaman yanlış da yapabildiğinin bireyler ve toplum açısından kabul edilebilmesi devlet düşüncesindeki değişimden kaynaklanmaktadır. Önceki açıklamalarda da değindiğimiz gibi ulusal ve uluslar arası sistemde oynayan dengeler bu çağrının dillendirilmesine olanak sağlamıştır. Bu noktada sivil itaatsizlik eylemlerini devlete başkaldırı şeklinde değil; devleti doğru olana sevk etme araçları olarak yorumlamak yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda 1980 sonrası gerçekleşen bu eylemlerin özü itibarıyla devlet-i ebed müddet düşüncesini yıkmaya yönelmemekle birlikte, bu düşüncüyü sorgulamaya başladığı da söylenebilir.

¹⁷⁴ Leman Yurtsever, *Radikal Gazetesi*, 25.12.2010.

Demokratikleşme sürecinde önemli payı olan sivil itaatsizlik eylemleri, hak arama ve yanlış olanı gösterme nitelikleri ile devleti dönüşüme çağırmaktadır. Kamusal alanda farklı seslerin çıkmasına yardım etmekte ve toplumun tahammül sınırlarını geliştirmektedir. Bireyleri düşünmeye sevk etmesi ve devletin yaptığına yanlış karşı girişilen muhalefette destek araması bireyleri devlet nasıl olmalıdır, devlet ne yapmalıdır sorularına yönlendirir. Devlet düşüncesinde olması gerektiği ve olan arasındaki mesafe ise devlet-i ebed müddet anlayışından sıyrılma derecesini gösterir. İşte bu nedenle de sivil itaatsizlik eylemleri önem taşır.

2.2.2. Vicdani Ret

Sivil itaatsizlik kapsamında değerlendirilen ve kamuoyunda tartışma yaratan bir konu da vicdani retçiliktir. Zorunlu askerlik hizmetinin çeşitli nedenlerle reddedilmesi olarak tanımlayabileceğimiz vicdani ret her şeyden önce şiddetin ve savaşın reddedilmesidir. Silah altına girmeyi vicdani nedenlerle kabul etmeyen kişilerin etkisi ve aldıkları birtakım cezalarla vicdani ret kavramı gündemimize girmiştir. Vicdani reddin ne olduğunu tanımladıktan sonra iç hukukumuzda askerlik hizmetinin yerini belirlemek konuyu daha net ortaya koymamızı sağlayacaktır.

Uluslararası Af Örgütü vicdani retçiliği şu şekilde tanımlamaktadır:¹⁷⁵

“Vicdani ya da geçerli bağlılığından dolayı silahlı kuvvetlerde görev almayı ya da savaşlarda ya da silahlı çatışmalarda doğrudan ya da dolaylı görev yapmayı reddeden kişi. Bu, bütün savaşlara katılmayı reddetmese bile, bir savaşın amaçları ya da yürütülme biçimine katılmadığı için reddetmesini de içerir. Ayrıca vicdani reddini kaydedemeyen ya da kaydetmeyi reddeden ve sivil alternatif hizmetini yapamayan ya da yapmayı reddedenleri de düşünce mahkûmu olarak kabul eder. Ayrıca vicdani nedenlerden dolayı askerlik hizmetinden muaf olmayı sağlayacak makul adımları atmasına rağmen izinsiz olarak silahlı kuvvetlerden ayrıldıkları için hapsedilenleri de düşünce mahkumu olarak kabul eder.”

Vicdani reddin tarihsel arka planını incelediğimizde köklerini Ortaçağ'da bulabiliyoruz. Ancak 18. yüzyılda dini inançları nedeniyle şiddet kullanmayı, askerlik yapmayı ve vergi ödemeyi reddeden Quaker tarikatı üyeleri ilk vicdani retçiler olarak kabul edilmektedir. 19.yüzyılın ikinci yarısında Hollanda'da askere gitmeme bir hak olarak kabul edilmiş ardından İngiltere, 19. yüzyılda Fransa ve 20. yüzyılda Protestan Kuzey Avrupa

¹⁷⁵ <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=8&ArsivAnaID=35935> (07.01.2011)

lkelerinden başlayarak vicdani ret hakkı kabul edilmeye başlanmıştır. 1921 yılında kurulan Uluslararası Savaş Karşıtları rgt (WRI) yerel nitelikli vicdani ret örgütlerinin çatısı haline gelmiş ve mücadeleler devam etmiştir. 1970’li yıllarda vicdani ret “hak” olarak tanınmaya başlanmış ancak karşılığında; silahlı hizmet yerine askerlik sresinden genelde daha uzun ve düşük ücretle sivil hizmet yapmak zorunlu tutulmuştur.¹⁷⁶

Vicdani ret konusu ülkemizde ilk olarak 1990’ların başında Vedat Zincir ve Tayfun Gönül’n vicdani retçi olduklarını açıklamalarıyla gündemimize girmiştir. Daha sonra Osman Murat lke’nin askerliğē çağrı evrakını yaktığı 1995 yılında ve vicdani retçi Mehmet Tarhan’ın tutuklandığı dönemde vicdani ret tartışılmaya başlanmıştır. Mehmet Tarhan’ın; “Gerekçe her ne olursa olsun yaşam hakkının ihlali bir insanlık suçudur ve uluslararası hiçbir sözleşme ya da yasa bunu meşrulaştıramaz. Bu nedenle hangi koşulda olursa olsun bu suça ortak olmayacağımı ilan ediyorum. Militarist aygıtların hiçbirinin hizmetinde olmayacağım. şiddetten arınmış, iktidar hesaplarından uzak, sınırsız ve doğayla barışık bir insanlığın zlemindeyim. Eşcinsel olmam nedeniyle 'hak' olarak sunulan çürük raporunu militer düzenin kendi rklğ olarak algılıyorum” diyerek vicdani reddini açıklamış ve düşüncelerini dile getirmiştir.¹⁷⁷

Vicdani ret açıklamalarında dikkati çeken en temel yn şiddeti reddetmedir. Bu nedenle savaşa, çatışmaya karşı çıkış vardır. Savaş ya da çatışma sırasında yaşanan öldürme fiilleri düşmanın yok edilmesi olarak değil kişinin vücut bütünlüğüne saldırı olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla her türlü şiddeti reddeden vicdani retçiler, vatan hizmeti kapsamındaki şiddeti de reddetmektedirler. Ancak hukuk sistemimizde askere gitmemenin felsefi gerekçeleri olabileceğine dair bir hüküm olmadığđ için vicdani retçiler farklı gerekçelerle yargılanmaktadırlar.

Sevinç, vicdani ret konusunda, bireyin herhangi bir açıdan silah altına alınmayı ahlaki olarak sorguladığını, savaş mekanizmasıyla işbirliğı yapmayı reddettiğini ve retçilerin ortak paydasını militarizme ve devletin bireyler üzerindeki tasarruf iddiasına karşı çıkmanın oluşturduğunu belirtmektedir.¹⁷⁸

¹⁷⁶ Gamze Göker, “Basının Vicdani Reddi”, *Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler ve Basın*, s.278-286.

¹⁷⁷ Ayşe Gül Altınay, “Mehmet Tarhan’ı Görme Zamanı”, *Radikal İki*, 5 şubat 2006.

¹⁷⁸ Murat Sevinç, “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seeneğđ”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:61/1, 2006, s.301.

AİHM'in sivil ölüm olarak nitelendirdiği yargılama ve tutuklama süreçlerinden sonra vicdani retçilerin banka hesabı açtıramaması, ehliyet ve pasaport alamaması, kimliklerini yenileyememesi ve Murat Ülke örneğinde olduğu gibi çocuğunu nüfusuna alamaması gibi durumlar söz konusu olmuştur.¹⁷⁹ Bu örnekler devletin bireylere uyguladığı şiddet olarak değerlendirilebilir. Mevzuatta yer almayan, devletin taraf olduğu bir durum söz konusudur. Devlet karşısında bireyin gücünün yetemediği bu örnekler, bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerine de engel olmaktadır.

Toker, vicdani reddin daha net açıklanabilmesi için anti-militarizmle ilişkilendirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Toker'e göre anti-militarizm, kapitalizm ve emperyalizme karşı güçlü bir eleştiriyle ve bu egemenliğin reddi anlamına geldiğini ve modern devletin militarist yapıda biçimlenerek korku ve kontrol ihtiyacını sürekli ayakta tuttuğunu belirtmektedir. Bu çerçevede yazar; vicdani reddi asker olmayı, savaşmayı, şiddeti reddetme olarak değil; hiçleştirilmeyi, itaat eri yapılmayı, iradesizleştirilmeyi ve bağımsız düşünce yeteneğinin elinden alınmasını reddetmek olarak görmektedir.¹⁸⁰

Anti-militarizm, Vicdani ret söylemlerinde ve eylemlerinde sıkça rastladığımız bir kavramdır. Kapitalizmin, savaşlar yoluyla hegemonyasını sağlamlaştırdığı tezi bu çerçevede kabul edilen bir tezdır. Savaşlar yoluyla sömürünün arttığı, toplumsal sıkıntıların ve bunalımların yaşadığı dünyada savaşa, sömürüye, şiddete karşı çıkmaktır. Toker'in açıklamalarına göre de vicdani reddin ve anti-militarizmin ideolojik bir yönü vardır. Bu yön ise anti-emperyalizm ve anti-kapitalizmle özdeşleşmiştir. Modern devletin kapitalist kimliği ve devlet egemenliğinin militarist bir yönüne karşı girilen vicdani ret olgusu aynı zamanda devletin toplumu korku ve kontrol mekanizması altında tutmasına da karşı çıkmaktadır. Devletin toplumu homojenleştirme, tek tipleştirme ve kontrol mekanizmasıyla sürekli itaat ettirme eğiliminin bireyleri, bireysel özgürlükleri ve farklılıkları yok ettiğine dair inanç da bu hareketin içeriğinde bulunmaktadır.

Vicdani retçi Ercan Aktaş, militer nitelik taşıyan ordunun kendisini devam ettirebilmesi için düşmana ihtiyaç duyduğunu ve Türkiye'de en büyük partinin ordu olduğunu dile getirdiği bir röportajda TSK'nın öngördüğü prototipin aileler tarafından da desteklendiğini belirtmektedir. Bu çerçevede küçük çocuklara verilen oyuncak silahların, okula adım atar atmaz hazır ol vaziyetinde bulunmanın, marşlarla sınıflara girmenin, milli güvenlik

¹⁷⁹ Gamze Göker, "Basının Vicdani Reddi", *Türkiye'de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler ve Basın*, (İçinde), s.282.

¹⁸⁰ Nilgün Toker Kılınç, "Anti-Militarizm Sorumluluktur", *Birikim Dergisi*, S:207, Temmuz 2006, s.27-31.

derslerinin yetiştirdiği insanın 20'li yaşlarda askere güle oynaya gönderilmesinin egemenlerin biçtiği rolden kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹⁸¹ Bu çerçevede vicdani ret hareketi egemen düşüncenin ve devletin biçimlendirdiği insan tipine karşı çıkışı ifade etmektedir. Devletin değerleri aynı zamanda toplumun da değerleridir. Toplum içinde çıkan bu çatlak sesler ise militarizme karşı çıkışın yanında; devletin yarattığı prototipe de karşı çıkışı ifade etmektedir.

Vicdani ret konusunun uluslararası hukuktaki ve iç hukukumuzdaki yerini belirlemek Türkiye açısından bu durumu değerlendirebilmek adına kolaylık sağlayacaktır.

Vicdani ret olgusunun uluslararası alanda bir hak olarak kabul edilmesinde insan haklarını güvence altına almak amacıyla kurulan bölgesel ve BM'nin insan hakları örgütlerinin, vicdani reddi düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünün bir parçası olarak kabul etmelerinin büyük ölçüde etkisi olmuştur. Bu çerçevede BM İnsan Hakları Komisyonu ve Avrupa Konseyi vicdani reddi bir hak olarak kabul etmişlerdir. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin, BM Siyasi ve Medeni Haklar Sözleşmesi'nin ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nin düşünce, vicdan ve inanç özgürlüğünü içeren maddeleri bu hakkın temel dayanaklarını oluşturmuştur.¹⁸²

Askerliğin zorunlu bir hizmet, vatan borcu olarak görüldüğü Türkiye'de, Anayasa'nın 72. maddesinde "Vatan hizmeti, her Türkün hakkı ve ödevidir. Bu hizmetin Silahlı Kuvvetlerde veya kamu kesiminde ne şekilde yerine getirileceği veya getirilmiş sayılacağı kanunla düzenlenir" şeklinde yer almıştır.¹⁸³ Bu maddeye göre, askerlik hem bir hak hem de ödev olarak tanımlanmaktadır. Vatandaşın devletine karşı ödemekle yükümlü olduğu borç olarak da toplumda genel kabul görmektedir.

21.06.1927 tarihli 1111 sayılı Askerlik Kanunu'na göre; Türkiye Cumhuriyeti tebaası olan her erkeğin askerlik yapmaya mecbur olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁴

29.05.2009 tarihinde kabul edilen 5901 sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, vatandaşlık kazanma ve kaybetme süreçlerini açıklamaktadır. 2009 yılında kabul edilen bu yasanın 29. maddesinde vatandaşlık ve askerlik ilişkisine dair izler bulabilmekteyiz. Bu çerçevede; yabancı bir devletin, Türkiye'nin menfaatlerine uymayan herhangi bir hizmetinde bulunup

¹⁸¹ Zeynep Kuray, "Enver Aktaş: Vicdanlı Ol, Bütün Savaşları Reddet Röportajı" *Birgün Gazetesi*, 22 Mayıs 2010.

¹⁸² Kasım Karagöz, "Komisyon Ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:12, S:1-2, 2008, s.866.

¹⁸³ *Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, Cilt:22, s.146.

¹⁸⁴ *1111 Sayılı Askerlik Kanunu*, 21.06.1927, Tertip:3, Cilt:8, Resmi Gazete Yayın Tarihi:2-17.07.1927.

da bu görevi bırakmaları kendilerine yurt dışında dış temsilcilikler, yurt içinde ise mülki idare amirleri tarafından bildirilmesine rağmen, üç aydan az olmamak üzere verilecek uygun bir süre içerisinde kendi istekleri ile bu görevi bırakmayanlar; Türkiye ile savaş halinde bulunan bir devletin her türlü hizmetinde Bakanlar Kurulunun izni olmaksızın kendi istekleriyle çalışmaya devam edenler ve izin almaksızın yabancı bir devlet hizmetinde gönüllü olarak askerlik yapanların vatandaşlıktan çıkarılacağı belirtilmiştir.¹⁸⁵

TVK'da askerlik hizmetinin yapılmamasının, vatandaşlıktan çıkarılmayı gerektiren bir durum olduğuna dair ifade bulunmamaktadır. 2009 yılı öncesinde yaşanan vicdani ret eylemlerinin değerlendirilmesinde eski kanuna değinmek bu çerçevede anlam kazanmaktadır. 1964 tarihli 403 sayılı yasada özetle; yurt dışında bulunup muvazzaf askerlik görevini yapmak veya yurt dışında bulunanların, yetkili makamlarca çağrıya icabet etmeme, sevk sırasında veya kıtalara katıldıktan sonra yurt dışına kaçarak geri dönmeyenlerin, TSK mensupları ile askerlik görevlerini yapanların mazeret izinleri bittiği halde üç ay içinde dönmeyenlerin vatandaşlıktan çıkarılacağı belirtilmekteydi.¹⁸⁶ 403 sayılı yasada da askerlik hizmetinden kaçınma durumunu düzenleyen açık bir ifade bulunmamaktadır. Askerlikten kaçınma nedeniyle vatandaşlıktan çıkarılma durumunda yurt dışı temel alınmıştır.

Türk Ceza Kanunu'nun 318 ve 319. maddelerinde de askerlik hizmetine ilişkin esaslar bulunmaktadır. Buna göre 318.madde:¹⁸⁷

“Halkı, askerlik hizmetinden soğutacak etkinlikte teşvik veya telkinde bulunanlara veya propaganda yapanlara altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir. Fiil, basın ve yayın yolu ile işlenirse ceza yarısı oranında artırılır.” Hükümleri yer alırken 319. maddede ise “Askerleri veya askerî idareye bağlı olarak görev yapan diğer kişileri kanunlara karşı itaatsizliğe veya yeminlerini bozmaya veya askerî disiplini veya askerlik hizmetine ilişkin görevlerini ihlâl etmeye ve tahrik edenler ile kanunlara, yeminlere veya disiplin veya diğer görevlere aykırı hareketleri askerler önünde öven veya iyi gördüğünü söyleyen kimselere, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası verilir. Fiil, alenî olarak işlenmişse iki yıldan beş yıla kadar hapis cezası verilir. Fiil, savaş zamanında işlenmiş ise ceza bir katı oranında artırılır” ifadeleri yer almaktadır.

¹⁸⁵ 5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, 11.02.1964, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 12.06.2009.

¹⁸⁶ 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu, 11.02.1964, Tertip: 5 Cilt: 3, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 22.02.1964.

¹⁸⁷ Türk Ceza Kanunu, 26.09.2004 , Tertip:5, Cilt: 43, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 12.10.2004.

Vicdani retlerini açıklayan veya açıklamalara destek veren yurttaşlar yukarıda belirtilen maddeler çerçevesinde yargılanmaktadır. Bu yargılanma sürecinde vicdani ret adına kazanılan en önemli dava ise Murat Ülke'nin 1997 yılında AİHM'e başvurusu sonrasında 2006 yılında Türkiye'nin 11.000 Euro tazminat ödemeye mahkum edilmesidir. Bu kararın alınmasında işkence ve kötü muamele yasağı, kişi güvenliği ve özgürlüğü, bireysel yaşama saygı, düşünce, vicdan ve din özgürlüğü esas alınmıştır.¹⁸⁸

Kamuoyunda ses getiren Murat Ülke davasının Türkiye'de vicdani reddin hak olarak tanınıp tanınmadığı etkisi olup olmayacağı belli değildir. Çünkü mahkeme Türkiye'yi vicdani reddi tanımadığı için değil; işkence ve kötü muamele sebeplerinden mahkum etmiştir. Ancak genel olarak AB ülkelerinin vicdani reddi hak kabul etmesi; Türkiye'yi de bu konuda uyarması ve profesyonel ordu çalışmaları sonucunda sürecin ne getireceği şu an için belirsizdir.

Vicdani ret hareketi düşünce ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmekte ve 2000'li yıllarda sivil itaatsizlik hareketi olarak eskiye oranla daha çok ses getirmeye başlamıştır. Çeşitli dernekler ve internet siteleri aracılığıyla savaş karşıtlığı, vicdani ret kamuoyunda yer bulmaya çalışmaktadır. Bu konuda destek veren bazı sivil toplum kuruluşları, gazeteciler, yazarlar ve diğer bireyler de süreç içerisinde toplumu askerlikten soğutmak gerekçesiyle yargılanmış ve çoğu beraat etmişlerdir. Ancak ülkemizde vicdani reddi açıklamak hala büyük bir toplumsal baskıyı, hukuki süreci ve gözaltında yaşanan işkenceleri de göze almak anlamına gelmektedir.

Ülkemizde 1989-2009 yılları arasında 590 kişi hakkında halkı askerlikten soğuttuğu hakkında dava açılmış bu gerekçeyle 140 kişi tutuklanmıştır. Bu zamana kadar 1650 kişi vicdani reddini açıklamıştır, zorunlu askerliğe karşı kampanyalar, vicdani ret hareketine destek amaçlı girişimler hala devam etmektedir.¹⁸⁹

Türkiye'de vicdani retçilik konusunda Anbarlı Bozatay; Batı'daki süreçlerden oldukça farklı ilerlediğini ve Türkiye'de vicdani retçiliğin total retçilik biçiminde ve anarşizmin etkisinde geliştiğini belirtmektedir. Ayrıca Türkiye'de vicdani ret tartışmalarının sadece yasal çerçeveye sınırlı kalmadığını belirten Anbarlı Bozatay, askerliğe yüklenen değerler ve sosyo-kültürel yapının Her Türk'ün asker doğmadığı yorumlarını şiddetsiz, açık ve

¹⁸⁸ Ersin Kaya, "Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Genelkurmay Ateşe Başkanlığı Yayınları, Yıl: 4, S:8, Eylül 2006, s.39.

¹⁸⁹ <http://www.savaskarsitlari.org/> (06.01.2011)

adalet talebiyle de olsa toplumun vicdani ret olgusuna mesafesini çok da değiştiremediğini düşünmektedir.¹⁹⁰

Türkiye’de vicdani retçiler askerlik hizmetinin karşılığında herhangi bir sivil hizmeti kabul etmedikleri için total retçi olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda vicdani ret hareketini yürüten dernek ve diğer örgütler genel olarak anarşist yapıdadır. Bu çerçevede Türkiye’de vicdani retçiliğin anarşist çizgide ilerlediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Askerlik hizmetini vatan borcu olarak adlandırıldığı, toplumsal, siyasal ve kültürel anlamda yüceltilen ve bir görev olarak nitelendirilen askerlik, Türk toplumu ve kültürü açısından kutsal bir yere sahiptir. Askere gönderme ve askerden gelme eylemlerinin toplumsal ritüelleri vardır. Askerde ölmek, şehitlik mertebesine ulaşmak anlamına gelmektedir ve onur duyulur. Bu nedenlerle vicdani ret düşüncesinin toplumsallaşma açısından yaşayacağı problemlerin olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Vicdani reddi bir vicdan sorunu olarak algılamayan büyük bir kesimin de olduğu aşıkardır. Bu çerçevede Turhan’ın vicdani ret tanımlamasını incelemek yerinde bir örnek olacaktır.¹⁹¹

“Türk Silahlı Kuvvetleri’nin, Türk Ulusu’nun gözündeki yüksek değerini ve ulusla bütünleşmiş yapısını ortadan kaldırmaya, yeni liberal akım etkisi doğrultusunda ulus devletleri yıpratarak, küresel finans kapitalin uygulamalarını Türk Ulusu’na dayatmak yoluyla Türk Ulusu’nun ve bu erdemleri yaşatmakla yükümlü Kemal’in Ordusu’nun tasfiye edilmesinin başka bir adıdır: vicdani ret.”

Turhan’ın açıklamaları vicdani reddin, TSK’yı zayıflatmak ve ulusal bütünlüğümüze ve kültürümüze zarar vermek istemekle aynı şeydir. Yazarın kaygısı ulusal değerlerimizden ve erdemlerimizden sıyrılmak ve Atatürk’e karşı mahcup olmaktır. Çünkü yazara göre vicdani retçiliğin sonucu ordunun tasfiyesidir. Milliyetçi öğeleri içinde bulunduran bu tanımlama vicdani reddin hak olarak algılanmasını isteyenler karşısındaki vicdani reddi bir tehlike olarak görenlerin düşüncelerini açıklamak adına önemli bir noktaya oturmaktadır.

¹⁹⁰ Şeniz Anbarlı Bozatay, “Yeni Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun Askerlik Hizmetine İlişkin Getirdiği Değişiklikler Ve Vicdani Ret Tartışmaları”, *ÇOMÜ Biga İİBF Yönetim Bilimleri Dergisi*, C:8, S:1, 2010, s.42-43.

¹⁹¹ Kaan Turhan, *TSK ve Ulus Devleti Hedef Alan Vicdani Ret*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008, s.11.

Vicdani retçiler, vicdani reddin düşünce özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesini, Türkiye’de vicdani reddin hak olarak kabul edilmesini ve TCK’nın 318.maddesinin kaldırılmasını talep ediyorlar. Kardeş kanı dökmeyeceğiz, Öldürmeyi Reddet gibi sloganlarla, vicdani reddin toplumda farklı bir ses olduğunu, vicdani retçilere uygulanan baskının ve şiddetin ortadan kalkmasını, vicdani reddin psikolojik bir rahatsızlık olarak değerlendirilmemesini ve toplumsal barışın sağlanmasını talep ediyorlar.¹⁹²

Savaş karşıtlığı, şiddetsizlik çağrısı yapan vicdani retçiler ve genel olarak vicdani ret hareketi ülkemizde 1990’dan itibaren aleni bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede ulusal ve uluslararası düzeyde çalışmalar ve örgütsel destekler devam etmektedir. Avrupa’nın büyük ölçüde düşünce, vicdan ve inanç hakları çerçevesinde değerlendirdiği vicdani ret olgusu ülkemizde hukuksal açıdan tanımlanmamıştır. “Ölme, öldürme”, “Kardeş kanı dökmeye” gibi sloganlarla mücadelelerini yürüten vicdani ret hareketi genel olarak toplumsallaşmada sıkıntı yaşayan bir harekettir. Sosyo-kültürel yapımız ve ordu-millet geleneğimiz askerlik hizmetini reddetmeyi çok da anlamlandıramamaktadır. Ancak militarizme, şiddetsizliğe ve savaşmamaya yapılan çağrı, barışın sağlanması süreci ile ilişkilendirilerek açıklanmaktadır.

Devlet-i ebed müddet düşüncesi çerçevesinde değerlendirildiğinde ise; ülkenin kurucu öğeleri, Cumhuriyet’in bekçileri gibi değerler yüklediğimiz ordu kurumunu reddetme aynı zamanda devletin yapı taşlarından birini reddetme olarak anlaşılabilir. Tarihsel süreçteki öneminin yanında siyasal ve ekonomik alanda da karar alma süreçlerinde etkili olan ordu, ülkemiz açısından hem devletle hem de toplumla bütünleşen bir kurumdur. Okullardaki eğitimlerden, toplumsal algılarımıza kadar askerliğin kutsallığı söylemi devlet tarafından da beslenmektedir. Vicdani ret eylemleri bu noktada bireylerin devletten farklı tutum da alabileceğinin örneklerini göstermektedir. Çünkü kutsal sayılan şey farklılaşmıştır. Devlet için vatan borcu kutsalken; vicdani retçi için insan öldürmeme kutsaldır. Dolayısıyla devletin mitleştirdiği değerler, bireyler için hiçbir anlam taşımayabilir. İşte bu noktada vicdani ret olgusunun devlet-i ebed müddet düşüncesindeki kırılma noktalarından biri olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

2.2.3. Eşcinsel Hareket

¹⁹² <http://www.savaskarsitlari.org/> (06.01.2011)

1980’li yıllardan sonra tartışılmaya başlanan bir konuda cinsel yönelimlere ilişkindir. Cinsel yönelimleri genelden farklı olan gey, lezbiyen, biseksüel, transeksüel ve travesti bireylerin oluşturduğu dergi çevreleri, dernek gibi sivil toplum kuruluşları bir yandan Türkiye’de sivil alanı renklendirirken bir yandan da toplumsal tabulara seslenmektedir. Lambda Derneği, Kaos GL gibi öne çıkan hareketlerden bir çoğumuz haberdarız.

Dünyada ilk eşcinsel hareket 1699’da New York polisinin Stonewall Inn adlı bir bara baskın yapması ve eşcinsellerin ilk defa direnmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu olaydan sonra eşcinsellerin özgürlüğünü savunan örgütler artmaya başlamıştır. 20. yüzyılın sonlarına doğru da Coming Out adı verilen hareketle eşcinseller gizlenmekten vazgeçmişlerdir. Türkiye’de ise ilk örgütlenmeler 1990’lı yıllarda başlamıştır. Eşcinselliğin artık bir hastalık olmadığı kabul edilirken TSK eşcinselliği Psikoseksüel bozukluk olarak ifade etmekte ve ülkemizde eşcinsellik askerlik hizmetine engel teşkil etmektedir.¹⁹³

Eşcinsellik uzun yıllardan beri gizli biçimde yaşanan ve genel olarak toplumun ahlak dışı olarak algıladığı bir gerçekliktir. Toplumdaki cinsiyet ayrımcılığı kadın-erkek eşitsizliği şeklinde tartışılan bir konuyken aynı cinslerin birbirleriyle ilişkisi genel olarak ikinci planda kalmıştır. Cinsiyet kavramı bize kadın ve erkeği çağrıştırmaktadır. Bu durum ise normal olan şeklinde anlaşılmakta ve genel olarak eşcinselleri ötekileştiren bir eğilim sergilemektedir. Eşcinsellik toplumda kimi zaman hastalık, kimi zaman psikolojik bozukluk veya sapkınlık olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede normal olanın dışında kalanlar anormal olarak nitelenmiş ve genel olarak toplumdan dışlanmıştır.

Devlet ve toplum genelde eşcinselliğe karşı olumlu bir tutum sergileyememektedir. Eşcinsellik hala toplumsal tabularımızdan birisidir. 1990’lardan itibaren sivil toplum hareketi içinde yer alan eşcinsel hareket medyadan da takip edebildiğimiz gibi hem dışlanmakta hem de şiddete maruz kalmaktadır. Bu konuda medyada işlenen nefret cinayetlerine değinmek faydalı olacaktır.

Haziran 2008’de transseksüel bireyin market alışverişinde bıçaklanarak öldürülmesi ve failin “Nasıl, iyi etmişim” sözleri, Kasım 2008’de bir eşcinselin Ankara’da arabasındayken pompalı tüfekle öldürülmesi, Aralık 2008’de Diyarbakır’da Kız Şaban

¹⁹³ “Eşcinseller Örgütleniyor”, *Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Uygulama Gazetesi*, 26 Nisan 2003.

lakaplı bireyin evinde ölü bulunması, Eskişehir’de, Bursa’da ve başka illerde yaşanan saldırılar ve cinayetler eşcinsellere karşı girişilen nefret suçlarına örnek olmaktadır.¹⁹⁴

Görüldüğü üzere, toplumsal farklılık ve ötekiye tahammül edememe durumunu yukarıda belirtilen olaylarda açıkça gözlemlemekteyiz. Toplumun birbirine tahammül seviyesinin artırılması çabası da böyle örneklerle eşcinsel hareketin amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu çerçevede Lambda derneğini incelemek iyi bir örnek oluşturacaktır.

Lambda Derneği kuruluş amacını, bireylerin cinsel kimliği ve cinsel yönelimi nedeniyle uğradıkları her türlü ayrımcılığı, eşcinsellere yönelik her türlü şiddet ve nefreti ortadan kaldırmayı, toplumu cinsiyet farklılığına karşı daha duyarlı ve bilinçli hale getirmeyi, bireylerin eşcinsellikleri nedeniyle tedaviye zorlanmaları, işkence ve kötü muameleyi önlemeye çalışmayı, cinsel kimliklere ve yönelimlere karşı ayrımcılığın önlenmesi için yasal düzenlemelerin yapılmasını, eşcinsel bireylerin dayanışmasını, kendilerini ifade edebilmelerini, eşcinselliğe ilişkin yaklaşımların yeniden üretilmesini sağlamak şeklinde ifade etmektedir.¹⁹⁵

Eşcinselliğin insan hakları çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulayan hareket, yaşadıkları sıkıntıları dayanışarak çözmeye çalışmaktadır. Bu çerçevede eşcinselleri aynı çatı altında toplamak, utanç duymadan varlıklarını açıklamak ve toplumdaki yanlış algıları yıkmak temel hedefler arasındadır.

Lambda Derneği ile yapılan bir röportaj, derneğin çalışmalarını ve düşüncelerini açıklayabilmek adına kolaylık sağlayacaktır. Dernek eşcinsellere yapılan ayrımcılığın sadece homofobiyle değil; militarizm, cinsiyetçilik, ataerkil yapı ve kapitalizmle ilişkili olduğunu ve bunlarla mücadele etmek gerektiğine inanmaktadır. 12 Eylül sürecinin yarattığı “polis devlet” anlayışının örgütlenmede sıkıntı yarattığı dile getiriliyor.¹⁹⁶

1980 sonrası sivil hareketlerden vicdani ret hareketinde olduğu gibi eşcinsel hareket de kapitalist sistemin biçtiği birey tipinden rahatsızdır. Militarizmin şiddeti besleyen yönü kadar toplumdaki ataerkil yapı da bu hareketin kendini ifade etmede zorluk yaşamasına neden olmaktadır. Bu nedenle eşcinsel hareket aslında hem toplumsal değerlerle, kültürle ve ahlak algısıyla mücadele etmekte hem de diğer sivil toplum kuruluşları gibi sivil alanda yer alamaya, etkili olmaya çalışmaktadır.

¹⁹⁴ Hakan Ataman, Orhan Kemal Cengiz, *Türkiye’de Nefret Suçları*, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2009, s.9-10.

¹⁹⁵ Şehmus Diken, *Türkiye’de Sivil Hayat*, STGP, 2005, Ankara, s.136.

¹⁹⁶ Şehmus Diken, *Türkiye’de Sivil Hayat*, s.137-140.

Türkiye’de sosyal ve politik anlamda homofobinin olduğuna değinen Ali Erol, eşcinselliğin görmezden gelindiğini ve suçlu konuma düşürüldüğünü dile getirdiği bir röportajda; eşcinselliğin ülkemizde suç olarak tanımlanmadığını ancak; örneğin eşcinsel bir öğretmenin meslekten atılabildiğini, eşcinsel bireylerin hala tedavi edilmeye ve dönüştürülmeye çalışıldığını, askeri psikolojinin hala eşcinselliği hastalık olarak kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁹⁷

Çayır, eşcinsel hareketin kadın-erkek, toplum-birey, insan-doğa arasındaki ilişkilerin yeniden düşünülmesini sağlayarak toplumsal dokuda değişimler yaratan sosyal hareketler olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirterek eşcinsel hareketlerin hiyerarşik yapıya, liderlik kurumuna sahip olmadığını ve daha esnek, bireysel katılıma yönelik hareketler olduğuna değinmektedir. Yaşam tarzları ve kimlik temelinde politika üretildiğine dikkat çeken Çayır, eşcinsellere uygulanan ayrımcılığa bu hareket içinde sahip çıkıldığını ve Türkiye’de aktivist eşcinsellerin kentli, eğitilmiş, dil bilen, orta sınıf ve genç yapıda olduğuna değinerek Türkiye’deki hareketin sivil ve hakları aşan mücadelelerin yanında sistemi de sorguladıklarını ortaya koymaktadır.¹⁹⁸

Sempozyumda dillendirilen bu düşünceler Türkiye’deki hareketin yerini belirlemek adına önemlidir. Bugün eşcinsel hareket; örgütlenen, kendi basın organlarını oluşturan, toplumsal eylemlere destek veren kendi içinde bölünmüş ve az sayıda olsa da bir mücadelenin içindedir. Bu tutum baskıya ve şiddete karşı devam etmektedir. Bu nedenle sivil toplumun çeşitliliği açısından önem taşımaktadır. Eşcinsel hareket her şeyden önce, eşcinsellerin de toplumun diğer fertleri gibi algılanmasını istemektedir. Bu çerçevede Kaos GL’nin eşitlik bildirgesi dikkat çekicidir.

2005 yılında dernekleşen Kaos GL’nin eşitlik bildirgesi; toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, cinsiyet kimliği, ırk ve etnik köken, uyruk kökeni, özgürlük, dini inanış, politik ve felsefi inançlarına bakmasızın bütün insanların eşitliğine hizmet edeceğini bildirmektedir.¹⁹⁹

Eşcinsellik olgusu ülkeden ülkeye farklı değerlendirilmektedir. Eşcinsel birliktelikler için uluslararası hukukta belirlenmiş evlilik(Belçika, Hollanda, İspanya, Norveç, İsveç’de

¹⁹⁷ Gökhan Gençay, “Eşcinsellerin Kurtuluşu, Heteroseksüelleri de Özgürleştirecektir”, *Birgün Gazetesi*, 10 Nisan 2007.

¹⁹⁸ Kenan Çayır, “90’lar Türkiye’inde Eşcinsel Hareket: Kimlik, Görünürlük ve Sınırları”, *Yeni Bir Toplumsal Hareket Olarak Eşcinsellik: Eşcinsellere Yönelik Ayrım ve Şiddet Sempozyumu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 16 Mayıs 2003.

¹⁹⁹ <http://kaosgl.org/content/e%C5%9Fitlik-bildirgesi> (08.01.2011)

kabul edilen) , kayıtlı birliktelik (40’a yakın ülkede kabul edilen) ve medeni birliktelik olmak üzere üç tip birliktelik mevcuttur. Türk hukuk sisteminde eşcinsel evlilikler düzenlenmemiştir. Dolayısıyla bu tip evlilik yok hükmündedir.²⁰⁰ Zaten eşcinsel hareketin temel çabası kendini kabul ettirme ve var olduğunu ispatlama çabasıdır. Evlilik ve birliktelik talepleri varsa da henüz dillendirilmiş talepler arasında bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, eşcinsel hareket Türk siyasal kültürü içerisinde çok yeni bir tarihe sahiptir. Dünya’da 1960 yıllarda kendini gösteren bu hareket ülkemizde 1990’lı yıllarda bir örgütlenme olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla siyasal kültürümüzün gelenekçi yanı düşüldüğünde eşcinsel harekete de kuşkuyla yaklaşıldığı bir gerçektir. Toplumun gelenekçiliğinin yanında ataerkil ve kapalı toplum yapısı eşcinselliği ilk başlarda sapkınlık, hastalık, ahlaksızlık şeklinde yorumlamıştır. Bu durumda bireyler kendilerini gizlemek zorunda kalmış ya da toplumsal baskıyı göze almışlardır. Hukuksal anlamda bir statünün belirlenmiş olmaması da eşcinsellerin görmezden gelinmesine çanak tutmuştur. Dernekleşme ve örgütlenme çabaları ile sivil alanda seslerini duyurmaya çalışan eşcinsellerin en temel çabası varlıklarının kabul edilmesidir. Bu arada unutulmaması gereken bir konuda eşcinsel hareketin anarşist hareketle beraber gelişim göstermesidir. Eşcinsel harekete anarşist hareketlerden destek gelmekte ve ortak projeler yürütülmektedir. Aynı zamanda militarizmin reddi ve özgürlük vurgusu iki hareketin de ortak noktaları arasında gösterilebilir.

Devlet-i ebed müddet düşüncesi perspektifinden değerlendirildiğinde ise, toplumsal dokuya aykırı ve siyasal geleneğe uzak bir hareketin toplumsallaşma ve sivil alanda kendini var etme çabası devletin tutumuna başkaldırı olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu başkaldırıda devletin politikası da eleştirilmiş olmaktadır. Aynı zamanda eşcinsel hareketin politik eylemelere verdiği destek (örneğin 1 Mayıs gibi), onun sistem karşıtı yönünü de ortaya koymaktadır. Bu çerçevede eşcinsel hareket de devlet-i ebed müddet düşüncesindeki kırılma noktalarından biri olarak değerlendirilebilir.

2.2.4. AKP Hükümeti Dönemi: Toplumsal Taleplerin Dikkate Alınması

1980 sonrasında toplumsal hareketler olarak değerlendirebileceğimiz, ön plana çıkan iki hareket de Alevi ve Kürt Hareketi’dir. Özellikle 2000’li yıllardan itibaren daha çok

²⁰⁰ Kazım Sedat Sirmen, “Eşcinsel Birliktelikler ve Bunların Kanunlar İhtilafı Hukukunda Düzenlenişi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:58, S:4, 2009, s.289.

tartışılmaya başlanan bu hareketler insan hakları raporları, çalıştaylar ve eylemlilikler ile bu toplumda biz de varız mesajı vermektedirler. Belirtilen hareketlerin Cumhuriyet tarihinde ilk defa AKP tarafından devlet nezdinde dikkate alınması bir dönüşümün en önemli göstergesidir. Türkiye'nin farklı bir rengi olan Romanlar da toplumsal bir hareket niteliği göstermeseler de kamuoyunda daha önce dillendirilmeyen birtakım taleplerin iktidar düzeyinde tartışılmaya başlandığı dikkat çekmektedir. Çalışmanın bu bölümünde Romanların Alevi ve Kürt Hareketi gibi bir eylemliliği göze çarpmadığından bir sosyal kategori olarak bu gruplara değinilmemiştir.

AKP hükümeti döneminde daha önce görmezden gelinen ve hatta polis marifetiyle bertaraf edilen Cumartesi Anneleri açısından da önem taşıyan bir gelişme yaşanmıştır. 5 Şubat 2011 tarihinde Başbakanla yapılan görüşme sırasında Cumartesi Anneleri, BM Otopsi Protokolünün uygulanması, “İnsanların Zorla Kaybedilmesinden Korunması Sözleşmesi”nin imzalanması, toplu mezarların açılmasında arkeolog, antropolog ve adli tıp uzmanlarının bulunması ve Mecliste araştırma komisyonun kurulmasını talep ettiler.²⁰¹

Cumartesi Anneleri açısından Başbakanla görüşme tarihi bir öneme sahiptir. Çünkü eylemlerin başlamasından itibaren ilk defa devlet tarafından muhatap kabul edilmişlerdir. Bu süreçte taleplerini ifade etme şansına kavuşmuş olmanın yanında Başbakan'ın bu sorunu kendi kabine sorunu olarak ifade etmesi de önem taşımaktadır. Bu durum devletin aşkını niteliğinden de sıyrılmasına örnek oluşturmaktadır. Ancak devlete iletilen taleplerin somut çözümlere dönüşüp dönüşmeyeceği noktasında siyasal iktidar dikkatle izlenmektedir.

AKP iktidarı dönemi, sivilleşme bağlamındaki en önemli adımlar toplumsal hareketlerin dikkate alınmasının yanında AB Uyum Paketleri doğrultusunda uygulamaya yansıtılan reformlardır. Kopenhag Kriterleri çerçevesinde oluşturulan uyum paketleri düşünce ve ifade özgürlüğü başta olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin alanını genişleten ve Türkiye'de sivilleşme çabalarını destekleyen hukuksal düzenlemelerle devam etmektedir.

Uyum paketleri genel olarak AB eksenli devam etmekte ve uluslararası siyasal alanla bütünleşme çabalarını da yansıtmaktadır.

Ceza Muhakemesi Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemeleri Kanunu ve Basın Kanunu'nda yapılan değişikliklerin AİHM kararlarını dikkate alması, Türkiye'nin Siyasi ve Medeni

²⁰¹ Özgür Mumcu, “Cumartesi Anneleri ve Erdoğan”, *Radikal Gazetesi*, 07.02.2011.

Haklar Sözleşmesi'ne, Avrupa Konseyi Yolsuzluğa Karşı Ceza Hukuku Sözleşmesi'ne taraf olması bu sürece işaret etmektedir.²⁰² Türkiye 2000'li yıllardan bu yana Avrupalı devlet olma amacını kanunlarda yapılan değişikliklerle sürdürmektedir. Yerel yönetim kanunları, Medeni Kanun, Basın Kanunu, Terörle Mücadele Kanunu ve Türk Ceza Kanunu örnek gösterilebilir.

Uyum paketleri çerçevesinde dikkate alınan bir konu da farklı dil ve lehçelerde yayın yapılması önündeki engellerin kaldırılması olmuştur. Toplumdaki farklı unsurların etnik ve kültürel olarak kendilerini ifade etmelerinin en somut örneğini ise TRT 6'nın kuruluşu yansıtmaktadır. Kişilerin kendilerini daha kolay ifade etmelerini sağlayan bu uygulama özellikle Kürt Açılımı süreci ile desteklenmiştir.

Sekizinci uyum paketi çerçevesinde atılan bir adım da devlette yaşanan yapısal değişiklikler olmuştur. YÖK'e Genelkurmay Başkanlığı'ndan bir üye seçilmesi, RTÜK üyeliğine MGK Genel Sekreteri'nin aday gösterilmesi ve MGK Genel Sekreteri'nin Haberleşme Yüksek Kurulu üyeliğinden ayrılmasıdır.²⁰³ Bu değişiklikler, 1980 sürecinin askeri vesayetinin kaldırılarak devlette yaşanan sivilleşme sürecini ifade ettiği için anlamlıdır. Sivilleşme süreci bu bağlamda hem devlet tarafından hem de toplum tarafından hedeflenmektedir.

2.2.4.1. Alevi Hareketi ve Alevi Açılımı

Aleviler, 1980 Darbesi'nin ardından sol siyasetin büyük bir baskı altına alınmasıyla kentlerde Cemevleri, kültür dernekleri, vakıfları ve yerel dernekler vasıtasıyla sivil toplumda kendilerine yer açmaya çalışmışlardır.

Çaha, Alevi kesimi hedef alan sol partilerin, Alevilerin yaşam koşullarında ve dinsel pratiklerini yaşama konusunda ciddi bir atılımda bulunmadığı için Alevilerin İslam'ın çekim alanında kalarak politik ranttan payına düşeni alamadığını ve dışlanmamak için de en azından Cuma namazları için köylerine cami yaptırmak zorunda kaldığını belirtmektedir.²⁰⁴

²⁰² *Türkiye'de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara, 2007, s.21-29.

²⁰³ *Türkiye'de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler*, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara, 2007, s.21.

²⁰⁴ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten ...*, s.256.

Alevilerin siyasal alanda yer alma çabaları Çaha'nın da belirttiği gibi İslam'a yaklaşma ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte Alevi köylerine cami yaptırmanın yanında, Alevilerin kimliklerini de gizlediği unutulmamalıdır. Özellikle Çorum, Maraş ve Sivas olaylarının yaşanması da bu kesimde bir korku yaratmıştır. Süreç içinde Aleviler partileşmeyi başardılarsa da sonuç alınamamıştır. Aleviler genel olarak 1990'lı yıllardan itibaren sivil hayatta daha çok yer almaya başlamışlardır. Bu çerçevede Pir Sultan Abdal Derneği, Hacı Bektaşî Veli Kültür ve Araştırma Derneği ve CEM Vakfı gibi sivil toplum kuruluşlarının yanında pek çok yerel nitelikli dayanışma dernekleri ile bahsedilen derneklerin şubeleri yaygınlaşmıştır. 2002 yılında federasyon kuran Aleviler, radyo ve özel televizyon kanalları kurarak da toplumsal ve siyasal alanda yer edinmeye başlamışlardır. Federasyonun oluşturulmasının ardından geniş katılımlı eylemlerle de biz de varız mesajı vermeye devam etmişlerdir. Ancak Aleviler, kendilerini toplumdan soyutlamak yerine Cumhuriyet'in kurucu unsurları arasında yer aldıklarını ve bir toplumsal azınlık olmadıklarını vurgulamaktadırlar.

Bozkurt, 1980 sonrası Alevi kimliğinde ilginç değişimlerin yaşandığı yıllar olarak tanımlamaktadır. Kentleşme ile birlikte büyük kentlerde Alevi holdingleri ve küçük kentlerde varlıklı esnafların ortaya çıktığını belirten yazar, 1990'lardan itibaren Aleviliğin tartışılmaya başlamasıyla Alevilerin kimliklerini saklamamaya başladığını hatırlatır. Köyden kente göçle birlikte bireysel yalnızlıkların aşılma çabası ile gelişen insan ilişkilerini Aleviliğin kimliği olarak ortaya çıktığı da bu çerçevede değinilen bir konudur.²⁰⁵

Kentleşme olgusu, Alevileri emek yoğun çalışma ortamına sürüklemesinin yanında kapalı toplum yapısından da sıyrılmayı gerektirmiştir. Bu çerçevede özellikle dayanışma nitelikli bölgesel ve yerel örgütlenmeler de önem taşımaktadır. Bugün de varlığını sürdüren köy ve şehir dernekleri Alevilerin kent içinde kimliklerini sürdürdükleri, geleneklerini devam ettirdikleri alanlar arasında düşünülebilir. Örneğin aşure günleri bir inanç özelliği taşısa da bugünlerde yapılan ritüeller gelenekselliği de içinde taşımaktadır. Bu bağlamda yeni içinde eskiyi yaşamak mümkün olmuştur.

Alevi hareketinin başlamasında sistemli biçimde uygulanan Alevi katliamlarının da etkili olduğunu düşünen Bozkurt, Malatya, Çorum, Sivas ve Maraş'ta yaşanan Alevi-Sünni çatışmalarında, Sünni kesimin, Alevilere karşı kışkırtıldığını özellikle "Komünistler,

²⁰⁵ Fuat Bozkurt, *Çağdaşlaşma Sürecinde Alevilik*, Kapı Yay., İstanbul, 2005, s.104-105.

Aleviler Cami Yakıyor” şeklinde ifadelerle Alevilere kırım yapıldığını belirtmektedir. Bu çerçevede yazar, Alevilerin devletten daha da uzaklaştığını, özellikle 1980 Darbesi sonrasında kendilerine yöneldiklerini belirtmektedir.²⁰⁶ Alevilerin devletten uzaklaşması ise yaşanan çatışma ve saldırılara zamanında müdahale edilememesi sonucunda ölü ve yaralı bilançolarının artması ile daha çok dillendirilmektedir. Bugün belgeseller ve kitaplar haline dönüştürülen dönem olayları, emniyet, valilik ve diğer kurumlar arasında geçen diyaloglar, Alevileri devlet neden bu kadar geç ortaya çıktı sorusuyla baş başa bırakmış ve devlet sorumlu tutulmaya başlanmıştır.

Aleviliğin ayrı bir din, mezhep, kültür ve felsefe veya İslam’ın farklı bir yorumu olduğu şeklinde farklı yorumlar bulunmakla birlikte Alevilerin devletten ve toplumdan talepleri genel olarak belli başlıdır. Değineceğimiz bu taleplerden önce Alevilerin ilk olarak dışlanmama, eşitlikçi muamele görmek ve toplumdaki bazı yanlış inanışları değiştirmek gibi bir kaygısı vardır.

1980 sonrasında Alevilerin topluma eklenmesi konusunda süreçleri değerlendiren Erman ve Erdemir Alevilerin taleplerini de incelemişlerdir. Bu çerçevede,²⁰⁷

- 1. Din Hizmetleri ve Diyanet İşleri:** Alevilerin büyük bir çoğunluğu Diyanet İşleri Başkanlığı’nda reform talep etmekte, Diyanet’in kaldırılması ve görevlerinin yerel kurullara aktarılmasını talep edenler olduğu gibi; Diyanet bütçesinden Alevilere pay ayrılmasını talep edenler de bulunmaktadır. Laik bir devlette yalnızca bir mezhebe hizmet eden bu kurumun varlığını garipseyen Aleviler aynı zamanda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Alevi barındırmayan personel politikasını da eleştirmektedirler.
- 2. Din dersleri:** Okullardaki zorunlu din derslerinin kaldırılması Alevi örgütlerinin uzun zamandır uğraş verdiği alanlardan biridir. Alevi öğrenciler ve genç kuşaklar üzerinde asimile edici bir uygulama olarak görülen bu uygulama, ayrımcılık ve kötü muameleye meydan verdiği gerekçesi ile de eleştirilmektedir. Din dersleri konusunda din dersinin seçmeli olması ve içerikte Alevilere dair konuların da bulunmasını talep eden bir kesim vardır.

²⁰⁶ Fuat Bozkurt, *Çağdaşlaşma...*, s.107-126.

²⁰⁷ Tahire Erman; Aykan Erdemir, “Aleviler ve Topluma Eklemlenme Sorunsalı”, (Der: Ayhan Kaya; Turgut Tarhanlı), *Türkiye’de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları, AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, TESEV Yay., 2008, s.166-173.

Zorunlu din eğitimi konusunda bu süreçte gerçekleşen bir olay emsal karar niteliği taşımış ve artık zorunlu din derslerine dilekçe ile Alevi yurttaşların girmemesi sağlanmıştır. Kısaca özetlenirse; 2001 yılında Hasan Zengin adlı yurttaş, 7. sınıf öğrencisi kızının din derslerine girmemesi için önce İstanbul Valiliği'ne ardından İstanbul Bölge İdare Mahkemesi'ne ve son olarak Danıştay'a başvurmuş ancak talepleri olumsuz karşılanmıştır. Bunun üzerine 2004 yılında AİHM'e başvuru yapılmış ve AİHM kararın, AİHS'in din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 9.maddesine aykırı olduğunu açıklamıştır. 2006 yılında esastan görülen karar sonrasında ve açılan davalar sonucunda zorunlu din derslerine karşı girişilen mücadelede kazanımlar elde edilmiştir.²⁰⁸ Bu süreç sonunda artık ülkemizde, okullara verilen dilekçelerle din derslerinden muafiyet sağlanmaktadır.

- 3. İbadethane olarak Cemevleri:** Kentleşme süreci ile daha çok yaygınlaşan Cemevlerinin ibadethane sayılması tüm Alevi örgütlerinin ortak talebidir. Cem ibadetinin yapılmasının yanında kültür faaliyetleri ve sosyal faaliyetlerle Alevi dayanışmasının örnekleri de sergilenmektedir. Aleviler, hukuki olarak Cemevlerinin ibadethane statüsünde tanımlanmamasının, sadece din ve vicdan özgürlüğünü kısıtlamadığını aynı zamanda, Cemevlerinin camiler kadar kutsal bir mekan olduğunun da devlet düzeyinde reddedildiğini düşünmektedirler.
- 4. Nüfus Cüzdanları ve Din Hanesi:** Nüfus cüzdanının din hanesinin mevcudiyetini, kişilerin inançlarını zorla açıklamak zorunda bıraktığını düşünen Aleviler, tüm Müslüman grupların İslam adı altında sınıflandırılmasının da ifade özgürlüğünü zedelediğini iddia etmektedirler.
- 5. TRT ve Dinsel Kamu Yayıncılığı:** TRT'nin programlarında Aleviliğe nadiren yer verilmesini eleştiren Alevilere göre, kamu yayıncılığının tüm inanç gruplarına eşit mesafede durması gerekmektedir.

Yukarıda değinilen talepleri başlıklar altında incelemek genel olarak doğruysa da aslında Alevi örgütleri arasında fikir ayrılıkları olduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu noktada netleşen taleplerin en başında Cemevlerinin ibadethane sayılması gerektiği düşüncesi gelmektedir. Çünkü Cemevleri, sosyal, kültürel ve eğitici çalışmalarının yapıldığı yer olmanın ötesinde aslında Cem ibadetinin gerçekleştiği, duaların edildiği ve bireylerin Tanrı ile buluştuğu ortamlardır.

²⁰⁸ http://www.psakd.org/aihm_zorunlu_din_dersi.html (28.02.2011)

Cemevleri konusunda tartışılan bir konu da Cemevlerinin devlet kontrolünde olması ve Alevi dedelerine maaş bağlanmasıdır. Alevi örgütlerinin genel eğilimi, devlet kontrolünde yaşamaktan yana değildir. Aynı zamanda dedelik kurumunun da bu şekilde yozlaşacağına dair bir inanç vardır.²⁰⁹ Çünkü Alevilik inancı yüzyıllardır kuşaktan kuşağa aktarılırken bozulmamış bir inançtır. Kapalı bir toplum özelliği gösteren Alevilik inancında dini gelenekler, ibadetler ve diğer birikimler kendi içinde işleyen kurallara göre ifa edilmiştir.

2004 yılında İzmir’de Yerel Gündem 21 kapsamında 31 ilde yapılan “21. Yüzyıla Başlarken Türkiye’de Uzlaşmacı ve Çatışmacı Değerler” konulu anket çalışmasında; “Nüfus cüzdanınızdaki din hanesinin kaldırılması sizi rahatsız eder mi?” sorusuna % 59.8 oranında rahatsız eder, % 33 oranında rahatsız etmez cevabı verilmiştir. Aynı ankette dini inanç ve ibadet konusunda bir engelleme ile karşılaşp karşılaşmadığı sorusuna ise % 68.2 oranında hayır, % 26.4 oranında evet cevabı verilmiştir. Aynı sorulara Alevi nüfusun yoğun olarak yaşadığı Tunceli ilinde ise şu şekilde cevap verilmiştir; Nüfus cüzdanındaki din hanesinin kaldırılmasından rahatsızlık duymayanların oranı % 86.9; dini inanç ve özgürlüğü yaşamada engelle karşılaşmayanların oranı % 56.5, karşılaşanların ise % 34.8’dir.²¹⁰

Özel, Türkiye’yi farklı dinlerden, inançlardan, dil ve etnik kökenlerden oluşan bir mozaik olarak tanımlamakta ve tekçi tanımlamaların bu toplumu bir arada tutan bağı zedelediğini belirtmektedir.²¹¹

2000’li yıllarda özellikle AKP hükümetinin Alevi Açılımı çerçevesinde gündeme gelen Aleviler, özellikle AB ilerleme raporlarında da yer almışlardır. Bu çerçevede Alevi Açılımı’na değinmek faydalı değinmek faydalı olacaktır.

AKP Hükümeti, 2008 yılında Aleviliği İslam dışı gören örgütleri de kapsayan bir zirve toplamıştır. Bu zirvenin Alevi Açılımı kapsamında, Alevilerin sorunlarının dillendirildiği ve konumlarının belirlendiği bir zirve olması hedeflenmiştir. Ancak yukarıda belirtilen

²⁰⁹ İshak Torun, “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasinin Gelişmesinde Bir Potansiyel Olarak Alevilik”, *Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog*, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 24-27 Eylül 2009, Isparta, s. 2072-2087.

²¹⁰ *21. Yüzyıla Başlarken Türkiye’de Uzlaşmacı ve Çatışmacı Değerler*, (Ed. Zerrin Toprak, Emin Köktaş, Gökhan Tenikler), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yerel Gündem 21 Yayını, İzmir, 2004.

²¹¹ Selahattin Özel, “Türkiye Halklar ve İnançlar Mozaikidir”, (Haz. Hakan Tanıttıran, Gülşen İşeri), *Aleviler Aleviliği Tartışıyor*, (İçinde) Kalkedon Yay., İstanbul, 2006, s.54.

talepler çerçevesinde sunulan önerilerin Alevi örgütlerini çok da tatmin etmediği belirtilmelidir.²¹²

Hükümetin Alevi Açılımı genel olarak heyecan yaratsa da açılımın sonuçsuz kalması bir hayal kırıklığına yol açmıştır. Bu süreçte özellikle Alevi örgütleri ve fikir adamları arasında da farklı görüşler oluşmuştur. Bir kısım örgütler ve fikir önderleri devlet bazında ele alınan sorunların çözümünden ümitli iken; bir kısmı değildir. Açılım konusunda şüpheler taşınması ise alternatif bir Alevi Çalıştay'ının yapılması sonucunu doğurmuştur.

Alevi Çalıştay'ı sonucunda bazı örgütler tarafından, hükümetin Alevileri asimile etmeye çalıştığı, devletin açılım söylemi ile sorunlara çözüm üretmediği dile getirilmiş, bunun sonucunda da 15-16 Ocak 2011 tarihli kurultayda alınan kararla Anayasal düzeyde somut kararlar alınması gerekçesiyle miting kararı alınmıştır.²¹³

Görüldüğü gibi hükümetin Alevi Açılımı'nın sonuçları konusunda Alevi örgütleri arasında toplumsal mutabakat sağlanamamıştır. Kimi örgütler hükümete yakın tavır takınsalar da kimileri de bu durumu asimilasyon olarak değerlendirmekte ve taleplerinin kabul edilmesi için mücadeleye devam etmektedir. Bu çerçevede yapılan bir araştırmaya değinmek faydalı olacaktır.

Stratejik Araştırma Enstitüsünün yaptığı bir araştırmada hükümetin Alevi Açılımı konusundaki çabalarını değerlendiren Alevi yurttaşlardan % 14.9'u bu çalışmadan memnun olduğunu; % 49.2'si memnun olmadığını belirtmektedir. Bu araştırmada hükümetin girişimlerini yeterli bulanların oranı % 2.6; yeterli bulmayanların oranı % 61.1'dir. AKP'nin Alevi sorununun çözümünde yaptığı açılımın Sünileştirme politikası olduğuna inananların oranı % 59.8'dir. R. Tayyip Erdoğan'ın muharrem iftarına katılması ve Madımak Oteli'nin müzeye dönüştürülmesi ise derneklerin % 80.5'i tarafından olumlu bulunmaktadır.²¹⁴

Alevi sorununa ilişkin bir konunun devlet tarafından resmi bir şekilde ele alınması, Aleviler için bir ilki ifade etmektedir. Devletin Alevi sorunun çözümünde Alevileri muhatap alması nedeniyle önem taşımaktadır. Açılım süreci somut değişiklikler getiremese de devletin homojen toplum yaratma düşüncesinde yarattığı etki nedeniyle devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişim için önem taşımaktadır. Alevilerin taleplerinin dinlenmesi,

²¹² http://www.aktifhaber.com/news_detail.php?id=195562 (28.02.2011)

²¹³ "Büyük Alevi Kurultayı 15-16 Ocakta Toplanıyor", *Milliyet Gazetesi*, 02.01.2011.

²¹⁴ Alevi Raporu, *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 2009, Ankara, s.49-58.

bu yönde sivil toplum kuruluşları ile görüşülmesi ve Başbakan'ın Alevi toplumunun önem verdiği iftarda bulunması devletle Aleviler arasındaki diyalogu geliştiren olaylara arasında değerlendirilebilir.

Alevilik konusu özellikle AB'yle müzakere sürecinde de ele alınan bir konu olmuştur. AB'nin 2004 yılı raporunda Alevileri azınlık olarak nitelendirmesi Alevi örgütlerince kabul edilmemiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde Aleviliğin tasavvufi bir yorum olarak müfredata alınması; Diyanet İşleri Başkanlığı'nın "Alevi Kaynaklarını Neşretme Projesi"ni başlatması olumlu adımlar olarak değerlendirilebilir.²¹⁵

2005 yılı AB Komisyon Raporu'nda Alevilerin ibadet yerlerinin tanınması ve ilgili devlet kurumlarında temsillerinin yanı sıra zorunlu din eğitime yönelik sıkıntıların devam ettiği; 2006 yılındaki raporda da aynı sıkıntıların devam ettiği yer almaktadır.²¹⁶

Küreselleşme süreci ile yaşanan yerelleşme perspektifinde Aleviliği değerlendiren Talas ve Aksu, Aleviliğin küreselleşme süreci ile Alevi kültür ve geleneğinin öğrenilmesi, Alevilerin muhatap kabul edilmesi gibi olumlu etkinin yanında Aleviliği ana kültür çizgisinden ayırarak zıt kültür gibi ifade edilmesinin de olumsuz etki yarattığını dile getirmektedirler.²¹⁷

Küreselleşme süreci ile birlikte gelişen yerelleşme ve bölgeselleşme eğiliminde alt kimliklerin ve alt kültürlerin kendilerini ifade etmeleri daha kolaylaşmıştır. Bu çerçevede yazarların da ifade ettiği gibi Alevilik kültürü bir alt kültür olarak değerlendirilmektedir. Özellikle AB'nin 2007 yılı raporunda Aleviler konusunda ifade ettiği karşı kültür, azınlık tanımlaması yazarlar tarafından da savunulmamaktadır. Bu noktada Aleviliği ana kültürden bağımsız, ona karşıt bir şekilde ifade etmenin yerine ana kültürün bir parçası olarak değerlendirmek hem Alevilerin ötekileştirilmesini hem de toplumdan soyutlanmasını engelleyen bir ifade şekli olacaktır.

Sonuç olarak bir inanç hareketi eksenli gelişen Alevilik hareketi, önceleri konuşulamayan bir konunun konuşulmasını sağlamıştır. Alevi hareketinin devlet-i ebed müddet düşüncesine yaptığı en önemli etki ise; devletin dini kimliği ile bütünleşen İslam

²¹⁵ Şuayip Özdemir, "Avrupa Birliğine Geçiş Sürecinde Alevi Dernek ve Vakıflarının Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığındaki Temsil Meselesine Bakışı Malatya Örneği", *Uluslararası Bektâşilik ve Alevilik Sempozyumu I*, 28-30 Eylül 2005, Isparta, s.162.

²¹⁶ Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı, TESEV, 2007, s. 80.-88

²¹⁷ Mustafa Talas; Numan Durak Aksoy, " Küreselleşme-Yerelleşme Çerçevesinde Türk Aleviliği", *Türk Kültürü ve Hacı Bektâş Velî Araştırma Dergisi*, S: 51, 2009, s.163.

inancından farklılaşmasıdır. Bu farklılığı önemli kılan ise; örgütlenmeler, eylemler, uluslararası platformlarda gördüğü destek ve devletin Alevileri ilk defa muhatap almasıdır. Dolayısıyla Alevi hareketi için muhatap alınmak, yıllarca süregelen bir eşitsizliğin giderilebileceği yönünde olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

2.2.4.2. Kürt Açılımı

1980 sonrası dönemde gündemden düşmeyen bir konu da Kürtlerin talepleri olmuştur. Özellikle 1990'lardan itibaren adını sıkça duyduğumuz PKK terörü ile dönem dönem aynı anlamda kullanılan Kürt hareketi, tarihsel süreç içerisinde farklı boyutlar kazanmıştır. Ancak bu hareketin toplumsal olma niteliğini, özellikle 2010 yılında yapılan referandumu boykot kararının PKK tarafından alınmış olması nedeniyle yitirmiş görünmektedir.

Etnik ve kültürel taleplerle başlayan bu hareket son yıllarda özellikle çok dillilik, özerklik, demokratik konfederalizm gibi söylemlerle gelişmektedir. Türk kimliğinin reddi de bu hareketin özellikleri arasındadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu öğelerinden olan Kürtlerin talepleri çoğu zaman bölünüyor muyuz endişesi yaratmakta ve devletle ilişkilerin sert söylemlere yol açmasına neden olmaktadır. Özellikle Kuzey Irak'ta kurulan Kürt Devleti'nin de etkisiyle doğu ve güneydoğuda farklı yaşamlar ve söylemler yeşermektedir.

Bruinnesman, 1970'li yıllarda Kürt halkının resmi ideolojiye meydan okumaya başladığını, 1980 Darbesi'nin ters etki yaratarak Kürt hareketinde etnik kimlik olgusunu güçlendirdiğini, 1990'lı yıllarda hükümetlerin birlik düşüncesini empoze etmenin yine bir ters etki yaratacağının düşünmesi ve Avrupa ile kurulan ilişkiler nedeniyle daha özgürlükçü bir ortamın oluştuğunu belirtmektedir.²¹⁸

Cumhuriyet'in kurulması süreci aynı zamanda ulus devletleşme sürecidir. Osmanlı Devleti'nin çok dilli, çok dinli ve çok kültürlü yapısı millet sistemi ile cemaatler vasıtasıyla yürütülmekteydi. Ancak Cumhuriyet Türkiye'si, tarihsel sürecin de ürünü olarak ulus devletleşme sürecini yaşamalıydı. Bu durumda devletin kurucu ögesi tek millete, tek dile dayanmıştır. Devleti, Türk milletinin oluşturduğu eğitim ve kültür politikalarında yer almış ve toplum, Türklük esasına göre biçimlendirilmeye çalışılmıştır. Toplumun farklı öğeleri için Türklük üst kimlik olmuştur. Bu süreç, özellikle Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun da çalışmalarıyla da desteklenmiştir.

²¹⁸ Martin Van Bruinnesen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, (Çev. Hakan Yurdakul), İletişim Yay., İstanbul, 2004, s.115-116.

Kürt Hareketi 70’li yılların sonuna doğru etnik ve şiddete yönelen bir hareket olarak karşımıza çıkmaktadır. “Ulusların kendi kaderini tayin hakkının” sol siyasette yarattığı tartışma ve Kürt hareketinin doğumu yakın dönemlere rastlamaktadır.

Türkdoğan, Kürt halkının Türkiye ile bütünleşme krizinin içerik tahlilini şu şekilde aktarmaktadır:²¹⁹

“Etnik düzlemde bir Kürt hoşnutsuzluğu, dinsel düzlemde aşırı tarikatlaşma, inancın siyasallaşması ve köktencilik; sosyal düzlemde aşırı nüfus artışıyla birlikte işsizlik, yoğun göç, sağlıksız kentleşme ve kırsal-kent kültürleri arasında doku uyumsuzluğu yaşanıyor. Siyasal düzlemde ise yeni kimlik arayışları, önderlik ve temsil sorunlarının yanında, Doğu- Batı, geleneksel-modern, laik-mümin çizgilerde gerilim ve bölünme görülüyor. Bunun sonucunda toplumsal kümelerde iletişimsizlik, hoşgörüsüzlük ve sertleşme doğuyor.”

Türkdoğan’ın açıklamaları, temelde kapitalizmin eşitsiz gelişimine ve bölgeler arasındaki eşitsizliği açıklamaktadır. En fazla göç veren, sağlık ve eğitim konularında Türkiye’nin en geri kalmış bölgeleri Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdir. Dolayısıyla bireylerin gelişim düzeyleri, toplumsal algıları yaşanan çelişkileri yorumlamada Batı’yla farklılık göstermektedir.

1984 yılında Irak, İran ve Suriye’nin de desteğini alan PKK, önceleri resmi kurumları hedef alırken daha sonraları aşiretleri ve köy korucularını da hedef almaya başlamıştır. 1990’lı yıllarda intihar saldırılarına yönelen PKK, ordu ile yoğun çatışmalar yaşamış ve militanlar yetiştirmek üzere eğitim kamplarını yaygınlaştırmışlardır. Bu süreçte Avrupa’dan gelen maddi destek de unutulmamalıdır.²²⁰

Şahin, 1990’lı yıllarda bağımsız Kürdistan fikrinden uzaklaşıldığını ve Türkiye’nin toprak bütünlüğünü bozmadan kültürel hakların kazanımı ve demokrasinin yaygınlaşma talepleri söyleminin geliştiğini belirtmektedir. PKK’nın yurt dışından aldığı maddi ve fikri güçle Kürt sorununu bir iç sorun olarak görülmesinde etkili olduğunu belirten yazar; 1991 yılında çıkarılan Terörle Mücadele Yasası ile Kürt hareketinin şiddet içeren eylemliliklerinin arttığını vurgulamaktadır.²²¹

²¹⁹ Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yay., İstanbul, 2008, s.230.

²²⁰ Maya Arakon, “Ayrılkçı Kürt Hareketinin Tarihsel Dinamiklerine Kısa Bir Bakış”, *Alternatif Politika Dergisi*, C:2, S:2, 2010, s.181-185.

²²¹ Bahar Şahin, “Türkiye’nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar”, *Çoğunluk ve Azınlık Politikaları, AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, (İçinde), s.85-86.

TMK'nın sınırlı olan yurttaş haklarını daha da kısıtlandığını, güvenlik kurumlarına hem hareket serbestisi hem de insan hakları ihlalleri konusunda açılacak davalara karşı yasal ve idari koruma sağlayarak dokunulmazlıklar konusunda endişe verdiğini dile getiren TESEV, 2003 yılında yapılan değişiklik sonucunda “Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı hedef alan yazılı ve sözlü propaganda ile toplantı gösteri ve yürüyüş” yapmayı yasaklayan sekizinci maddenin kaldırılmasını olumlu bir gelişme olarak değerlendirmektedir.²²²

TMK'da değiştirilen hükümlere göre; terör amacıyla işlenen suçların kapsamı genişletilmiş, eğer örgüt tarafından gerçekleştirilmişse ve cezanın artırılması gerekiyorsa bu ceza 2/3'ten az olamayacak, terör örgütünün propagandası yapma 1-5 yıl hapis cezası ve eğer basın yoluyla gerçekleşirse ceza yarı oranında artırılacak (suça iştirak etmeyen yayın sorumluları için adli para cezası), yüzün saklanması ve yüzün dernek, vakıf, siyasi parti gibi yerlerde gizlenmesi yine hapis cezası ile cezalandırılmayı öngörmekte ve soruşturmanın güvenliği açısından sadece 1 yakına haber verme, belgeleri kısıtlama, hapis cezalarında ertelemeye gidilmemesi (15 yaş altını kapsamıyor) gibi değişiklikleri kapsamaktadır.²²³

AKP hükümeti döneminde bu yasada yapılan değişiklik neticesinde kamuoyunda en çok yer alan konu taş atan çocuklar olmuştur. TMK'da yapılan değişiklikle Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na aykırı toplantı ve gösteri yürüyüşüne katılanlar, ihtara ve zor kullanmaya rağmen dağılmazlarsa 6 aydan 3 yıla kadar yargılanabilecektir. Yapılan değişiklikle kanunun 256.maddesinde yer alan kesici, delici araçlar ve ateşli silahlarla gösteri ve yürüyüşlere katılmanın cezası da indirilmiştir. Bu noktada taş atan çocuklar olarak tanıtılan 18 yaş altı çocukların, kanuna aykırı toplantı ve gösteri yürüyüşüne katılmaları ve örgüt propagandası suçunu işlemeleri halinde terör suçu işlemiş gibi yargılanmayacağı, salıverileceği ve salıverilen çocuklara özel güvenlik tedbir de uygulanmayacağı kabul edilmiştir.²²⁴

Terör eylemlerinde ve yapılan protestolarda, medyadan da sıklıkla takip edebileceğimiz gibi 18 yaş altı çocukların katılımı yüksek görünmektedir. Bu değişiklik ise

²²² Volkan Aytar, “Daha Karanlık Bir Geleceğe Doğru mu? Terörle Mücadele Kanununda Yapılan Değişiklikler”, *TESEV*.

²²³ <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/378458.asp> (24.01.2010)

²²⁴ <http://www.ntvmsnbc.com/id/25116775/> (13.03.2011)

Şahin'in de belirttiği üzere, çocukları suça teşvik etmektedir. Ancak güvenlik güçleri ve devletin yetkili organları bu çocukların aileleri ile diyalog kurma çalışmalarını sürdürmektedir.

2005 yılında Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın devletin de geçmişte hatalar yapmış olabileceğini dile getirmesi ve Türkiye kimliğinin başka alt kimlikleri de kapsayan bir üst kimlik olduğunu dile getirmesi de PKK'nın silah bırakma kararını değiştirmesine engel olamamıştır. Bir başka deyişle köklü bir değişimi dile getiren bu ifade bile toplumsal kutuplaşmayı yumuşatamamıştır.

Kürt sorununu bir kimlik sorunu olarak ama terör, şiddet, işsizlik, yoksulluk, yoksunluk, dışlanma, hak ihlalleri, kadına karşı şiddet vb. ciddi sorunları da içeren bir kimlik sorunu olarak niteleyen Keyman, Kürt sorunun çözümü için ortak dil, yasal ve uygulama düzeyinde haklara, özgürlüklere ve sorumluluklara dayanan bireyler ve kimlikler arası eşit vatandaşlık kavramından yola çıkılması gerektiğini düşünmektedir.²²⁵

Toplumsal alanda yaşanan çalkantılı, çok taraflı Kürt sorunu konusunda toplumsal kutuplaşmanın yanında Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi'nin yaptığı bir araştırma da çok dikkat çekicidir. Araştırma 2011 yılında “Kürtler ve Zazalar ne düşünüyor? Ortak Değer ve Sembollere Bakış” araştırma raporu hazırlamıştır. Bu raporun hazırlanmasında Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illerde yer alan anket çalışması Kürtlerin taleplerini ve devlet algılarını ortaya koymak için yararlı olacaktır.

Anket çalışması yoğun olarak terörün yaşandığı, terörün yaşanmadığı ve göç ile oluşan Kürt mahallelerinde gerçekleştirilmiştir. Anketteki ifadeler genel olarak göç ile oluşan Kürt mahallerinde ve terörün yoğun olarak yaşandığı illerde daha az olumlu karşılanmıştır. Hanefi, Şafi ve Alevi dinsel kökenleri baz alındığında ise ankete verilen olumsuz yanıtların en çok Alevilerden geldiği gözlenmektedir. Ankete göre, evde anadil dışında konuşulan ikinci bir dil konuşanların oranı; Kürtçeyi anadil olarak kullananların kullandığı ikinci dili % 79 oranında Türkçedir. “Türk bayrağı hepimizindir” şeklinde oluşturulan soruya Kürtler %87; Zazalar % 90 oranında olumlu cevap vermişlerdir. “İstiklal Marşı benim marşımdır” ifadesine, Kürtler % 85, Zazalar % 90 oranında olumlu cevap vermiştir. “Türk ordusu benim ordumdur” ifadesine, Kürtler % 81, Zazalar % 85 oranında olumlu yanıt vermiştir. “Türk tarihi bizim tarihimizdir” ifadesine Kürtler % 77, Zazalar % 85 oranında olumlu yanıt vermiştir. “Türkiye'nin her yeri benim memleketimdir” ifadesine Kürtler % 85,

²²⁵ Fuat Keyman, “Güvenlik İkilemi ve Kürtler”, *Radikal İki*, 9 Ocak 2011.

Zazalar % 91 oranında olumlu yanıt vermişlerdir. “Kürtlerle Türklerin ortak bir geleceği vardır” ifadesine Kürtler % 84, Zazalar % 89 oranında olumlu yanıt vermişlerdir. Bu görüşe Kürt ve Zaza Alevilerinin olumlu yanıtları ise daha yüksektir. “Türkçe konuşmak benim için sorun teşkil etmez” görüşüne Kürtler % 86, Zazalar % 94 oranında olumlu yanıt vermişlerdir. “Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmaktan gurur duyuyorum” ifadesine Kürtler % 80, Zazalar % 84 oranında olumlu yanıt vermişlerdir.²²⁶

Anket çalışması Kürt halkının Türk vatandaşlığı ve devletle bütünleşme sorunlarının değerlendirilmesi açısından önem taşımaktadır. Bayrak, dil, vatandaşlık gibi ulus devletin temel niteliklerinin belirlenmesi sürecine Kürt halkının bütünleşme derecelerini göstermektedir.

Kürt hareketi tarihsel süreci derin ancak etkinliği 1980 sonrasında artan bir hareket olarak değerlendirildiğinde; ulus devlet felsefesinden ayrılması nedeniyle incelemeye değer bir alandır. Hareketin genel taleplerini kültürel ve etnik talepler oluşturmakla birlikte bu hareketin ekonomik boyutu da gözden kaçırılmamalıdır. Ekonomik anlamda bölgesel eşitsizliğin, işsizliğin ve işsizliğe bağlı göçün en yoğun yaşandığı bölge Kürtlerin nüfus oranlarının en fazla olduğu bölgedir. Ekonomik sıkıntıların beraberinde oluşan eğitim sorunu, kadın sorunu ve diğer sosyal sorunlar da bir çaresizliğe dönüşmektedir. Bununla birlikte bölgenin en önemli sorunu olan ekonomik sorunlar BDP tarafından yeterince dile getirilmemekte, talepler etnik tanınma çerçevesinde dillendirilmektedir.

2004 yılında İzmir’de Yerel Gündem 21 kapsamında 31 ilde yapılan “21. Yüzyıla Başlarken Türkiye’de Uzlaşmacı ve Çatışmacı Değerler” konulu anket çalışması da fikir sahibi olmamız konusunda yardımcı olacaktır. Bu çalışma sadece doğu illeri ile sınırlı değildir. Ankette yer alan “Günlük hayatta Türkçe’den başka dil konuşuyor musunuz?” sorusuna % 74.3 oranında hayır cevabı verilmiş ve Türkçe dışında en yaygın konuşulan dil olarak Kürtçe % 11.3, Arapça % 4.6 ve Zazaca % 4.2 oranına sahiptir. Bu soruya Ağrı ilinde % 75.9 oranında Kürtçe ; Mardin’de % 80 oranında Arapça cevabı verilmiştir. Aynı illerde konuşan dillerin gelişmesini isteyenlerin oranı; Ağrı’da % 68, Mardin’de % 88’dir. Anketin genel sonuçlarına göre Türkçe’den başka dil konuşanların diğer insanlardan aldıkları tepkiler konusunda; % 63.1’i tepki almadığını; hakarete uğrama, alay edilme ve dışlanma ile karşılaşanların oranı % 23, fiziki şiddete maruz kalanlar % 0.9’dur. yaşanan

²²⁶ Salih Akyürek, *Kürtler ve Zazalar Ne Düşünüyor? Ortak Değer ve Sembollere Bakış Raporu*, Bilge Adamlar Stratejik Araştırma Merkezi, İstanbul, 2011, s.1-50.

yerde Türkçe haricinde bir dil konuşulması konusunda rahatsız etmez diyenler % 57; rahatsız eder diyenler ise % 36 oranındadır.²²⁷

Anadilde eğitim tartışmaları sürerken kültürel anlamda Kürt halkının bazı kazanımlar elde ettiği ise gerçeklik taşımaktadır. Özellikle TRT 6'nın kurulması ve açılışta Başbakanın Hayırlı Olsunu Kürtçe söylemesi, devlette yaşanan bir değişimi göstermektedir. Yine bazı köylerin eski adlarına kavuşması bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu durum devlet-i ebed müddet anlayışı açısından değerlendirildiğinde ulusu temsil eden Başbakanın ulusal dili tercih etmemesi daha önceki söylemlerden farklılaşma anlamında okunmalıdır. Devletin sınırları belirsizleşmiştir. Merkezin çevreye ulaşma çabası içinde geleneksel devlet algısından uzaklaşmıştır.

Alevi ve Kürt Hareketi'ni ortaklaştırabileceğimiz nokta 1980 sonrası gelişmesi ve Türkiye gerçekleri olmasıdır. Kürt hareketi devlete karşı etnik kimlik mücadelesidir ancak Alevi hareketi, ulus devlete ve devlet geleneğine karşı oldukça sahiplenmecidir. Toplumsal bir varoluş, kendini topluma ve devlete kabul ettirme mücadelesi sivil alanın güçlenmesi konusunda önem taşır. Çünkü güçlü bir sivil toplumun varlığı, anti-demokratik kararların değiştirilmesi için zemin hazırlamaktadır. Demokratikleşme ve insan haklarının gelişmesi için öngörülen de sivil toplumun güçlü olmasıdır. Yeni toplumsal hareketler ve yeni talepler oluştuğu devletin ebed müddet anlayışının da değişmesi kaçınılmaz olmaktadır. Devletin hala en güçlü kurum olduğu ülkemizde net çizgilerle belirlenmiş bir değişim algısı ortaya konamasa da değişimin dinamikleri bu hareketlerle belirlenmektedir. Sonuç olarak şu noktanın da üzerinde durulmalıdır: sivil, uygar olan anlamında her türlü şiddetten arınmış olmalıdır. Dolayısıyla belirtilen iki hareketin sivil çerçevesine bu bağlamdan bakmak yerinde olacaktır.

3. KÜRESELLEŞMENİN YARATTIĞI ETKİLER

Küreselleşme süreci önceki açıklamalarda da değinildiği üzere, ülkemizde 1980'li yıllardan itibaren kendisini gösteren ve özellikle bölgesel anlaşmalarla dünya ile bütünleşmemizi sağlayacak anahtar kavramlardan biridir. Çalışmanın bu bölümünde küreselleşme süreci çerçevesinde değerlendirilecek temel adımı ise Avrupa Birliği (AB)

²²⁷ 21. Yüzyıla Başlarken Türkiye'de Uzlaşmacı ve Çatışmacı Değerler, (Ed. Zerrin Toprak, Emin Köktaş, Gökhan Tenikler), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yerel Gündem 21 Yayını, İzmir, 2004.

oluşturmaktadır. Bu nedenle AB ile yapılan müzakerelerin ve ilerleme raporlarının devlet-i ebed müddet düşüncesinde yarattığı etki önem taşımaktadır.

3.1. Ekonomi Politikalarındaki Değişim ve Küçülen Devlet

1980 sonrasında Türkiye'nin ekonomi politikalarında değişimi, Özal dönemi ekonomi politikaları çerçevesinde açıklamıştık. Yükselen neo-liberal dalganın ülkemizde yarattığı etki de devletin küçültülmesi gerektiği düşüncesinde ve uygulanan politikalarda somutlaşmıştır. Ancak ülkemizin ekonomi politikalarında yaşanan liberalleşme eğilimini sadece Özal dönemi ile sınırlı tutmak indirgemeci bir mantıkla örtüşür. Çünkü özellikle 1989'dan itibaren Türkiye ekonomisi Avrupa ile entegrasyon sürecini hızlandırmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin sıklıkla yaşadığı ekonomik krizlerden kurtulma çabası IMF ve OECD gibi ekonomiye yön veren uluslararası kuruluşlar tarafından da yönlendirilmiştir. Gerek uluslararası ekonomik örgütlenmeler gerekse de AB uyum süreçleri genel olarak, ekonomide serbestleşme, devlette küçülme reçeteleri önermiş ve dönemdeki hükümetler de bu reçetelere uygun yapısal değişiklikleri yürütmüşlerdir. Ancak yapısal uyarlama süreçleri sadece ekonomik kurumları değil kamu yönetimini de değişime itmiştir. DPT'nin ve MB'nin geçirdiği değişimin etkileri ise hala tartışılmaktadır.

1980 sonrası dönem, ekonomik ve siyasal alanda yaşanan liberalizasyon şeklinde devletin yeniden yapılandırıldığı bir dönemi ifade etmektedir. Ekonomik ve siyasal alanda dışa bağımlılığın arttığı bu dönem; Türkiye'nin IMF (Uluslararası Para Fonu), DB (Dünya Bankası), OECD (Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı) ve AB'nin (Avrupa Birliği) yapısal uyarlamalarını hayata geçirmeye çalıştığı yıllar olmuştur.

Karaçor, 1980'li yıllardan itibaren hızla derinleşen ve entegrasyona giren uluslararası piyasaların krizleri, uluslararası boyutlara taşınmasına yol açtığına ve bu nedenle de uluslararası mali sistem istikrarının yeni bir anlayışla ele alınması gerektiğine değinerek; küresel krizlerin IMF destekli neo-liberal politikalarla aşılmaya çalışıldığını belirtmektedir.²²⁸ IMF ve DB'nin Gelişmekte Olan Ülkeler için İhracata Dönük Kalkınma İçin Serbestleşme modelinin uygulanmasını öngördüğünü ve Türkiye'nin de bu süreçten etkilendiğini belirten yazar; 1989 yılından itibaren dış finansal serbestleşme ile doğrudan yabancı yatırımların artması ve Gümrük Birliği ile dışa açık hale gelen Türkiye

²²⁸ Zeynep Karaçor, "Küreselleşme Süreçleri ve İstikrar Arayışlarındaki Türkiye Ekonomisi", *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomisi* (İçinde), s.385.

ekonomisinin makro ekonomik istikrarsızlık ve krizlerle yüz yüze kaldığını hatırlatmaktadır.²²⁹

Neo-liberal politikalar, önceki bölümde de değinildiği gibi kapitalizmin yaşadığı krizler sonrasında yeşermeye başlayan ve reel sosyalizmin liberalizm karşısında yaşadığı yenilgi neticesinde dünya üzerinde bir fenomen akıma dönüştürülmüştür. Gelişmiş ülkelerin krizleri ve mali bunalımlarını çözme süreci ise uluslararası kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Türkiye de 1980’den itibaren yüzünü Batı’ya dönen bir ülke olarak, kalkınma stratejilerini bu kurumlara endeksleyerek gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yaşanan ekonomik krizleri alınan kredilerle aşmaya çalışmış ancak ekonomide istikrar sağlayamamıştır. Ekonominin Avrupa’ya entegrasyon süreci ise stand-by anlaşmaları ve yapısal uyarlama reformları ile desteklenmiştir.

Türkiye’nin Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı da ekonomik değişimin rotasını liberalleşmeden yana çizdiğini göstermektedir. Planda Türkiye’nin uzun vadeli planları; ekonominin her yönüyle liberalleştirilmesi; fiyat, döviz ve faiz kurlarının tespitinde piyasa güçlerine dayanılması ve serbest piyasa ilkelerinin tesisi; ekonomik faaliyetlerde kamu müdahalelerinin azaltılması; ekonomik aktivitelerde özel sektörün öncülüğü ve yabancı yatırımların teşviki yer almaktadır.²³⁰

Ancak 2000-2010 yılları makroekonomik durum değerlendirildiğinde Türkiye’nin Avrupa ile bütünleşme sürecinde ciddi bir yol alamadığı gözlenmektedir. 2008 yılı baz alındığında AB ülkelerinden en yüksek GSYİH’ya sahip olan Almanya’da 3.673.1; Türkiye ise 729.9 milyar dolar; Danimarka’da işsizlik oranı % 1.7’yken Türkiye’de % 10.4; ihracatın ithalatı karşılama oranı ise % 65.4 oranındadır. Ayrıca, ülkemizin enflasyon oranı diğer AB ülkeleri ve aday ülkelerden daha fazladır.²³¹

Makroekonomik göstergeler dikkate alındığı zaman Türkiye’nin entegrasyon sürecinin uzun zaman alacağı gözlenmektedir. Bu nedenle Türkiye’de, yapısal uyum reformları ve diğer ikili anlaşmalar sonucunda uygulanan politikaların bu döneme kadar da başarılı olamadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak Türkiye, belirlenen rotadan da çıkmak niyetinde görünmemektedir.

²²⁹ Zeynep Karaçor, “Küreselleşme Süreçleri ve İstikrar Arayışlarındaki Türkiye Ekonomisi”, *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomisi* (İçinde), s.389.

²³⁰ *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyon Raporu*, DPT: 2545- ÖİK: 561, Ankara, 2000, s.29.

²³¹ Burcu Türkcan; Elif Tunah Çalışkan, “2000’li Yıllarda Türkiye ve Dünya’da Temel Makroekonomik Göstergeler”, *Türk Kadın Ekonomistler Topluluğu Araştırma Notu*, Haziran 2010,

2000’li yıllara kadar yapısal uyum kredileri ile ekonomiye müdahale eden DB, 2000 yılından sonra Ülke Destek Stratejisi (Country Assistance Strategy) adı verdiği kredilerle ülke ekonomilerine müdahale etmektedir.²³² Türkiye’nin ilk CAS uygulaması 2000 yılında imzalanan ve 2000-2003 yılını kapsayan bir programdır. Programda; büyüme ve istihdam için reformları tamamlamak, kamu yönetiminde hesap verebilirliği oluşturmak, sosyal hizmet ve sosyal güvenliği geliştirmek, çevresel yönetim ve felaketleri azaltmak, teknolojik yetersizliği gidermek stratejilerinin, IMF’nin stand-by anlaşmaları ile eşgüdümlü bir şekilde uygulanması kararı verilmiştir. Gerçekleşen reformlar ilerleme raporları ile değerlendirilmiştir. İkinci CAS uygulaması ise 2004-2006 yıllarını kapsamış ve Türkiye’nin AB üyeliğine hazırlanması, sivil toplumla işbirliğini geliştirmek ve IMF, BM, AB gibi uluslararası kurumlarla işbirliğinin altını çizmektedir. Aynı zamanda reformların yapılma sürecine göre kredi oranlarının belirlenmiş olması da kurumun ülke ekonomisi üzerindeki etkisini göstermektedir. Kamu ve mali sektör reformları, STK’larla işbirliği, eğitim ve sağlık sektöründeki reformlar, banka ve alt yapı reformları ile çevre konularını kapsamıştır.²³³

Yapılan reformlar kapsamında alınan krediler ve değerlendirme raporları ülkenin kalkınma ve ekonomik entegrasyonuna yönelik adımları oluşturmaktadır. Reformların genel amacı ülkenin kalkınmasını sağlamaktır. Bu çerçevede çizilen rotanın belirleyicisi ise DB’dir. Ekonomik kalkınmanın sağlanması amacının yanında siyasal ve sosyal reformları teşvik etmesi ve güçlü uluslararası kuruluşlarla işbirliği içinde olunması Türkiye’nin rotasını daha da belirginleştirmiştir. Türkiye için belirlenen hedef, liberalizasyona geçmek ve Avrupa devletlerine benzer niteliklere kavuşmaktır. Bu konuda özellikle 2000’li yıllardan itibaren etkisini gösteren adem-i merkeziyetçilik tartışmaları ve diğer kamu yönetimi reformları ise devlette yaşanan değişimi göstermektedir. Ancak ülkenin kalkınma stratejisinin belirlenmesinde, siyasal karar mekanizmalarının etkisinin boyutu egemenlik tartışmalarını gündeme getirmiştir. Özellikle yapılan reformlara göre kredilerin belirlenmesi, daha fazla krediye ihtiyaç duyan Türkiye için CAS’lara uymaktan başka bir seçenek bırakmamaktadır.

²³² Sabrina Kayıkçı, “Dünya Bankası’nın Yeni Kredi Verme Yöntemi: Ülke destek Stratejisi ve Türkiye Uygulaması”, *Kamu Yönetimi Dünya Dergisi*, S: 17-18, Ocak-Haziran 2004, Ankara.

²³³ Sabrina Kayıkçı, “Dünya Bankası’nın Yeni Kredi Verme Yöntemi: Ülke destek Stratejisi ve Türkiye Uygulaması”, *Kamu Yönetimi Dünya Dergisi*, S: 17-18, Ocak-Haziran 2004, Ankara.

DB, OECD, IMF gibi Türkiye'nin ilişki içinde olduğu kurumlar hakkında toplumsal bir yargıya ulaşılmış değildir. Emperyalist kuruluşlar veya kalkınmanın itici gücü olarak değerlendirilen bu güçler özellikle 1980 sonrasında projeler, stratejiler, krediler ve sivil toplum kuruluşları ile ilişkileri sayesinde Türkiye ile ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Türkiye de genel olarak yapısal, sosyal, siyasal ve kültürel gelişimini sağlamanın anahtarı olarak bu kurumları görmektedir. DB, OECD, IMF dışında Türkiye'nin büyük çaba harcadığı ve artık bir ispat çabasına giriştiği önemli bir kurum da Avrupa Birliği'dir. AB üyeliği 1987 yılından itibaren genel olarak tüm hükümetler tarafından (Necmettin Erbakan hariç) arzulanan bir kuruluş olmuştur. Sovyetler Birliği'ne karşı oluşturulan AKÇT'nin AB'ye dönüşme sürecine kısaca değinmek ve Türkiye-AB ilişkilerini değerlendirmek faydalı olacaktır.

AB'nin kurulma aşaması kronolojik olarak şu şekilde gerçekleşmiştir: 1951'de Fransa, Almanya, Belçika, İtalya, Hollanda ve Lüksemburg tarafından Paris'te imzalanan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKÇT), 1952'de bu ülkelerin silahlı kuvvetlerini Avrupa Savunma Topluluğu adı altında toplama düşüncesine çok sıcak bakılmaması sonrasında 1957 yılında Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (AAET) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması ve 1958 yılında yürürlüğe giren sermaye, mal, hizmetler ve işçilerin üye ülkeler arasında serbestçe dolaşabileceği anlaşması ve son olarak 1969 yılında yürürlüğe giren Füzyon Anlaşmasıyla birleştirilen kuruluşlar kültürel, siyasal ve uluslararası hedefleri olan AB'ye dönüştürülmüştür.²³⁴

Kronolojik gelişim süreci incelendiğinde AB'nin üye ülkeler arasında oluşturulan toplulukların birleştirilmesi ile oluştuğu gözlenmektedir. Ekonomik ilişkilerde üye ülkelerin kalkınma ve gelişmesini hedefleyen ve genişleme süreçleriyle üye ülkelerini artıran birlik, bütün bir Avrupa'yı temsil eder hale gelmiştir.

AB, 2001 yılında yapılan Nice Anlaşması ile genişleme sürecine girmiş ve üye sayısını 27'ye çıkarmıştır. Aynı yıl Laeken Zirvesi ile Avrupa Kurultayı çalışma grubunu oluşturmuş ve bu çalışma grubu çerçevesinde ekonomik entegrasyonu; AB ortak anayasası, siyasal, dış ilişkilerde ve askeri birlik politikalarını tartışmaya başlamıştır.²³⁵

²³⁴ Ali Bulaç, *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Eylül Yay., İstanbul, 2001, s.18-19.

²³⁵ Nurettin Bilici, "AB'de Ekonomik Entegrasyon ve Türkiye'nin Entegrasyonu", *Ankara Üniversitesi Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C:5, No:2, 2006, s.41.

AB, ekonomik ve siyasi bir güç haline gelerek dünya siyasetine yön veren kuruluşlardan biri haline gelmiştir. Bu süreçte birliğe katılma talepleri de AB Zirveleri'nde alınan kararlarla çeşitli kriterlere bağlanmıştır. AB'ye katılım için ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin AB standartlarına uyumlu hale gelmesi beklenmektedir. Ülkelerin bu yönde atacağı ilk adım ise ekonomik kriterlerin belirlendiği Kopenhag Kriterlerini yerine getirmektedir.

AB'nin ekonomik bir güç olarak etkinliğini artırdığı politikaların başında ise tek pazar, tek para uygulamaları gelmektedir. 1993 yılında tek pazar uygulaması ile 10 yıllık sürede AB GSMH'sında 2.338 Euro'luk artış sağlandığı, ülke ihracatlarının GSMH içindeki payının 6.9'dan 11.2'ye yükseldiği kaydedilmiştir. Tek para uygulaması ise tam üyeliğe geçiş için bir koşul olarak görülmemekle birlikte tek para için bazı koşullar belirlenmiştir. Bu çerçevede; bütçe açığının GSMH içindeki payının % 3'ü geçmemesi, kamu borçlarının GSMH içindeki payının % 60'ı geçmemesi, enflasyon oranının, üç en düşük ülke enflasyon ortalamasının 1.5 puan fazlasını geçmemesi, faiz oranlarının aynı oranı geçmemesi ve ortak paraya geçişten iki yıl öncesinde belirlenen oranın üzerinde devalüasyon yapılmaması şartları aranmaktadır.²³⁶

Avrupa Birliği'nin büyüme, genişleme ve ekonomik bir güç haline gelme süreçleri değerlendirildikten sonra ülkemizin AB ile ilişkilerini değerlendirmek hem Avrupa ile bütünleşme süreci hem de genel olarak devlette yaşanan değişimi ifade etmemizde yardımcı olacaktır.

Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerin kronolojik sıralaması ise şu şekildedir:²³⁷

1. Üyelik başvurusu. (1959)
2. Bütünleşmenin yol haritası: Ankara Anlaşması. (1963)
3. Katma Protokol. (1970)
4. Tam üyelik başvurusu. (1987)
5. Tam üyelik başvurusunun reddi. (1989)
6. Dış ticarette bütünleşme: Gümrük Birliği. (1995)

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Mustafa Acar, *Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Ekonomik ve Siyasi Analiz*, Orion Yay., Ankara, 2006, s.209-210.

7. Siyasi diyalogun kesilmesi: Lüksemburg Zirvesi. (1997)
8. Aday ülke statüsü: Helsinki Zirvesi. (1999)
9. Müzakere Tarihi Alınması: Brüksel Zirvesi. (2004)
10. Müzakere sürecinin başlaması. (2005)

AET ile Türkiye ilişkilerinin ilk ayağını oluşturan Ankara Anlaşması, Türkiye'yi AB'ne katılma sürecinin alt yapısını hazırlamak amacıyla imzalanmıştır. Türkiye'nin birliğe katılım süreci; hazırlık, geçiş ve son aşama olarak planlanmış ve 22 yıl içinde Gümrük Birliği'ne ulaşmayı hedeflemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere 1970 yılında imzalanan Katma Protokol ile Gümrük Birliği'ne giden yolda bir adım daha atılmıştır. Ancak ülkenin içinde bulunduğu siyasi koşullar ve özellikle 1980 Darbesi, AB ile olan ilişkilerin de durdurulmasına neden olmuştur. Sivil siyasete kavuşmanın ardından devletin yeniden yapılandırılma süreci başlamış ve Türkiye liberalleşirken dünyada yükselen trendleri de dikkate almaya başlamıştır. Bu dönemde Özal, AB'liğine tam üyelik başvurusunda bulunmuş ancak Türkiye'nin başvurusu reddedilmiştir. Reddedilme gerekçesi ise genel olarak Türkiye'nin yapısal sorunları olmuştur. Avrupa ile ekonomik bütünleşmenin sağlanamayacağı, demokrasi ve insan hakları ihlalleri ile Yunanistan ile ilişkiler bu dönemde Türkiye'ye sunulan reddedilme gerekçeleri olmuştur. Bu durum haricinde AB'nin derinleşme ve genişleme süreçleri ve politikaları da yeni üyeler edinme konusunda soruları beraberinde getirmiştir.

Dünya ile bütünleşme ve yoğun rekabetle baş edebilmek amacıyla oluşturulan ekonomik entegrasyon, AB ülkelerinin ticari engellerinin ayrıcalıklı olarak kaldırılmasını ve ülkeler arasında koordinasyon ve işbirliğinin sağlanması olarak tanımlanmaktadır. Ekonomik bütünleşmede üç temel nokta üzerinde durulduğunu belirten Acartürk ve Arslaner bu noktaları şu şekilde dile getirmektedirler; ekonomik bütünleşmenin temelde işbölümüne dayanması, ekonomik bütünleşmenin ileri aşamasında malların, hizmetlerin ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabilmesi ve mal ve hizmetler ile üretim faktörlerinin kaynağa ve gideceği bölgeye göre ayrıcalıklı olmayan uygulama görmesini içermesidir.²³⁸

Ekonomik bütünleşme çerçevesinde Türkiye ile AB arasında gerçekleşen önemli bir adım Gümrük Birliği Anlaşması'dır.

²³⁸ Ertuğrul Acartürk, Hasan Arslaner, "Maastricht Anlaşması Sonrası Avrupa Birliği'nde Ekonomik ve Parasal Birlik ve Türkiye", (Ed. Oğuz Kaymakçı), *Avrupa Birliği Üzerine Notlar*, (İçinde), Nobel Yay., Ankara, 2005, s.294.

Gümrük Birliği, malların tek gümrük alanı içinde olduğu gibi serbestçe dolaşabilmeleri ve tarafların üçüncü ülkelerden gelen ithalat için de aynı tarifeyi ve aynı ticaret politikasını uygulaması demekken ülkemiz için; sadece gümrük politikalarının oluşturulması değil rekabet, teknik mevzuatın uyumlulaştırılması, tekellerin kaldırılması ve fikri mülkiyetin korunması gibi bazı ek konular dahil edilmiştir.²³⁹

Çalış, Gümrük Birliği'nin mevcut haliyle Türkiye'yi karar alma mekanizması dışında tutan, kararları uygulamak konusunda hem AB hem de üçüncü ülkelerle ilişkilerini bu kararlara göre uyumlulaştırmak ve AB'nin üçüncü ülkelerle yaptığı anlaşmaları kabul etmek zorunda bırakan bir entegrasyon modeli olarak yorumlamaktadır.²⁴⁰ Yazarın bu yorumunda Türkiye'nin üye olmadan önce Gümrük Birliği Anlaşması'nı imzalamasının da payı bulunmaktadır.

Gümrük Anlaşması'nın ardından şartları gerçekleştirme konusunda adım atan Türkiye, AB'den aynı adımları görememiştir. Özellikle 1996 yılında yaşanan Kardak Krizi, AB ile olan ilişkileri de etkilemiştir. Bu kapsamda Genel İşler Konseyi'nin demokrasi, sivil toplum ve insan hakları haricinde MEDA programı çerçevesinde ayrılan ödeneklerin bloke edilmesini istemesi örnek gösterilebilir. Aynı dönemde Türkiye'nin AB'ye üye olarak kabul edilemeyeceğinin Alman Hristiyan Demokratları tarafından dile getirilmesi ve 1997 yılında gerçekleştirilen Lüksemburg Zirvesi'nde 13 ülke ile üyelik görüşmelerine başlanacağını duyurulması ancak Türkiye'nin bu ülkeler arasında yer almaması AB ile ilişkileri kesintiye uğratmıştır. Bu süreçte insan hakları standartlarının yükseltilmesi, Ege'deki sorunun çözülmesi gibi konular öne sürülürken en önemli sorun Güney Kıbrıs'ın AB üyeliği konusundaki adımı olmuştur.²⁴¹

Bu dönemde Başbakanlığını sürdüren Mesut Yılmaz'ın AB'nin Türkiye'nin iç ve dış politikası üzerinde karar verici olamayacağına dair söylemleri ve Kıbrıs'ın Türkiye'nin de garantörlüğünde olduğu için bu süreçte Türkiye'nin dışarıda bırakılamayacağı açıklamaları medyada önemli ölçüde yer almıştır. İnsan hakları ve azınlıklar konusunda Türkiye'de çok hassas konular olarak değerlendirebileceğimiz, Kürt sorunu, Ermeni sorunu ve özellikle Kıbrıs sorunu bu dönemde çok tartışılan konular arasındadır. AB'nin Hristiyan bir birlik olduğu ve bu nedenle de hiçbir zaman Türkiye'yi üye olarak kabul etmeyeceği söylemleri

²³⁹ Şaban H. Çalış, *Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, Nobel Yay., Ankara, 2004, s.275.

²⁴⁰ Şaban H. Çalış, *Türkiye- Avrupa Birliği ...*, s.277.

²⁴¹ Şaban H. Çalış, *Türkiye- Avrupa Birliği...*, s.292-303.

de topluma işlenen konulardan biri olmuştur. Dönemin etkili isimlerinden Necmettin Erbakan'ın AB karşıtı net tavrı da bu çerçevede değerlendirilebilir.

28 Şubat süreciyle beraber hükümet değişikliği yaşayan Türkiye, AB ile ilişkileri konusunda da değişik yaşamıştır. Kesilen görüşmelere daha ılımlı yaklaşan Bülent Ecevit bu dönemde etkilidir.

Lüksemburg Zirvesi'nden 2 yıl sonra 1999 yılında Helsinki'de yapılan zirvede Türkiye aday ülke olarak kabul edilmiş ve reformları gerçekleştirmek için mali yardım alabileceği kararı verilmiştir. Ancak Türkiye'nin adaylığı konusunda zor şartlar belirlenmiş ve sınır sorunu olan ülkelerin 2004 yılına kadar bu sorunları çözmeleri vurgulanmıştır. 2002 yılında gerçekleştirilen Kopenhag Zirvesi'nde ise Türkiye'nin reform çabaları olumlu karşılanmış ve 2004 yılı İlerleme Raporu'na göre AB'ye üyelik müzakerelerinin gerçekleşebileceği belirtilmiştir.²⁴²

Türkiye AB ilişkileri devam ederken 2003 yılında TBMM'de AB Uyum Komisyonu oluşturulmuş ve ilerleme raporu duyurulmuştur. 2004 yılında Kıbrıs konusunda gerçekleşen Annan Planı KKTC'de büyük oranda olumlu, GKRY'de olumsuz karşılanmıştır. Aralık 2004 yılında Brüksel'de yapılan zirve sonucunda 2005 yılında müzakerelere başlanabileceği ilan edilmiştir. 2005 yılında müzakereler başlamış, 2006 yılında mali yardımlar ve Ek Protokoller ve İlerleme raporları sunulmuştur. 2007 yılında işletmeler ve sanayi politikaları, istatistik ve mali kontrol müzakere fasılları açılmış; uyum politikaları ve ilerleme raporları belirlenmiştir. 2008 yılında Şirketler Hukuku ve Fikri Mülkiyet Hukuku ile Sermayenin Serbest Dolaşımı ile Bilgi Toplumu ve Medya fasıllarında fiili müzakereler; 2009 yılında vergilendirme ve çevre faslında müzakereler başlamıştır.²⁴³

Türkiye'nin özellikle AB'ye üyelik sürecinde gerçekleştirdiği ekonomi politikaları, genel olarak devletin küçültülmesini hedef almıştır. Piyasaya işlerlik kazandırmak ve etkin kılmak hükümetlerin amaçları arasında olmuştur. Devletin küçültülme süreci ise kamu yönetiminde de reformları desteklemiştir. Bu çerçevede reformların devleti, hem ekonomik hem de siyasal olarak küçültmeyi hedeflediğini söylemek yanlış olmayacaktır.

²⁴² Ergüder Can, *Avrupa Birliği Bölgesel Politikalar ve Yapısal Fonlar Uyum Sürecinde Türkiye İçin Bir Değerlendirme*, Asil Yay., Ankara, 2004, s.172-175.

²⁴³ <http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=112&l=1> (31.01.2011)

Acar, AB süreci ile yaşanan yapısal değişimleri ekonomik ve siyasi istikrarın sağlanması olarak değerlendirmektedir. Özellikle 2001 yılında yaşanan büyük ekonomik krizin etkisini kırmayı da hedefleyen dönem hükümeti devletin küçültülmesi, özelleştirmenin devamı, kamu bankalarının elden çıkarılması, tarımsal sübvansiyonların azaltılması, rekabet yasası, kamu ihale yasası, bütçe disiplini, vergi reformu ve kayıt dışı ekonomiyle mücadele adımlarını IMF baskısı ve AB'ye uyum sürecinde gerçekleştirildiğini belirten yazar; MB'nın özerklik kazanmasının ve YTL'ye geçişle de para politikasında istikrar sağlanmaya başladığının altını çizmektedir.²⁴⁴

Özelleştirme sürecinin sektörel dağılımının; denizcilik, gıda, madencilik, ulaştırma, bankacılık, petrokimya, limanlar, ulaştırma, enerji gibi çok geniş yelpazede ele alındığı yollardan köprülere kadar özelleştirmelerin devam ettiği ülkemizde, 1985-2011 yılları arasında toplam 41.905.562.068 \$'lık özelleştirme yapılmış ve Özelleştirme İdaresi verilerine göre; 2005, 2006 ve 2008 yıllarında yapılan özelleştirmeler önceki yıllara oranla daha fazla olduğu ifade edilmiştir.²⁴⁵ Bu durum ise devleti küçültme adımlardan biri olarak değerlendirildiğinde, özelleştirme sürecinin bir hükümet politikasına dönüştüğünü söylemek yanlış olmayacaktır. Ancak yapılan özelleştirmelerin zaman zaman toplumsal muhalefeti de doğurmuş olduğu bir gerçektir. Kamusal alanda yaşanan küçülme bir istikrar adımı olarak yorumlansa da bu küçülmeden en çok etkilene kesim vatandaşlar olmaktadır. Batı ile entegrasyon süreci devam ederken özelleştirmelerin de devam edeceği gözlemlenebilir.

Dış İşleri Bakanlığı tarafından yapılan bir araştırmaya göre, Türkiye'nin AB'ye üyeliği sayesinde ekonomik verilerde şu şekilde bir değişim beklenmektedir. Buna göre;²⁴⁶

1. Türkiye'nin tam üyeliğinin ekonomik etkileri asimetrik olacaktır. Yani Türkiye tam üyelikten yararlanırken, AB üzerindeki ekonomik etkisi sınırlı olacaktır.
2. Gümrük Birliği'nin kapsamadığı alanlarda tarifelerin kaldırılması ve aynı zamanda ilgili müktesebatın uygulanması sonucunda tarife dışı engellerin azaltılması ile ticari entegrasyon daha da artacaktır. Türkiye'nin toplam ithalat ve ihracatının yarısından fazlasını AB ülkeleri ile yaptığı da hatırlanmalıdır.

²⁴⁴ Mustafa Acar, *Avrupa Birliği* ..., s.257-263.

²⁴⁵ http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (19.02.2011)

²⁴⁶ http://www.mfa.gov.tr/data/AB/etki_degerlendirme.pdf (01.02.2011)

3. Türkiye'nin tek pazara katılımı, talebe yol açacağı için GSMH'da artışa neden olacaktır. Bu süreçte tarım sektörünün küçültülmesi ve düzenleyici ve denetleyici standartların güçlendirilerek AB'ye uyumlu hale getirilmesinin de olumlu etki yaratacağı belirtilmiştir.
4. Türkiye'ye daha fazla ve gittikçe artan oranda giren doğrudan yabancı yatırımlar, sermaye birikimini artıracak, aynı zamanda sermaye stokunu yenileyecek ve büyüme potansiyelinin artmasının temel bileşeni olan teknoloji transferini mümkün kılacaktır.
5. Avrupa'ya göçün daha fazla artması ile milli gelirde yaşanan artışın yanında; ülke içinde oluşan göçün büyük ölçüde büyümekte olan bölgelere aktarılması da kolaylaşacaktır.

Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği tarafından Avrupa Komisyonu'nun "EU Candidate and Pre-Accession Countries Economic Quarterly" Raporunun özeti de Türkiye'nin ekonomik entegrasyonunu yorumlamak açısından önem taşımaktadır. Bu rapora göre 2011 verileri Türkiye için şu şekilde gerçekleşmektedir.²⁴⁷

GSYİH'da % 5.5'lik bir değişim oranı, işsizlik oranı % 11.7, GSYİH içinde cari işlemler dengesi % -6.6 oranında, enflasyon oranı % 6.5, Genel Devlet Dengesi % -2.8 oranındadır. Bu durum, ticaret, sanayi ve inşaat sektörlerinde % 15 büyüme olduğu, net reel ihracatta büyümenin hız kaybederek % 2.8 oranında azaldığı ve 2010 yılının son çeyreğinde % 0 büyüme oranı olduğu şeklinde kaydedilmiştir. İşsizliğin 2009 yılına oranla düştüğü ancak istihdam konusunda cinsiyet eşitsizliğinin önüne geçilemediği (erkeklerde işsizlik oranı % 12.8, kadınlarda ise % 13.2) belirtilmektedir. Dış ticaret açığının 2009'da % 4'ken 2010'da % 8'e yükseldiği; Eylül 2010'da % 9.2 olan enflasyon oranının Aralık 2010'da % 6.4'e gerilediği ve TL'nin Euro karşısında % 7 değer kaybettiği kaydedilmiştir. 2010 yılında vergi gelirleri % 37, harcamalar ise % 15 artmıştır. Halk Bankası'nın ikinci kez halka arz edilmesi ve dört termik santralin özelleştirilmesi ile kamu borçlarının düşürülmesi beklenmektedir.

Sonuç olarak Avrupa ile bütünleşme süreci, AB uyum yasaları, IMF stand-by anlaşmaları ve Dünya Bankası yapısal uyum reformları çerçevesinde şekillenmektedir. Bu

²⁴⁷ "AB'ye Aday ve Potansiyel Aday Ülkelere İlişkin Son Ekonomik Veriler", *Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Ekonomik ve Mali Politikalar Başkanlığı*, Ankara, Ocak 2011.

süreçte liberalleşme, 1980 sonrası hükümetlerin genel politikaları olmuştur. Özellikle özelleştirme süreci ile kamunun daraltılması ve devlet yükünün hafifletilmesi gündemden düşmeyen konular arasındadır. AB ile ilişkilerin ekonomik kalkınmayı sağlayacağına yönelik inanç, devlet nezdinde kabul edilse de toplumsal açıdan tam bir mutabakat sağlanmış değildir. Bu durumun en açık örneğini ise 2000’li yıllarda da hala devam eden AB karşıtı eylemler oluşturmaktadır. Ekonomik ve siyasal alana yönelik adımların siyasal karar mekanizmaları tarafından belirlenememesi ise egemenlik tartışmalarını artırmaktadır. Türkiye artık krizler ülkesi değildir söylemi özellikle siyasal iktidar tarafından ifade edilse de, işsizliğin ve yoksulluğun devam ettiği de bir gerçektir. Bu bölümde kullanılan veriler ışığında, Türkiye’nin ihracat oranı ithalatı karşılayamadığını ve borçlanmanın devam ettiğini gözlemlemekteyiz. Sürekli borçlanma ise uluslararası kurumların stok fazlasını eritirken Türkiye’yi daha fazla borçlandırmaktadır. Dolayısıyla ekonomik entegrasyonun sağlanması süreci Türkiye ve gelişmiş ekonomiler arasında eşitsiz bir durum yaratmaktadır.

3.2. Bölgesel Örgütlenmeler ve Türkiye

Küreselleşme gerçeğinin sonuçlarından birisi olan uluslararası örgütlenmeler, bir yandan değişen dünyada devletlerin egemenlik anlayışlarının sorgulanmasına neden olurken bir yandan da bazı olguların evrensel değer kazanmasını sağlamaktadır. Bu çerçevede, örneğin insan hakları kavramının evrensel değer taşıması ve yaşanan ihlallerin uluslararası boyutta tartışılması kuşkusuz devletlerin kendilerini yeniden yapılandırmasına neden olmaktadır. Çünkü taraf olunan anlaşmalar bir yükümlülüğü de beraberinde getirmekte ve devletlerin uluslararası alandaki imajını etkilemektedir. Ülkemiz de kuruluşundan bu yana pek çok uluslararası sözleşmelere ve bölgesel anlaşmalara taraf olmuş ve dış politikasını biçimlendirmiştir.

Pamukçu, hükümetler arası, hükümet dışı, evrensel veya bölgesel, genel veya özel, kar amaçlı veya gönüllü uluslar arası örgütlerin 21.yüzyılda gelişme nedenlerini şu şekilde açıklamaktadır:²⁴⁸

1. Modern silahların dünyayı binlerce kez imha edecek güce erişmesi nedeniyle dost-düşman ve tarafsız olma durumunun önemini kaybetmesi.

²⁴⁸ Ö. Konuralp Pamukçu, “İnsan Hakları Konusunda Uluslararası Örgüt ve Devlet İlişkisi: AGİT-Türkiye”, *Değişen Dünya ve Türkiye* (İçinde), (Der. Faruk Sönmezoğlu), Bağlam Yay., Ankara, 1996, s.44-45.

2. Dünya iş bölümü ve ticaretinin ekonomik olarak dünyayı bir bütün haline getirmesi ve DTÖ, IMF, OECD gibi ticarete ve finans kuruluşlarının dünya ekonomisini belirleyen konumları.
3. Ekolojik dengenin bozulmaya başlamasının dünya kamuoyunda önemli bir yer tutması ve sivil örgütlenmelerin devletlere yaptığı baskılar.
4. Küresel nitelikteki sorunların oluşması örneğin; AIDS, teknoloji hırsızlığı, uluslararası iletişim hatlarının denetlenmesi gibi.
5. “Bireysel politikaların küreselleşmesi” yani bireye ilişkin eşitlik, adalet, politik kimlik ve katılma arzusu, yaşam standartlarının yükseltilmesi ve insan haklarının korunması gibi konuları içeren örgütlenmelerin artmasıdır.

Pamukçu’nun da belirttiği üzere, 21. yüzyıl uluslararası nitelikteki sorunların arttığı ve küresel bir köy haline gelen dünyanın beraber çözüm üretmeye çalıştığı yüzyıl olmuştur. Bu sürece dahil olan uluslararası örgütler ise pek çok alanda devletler üstü konumları nedeniyle daha etkin politika üretmektedirler. Ekonomik ve siyasal üstünlükleri bulunan bu örgütlenmelerin, demokratikleşme sürecine katkı sağladığına dair oluşan inanç genel olarak kabul görmektedir. Örneğin ekonomik bir örgüt olan OECD’nin yönetim kavramını bir fenomen haline getirmesi bu bağlamda anlam kazanmaktadır. Diğer yandan AİHM’in varlığı ve bireysel başvuruların yapılabilmesi ülkemizin bazı konularda tazminata mahkum edilmesi yine medyada takip edebildiğimiz konulardan biri olmuştur. Artık bireylerin ve devletlerin sorunlarını iletebileceği üst kurumlar bulunmaktadır. Bu kurumlara üye devletler için, alınan kararların bağlayıcılıkları olduğu için hem iç hem de dış politikada etkilidir.

Dışişleri Bakanlığı resmi web sitesinde hangi uluslararası kuruluşlarla ilişkilerimizin olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT), Avrupa Konseyi, BLACKSEAFOR, Birleşmiş Milletler (BM), Gelişen Sekiz Ülke (D-8), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ), Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (EİT), Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Fonu (FAO), İslam Konferansı Örgütü (İKÖ), Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), NATO, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD), Türk Kültür ve Sanatları Ortak Yönetimi (TÜRKSOY), Uluslararası Ceza Divanı (UCD), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), UNESCO, Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma

Programı (UNIDO) ve Birleşmiş Milletler Dünya Gıda Programı (WFP) ile ilişkilerin sürdüğü belirtilmektedir.²⁴⁹

Türkiye'nin taraf olduğu uluslararası örgütlerin bazılarının genel özelliklerine ve amaçlarına değinmek uluslararası politika ve süreçlerden nasıl etkilendiğini ortaya koyabilmek adına faydalı olacaktır.

Uluslararası politikada etkili olan ve Türkiye'nin de üyesi olduğu önemli kurumlardan birisi Birleşmiş Milletlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Roosevelt ve Churchill 1941 yılından Atlantik Anayasası'nı hazırlamış ve 1942 yılında Amerika, İngiltere ve Sovyetler Birliği'nin Moskova Bildirisi'ni imzalamasıyla kuruluş süreci başlayan BM, uluslararası barış ve güvenliği korumak, uluslararası sorunlarda işbirliği ve barışı tesis ederek insan haklarına ve temel hürriyetlere saygıyı geliştirmeyi amaç edinmiştir.²⁵⁰ Ekim 1945 yılında BM Anayasası ve Adalet Divanı'nın statüsünün belirlenmesi ile de BM kurulmuştur. Türkiye'nin de 1945 yılında katıldığı BM, uluslararası anlaşmazlık durumlarında Güvenlik Konseyi, ülkenin BM üyesi olmasına bakmaksızın harekete geçebildiği, barışın bozulması durumunda silahlı kuvvet kullanmayı öngörmeyen bazı tedbirlere başvurabildiği, bütün milletlerin iktisadi ve sosyal gelişmesini kolaylaştırmakla yükümlü olan, İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne bağlı olarak insan hakları ile ilgili sözleşme hazırlayabilen ve farklı ihtisas kuruluşları ile dünya siyasetine yön veren önemli bir kuruluştur.²⁵¹

BM Türkiye'nin 1945 yılında üye olduğu bir birlik olarak dönemin iki kutuplu dünyasında yerini belirlemeye çalıştığı bir oluşumdur. Çünkü bu dönemlerde Türkiye'nin NATO'ya üyeliği de söz konusu olacaktır. Türkiye 1940'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar BM ve onun ihtisas dallarından birçoğu ile ilişkilerini sürdürmüş ve yükümlülüklerini yerine getirmiştir.

Türkiye'deki Birleşmiş Milletler Sistemi şu an için on iki farklı kuruluştan meydana gelmektedir. Bu kuruluşlar:²⁵²

Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Uluslararası Göç Örgütü (IOM), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA), Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR), Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi (UNIC), Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu

²⁴⁹ <http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?23a3fc26-4f3b-47dd-943e-d8934cdad97e> (14.02.2011)

²⁵⁰ *Avrupa'nın Yeni Kimliği*, [ty], Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993, s.43.

²⁵¹ *Avrupa'nın Yeni ...*, s.53-54.

²⁵² <http://www.un.org.tr/bmtr.pdf> (27.02.2011)

(UNICEF), Birleşmiş Milletler Sinai Kalkınma Örgütü (UNIDO), Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç ile Mücadele Ofisi (UNODC), Dünya Gıda Programı (WFO), Dünya Sağlık Örgütü (WHO).

Türkiye'nin ilişkili olduğu BM kuruluşları çerçevesinde yürütülen çalışmalardan bazıları kısaca şu şekilde özetlenebilir. Örneğin FAO ile ilişkiler sürecinde kuş gribi, şap hastalığı, mersin balığının nüfusunun artırılma projeleri devam ederken; ILO çocuk işçiliğinin önlenmesi, kayıt dışı istihdamla sosyal diyalog kurma, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve gençlerin istihdamının sağlanması projeleri; UNICEF cinsiyet ayrımı, dışlanma, erken yaşta evlilik, kız çocuklarının okula gönderilmesi; UNDP ise demokratik yönetim için kapasite oluşturma, yoksulluğun azaltılması ve sürdürülebilir kalkınma için çevreyi koruma konularında ülkemizle işbirliği içinde çalışmaktadır.²⁵³

BM kuruluşları ile ilişkiler, Türkiye'nin dünya sorunları konusunda BM ile görüşlerinin ortaklığını ve çözüm yollarında da işbirliğini sağlamaya çalıştığını göstermektedir. Ülkemizde bu kuruluşların yaptığı çalışmalardan örneğin kız çocuklarının okula gönderilmesi, medya tarafından da teşvik edilmiş ve reklamlar aracılığıyla topluma yansıtılmıştır. Türkiye'nin ekonomik ve siyasal sorunları haricinde toplumsal ve kültürel sorunları da bulunmaktadır. Bu noktada “Haydi kızlar okula” ve “Baba beni okula gönder” gibi kampanya çalışmaları bu sorunların çözümünde fayda sağlamayı amaçlamaktadır. Sosyal içerikli anlaşmalar, projeler ve kampanyalar Türkiye'deki sorunlar hakkında veri sağlanmasına ve çözüm üretilmesine yardımcı olmaktadır. Ancak bu sorunların aşılmasında toplumun rolü ve yaklaşımı da önemlidir. Örneğin kız çocuklarının erken yaşta evlendirilmesi, ailenin bu duruma müsaade ettiğini göstermektedir. Çocuğun fiziksel ve ruhsal gelişimini tamamlaması, eğitimine devam etmesi gibi konular bu çerçevede ihmal edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla devletin alacağı yasal önlemler ve cezaların yanında bireylerin de bu konulara aynı duyarlılıkla yaklaşması gerekmektedir. Ülkenin geri kalmışlığının aşılmasının temelinde devlet ve toplumun işbirliği içinde olması yatmaktadır.

BM'nin sosyal içerikli faaliyetlerinin yanında güvenliğe ilişkin konumu kimi yazarlarca tartışılmaktadır. Bu noktada ise öne düşünce, BM'nin uluslararası alanda bir taraf olması ve eşitsiz tutumudur.

Graham, BM'nin barış ve güvenlikle ilgili rolünün kısa vadede küresel toplumun mevcut küresel tehditler konusunda gerçek bir fikir birliğine varmasını ve bölgesel

²⁵³ <http://www.un.org.tr/bmtr.pdf> (27.02.2011)

çarpıklığı kabul etmesi gerektiğini ve uzun vadede ise; uluslararası Güvenlik Konseyi'nin oluşturularak, egemen eşitlik ve yurt içi yargı, uygulatma yetkileri meselesi, hukukun üstünlüğünün güçlendirilmesi ve kitle imha silahları dahil silah yönetmeliği konusunda geniş bir parlamento oluşturarak çözüm üretmesi gerektiğini vurgulamaktadır.²⁵⁴ Graham, ekonomilerin ve kültürlerin küreselleşmesi nedeniyle alınan kararların devletlerin iç işlerini etkilediğini, küresel dayanışma ve ulusal kontrollülük ile çözülebilecek küresel tehditlerin ortaya çıktığı ve güç unsurlarında yaşanan değişme nedeniyle BM'nin yarattığı beş kuramsal baskı olduğuna değinmektedir. Bu baskılar; nükleer silahlara hangi ülkelerin sahip olup olamayacağının BM tarafından belirlenmesi ve NATO'nun nükleer silahlara sahip olması; ABD'nin nükleer silah geliştirme programı olan ülkelere karşı ön alıcı eylemleri; Irak krizinde olduğu gibi mahkemelerin işgalin yasallığını yargılamayı reddetmesi ve olumlu bir yasal kararın çıkması ile çelişkili bir durum yarattığı; mantıksız veto ile veto hakkını elinde bulunduran ülkelere rağmen karar alınamaması ve üye ülkelerdeki rejim değişikliği konusunda BM'nin sessiz kalması olarak belirtilmiştir.²⁵⁵

Sovyetler Birliği'nin dağılması ile tek süper güç haline gelen ABD'nin uluslararası politikadaki yönlendirici etkisine pek çok ülke olumsuz bakmaktadır. Artık sosyalizm tehlikesinin kalmamasına rağmen ABD, kitle imha silahları ve nükleer silahlar edinmeye devam etmektedir. Bu durum pek çok ülke için tehlike oluşturuyor. Ancak ABD'nin güçlü konumu ve BM'nin tutumu bu noktada bazı ülkeleri tatmin etmemektedir. Özellikle son dönemde ABD-İran arasında yaşanan gerilimi medyadan takip edebilmekteyiz. Ayrıca BM'nin kuruluşundan bu yana değişen dünya şartları, üye ülkelerin sayısında yaşanan artışlar nedeniyle yeniden yapılandırılmaya ihtiyacı olduğu görüşleri dillendirilmektedir. Yazarın vurguladığı nokta ise bu yapılandırılma ihtiyacına yöneliktir. BM'nin daha eşitlikçi bir yapıya kavuşturulması ve BM'nin kuruluşu ile veto hakkı bulunan ülkelerin diğer ülkeler üzerindeki yönlendirici etkisinin kırılmasına yöneliktir.

Türkiye'nin üyesi olduğu uluslararası kuruluşlardan birisi de Kuzey Atlantik İttifakı'dır (NATO). NATO'nun da kurulma sürecinde Soğuk Savaş dönemi etkili olmuştur. 1940'lı

²⁵⁴ Kennedy Graham, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Birleşmiş Milletler: Uluslararası Güvenlikteki Rolü”, *Dördüncü Uluslararası Bildiriler Kitabı: Güvenliğin Yeni Boyutları ve Uluslararası Örgütler*, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, s.102.

²⁵⁵ Kennedy Graham, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Birleşmiş Milletler: Uluslararası Güvenlikteki Rolü”, *Dördüncü Uluslararası Bildiriler Kitabı: Güvenliğin Yeni Boyutları ve Uluslararası Örgütler*, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul 31 Mayıs-1 Haziran 2007, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara, 2007, s.109-118.

yıllarda yaşanan Sovyetler Birliği'nin yayılma siyasetine karşı güvenlik önlemi olarak oluşturulan NATO, 2000'li yıllarda da etkinliğini yitirmemiş bir örgüttür. NATO'nun, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra uluslararası politikadaki yeri tartışılmış ancak özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra güvenlik kavramının genişlemesi bu örgütü tekrar etkili konuma getirmiştir.

1948 yılında Belçika, Fransa, Lüksemburg, Hollanda ve Birleşik Krallığın katılımıyla Washington'da imzalanan anlaşma ile ortak bir savunma stratejisi geliştirmek amacıyla kurulan NATO, üye ülkelerin bireysel haklarını ve BM Yasası'nın getirdiği yükümlülükleri savunmaktadır.²⁵⁶ 1952 yılında Türkiye NATO'ya katılmıştır. Bunun nedeni ise hiçbir yükümlülüğü olmamasına karşın Kore'ye asker göndermiş olmasıdır. Kore'ye asker gönderilme süreci ise NATO'nun ekonomik, siyasal ve askeri bir birlik olarak Türkiye'nin Batı ile bütünleşme sürecine yapacağı katkıdan dolayıdır. Asker gönderme politik bir karar olmasına rağmen toplumsal açıdan bir sorgulama sürecini de beraberinde getirmiş ve Nazım Hikmet bu süreci 23 Sentlik Asker şiriyle toplumsal algıyı güzel bir biçimde ifade etmiştir.

Avrupa'da istikrarlı bir güven ortamının oluşturulmasına ve hiçbir Avrupa ülkesinin baskı altında tutulmasına, tehdit veya güç kullanarak hegemonya altına alınmasına fırsat vermeyecek bir ortam hazırlamak; üye ülkelerin yaşamsal çıkarlarını etkileyen her konuda müttefik danışmanlığı ve ortak kaygıların bulunduğu alanlarda eşgüdüm sağlamak; üye ülkenin topraklarını tehdit eden her türlü saldırıya karşı caydırıcılık ve savunma sağlamak ve Avrupa'daki stratejik dengeyi korumayı amaçlayan NATO'nun 1989 Berlin Duvarı'nın yıkılması ve 1991 Sovyetler Birliği'nin çözülmesinden 1990 Londra; 1991 Roma ve 1994 Brüksel'de yapılan zirvelerden sonra stratejik yapısı değişime uğramıştır.

Bu çerçevede NATO'nun değişen stratejisine ve Türkiye'nin konumuna yer vermek aydınlatıcı olacaktır. Buna göre:²⁵⁷

- “1. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile yeni ve yakın ilişkiler geliştirilecektir.
2. Sovyetler Birliği (Rusya Federasyonu) artık düşman değildir.
3. NATO ittifakı için yeni tehdit unsurları Orta ve Doğu Avrupa'daki riskler ile Kuzey Afrika ve Ortadoğu'dan gelebilecek potansiyel askeri tehditlerdir.
4. Nükleer, kimyasal ve biyolojik silahların yayılması diğer bir tehdit unsurudur.

²⁵⁶ *NATO El Kitabı*, OTAN-1110 Bruxelles, 2001, s.29-30.

²⁵⁷ Naci Doğan, “Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Uluslar arası Sistem, NATO'nun Rolü ve Türkiye'nin Stratejik Konumu”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Kırgızistan, No:10, 2004, s.36.

5. NATO yeni tehdit unsurları ile mücadelede askeri güçten ziyade siyasal ve ekonomik araçlara daha fazla önem verecektir.
6. NATO daha hareketli, daha hızlı ve ileri teknoloji ihtiva eden askeri güçle donatılacaktır.
7. Ayrıca NATO'nun yeni barış koruma rolü üstlenebileceği ve ittifakını koruma alanı dışında da operasyonda bulunabileceği kabul edilmiştir.”

NATO, açıklamalarda da değinildiği üzere, güvenlik kapsamının genişlemesiyle etkinliğini daha da artıran bir örgüttür. Bu noktada nükleer, biyolojik ve kitle imha silahlarının yayılmasının önüne geçilmesi gibi uluslararası barışı tesise yönelik söylemin oluşmasının yanında özellikle değinilen son madde biraz düşündürücüdür. NATO, koruma ve güvenlik alanını genişletmiş ve güvenlik alanı dışında da operasyon yapabileceğini karara bağlamıştır. Bu noktada da ise tehdit kavramı muğlaklaşmakta ve NATO'nun güvenlik tehlikesi nedeniyle operasyon düzenleme durumu meşruluk kazanmaktadır. Unutulmamalıdır ki, NATO askeri bir birliktir.

Bir güvenlik örgütü olarak kabul edilen NATO-Türkiye ilişkileri dönem dönem farklılaşmaktadır. NATO'nun Türkiye'nin güvenlik kavramına yaklaşımı ise özellikle PKK konusunda tartışma yaratmaktadır.

Birsay, NATO'yu ABD, AB ve Türkiye arasında ilişkileri geliştiren bir kurum olarak ifade etmekte ancak; NATO'nun PKK faaliyetlerine göz yumarak bu durumu bireysel hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirmesini, Türkiye'nin itibar kaybetmesi ve kırmızı çizgilerinin önemini duyuramaması olarak değerlendirmektedir.²⁵⁸

NATO'nun değişen stratejisine göre; Orta ve Doğu Avrupa'daki yeni ülkeleri ittifak stratejisinin tamamlayıcı unsurları olarak kabul etmekte ve NATO'nun güvenlik politikasındaki tüm siyasi ve askeri unsurları ayrılmaz bir bütün halinde getirmektedir. Entegre askeri birliklerin hacminde ve göreve hazırlığında indirimler, hareket kabiliyetinin artırılması, farklı durumlara uyarlanabilirlik, esneklik ve nükleer silahlara daha az bağımlılığı içermektedir. Birleşik Müttefik Görev Gücü ve Barış İçin Ortaklık girişiminin başlatılması da bu süreçte atılan adımlardandır.²⁵⁹

²⁵⁸ Cem Birsay, “NATO ve Türkiye'nin Kırmızı Çizgileri”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.05.2009.

²⁵⁹ *NATO El Kitabı*, s.18-26.

2010 yılında Lizbon'da yapılan zirve de Türkiye NATO ilişkileri açısından önem sahiptir. Bu görüşmelerin temelini ise Füze Kalkanı oluşturmuştur.

Laçiner, NATO'nun taleplerini; füze sisteminin hiçbir ülkeye karşı olmaması, Türkiye'nin topraklarının sadece bir kısmını değil hepsini korumasını ve sistemin tamamıyla NATO sistemi olarak kullanımında ortak komutasının olması şeklinde ifade ettiğini dile getirerek Türkiye'nin bu süreçte diplomatik başarı gerçekleştirdiğini vurgulamaktadır.²⁶⁰

Bilindiği gibi NATO, İran'ı bir tehdit olarak algılamaktadır. Türkiye ise komşusu olan İran'ın tehdit olarak algılanmasının doğru olmadığını düşünmektedir. Bu noktada karar verici olmak isteyen Türkiye, NATO ile ilişkilerini stratejik önem boyutunda tutmak ve Avrupa ile ilişkiler sürecinde kullanmak istemektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan diğer bir kurum da, Avrupa Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı'dır (OECD). 1948 yılında savaştan sonra harap olan Avrupa'yı, Marsahall Planı'na göre, üye ülkelerin ekonomilerini liberal bir yaklaşımla düzenleyerek ticari engellerin aşılmasını sağlamayı amaçlamaktaydı. 1961 yılında Türkiye'nin de katıldığı OECD, yalnız siyasi ve idari esaslara dayanan, Kalkınma Yardım Koordinasyonu'nu hazırlayan ve yürüten, üye ülkelerin para, ekonomi ve pazar topluluğudur.²⁶¹ OECD'nin genel olarak üye ülkelerde sürekli ekonomik büyüme, iş imkanları ve yüksek bir hayat standardı sağlamayı; üye ve üye olmayan kalkınma halindeki ülkelerin ekonomik gelişmesine yardımcı olmayı ve dünya ticaretinin, karşılıklı ve eşit koşullar içinde uluslararası yükümlülüklerle uygun olarak gelişmesine yardımcı olmayı amaç edinmiştir.²⁶²

OECD'nin, kuruluş amacı değerlendirildiği zaman Türkiye'nin OECD ile ilişkilerinin ülkenin liberalizasyonu çerçevesinde önem taşıdığı gözlenmektedir. Ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanması sürecinde Dünya Bankası ve AB ile eşgüdüm içinde çalışan kurum bağlayıcı kararlardan ziyade konsensüsü öngörmektedir.

Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) de ülkemizin ilişkili olduğu uluslararası bir örgüttür. BM teşkilatı prensipleri doğrultusunda faaliyet gösteren ve güvenlik, çevre, bilim ve teknoloji, insan hakları ve demokrasi gibi konuların tartışılıp konsensüs ile

²⁶⁰ Sedat Laçiner, "Lizbon Zirvesi: Ne Zafer Ne Hezimet", *Star Gazetesi*, 23.10.2010.

²⁶¹ Halis Duman, *Gezilerim, NATO, AET ve OECD Tarihten Seçilmiş Bazı Kısımlar*, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1987, s.279.

²⁶² Halis Duman, *Gezilerim...*, s.280.

kararların alındığı politik bir Avrasya forumudur. AGİT, 1975 Helsinki Nihai Senedi biçiminde kurulmuş ve 1994 Budapeşte Zirvesi ile teşkilat haline gelmiştir. Güvenliğin tüm yönleri tüm yönleri bakımından sürekli bir diyalog ortamı sağlayan AGİT, barış, istikrar ve özgürlüğün hüküm sürdüğü serbest, demokratik ve daha fazla bütünleşmiş bir alanın yaratılmasını hedeflemektedir. Düşünce ve inanç özgürlüğü dahil insan hakları ve temel özgürlüklerin ihlali, hoşgörüsüzlük, saldırgan milliyetçilik, ırkçılık, şovenizm ve yabancı düşmanlığı ile mücadele etmektedir. Geniş güvenlik tanımlaması, bireysel başvurular ve siyasi bağlayıcılığının yanında sürekli takip sistemi ve İnsani Boyut Mekanizması çerçevesinde insan hakları ihlalleri konusunda devletlerin cevap verme yükümlülüğü, toplantı ve bildirimler yoluyla ihlalleri önlemeye çalışmaktadır.²⁶³

AGİT'in misyonu ise küreselleşen dünyada önem kazanan insan hakları, barış gibi insani alanları düzenlemektir. İnsan hakları ihlalleri ve nefret suçlarına ilişkin verileri önceki bölümde değerlendirmiştik. Bu çerçevede demokrasinin gelişmesi ve şiddetle mücadele konuları önem kazanmaktadır.

AGİT'in de etkisiyle ülkemizde değişen bazı yeni uygulamalar olmuştur. Bunlardan bazıları; 1996 yılında Emniyet Genel Müdürlüğü tarafından oluşturulan Kayıp Kişiler Bürosu, Ceza Muhakemesi Usulü Kanunu'nda yapılan değişikliklerle gözaltı sürelerinin indirilmesi ve bu çerçevede DGM'nin yetki alanına giren toplu suçlar için en uzun gözaltı süresinin 30 günden 10 güne düşürülmesi örnek gösterilebilir.²⁶⁴ Bu değişiklikler ise hem demokrasi hem de insan hakları açısından önemlidir. Yapılan yasal düzenlemeler aynı zamanda 1982 Anayasası'nın eleştiri alan maddeleri açısından da değişime yola açtığı için önem taşımaktadır.

İslam Konferansı Örgütü, 1967 Arap-İsrail savaşında Kudüs'te Al-Aksa Camii'nin bombalanmasından sonra meşru bir gerekçe arayışıyla 1969 yılında 24 ülkenin katılımıyla Rabat'ta gerçekleştirilen zirvede kurulmuştur. 1970 yılında İKÖ Genel Sekreterliği kurulmuş ve 1971 yılında İKÖ Anayasası oluşturularak 1974 yılında üye ülkelerin BM Anayasası'na ve insan haklarına saygılı olduklarını belirten bu anayasa BM tarafından tescil edilmiştir. İKÖ, 51 İslam ülkesinden oluşan ve dünyadaki Müslümanların sosyo-

²⁶³ Fatih Karaosmanoğlu, “İnsan Hakları Amaçlı Türk Dış Politikası: Bir Faktör Olarak AGİT İnsan Hakları Normları”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası* (İçinde), (Der. İdris Bal), Alfa Yay., İstanbul 2001, s.70-75.

²⁶⁴ Fatih Karaosmanoğlu, “İnsan Hakları Amaçlı Türk Dış Politikası: Bir Faktör Olarak AGİT İnsan Hakları Normları”, *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, s.72.

ekonomik refahını artırmak amacıyla üye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel alanlarda işbirliğini ve dayanışmayı gerçekleştirmek için kurulmuştur.²⁶⁵

İKÖ, İslam ülkelerinin kalkınma süreciyle ilgilense de sonuçta dini bir niteliği vardır. Türkiye laik bir ülke olmasına rağmen, bu birliğin içinde yer alması uluslararası ilişkileri sürdürmenin bir yolu olarak değerlendirilebilir. Barış ve istikrarı hedefleri arasına alan Türkiye, uluslararası politik bir aktör olarak değişen süreçlerde söz sahibi olmak istemektedir.

D-8 Hareketi ise; Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran Malezya, Nijerya, Pakistan ve Türkiye tarafından 1997'de İstanbul'da imzalanan anlaşma ile kurulmuştur. Kuruluş felsefesinde Batılı ekonomik grupların baskın olduğuna inanılan küresel ticari ve ekonomik platformlarda büyük nüfusa sahip İslam ülkelerini temsil isteği yatmaktadır. Çatışma yerine barış; zıtlasma yerine diyalog; sömürü yerine işbirliği; çifte standart yerine adalet; baskı yerine demokrasi ilkelerini benimseyen hareket, Müslüman ülkeler arasında işbirliği hareketi olarak düşünülmüş olmakla beraber, ekonomik ve finansal olarak güçlü bir lider ülkenin bulunmayışı ve çoğunluğunu gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerin oluşturduğu, gelişmiş ülkelerden yüksek teknolojik ve endüstriyel mallar satın alması nedeniyle de ülkelerin mevcut ihracat temelinde şekillenen bölge içi ticaretten öteye geçememiştir.²⁶⁶

Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) ise 1990 yılında Ankara'da yapılan bir konferansta gündeme gelmiş ve 1992'de İstanbul'da yapılan zirve ile hayata geçirilmiştir. Karadeniz'e kıyısı olan Türkiye, Rusya, Ukrayna, Bulgaristan, Romanya, Gürcistan gibi ülkeler ile Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin de gözlemci olarak katıldığı, sekreteryası İstanbul'da kurulan bir örgüttür. Karadeniz'in Avrasya ekonomi-politiği içinde sahip olduğu merkezi konuma dikkat çekmek isteyen bu örgütlenme 1990'ların ikinci yarısından itibaren etkinliğini kaybetmeye başlamıştır. Davutoğlu bu durumun nedenlerini; üye ülkelerin AB ile ilişkileri nedeniyle dikkatlerin bu alandan kaymasına; KEİ'nin kısa sürede kontrolsüz bir genişleme ve ihtirash bir derinleşme temayülüne girmesine ve Türkiye ile Rusya'nın AB'deki Alman-Fransız ekseninde sürükleyici bir lokomotif olamamasına dayandırmaktadır.²⁶⁷

²⁶⁵ Muzaffer Dartan, Esra Hatipoğlu, Mehmet Dikkaya, *ECO Bölgesi Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye*, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayını, No:7, İstanbul, 2002, s.24-25.

²⁶⁶ Muzaffer Dartan, Esra Hatipoğlu, Mehmet Dikkaya, *ECO Bölgesi...*, s.32-33.

²⁶⁷ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik Türkiye'nin Uluslararası Konumu*, Küre Yay., İstanbul, 2001, s.275-278.

Bu açıklamalar ışığında gerek D-8 ve KEİ'nin stratejik amaçla oluşturulduğunu ancak ekonomik kalkınma sürecinde çok da etkili olmadıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. bunun nedenini ise genel olarak üye ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerinde aramak gerekmektedir. Uluslararası ekonomik güçler Avrupa kökenli örgütler olmuş ve bu örgütler kalkınma yarışının gerisinde kalmışlardır.

Türkiye'nin Avrupalı devlet olma özlemi kapsamında değerlendirdiğimiz ekonomik entegrasyon süreci ve bölgesel örgütlenmeler önem taşımakla birlikte Avrupalılık sadece ekonomi ile değerlendirilebilecek bir olgu değildir. Bu bağlamda siyasal, toplumsal, kültürel yönleri de gözden kaçırmamak gerekir. 2000'li yıllardan itibaren daha yoğun ilişkilerin yaşandığı AB ile bütünleşme süreci sosyal, siyasal ve ekonomik yaşama ilişkin pek çok somut değişim de yaratmıştır. Bu nedenle değişimin devlette yarattığı etkiyi ortaya koyabilmek adına bazı gözlemlere yer vermek faydalı olacaktır.

AB'ye üyelik sürecinde oluşturulan KOB (Katılım Ortaklığı Belgesi) çerçevesinde hayata geçirilen uygulamalardan 2002 yılı demokrasi paketi çerçevesinde TCK'nın 159 ve 312.; Terörle Mücadele Yasası'nın 7. ve 8. maddelerinde değişiklik yapılarak DGM'lerde gözaltı süresi 4 güne düşürülmüş, özel hayatın gizliliği, haberleşme ve konut dokunmazlığı yasal güvencelere alınmıştır. 2. uyum paketi ile , Dernekler Yasası ve Toplantı Gösteri Yürüyüş Yasası düzenlenmiş ve işkence konusunda Türkiye AİHM tarafından mahkum edilirse, işkence yapanın tazminat ödemesi karara bağlanmıştır. Basın Kanunu'ndaki "yasaklanmış dil" ifadesi kaldırılmıştır. 3. uyum paketi ile; ülkemizde idam cezası kaldırılmıştır. Televizyonlarda Kürtçe yayın serbestisi sağlanmıştır. 2003 yılı paketi ile yargının yeniden yapılandırılmasının önü açılmış; Terörle Mücadele Yasası'nın 8. maddesi kaldırılarak ulusal radyo ve TV'lerde farklı dil ve lehçelerde yayın yapılabilmesi yasal güvenceye kavuşturuldu. 2004 yılında Yüksek Askeri Şura kararlarına yargı yolu açılmış; Cumhurbaşkanının yetkilerinin kısıtlanması, DGM'nin kaldırılması ve YÖK'ün asker üyesinin çıkarılmasını sağlayan sekizinci uyum paketi uygulamaya alınmıştır.²⁶⁸

Uyum çerçevesinde gerçekleştirilen reformlar, Türkiye'yi toplumsal sorunları ile yüzleşmek zorunda bırakmış ve değişime itmiştir. Ancak genel olarak değişimin itici gücü uluslararası siyaset olmuştur. Kişi hak ve özgürlüklerini düzenleyen yasal çerçeve, Türkiye'de yaşanan insan hakları sorunlarının çözümünde aydınlatıcı bir adım olarak

²⁶⁸ Bahar Şahin, "Türkiye'nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar", *Çoğunluk ve Azınlık Politikaları...*, s.92-94.

yorumlanabilir. Ancak özellikle Kürtçe konusu toplumsal bir hoşnutsuzluğu da doğurmuş ve medyada tartışılmıştır. Türkiye'nin insan hakları ve demokrasi sorununa ilişkin Uluslararası Af Örgütü'nün raporu daha aydınlatıcı olacaktır.

Uluslararası Af Örgütü'nün 2010 yılı Türkiye değerlendirmesinde Türkiye'nin insan hakları konusunda çok fazla bir ilerleme kaydetmediği, işkence kötü muamele ve ifade özgürlüğü konularında medyada haberlerin yer aldığı belirtilmektedir. Bu rapora göre:²⁶⁹

- Devletin TRT-6'yı kurmasına rağmen siyasi arenada ve çocuklar için Türkçeden başka dil konuşulmadığı,
- PKK ile ateşkes süreci sürdüğü halde can kayıplarının yaşandığı,
- Devletin Kürt Açılımı konusunda bir adım attığı ancak; insan haklarını korumaya yönelik atılacak adımları belirlemediği,
- Parti kapatmaların devam ettiği,
- Şiddet içermeyen muhalif görüşlerin soruşturma ve yargılamalarının devam ettiği (Türk Milleti'ne hakaret suçlamasını içeren 301.madde ve vicdani retçileri içeren 318.madde)
- İnsan hakları savunucularına açılan davaların devam ettiği (İHD üyeleri hakkında),
- İşkence ve kötü muamelelerin devam ettiği (Engin Çeber, Resul İlçin),
- Devlet görevlileri tarafından ihlal edilen insan hakları hakkındaki yargılamaların genel olarak cezasızlıkla sonuçlanmamış olması,
- Cezaevi koşullarında iyileştirme yapılmaması,
- Adil olmayan yargılamaların devam etmesi ve vicdani retçilere ilişkin yasal düzenlemelerin yapılmaması,
- Cinsel eğilimleri nedeniyle gey, lezbiyen, biseksüel, transseksüel ve travestilere karşı yapılan ayrımcı uygulamalar ve özellikle bu konuda açılan dernekler hakkında kapatılma davalarının devam etmesi,
- Mülteci ve sığınmacılar konusunda prosedürdeki keyfi uygulamalarla karşılaşılması,

²⁶⁹ *Uluslararası Af Örgütü Raporu 2010: Dünyada İnsan Haklarının Durumu*, Uluslararası Af Örgütü Yay., İstanbul, 2010, s.322-326.

●Kadın ve çocuklara karşı şiddetin devam etmesi ve bu konuda sığınma evlerinin yetersizliği ile Türkiye’de genel ve ayrımcı pasifliğin evde şiddet için uygun bir ortam yarattığı belirtilmiştir.

Sonuç olarak, 1980 sonrası dönemde uluslararası siyasetin ekonomik küçülme ve reform süreçleriyle devlette bir değişim yarattığı söylenebilir. Özellikle AB ile uyum süreci ve ekonomik birliklerden alınan krediler çerçevesinde atılan adımlar devleti ekonomik alanda küçültmeyi başarmıştır. Özelleştirmeler, özerk kurumlar aracılığıyla işleyen süreç, Türkiye’nin liberalleşme, eğiliminin belirlenen hedeflere ulaşp ulaşmadığı konusunda verilen raporlarla desteklenmiştir. Bu dönemde Batı ile siyasal entegrasyon süreci de uluslararası örgütler aracılığıyla sağlanmaya çalışılmış ve Türkiye jeopolitik konumunu kullanmıştır. Ancak entegrasyon süreci, ekonomik başarısızlıklar nedeniyle toplumun bir kısmı tarafından sorgulanmaktadır. Siyasal ve toplumsal sorunlar çerçevesinde adım atmayı sürdüren Türkiye ise demokratikleşme hedeflerine ulaşmış sayılmamaktadır. Bu durum devlet-i ebed müddet düşüncesi çerçevesinde değerlendirildiği zaman; devletteki değişimin devlet örgütü dışından ama devlet eliyle gerçekleştirildiği gerçeklik taşımaktadır. Devlet kendi rızasıyla küçülmekte ve toplum da genel olarak bu küçülmeden rahatsız olmamaktadır. Devletten beklentiler ve talepler arttıkça ve sivilleşme süreci işledikçe devlet-i ebed müddet düşüncesi de değişime uğrayacaktır.

SONUÇ

Siyasal olana ilişkin düşüncelerimizin ve algılarımızın oluşmasında, sahip olduğumuz kültür ve kültürü oluşturan öğeler etkilidir. Devlet bu konuda önemli bir belirleyicidir. Tüm kurumların, kişilerin üstünde toplumsal düzenin sağlanması, çıkarların korunması için yetkilendirilen ve bütünü temsil eden devlet, konsensüsün oluşması, ortak değerlerin yeniden üretilmesi, yeni kuşakların bu doğrultuda yetiştirilmesi için siyasal ve toplumsal değerlere, simgelere ve ritüellere devamlı olarak uyulması konusunda toplumu yönlendirir. Egemenliğin kaynağı değişse de devletin meşruluğunu kabul ettirebilmesi için onun toplum nezdinde değerli, üstün ve bütünleştirici olması gerekmektedir. Devlet ortak olanı yücelterek ya da ortak olmayanı ötekileştirerek siyasal alanda kabul görülecek olanı belirlemektedir. Siyasal alanda oluşan kabullenmeler tüm toplumun ortak ürünü olduğu için ve meşruiyetini toplumdan aldığı için siyasal kültür içindeki yerini almaktadır. Siyasal kültür içindeki devlet algısı, yurttaş algısı veya yöneten-yönetilen ilişkisinin sınırları sahip olduğumuz siyasal kültür içinde biçimlenmektedir. Bu nedenle siyasal kültürü, toplumu, devleti ve bireyi ortak bir paydada birleştiren ve aynı potada eriterek “bizi onlardan ayıran” yönleri belirleyen bir gerçeklik olarak tanımlayabiliriz.

Türk siyasal kültürü, aynı öze, aynı duygulara ve düşüncelere sahip bireylerden oluşan ancak bireyci yönünden çok toplumcu yönü ağır basan ve devlet-i ebed müddet düşüncesine bağlı bir siyasal kültürdür. Ancak, devletin bu yönü 1980 sonrasında değişmeye başlamıştır. Siyasal kültürümüzdeki devlet algısı, tarihsel mirastan, gelenekten, dinden ve hatta aileden gelen özelliklerimiz çerçevesinde biçimlenmektedir. İslam öncesinde güneşin doğuşu ile kutsadığımız devlet, İslamlaşmadan sonra hatta Cumhuriyetin kuruluşuyla bile kutsal sayılmaya devam etmiştir. Devlet, bireylerden ve toplumdan daha üstündür. Devlet tüm kararları alan kurumdur ve aldığı kararların doğruluğundan şüphe edilmemelidir. Eğer şüphe edilecek bir durum oluşursa veya dillendirilirse devlet her türlü önlemleri almaya muktedirdir. Bu durumu Osmanlı Devleti’nde siyaseten katle, Türkiye’de askeri müdahalelere dayandırmak yanlış olmayacaktır. Ancak, devlet algımızı biçimlendiren değer sadece korku değildir.

Devlet her zaman toplumun ve bireylerin göz bebeği olmuş ve onu korumak tüm kulların/yurttaşların görevi sayılmıştır. Siyasal kültürümüzde, devlet var oldukça millet de var olur düşüncesine bu noktadan hareketle ulaşabilmekteyiz. Türklerin tarih sahnesinde var olma savaşının ilk örneklerine ise ilk Türk devletlerinde Orhun Yazıtları’nda

rastlıyoruz. Hakanın görevleri arasında sayılan özelliklerin “Türklerin adı sanı yok olmasın diye” ifade edilen amacı, milletin büyüklüğünü, devletin yüceliğini açıklamamıza yardımcı olmaktadır. Türkler devlet kurmadan, millet halinde yaşanamayacağına inanmışlar ve tarih boyunca ne kadar çok devlet kurdukları ise övünç kaynağı olarak ifade edilmiştir.

Türk devlet geleneği aşkıncıdır ve genel olarak devlete, vatandaşa ve topluma yüklenen roller vardır. Belirlenen rollere uymak toplumsal mutluluğu sağlayacaktır. Devlet ve toplum arasındaki roller konusunda fikir birliğine varılan bir özellik, devletin baba; toplumun çocuk olarak algılanmasıdır.²⁷⁰ Baba çocuğun eğitiminden, sağlığına ve gündelik yaşamına kadar pek çok alanda karar alabilir ve çocuktan da kendisine biçilen role uygun davranmasını ister. İşte tüm bu özelliklere sahip devlet algısında ne olmuştur da bir değişim rüzgarı esmiştir?

Türkiye, kuruluşundan bugüne devlete olumlu anlamlar yüklemiş ve toplumdan, saygı göstererek kurallara uygun davranmasını beklemiştir. Tek parti döneminde devletin özellikleri oluşmaya ve ilericilik, çağdaşlık, laiklik gibi Cumhuriyet’in temel değerleri, toplumsal alanda inşa edilmeye başlamıştır. Bu süreçte devlet çevreden uzak ve daha elitist bir nitelik taşımıştır. Çok partili döneme geçiş süreci ise merkez-çevre ilişkilerini yumuşatmış ancak devletin belirlenen çizgisinde de tam olarak durmayı başaramamıştır. Bu noktada devletin ve Cumhuriyet’in koruyucusu olan ordu devreye girmiştir. Sonuçta devletin nitelikleri tekrar vurgulanmış, kurallara uyulmamasının sonuçları halka gösterilmiş ve yeni süreç yeni anayasa ile taçlandırılmıştır. Bu durum 1980 için de geçerlidir. Buradan varılmak istenen sonuç darbelerin toplum üzerindeki yıkıcı etkisini vurgulamaktan ziyade devlet otoritesinin tesisidir. Peki 1960 Darbesi ile sağlanan otorite 1980 Darbesi’nin ardından özellikle sivil yönetime geçişle neden sağlanamamıştır? İşte bu soruya verilen yanıt siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet düşüncesindeki değişimi açıklamak için yardımcı olacaktır.

1980 sonrasında Türk siyasal kültürünü değiştiren üç temel eğilim vardır. Bunlar; 1980 Darbesi ve 1982 Anayasası ile yeniden düzenlenen birey-devlet ve toplum-devlet ilişkisi; ekonomide yaşanan liberalleşme eğilimi ve uluslararası politikadaki değişimdir.

1980 Darbesi, Cumhuriyet tarihinin, en kanlı ve en anti-demokratik darbesi olmuştur. Bu dönemde binlerce insan, insan hakları ihlalleri ve kötü muamelelerle karşılaşmış ve ordu ile bütünleşen devlet gücü hissedilmiştir. Temel hak ve özgürlükler yeni anayasa ile

²⁷⁰ Ömer Çaha, *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Plato Yay., İstanbul, 2007, s.148.

sınırlandırılmış ve dar kapsamda ele alınmıştır. Yapılan anayasa değişiklikleri de 1982 Anayasası'nın baskıcı ve otoriter yönünü giderememiştir. 1980 Darbesinden sonra, dönemin temel kaygısı olan devletin bölünmez bütünlüğü toplumsal ve siyasal baskılara neden olmuş, emek hareketlerinden, siyasal hareketlere kadar tüm sivil alanda etkiler yaratmıştır. Sivil toplumun etki alanı nerdeyse tamamen durdurulmuştur. Bu dönem bireyleri devletten uzaklaştıran ve siyasetin korkulan bir gerçek olarak algılandığı dönemdir. 1980 Darbesi'nin yıkıcı etkisi ise ilerleyen yıllarda daha net ortaya çıkmıştır. Apolitikleşme eğilimi bir yandan toplumu devlete ve siyasal olana karşı yabancılaştırırken diğer yandan bireyleri kendilerini tanımaya yönlendirmiş, siyasal olandan uzaklaşma durumu, bireyleri, kendilerini ifade edebilecekleri bir alan yaratmaya itmiştir. Bireylerin yarattığı bu ifade alanı, alt kimliklerin birer birer sivil alana taşınmasına yol açmıştır. Özellikle liberal dalganın etkisi bu anlamda yadsınamaz.

Liberalizm ve özgürlük söylemi dönem iktidarlarından, aydınlarına ve toplumun bir çok kesimine yayılmıştır. Darbenin yıkıcı etkisi gerek hukuksal gerekse de fiziksel çevrede kendini göstermiştir. Darbenin devlet otoritesi ile bütünleşen gücü ise toplumun tüm unsurlarını devlet dışı bir alana sarılmaya mecbur bırakmıştır. Sivil yönetimlere destek artmış ve sivil toplum, demokrasi söylemleri adeta fenomen haline gelmiştir. Bu süreç, devletin demokratik olması gerektiği ve mistik yönünün sivil toplum potasında eritmeye çalışıldığı bir süreçtir. Devlet nedir?, Devletin sınırları nerde başlar nerde biter?, Demokratikleşmeyi nasıl sağlayabiliriz? soruları bu dönemde en çok sorgulanan konulardan olmuştur.

Aydınlardan, siyasilere ve devlete kadar toplumun her kesimi demokrasi talep etmeye ve devletin elini her alana uzatmasından rahatsızlık duyduğunu belli etmeye başlamıştır. İletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler ve medyanın bir güç haline gelmesi de bu sürece etki etmiştir. Bununla birlikte toplum, siyasal olana karşı önyargılarını kaybetmemiştir. Verilen kayıplar, yapılan insan hakları ihlalleri unutulmamıştır. Ancak dönemin gençleri artık anne ve babadılar ve yaşamda üstlenilen yeni sorumluluklar, bu ihlallerin hatıralarını yalnızca hafızalarda bırakmıştır.

1990'larla birlikte ise yeni toplumsal hareketler yeşermeye başlamıştır. Ülkenin bu zamana kadar pek de ehemmiyet vermediği konularda sivil toplum bir renklilik oluşturmuştur. Dernekler, yardım kuruluşları, destek kuruluşları ve daha spesifik alanlarda çalışma yürüten ve devleti etkilemeye çalışan örgütler dönem dönem toplumsal destek

görmüşlerdir. Birey varoluşunu ve varoluş felsefesini bu örgütler aracılığıyla ifade etmeye başlamıştır. Sosyal gruplar toplumda biz de varız mesajı vermeye çalışmışlardır. Devlet-i ebed müddet düşüncesinin değişiminde de etkili olan yeni toplumsal hareketler, sorunları kapatmak yerine alternatif çözümler sunmaya yönelmişlerdir. Bugüne kadar dillendirmediğimiz sorunları konuşmaya ve tabuları yıkmaya çalışan toplum, sivil toplumun da gelişmeye başlamasıyla devlet içindeki konumunu güçlendirmiştir. Bu konuda birkaç örneğe değinmek faydalı olacaktır.

Feminist hareket şeklinde başlayan kadın hareketi, cinsiyet eşitsizliğini gündeme taşımış ve aile şiddetin bir toplumsal sorun olarak algılanmasını sağlamıştır. Yasalarda yer alan eşitsiz uygulamaların giderilmesi yönünde çaba harcanırken, akademik çalışmalara da konu olmayı başarmıştır. Bu noktada medyadan da takip edileceği gibi sığınma evlerine yardımlar, kampanyalar, reklam filmleri gibi pek çok alanda kadınların da en az erkekler kadar değerli olduğu düşüncesi işlenmeye başlamıştır.

Vicdani retçiler, geyler, biseksüeller de toplumun genelinden farklı olmalarına rağmen, sivil alanda yer almaya çalışmaktadırlar. Bu hareketlerin önemi, nefret suçlarının sıklıkla işlenmeye devam ettiği ülkemizde normal olan ile olmayanın ne olduğu, farklı olanın yaşama hakkına saygı duyulup duyulmaması gerektiği gibi soruları vicdanlarımızda sormaya itmelerindedir. 1980 sonrası dönem, toplumun kendini tanımaya ve konumlandırmaya çalıştığı bir süreç olmakla beraber, toplumsal hoşgörü ve tahammül sınırlarımızı da ölçmek adına önem taşımaktadır. Zira, ülkemizde ötekine karşı işlenen nefret suçları hala devam etmektedir.

Yeni toplumsal hareketler çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir konu da Alevi ve Kürt Hareketidir. Ancak bu iki hareketi ortaklaştırabileceğimiz payda, sadece resmi devlet algısına ilişkindir. Bu noktada mezhep, din veya kültür olarak değerlendirilebilen Alevi hareketi, yapı olarak “kurucu devlet” geleneğinden uzaklaşmamakta ve dinsel farklılıklara karşı devleti eşit mesafede davranmaya çağırmaktadır. Bu çerçevede AİHM kararları, eşit yurttaşlık mitingleri, zorunlu din eğitimine karşı kampanyalar, devletin Alevilere bakış açısını değiştirmeye itmiştir. Kürt hareketi ise; 1978 yılında doğmuş ve 1990’lı yıllardan itibaren mücadelelerine yasal yollarla devam ettiği gibi silahlı eylemlere de başvurmuştur. Bu hareketler devlet-i ebed müddet düşüncesi çerçevesinde değerlendirildiğinde, sivil alanda taleplerin oluşmaya başlaması devletin ötekini dikkate alması sonucunu doğurduğu için önem taşır. Yeni talepler ortaya çıktıkça, sivil alan genişleyecektir. Dolayısıyla devlet

oluşan taleplere kayıtsız kalamayacaktır. 1980 sonrasında devlette yaşanan bir değişim de devletin toplumsal taleplere karşı yaklaşımının yumuşamasıdır. Baskıcı ve otoriter yöntemlerden vazgeçen devlet bu süreçte diyalog ve toplumsal uzlaşmayı tercih etmiştir.

Kuşkusuz yeni taleplerin oluşmasında özgürlükçü değerlerin ve küreselleşmenin etkisi yadsınamaz. Çünkü küreselleşme süreci alt kimlikleri besleyen ve ulus devletleşme sürecini aşan eğilimleri yansıtmaktadır. Ben kimim? Ben hangi gruba dahili mi? sorularını soran bireyler ulus kimliğini tam olarak reddetmiş sayılmamalıdır. Ulusal kimlik üst kimlik olarak algılanmakta ve alt kimliklerle birey kendini ifade etmektedir. Bu bağlamda devlet-i ebed müddet düşüncesi temelde değişime uğramaktadır diyebiliriz.

1980 sonrasında ülkemizde ilk örneklerini veren sivil itaatsizlik eylemleri de devlet-i ebed müddet düşüncesinin değişmesine katkı sağlamıştır. Cumartesi Anneleri, Sürekli Aydınlık İçin Bir Dakika Karanlık eylemleri gibi sivil itaatsizlik örnekleri, toplumun vicdanına seslenmektedir. Silah kullanmayı insanlık suçu olarak algılayan vicdani ret hareketi de Avrupa'dan farklılık gösterse de ülkemiz açısından önemli bir örnek oluşturur. Çünkü bu eylemleri belirleyen düşünce, devlete karşı açık bir isyandan ziyade silah altına alınma fikrine karşı çıkıştır. Ancak devlet geleneğimiz şu an için vicdani retçileri muhatap kabul etmemektedir. Sivil itaatsizlik eylemlerinin belirleyici öğeleri olan yasadışılık, kamu vicdanına çağrı, alenilik ve yapılan eylemlerin sonuçlarına katlanma durumu bahsedilen tüm örneklerde mevcuttur.

1980 sonrası dönemde, özellikle bireysel hakların kazanılması, toplumun devlete karşı güçlendirilmesi ve siyasal katılımın artırılması ülkenin demokratikleşmesi açısından elzem görülmüştür. Devletin demokratikleşmesi için sunulan tüm reçetelerde ise devletin küçülmesi gerektiği düşüncesini bulmaktayız. Bu durum bizi liberalizmin ülkemizde de baskın ideoloji olduğu yönünde bir varsayıma itmektedir.

Devlette yaşanan dönüşüm, sivil toplum söylemini geliştirme yönündeki çabalarla birlikte ilerlemektedir. Ancak bunun arka planını da genel olarak, Avrupa ile bütünleşme sürecinin oluşturduğunu söylemekte fayda vardır. Yapısal sorunlar, bölgesel eşitsizlikler ve ekonomik sorunlarla boğuşan Türkiye, alt kimliklerin talepleri karşısında zaman zaman bocalamıştır. Son döneme kadar baskı ve şiddet yolu deneyen devlet artık diyalog kurma çabasıdadır. Bu durum ise devlet-i ebed müddet düşüncesi açısından değerlendirildiğinde önem kazanmaktadır. Devlet küçülmekte ve kendisine biçilen hakem devlet rolüne yaklaşmaktadır.

Buradan hareketle 1980 sonrasında Türk siyasal kültürünün yaşadığı değişimi şu şekilde özetleyebiliriz;

1. Liberal değerlere yönelme;
2. Siyasal kültürdeki değişimin baş aktörünün devlet olmaya devam etmesi;
3. Devletin değişiminin hem uluslararası hem de ulusal hedef olarak algılanması;
4. Siyasal ve sivil alanda yer alan gruplara ve düşüncelere karşı devletin toplumsal hassasiyetleri göz önüne alması ve hoşgörü ile yaklaşması;
5. Sivil alanın genişlemesine yönelik, devletin destekleyici söylemleri;
6. Merkeziyetçilikten sıyrılma çabalarıdır.

İşte siyasal kültürümüzdeki devlet-i ebed müddet anlayışındaki değişimin boyutunda etkili olan bu gelişmeler 1980 sonrası dönemin belirleyicileri olmuştur. Ancak bu süreçte uluslararası etki de göz ardı edilmemelidir.

Türkiye kuruluşundan bugüne, çağdaşlaşma hedefleri olan yüzünü Batı'ya dönmüş bir ülkedir. Bu nedenle de Batı ile ilişkiler her zaman sıcak tutulmaya çalışılmış ve atılan her adımın Batılılaşma sürecine katkı yaptığı düşünülmüştür.

1980 yılı Avrupa ile ilişkilerin başladığı yıl değildir. Türkiye'nin Avrupa devletleri arasında yer alma çabaları,soğuk savaşın tarafı olduğunu gösteren anlaşmalar ve bölgesel ortaklıklarla başlamıştır. Ancak Avrupa'nın Türkiye'ye ilişkin görüşlerinin çok açık olduğunu söyleyemeyiz.

Özellikle kapitalist ekonominin yaşadığı krizlerden sonra yükselen neo-liberal dalga Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeleri de etkilemiştir. Çünkü uluslararası ticaretin en yoğun yaşandığı devletler Avrupa devletleridir. Gelişmiş ekonomiler uluslararası bütünleşmeler sayesinde ekonomik krizlerini aşmaya çalışmakta ve kalkınma sürecini gerçekleştirmektedir. Bu yönde oluşturulan kuruluşların temel hedefi de budur. Türkiye'nin ise özellikle AB gibi uluslararası birliklerde yer alma çabası yapacağı reformlarla mümkün olabileceği ifadelerine sıkça rastlanmaktadır.

Türkiye'nin uluslararası ekonomiye entegrasyon süreci, devlet sisteminde yapılan reformlarla sağlanmaya çalışılmıştır. Bu süreçte Türkiye, uluslararası mali kuruluşlardan krediler alarak ekonomik sorunları aşmaya çalıştığı için kredi veren büyük kuruluşlar da gerek ekonomi gerekse de siyasete müdahale hakkını kendilerinde görmüşlerdir. İlerleme

raporları, projeler ve sivil toplumla işbirliği içerisinde Türkiye’de köklü değişikliklere ilişkin düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemeler sadece yasalarla değil yeni oluşturulan ve statüleri değiştirilen kurumlar aracılığıyla da gerçekleşmiştir.

Devletin yaşadığı dönüşümde uluslararası sistemin etkisi, değişimin rotasını belirleme konusunda yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede; ekonomide liberizasyon, devletin küçültülmesi, sivil toplumun teşviki, Türkiye’nin sosyo-kültürel sorunlarına ilişkin öneriler ve kamu sektörünün yeni kamu yönetimi anlayışına göre biçimlendirilmesi başta gelen hedeflerdendir. Böylece Avrupa devletlerine uyumlulaştırma çabasının sonuç vereceği düşünülmektedir.

Türkiye-Avrupa ilişkilerindeki olumlu durum özellikle sosyo-kültürel sorunların çözümü için atılan adımlarda kendini göstermektedir. Demokratikleşme ve AB üyesi olma hedefi, 1982 Anayasası başta olmak üzere, Terörle Mücadele Kanunu, Ceza Kanunu gibi kanunlarda yapılan değişiklikler, insan hak ve özgürlüklerinin alanını genişletmektedir.

Vatandaşlığa, bireye, devlete getirilen yeni tanımlamalar siyasal kültürümüze yansımakta ve gelecek kuşaklara bırakılacak tarihi mirası oluşturmaktadır. Bu noktada hoşgörünün, saygının ve şiddetsizliğin devlet ve toplum arasındaki bağları güçlendirdiğini belirtmek gerekir. 1980 sonrası dönem devletin mutlak ve eleştirilemez gücünde dönüşümün yaşandığı iki iktidar yapılanması ile biçimlenmiştir. İlki, özellikle ekonomi politikalarında liberalleşmenin başladığı Özal iktidarı; diğeri ise devletin topluma inmeye başladığı AKP iktidarındır. Türkiye’de siyaset yeni değerlerini oluşturma çabası içindedir. Bu çabanın sonucunda da devlet-i ebed müddet düşüncesinin etkisini giderek kaybedebileceğini söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

- Abay, Ali Rıza. “Sivil Toplum Ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma Ve Sivil Toplum Örgütleri”, *Üçüncü Ulusal Bilgi Ekonomi Ve Yönetim Kongresi*, 25-26 Kasım, Eskişehir, 271-281.
- Acar, Mustafa. *Avrupa Birliği ve Türkiye Bir Ekonomik ve Siyasi Analiz*, Orion Yay., Ankara, 2006.
- Acar Savran, Gülnur. *Sivil Toplum ve Ötesi*, Belge Yay., İstanbul, 2003.
- Ağaoğulları, M. Ali; Levent Köker. *Tanrı Devletinden Kral Devlete Siyasal Düşünceler*, İmge Kitabevi, Ankara, 1991.
- Akal, Cemal Bali. *Sivil Toplumun Tanrısı*, Afa Yay., İstanbul, 1995.
- Akbal, İsmail; Hüseyin Çalı. “Çevreci Sivil Toplum Örgütlerinde Sivil İtaatsizlik Uygulamaları ve Greenpeace Türkiye Örneği”, *V. Uluslararası STK’lar Kongresi: Küresel Barış Bildiriler Kitabı*, Çanakkale 24-26 Ekim 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, 405-406, Çanakkale 2008.
- Akın, Bahadır. *Yeni Ekonomi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2005.
- Akşin, Sina (Yayın Yön.). *Türkiye Tarihi 5 Bugünkü Türkiye 1980-1995*, Cem Yay., İstanbul, 1997.
- Aktan, Coşkun Can. *Gerçek Liberalizm Nedir?*, T Yay., İzmir, 1994.
- Akyıldız, Ali. “Memur Yargılamasında İdari Süreç”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:V, S:1, 2001, 4-5.
- Akyılmaz, Bahtiyar. “Milli Egemenlik Kavramının Gelişimi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:II, S: I-II, Ankara, 1998.
- Albayrak, Mustafa. *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti 1946-1960*, Phoenix Yay., Ankara, 2004.
- Anbarlı Bozatay, Şeniz. *Sosyoloji*, Beta Yay., İstanbul, 2011.
- Anbarlı Bozatay, Şeniz. “Yeni Türk Vatandaşlığı Kanunu’nun Askerlik Hizmetine İlişkin Getirdiği Değişiklikler Ve Vicdani Ret Tartışmaları”, *ÇOMÜ Biga İİBF Yönetim Bilimleri Dergisi*, C:8, S:1, 2010, 42-43.
- Anbarlı, Şeniz. “Bir Pasif Direnme Modeli Olarak Sivil İtaatsizlik”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sivas, 2001, C:2, S:1.
- Aracon, Maya. “Ayrılıkçı Kürt Hareketinin Tarihsel Dinamiklerine Kısa Bir Bakış”, *Alternatif Politika Dergisi*, C:2, S:2, 2010, 181-185.

- Arslan, Mahmut. *Sosyoloji Konferansları Yirminci Kitap*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1982.
- Arendt, Hannah; Ronald Dworkin; Jürgen Habermas; Johan Galtung; Martin Luther King; John Rawls; Hans Saner; David Thoreu. *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, (Çev. Yakup Coşar), Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Aristoteles. *Politika*, (Çev: Mete Tunçay), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
- Avrupa'nın Yeni Kimliği, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1993.
- Aydınlı, H. İbrahim; Veysel Ayhan. "Egemenlik Kavramının Tarihsel Gelişimi Perspektifinden İktidarın Sınırlandırılması Tartışması", *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C:5, S:1.
- Ayman Güler, Birgül. *Yeni Sağ Ve Devletin Değişimi Yapısal Uyarlama Politikaları 1980-1995*, İmge Yay., Ankara, 2005.
- Bal, İdris. *21. Yüzyılın Eşiğinde Türk Dış Politikası*, Alfa Yay., İstanbul 2001.
- Başkaya, Fikret. *Yediyüz Osmanlı Beyliği'nden 28 Şubat'a: Bir Devlet Geleneginin Anatomisi*, Maki Basın Yay., Ankara, 2007.
- Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (5.Baskı), YKY, İstanbul, 2006.
- Berkes, Niyazi. *Teokrasi ve Laiklik*, Adam Yay., İstanbul, 1997.
- Biber, Ayhan. "Türkiye'de Sivil Alanın Darlığının Tarihsel Nedenleri Üzerine bir Araştırma", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C: 11, S:3, 2009, 34 -38.
- Bila, Hikmet. *CHP 1919-1999*, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.
- Bilici, Nurettin. "AB'de Ekonomik Entegrasyon ve Türkiye'nin Entegrasyonu", *Ankara Üniversitesi Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C:5, No:2, 2006, 41.
- Bilir, Faruk. "2004 Anayasa Değişiklikleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:IX, S: I-II, Haziran Aralık 2005, 1-13.
- Bolay, S. Hayri. *Felsefi Doktrinler ve Terimleri Sözlüğü*, Akçay Yay., Ankara, 1996.
- Boratav, Korkut. *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Bozkurt, Fuat. *Çağdaşlaşma Sürecinde Alevilik*, Kapı Yay., İstanbul, 2005.
- Bruinessen, Martin Van. *Kürtlük, Türklük, Alevilik Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, (Çev. Hakan Yurdakul), İstanbul, 2004.
- Bulaç, Ali. *Avrupa Birliği ve Türkiye*, Eylül Yay., İstanbul, 2001.
- Can, Ergüder. *Avrupa Birliği Bölgesel Politikalar ve Yapısal Fonlar Uyum Sürecinde Türkiye İçin Bir Değerlendirme*, Asil Yay., Ankara, 2004.

- Can, Osman. “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, *Anayasa Yargısı Dergisi*, C: 19, 2002, 382.
- Caniklioğlu, Meltem Dikmen. *Sivil Toplum Ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Seçkin Yay., Ankara, 2007.
- Cassier, Ernst. *Devlet Efsanesi*, (Çev: Necla Arat), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984.
- Coşkun, Mustafa Kemal. “Süreklilik ve Kopuş Bağlamında Türkiye’de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2006, S:61.
- Çaha, Ömer. *Aşkın Devletten Sivil Topluma*, Plato Yay., İstanbul, 2007.
- Çaha, Ömer. *Sivil İnisiyatif, Sivil Toplum Ve Demokrasi*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2005.
- Çaha, Ömer. *Sivil Toplum Aydınlar Ve Demokrasi*, İz Yay., İstanbul, 1999.
- Çalış, Şaban H. *Türkiye- Avrupa Birliği İlişkileri Kimlik Arayışı, Politik Aktörler ve Değişim*, Ankara, 2004.
- Çam, Esat. *Siyaset Bilimine Giriş*, Der Yay., İstanbul, 1995.
- Çandarlıoğlu, Gülçin. *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Türk Dünyası Araştırma Vakfı Yay., İstanbul, 2003.
- Çavdar, Tefvik. *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1850*, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- Çavdar, Tefvik. *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1950’den Günümüze*, İmge Kitabevi, 2004, İstanbul.
- Çayır, Kenan. “90’lar Türkiye’inde Eşcinsel Hareket: Kimlik, Görünürlük ve Sınırları”, Yeni Bir Toplumsal Hareket Olarak Eşcinsellik: Eşcinsellere Yönelik Ayrım ve Şiddet Sempozyumu, İstanbul Bilgi Üniversitesi ,16 Mayıs 2003.
- Çaylak, Adem; Mehmet Dikkaya; Cihat Göktepe; Hüsnü Kaplı. (Ed.), *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi İç ve Dış Politika*, Savaş Yay., Ankara, 2010.
- Çetin, Halis. *Çağdaş Siyasal Akımlar*, Orion Yay., Ankara, 2007.
- Çetin, Halis. *İnsan ve Siyaset Siyasetin Psikolojik Temeller*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2003.
- Çetinkaya, Doğan. *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yay., Ankara, 2004.
- Çuhadar, Cengiz. “Bazı Filozofların Düşüncesinde Devlet Kavramı”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, 119-129.
- Çukurçayır, M. Akif. *Küresel Sistemde Siyaset Yönetim Ekonomi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2003.

- Çulhaoğlu, Metin; İlker Maga; Kemal Okuyan. *Sivil Toplum: Devletin Büyümesi*, YGY Yay., İstanbul, 2001.
- Dağtaş, Erdal. *Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Toplumsal Hareketler Ve Basın*, Ütopya Yay., Ankara, 2008.
- Dartan, Muzaffer; Esra Hatipoğlu; Mehmet Dikkaya. *ECO Bölgesi Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye*, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yay., No:7, İstanbul, 2002.
- Davutoğlu, Ahmet. *Stratejik Derinlik Türkiye’nin Uluslararası Konumu*, Küre Yay., İstanbul, 2001.
- Demir, Vedat. *Türkiye’de Medya Siyaset İlişkisi*, Beta Yay., İstanbul, 2007.
- Demirel, Demokaan. “Küresel Eksende Devletin Yeni Kimliği: Etkin Devlet”, *Sayıştay Dergisi*, S:60, Ocak-Mart 2006.
- Dikkaya, Mehmet; Deniz Özyakışır. *Türkiye’nin Ekonomi Politikası 1923-2007*, Orion Yay., Ankara, 2008.
- Dinç, Sait. “Atatürk Sonrası Türkiye’de İç ve Dış Politikada Gelişmelere Genel Bir Bakış (1938-1965)”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırma Merkezi Dergisi*, 10.07.2008, No: 3680.
- Doğan, İlyas. “Türkiye’de Çok Partili Dönemde Sivil Toplumun Gelişimi (1945-2000)”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Eylül 2007, 83-97.
- Doğan, Naci. “Yeni Dünya Düzeni Bağlamında Uluslar arası Sistem, NATO’nun Rolü ve Türkiye’nin Stratejik Konumu”, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No:10, 2004, 36.
- Doğan, İsmail. “Sivil Toplumun Kültürel Değerleri”, *Polis Bilimleri Dergisi*, Ankara, 1999 C:1, S:133-146.
- Dönmezer, Suhi. *Toplumbilim*, Beta Yay., İstanbul, 1999.
- Duman, Selçuk. Birinci Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Nitelikleri, *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:12, S:2, 2004, 505-522.
- Duman, Halis. *Gezilerim, NATO, AET ve OECD Tarihten Seçilmiş Bazı Kısımlar*, Acar Matbaacılık, İstanbul, 1987, s.279.
- Dursun, Davut. *Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, İşaret Yay., İstanbul, 1989.
- Duverger, Maurice. *Siyaset Sosyolojisi*, (Çev.Şirin Tekeli), Varlık Yay., İstanbul, 2002.
- Emiroğlu, Akif. *Toplumbilimsel Siyasa Siyasal Sosyolojiye Giriş*, Ekin Kitabevi, Ankara,

- 2006.
- Erdoğan, Mustafa. *Anayasal Demokrasi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2005.
- Erdoğan Tosun, Gülgün. *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*, Alfa Yay., İstanbul, 2001.
- Ergil, Doğu. “Laiklik Üzerine Düşünceler Türkiye Örneği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara , C:44, S:3, Temmuz-Aralık 1989.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Ertunç ,Ahmet Cemil. *Cumhuriyet’in Tarihi Yaşadıklarımızın Dünü Bugünü*, Pınar Yay., İstanbul, 2004.
- Ertürk, Hasan. *Çevre Bilimlerine Giriş*, Vipaş Yay., Bursa, 1998.
- Ethridge, Marcus; Handelman Howard. *Politics In A Changing World A Comparative Introduction To Political Science*, St. Martin Press, New York, 1994.
- Evik, Ali Hakan. “Sendikal Hakların Kullanılmasının Engellenmesi Suçu”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 5, S: 10, Güz 2006/2, 207.
- Fawcett, Louise; Andrew Hurrel. *Regionalism In World Politics Regional Organization and International Order*, Oxford University Press, New York, 1995.
- Fitcher, Joseph. *Sosyoloji Nedir*, (Çev: Nilgün Çelebi), Anı Yay., Ankara, 2004.
- Fukuyama, Francis. *Tarihin Sonu Ve Son İnsan*, (Çev. Zülfü Dicleli), Simavi Yay.
- Giddens, Anthony. *Sosyoloji*, (Çev: Cemal Güzel), Ayraç Yay., Ankara, 2005.
- Giritli, İsmet; Jale Sarmaşık. *Anayasa Hukuku Genel Esaslar Türk Anayasa Hukuku*, Beta Yay., İstanbul, 2001.
- Gören, Zafer. “Temel Hakların Sınırlandırılması- Sınırlamanın Sınırları”, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 6, S: 12, Güz 2007/2, 40.
- Göze, Ayferi. *Siyasal Düşünceler ve Yönetimler*, Beta Yay., İstanbul, 2005.
- Göze, Ayferi. *Liberal Marxiste Faşist ve Sosyal Devlet*, Beta Yay., İstanbul, 1995.
- Gözler, Kemal. *Devletin Genel Teorisi*, Ekin Kitabevi, Bursa, 2007.
- Gözler, Kemal. *Anayasa Hukukuna Giriş Genel Esaslar ve Türk Anayasa Hukuku*, Bursa, Ekin Kitabevi, 2006.
- Gözübüyük Tamer, Mine. “Tarihsel Süreçte Sivil Toplum”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara, C:27, S:1, Haziran 2010, 97-98.
- Gözübüyük, Şeref. *Anayasa Hukuku Anayasa Metni ve 11. Protokole Göre Hazırlanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.
- Günal, Zerrin. *İslam Öncesi Türk Tarihi Ve Kültürü*, Nobel Yay., Ankara, 2006.

- Girdner, Eddie J. *People And Power An Introduction To Political Second Edition*, Literatür Yay., İstanbul, 1996.
- Gürses, Fatma; Nilgün Gürkan Pazarcı. “Siyasal Gündemin Yurttaşlık Kavramına Etkileri: Ders Kitapları Üzerinden Bir İnceleme”, *Karaburun Bilim Kongresi*, Akademi ve Gündem, 2-5 Eylül 2010.
- Hayta, Necdet; Uğur Ünal. *Osmanlı Devleti’nde Yenileşme Hareketleri XVII. Yüzyıl Başından Yıkılışa Kadar*, İletişim Yay., Ankara, 2008.
- Heper, Metin. *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yay., 2006.
- Hülür; Himmet; Gürsel Akça. “İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalılık Söylemi”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 22, Güz 2007, 311-333.
- İçli, Gönül, *Sosyolojiye Giriş*, Anı Yay., Ankara, 2008.
- İnaç, Hüsamettin; Selami Erdoğan. “Farklı Kuramsal Perspektifler Çerçevesinde Sivil Toplum Kavramının Karşılaştırmalı Analizi”, *Akademik Bakış Dergisi*, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi Türk Dünyası Kırgız Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat, Kırgızistan, S:11, Ocak 2007.
- İnaç, Hüsamettin; Muhittin Demiray. “Siyasal Bir İdeoloji Olarak Neo-Liberalizm”, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:11, 2004, 164.
- İnalcık, Halil. *Osmanlı’da Devlet Hukuk, Adalet*, İstanbul, 2000,
- İnan, Süleyman. “Demokrat Parti Dönemi (1950-1960)”, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yay., Ankara 2007.
- İnsel, Ahmet. “Kutsal Devletin Çeteleri”, *Birikim Dergisi*, S:116, İstanbul, 1998.
- Kaboğlu, İbrahim. *Anayasa Hukuku Dersleri*, Legal Yay., İstanbul, 2005.
- Kadioğlu, Ayşe. *Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara*, Metis Yay., İstanbul, 2008
- Kalaycıoğlu, Ersin; Ali Yaşar Sarıbay (Ed.). *Türkiye’de Siyaset: Süreklilik ve Değişim*, Der Yay., İstanbul.
- Kapani, Münci. *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yay., Ankara, 2002.
- Karagöz, Kasım. “Komisyon Ve Mahkeme Kararları Işığında Avrupa Konseyinde Vicdani Ret Hakkı”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:12, S:1-2, 2008, 866.
- Karal, Enver Ziya. *Tanzimat’ı Hayriye Devri(1839-1856)*, Yeni Gün Yay., İstanbul, 1999.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi VII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1962.
- Karatepe, Şükrü. *Tek Parti Dönemi*, İz Yay., İstanbul, 2001.

- Karpat, Kemal. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, (Çev: Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- Kaştan, Yüksel. "Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Partili Dönemden Çok Partili Döneme Geçişte CHP'nin Yönetim Anlayışındaki Gelişmeler (1938-1950)", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: VIII, S:2, Aralık 2009, Afyon.
- Kaya, Ayhan; Turgut Tarhanlı. *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları, AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*, TESEV Yay., 2008.
- Kaya, Ersin. "Vicdani Ret Uygulaması ve Türkiye", *Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Genelkurmay Ateşe Başkanlığı Yay., Yıl: 4, S:8, Eylül 2006, 39.
- Kayıkçı, Sabrina. "Dünya Bankası'nın Yeni Kredi Verme Yöntemi: Ülke destek Stratejisi ve Türkiye Uygulaması", *Kamu Yönetimi Dünya Dergisi*, S: 17-18, Ocak-Haziran 2004, Ankara.
- Kazancı, Metin. "Türklerde Devletle İlişkiler Üzerine Notlar", *Ankara Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 2005-3(1-2),2008, s.9-40.
- Kazgan, Gülten. *Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2002.
- Kazgan, Gülten. *Küreselleşme Ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2000.
- Kazgan, Gülten. *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen Ne Getiriyor?, Ne Götürüyor?, Nereye Gidiyor?*, Altın Kitaplar, İstanbul, 1997.
- Keane, John. *Demokrasi ve Sivil Toplum*, (Çev. Necmi Erdoğan), Ayrıntı Yay., İstanbul, 1994.
- Keleş, Ruşen; Hamamcı, Can. *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- Kennedy Graham. "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Birleşmiş Milletler: Uluslararası Güvenlikteki Rolü", *Dördüncü Uluslararası Bildiriler Kitabı: Güvenliğin Yeni Boyutları ve Uluslararası Örgütler*, Genelkurmay Başkanlığı, İstanbul 31 Mayıs-1 Haziran 2007, 102.
- Kesselman, Mark; Krieger Joel. (Ed.) *European Politics In Transition*, D.C. Heath and Company Lexington, Massachusetts, Toronto, 1992.
- Keyman, Fuat (Der.). *Liberalizm, Devlet Hegemonya*, Everest Yay., İstanbul, 2002.
- Keyman, Fuat. *Türkiye Ve Radikal Demokrasi*, Bağlam Yay., İstanbul, 1999.

- Kılıçbay, Ahmet. *Türk Ekonomisi Modeller Politikalar Stratejiler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1991.
- Kılınç Toker, Nilgün. “Anti-Militarizm Sorumluluktur”, *Birikim Dergisi*, S:207, Temmuz 2006, 27-31.
- Kışlalı, Ahmet Taner. *Siyaset Bilimi Giriş*, İmge Yay., Ankara, 1994.
- Kili, Suna; Şeref Gözübüyük. *Sened-i İttifak’tan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2006.
- Kocabaş, Süleyman. *Türkiye’de Politikada Şiddetin Perde Arkası (1876-1996)*, Vatan Yay., İstanbul, 1996.
- Kocacık, Faruk. *Toplumbilim Ders Notları*, Cumhuriyet Üniversitesi Yay. No: 92, Sivas, 2003.
- Koçak, Mustafa. *Batı’da Ve Türkiye’de Egemenlik Anlayışının Değişimi Devlet Ve Egemenlik (Eski Kavramlar-Yeni Anlamlar)*, Seçkin Yay., Ankara, 2006.
- Kongar, Emre. *21. Yüzyılda Türkiye 2000’li Yıllarda Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1999.
- Kovanlıkaya Ergin, Çağlayan. “Kadın Sivil Toplum Kuruluşlarının Kadın Bilincine Katkıları ve Uçan Süpürge Örneği”, *II. Ulusal Sivil Toplum Kuruluşları Kongresi Bildiriler Kitabı: Küresel Eşitlik*, Çanakkale 15-16 Ekim 2005, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale 2005.
- Kurubaş, Erol. *Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu ve Türkiye 1960’lardan 2000’lere*, Nobel Yay., Ankara, 2004.
- Locke, John. *Sivil Toplumda Devlet*, (Çev.Serdar Taşçı, Hale Akman), Metropol Yay., İstanbul, 2002.
- Machiavelli, Niccolo. *Prens*, (Çev. Harun Mutluay), Bordo Siyah Yay., İstanbul, 2005.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İletişim Yay., İstanbul, 2008.
- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul, 1995.
- Merton, Thomas. *Gandhi Ve Şiddet Dışı Direniş*, Kaknüs Yay., İstanbul, 2003.
- Moore, Stanley. *Marx Engels Lenin’de Devlet Kuramı*, (Çev: Ahmet Cumhur Aytulun) Teori Yay., Ankara, 1979.
- Nash, Kate. *Contemporaray Political Sociology Globalizatation Politics and Power*, Blackwell Publishing, USA, 2005.
- NATO El Kitabı*, OTAN-1110 Bruxelles, 2001.
- Nişancı, Şükrü. *Sivil İtaatsizlik*, Okumuş Adam Yay., İstanbul, 2003.

- Okumuş, Ejder. “Geleneksel Siyasal Kimliğin Çözülmesinde Tanzimat (1839-1856)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C:5, S:4, 2005, 9-36.
- Okutan, Cevat. *Küreselleşme Ve Türkiye Türkiye’de Devletin Gelişimi*, Seçkin Kitabevi, Ankara, 2007.
- Ozankaya, Özer. *Cumhuriyet Çımarı*, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara, 1994.
- Öğün, Süleyman Seyfi. *Türk Politik Kültürü*, Alfa Yay., Ankara, 2004.
- Ökçesiz, Hayrettin. *Sivil İtaatsizlik*, Afa Yay., İstanbul, 1994.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*, Yetkin Yay., Ankara, 2005.
- Özer, İlbeyi. *Avrupa Yolunda Batılaşma Ya Da Batılılaşma İstanbul’da Sosyal Değişimler*, Truva Yay., İstanbul, 2005.
- Özdalga, Elisabeth; Sune Persson. *Sivil Toplum, Demokrasi Ve İslam Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1998.
- Özdemir, Şuayip. “Avrupa Birliğine Geçiş Sürecinde Alevi Dernek ve Vakıflarının Alevilerin Diyanet İşleri Başkanlığındaki Temsil Meselesine Bakışı Malatya Örneği”, *Uluslararası Bektaşilik ve Alevilik Sempozyumu I*, 28-30 Eylül 2005, Isparta, 162.
- Özkazanç, Alev. “Türkiye’nin Neo-liberal Dönüşümü ve Liberal Düşünce”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Gelişme ve Toplum Araştırma Merkezi Tartışma Metinleri*, Haziran 2005, No.85.
- Öztekin, Ali. *Siyaset Bilimine Giriş*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2007.
- Öztürk, Cemil (Ed.). *Türk Tarihi Ve Kültürü*, Pegem Yay., Ankara, 2007.
- Palabıyık, Hamit; Yavaş, Hikmet; Aydın, Murat. “Türkiye’de Nükleer Santral Kurulabilir mi?Çatışmadan Uzlaşıya: Türkiye’de Nükleer Enerji Projelerinde Sosyal Kabul Sorunu ve Halkın Reddetme Sendromunun Araştırılması”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, C:5, S:2, Çanakkale, 2010.
- Platon. *Devlet*, (Çev: Neval Akbıyık), Antik Dünya Klasikleri, İstanbul, 2006.
- Poggi, Gianfranco. *Modern Devletin Gelişimi Sosyolojik Bir Yaklaşım*, (Çev: Şule Kut ve Binnaz Toprak), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005.
- Püsküllüoğlu, Ali. *Türkçe Sözlük*, Arkadaş Yay., Ankara.

- Rousseau, Jean Jacques. *Toplum Sözleşmesi*, (Çev: Vedat Günyol) , İş Bankası Yay., İstanbul, 2006.
- Ruhi, M. Emin. Platon'un Devletin Kökenine İlişkin Görüşü ve Yansımaları, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2005, C:I, 1-2.
- Sanlı, Leyla (Yayına Hazırlayan). *Toplumsal Hareketler Konuşuyor*, Alan Yay., İstanbul, 2003.
- Saran, Ulvi. *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma Kalite Odaklı Bir Yaklaşım*, Atlas Yay., Ankara, 2004.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Global Bir Bakışla Politik Sosyoloji*, Everest Yay., İstanbul, 2008.
- Sarıbay Ali Yaşar; Ersin Kalaycıoğlu .*Türkiye’de Politik Değişim Ve Modernleşme*, Alfa Aktüel Yay., Bursa, 2007.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Kamusal Alan Diyalojik Demokrasi Sivil İtiraz*, Alfa Yay., Bursa, 2000.
- Sarıbay, Ali Yaşar. *Siyasal Sosyoloji*, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 1996.
- Sarıkaya, Muammer. “Demokrasi, Meşruiyet Ve Ulus Devlet Ekseninde Sivil Toplum Kuruluşları”, *VI. Uluslararası STK’lar Kongresi: Sosyal Girişimcilik Bildiriler Kitabı*, Çanakkale 23-25 Ekim 2009, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, Çanakkale 2009.
- Savran, Gülnur. *Sivil Toplum Ve Ötesi Rousseau, Hegel, Marx*, Belge Yay., İstanbul, 1987.
- Selik, Mehmet. *Marksist Değer Teorisi*, Ankara Üniversitesi S.B.F. Basın ve Yayın Yüksekokulu Basımevi, Ankara, 1982.
- Sevinç, Murat. “Türkiye’de ve Batı Demokrasilerinde Vicdani Ret, Zorunlu Askerlik ve Kamu Hizmeti Seçeneği”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:61/1, 2006, 301.
- Sirmen, Kazım Sedat. “Eşcinsel Birliktelikler ve Bunların Kanunlar İhtilafı Hukukunda Düzenlenişi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:58, S:4, 2009, 289.
- Sönmezoğlu, Faruk. (Der.) *Değişen Dünya ve Türkiye*, Bağlam Yay., Ankara, 1996.
- Sürgevil, Sabri. “Türkiye’de Çağdaşlaşma Hareketleri”, *Ege Üniversitesi Yay. Edebiyat Fakültesi*, Yayın No: 135, 2005, 163-164.
- Şahin, Hüseyin. *Türkiye Ekonomisi Tarihsel Gelişimi Bugünkü Durumu*, Ezgi Kitabevi, Bursa, 2002.
- Şahin, Ümit. “Nükleer Karşıtı Platform Deneyimi”, *İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum*

- Kuruluşları Araştırma ve Eğitim Birimi Savunuculuk ve Politikaları Etkileme Konferans Yazıları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2007, No:6.
- Şaylan, Gencay. *Değişim Küreselleşme Ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- Şenel, Alaeddin. *Siyasal Düşünceler Tarihi*, Bilim ve Sanat Yay., Ankara, 1996.
- Talas, Mustafa; Numan Durak Aksoy. “ Küreselleşme-Yerelleşme Çerçevesinde Türk Aleviliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Sayı 51, 2009.
- Tanıttıran, Hakan; Gülşen İşeri. *Aleviler Aleviliği Tartışıyor*, Kalkedon Yay., İstanbul, 2006.
- Tanilli, Server. *Devlet ve Demokrasi*, Alkım Yay., Ankara, 2007.
- Tanör, Bülent. *İki Anayasa 1961-1982*, Beta Yay., İstanbul, 1994.
- Tekin, Talat. *Orhun Yazıtları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2008.
- Teziç, Erdoğan. *Anayasa Hukuku*, Beta Yay., İstanbul, 2006.
- Timur, Taner. *Küreselleşme Ve Demokrasi Krizi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.
- Tischler, Henry L. *Introduction To Sociology*, The Harcourt Press, Orlando, 1993.
- Tokgöz, Erdinç. *Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi 1914-2001*, İmaj Yay., Ankara, 2001.
- Toku, Neşet. *John Locke ve Siyaset Felsefesi*, Liberte Yay., Ankara, 2003.
- Topal, Aylin. “Küreselleşme Sürecinde Türkiye’yi Anlamaya Yarayan Bir Anahtar: Yeni Sağ”, *Praksis*, S:7, 2002.
- Toprak, Metin; Ömer Demir. *Küreselleşen Dünyada Türkiye Ekonomisi Serbest Piyasa Devriminin Serüveni*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001.
- Torun, İshak. “Türkiye’de Sivil Toplum ve Demokrasinin Gelişmesinde Bir Potansiyel Olarak Alevilik”, *Uluslararası Davraz Kongresi: Küresel Diyalog*, Süleyman Demirel Üniversitesi, s. 2072-2087, Isparta, 2009.
21. *Yüzyıla Başlarken Türkiye’de Uzlaşmacı ve Çatışmacı Değerler*, (Ed. Zerrin Toprak, Emin Köktaş, Gökhan Tenikler), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yerel Gündem 21 Yayını, İzmir, 2004.,
- Tuncay, Mete. *Batıda Siyasi Düşünceler Tarihi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2005.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi 3. Kitap Yeni Türkiye’nin Oluşumu (1923-1938)*, Bilgi Yay., Ankara, 2005.

- Turan, Şerafettin. *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe*, Ankara, 1994.
- Turhan, Kaan. *TSK ve Ulus Devleti Hedef Alan Vicdani Ret*, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2008.
- Türkdoğan, Orhan. *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yay., İstanbul, 2008.
- Türkmenoğlu, Dilşad. “Tek Parti Döneminde Ulus İnşa Politikalarının Eğitim Boyutu”, *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, Kış 2007, 5(1).
- Türköne, Mümtaz’er. *Siyaset*, Lotus Yay., Ankara, 2003.
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası*, Seçkin Yay., Ankara, 2008.
- Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih(1789-2001)*, Der Yay., İstanbul, 2006.
- Ülman, Burak; İsmet Akça. (Yayına Hazırlayanlar), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar*, Bağlam Yay., İstanbul, 2006.
- Walzer, Michael. *Obligations Essays On Disobedience War And Citizenship*, Harvard University Press, London, 1970.
- Weber, Edmund.” Journal of Religious Cultur”, *Institut für Wissenschaftliche Irenik Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main*, Nr. 51a (2002).
- Yavaşgel, Emine. *Siyasal İletişim Kavramlar Ve Ardındakiler*, Babil Yay., Ankara, 2004.
- Yazıcı, Serap. *Türkiye’de Askeri Müdahalelerin Anayasal Etkileri*, Yetkin Yay., Ankara, 1997.
- Yeldan, Erinç. *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi Bölüşüm, Birikim, Büyüme*, İletişim Yay., İstanbul, 2002.
- Yenal, Oktay. *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Yeşilbursa, Cemil Cahit; Osman Sabancı. “Milli Mücadele Döneminde Demokratik Süreç”, *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C:29, S:5, 2009, 1159-1177.
- Yıldırım, Murat. “Sivil Toplum Ve Devlet”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2003, C:27, No:2, 227.
- Yıldız, Kazım; Şengün Sipahioğlu; Mehmet Yılmaz. *Çevre Bilimi*, Gündüz Eğitim ve Yay., Ankara, 2000.
- Yılmaz, Ahmet. “Neo-Liberal Dönüşüm Sürecinde Türkiye’de Devlet Toplum İlişkileri, Toplumsal Sınıf Merkezli Bir Yaklaşım,” *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 2005, C:XX, S:1, 109.
- Yılmaz, Aytekin. *Çağdaş Siyasal Akımlar Modern Demokraside Yeni Arayışlar*, Vadi Yay., Ankara, 2003.

- Yurtseven, Yılmaz. “Osmanlı Klasik Döneminde İdeoloji, Din ve Siyasi Meşruiyet Üzerine Kısa Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C:XI, S.1-2, 2007, s.1256.-1263
- Yücekök, Ahmet. “Siyasetin Toplumsal Tabanı”, *A.Ü.S.B.F. Yay.*, Ankara, 1987, 12.
- Zincirkıran, Mehmet. *Dünden Bugüne Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Nova Yay., Ankara, 2006.
- Zürcher, Erikjan. *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yay., İstanbul, 2003.

Yayımlanmamış Tezler

- Anbarlı, Şeniz. “Baskıya Karşı Direnme Hakkı Ve Sivil İtaatsizlik (Türkiye Örneği)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006, İzmir.
- Kalyoncu, Gül. “Türkiye’de Sivil İtaatsizlik Eylemlerinin Haberleştirilmesi: Bergama Örnek Olayı”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2005.
- Kaya, Halil İbrahim. “Sivil İtaatsizlik”, Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 2008.
- Kısa, Ahmet. Türkiye’deki Sivil Toplum Kuruluşları’nın Çevre ve Ormancılık Politikalarındaki Yeri, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta, 2008.
- Kökalan, Füsün. 1980 Sonrası Türkiye’de Kadın Çalışmaları, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Muğla, 2002.
- Özalp, Ali. Sivil Toplum Örgütlerinin Toplumsal Ve Siyasal Bakımdan Önemi, TC İçişleri Bakanlığı Dernekler Dairesi Başkanlığı, Dernekler Denetçiliği Yeterlilik Tezi, Ankara, 2008.

Araştırma ve Raporlar

- Alevi Raporu. *Stratejik Düşünce Enstitüsü*, 2009, Ankara, 49-58
- Ataman, Hakan; Orhan Kemal Cengiz. *Türkiye’de Nefret Suçları*, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara, 2009, 9-10.
- Berktaş, Fatmagül. “Kadınların İnsan Haklarının Gelişimi ve Türkiye”, *Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları*, İstanbul Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim

- ve Araştırma Birimi, No:7, 2004, 22.
- CEDAW Gölge Raporu*. 21 Temmuz 2010.
- (http://www.ucansupurge.org/index.php?option=com_content&view=article&id=821:cedaw-golge-raporu-2010&catid=51:diger&Itemid=115) (28.02.2011)
- Diken, Şehmus. *Türkiye’de Sivil Hayat*, STGP, 2005, Ankara.
- Sancar, Serpil. “Türkiye’de Kadınların Hak Mücadelesini Belirleyen Bağlamlar”, Sivil Topluma Bütüncül Bakışlar Toplantısı, STGM, 6 Mart 2010, 4.
- Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri Özel İhtisas Komisyon Raporu*. DPT: 2545- ÖİK: 561, Ankara, 2000.
- “Sivil Toplum Değerlendirme Raporu”. *TÜSEV*, Ekim 2009-Eylül 2010.
- Devlet ile Toplum Arasında Bir Okul: İmam Hatip Liseleri, Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı*, TESEV, 2007, 80.-88.
- Öztürk, Serap. “Çevre: Bergamalılar Gibi Olmak”, *Türkiye’de Hak Temelli STK’lar Sorunlar ve Çözüm Arayışları*, STGM, 2007, Ankara.
- Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sorunlar, Öncelikler ve Çözüm Önerileri “Kadın-Erkek Eşitliğine Doğru Yürüyüş: Eğitim, Çalışma Yaşamı ve Siyaset” Raporunun Güncellemesi. TÜSİAD, KAGİDER, Temmuz 2008, 245-246.
- Türkcan, Burcu; Çalışkan, Elif Tunalı. “2000’li Yıllarda Türkiye ve Dünya’da Temel Makroekonomik Göstergeler”, Türk Kadın Ekonomistler Topluluğu Araştırma Notu, Haziran 2010.
- Uluslararası Af Örgütü Raporu 2010: Dünyada İnsan Haklarının Durumu*. Uluslararası Af Örgütü Yay., İstanbul, 2010, 322-326.

Gazete Kaynakları

- Altınay, Ayşe Gül. “Mehmet Tarhan’ı Görme Zamanı”, *Radikal İki*, 5 Şubat 2006.
- Ali, Erol. “Yeni Toplumsal Hareketlerde Eşcinseller”, *Birgün Gazetesi*, 23 Nisan 2008.
- Birsay, Cem. “NATO ve Türkiye’nin Kırmızı Çizgileri”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 27.05.2009.
- “Büyük Alevi Kurultayı 15-16 Ocakta Toplanıyor”, *Milliyet Gazetesi*, 02.01.2011.
- “Eşcinseller Örgütleniyor”, *Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Uygulama Gazetesi*, 26 Nisan 2003
- Gençay, Gökhan. “Eşcinsellerin Kurtuluşu, Heteroseksüelleri de Özgürleştirecektir”, *Birgün Gazetesi*, 10 Nisan 2007.

Keyman, Fuat. *Güvenlik İkilemi ve Kürtler*, Radikal İki, 9 Ocak 2011.

Kuray, Zeynep. “Enver Aktaş: Vicdanlı Ol, Bütün Savaşları Reddet Röportajı” *Birgün Gazetesi*, 22 Mayıs 2010.

Laçiner, Sedat. “Lizbon Zirvesi: Ne Zafer Ne Hezimet”, *Star Gazetesi*, 23.10.2010.

Mumcu, Özgür. “Cumartesi Anneleri ve Erdoğan”, *Radikal Gazetesi*, 07.02.2011.

Tarhanlı, Turgut. “Haberleşme Özgürlüğü Mü?”, *Radikal Gazetesi*, 21 Şubat 2002.

Anayasalar ve Diğer Yasalar

Çevre Kanunu. 09.08.1983 Tarihli 18132 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, C:22.

Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma 1 Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim”, *Kamu Yönetimi Temel Kanun Tasarısı*, T.C. Başbakanlık, Ankara, Ekim 2003.

Türkiye’de Siyasi Reform Uyum Paketleri ve Güncel Gelişmeler, T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Ankara, 2007.

Türk Ceza Kanunu. 26.09.2004 , Tertip:5, C: 43, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 12.10.2004.

Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu (211 Sayılı Kanun). 10.01.1961 Tarihli 10703 Sayılı Resmi Gazete, Tertip: 4 C: 1 Sayfa: 1008.

Türkiye Cumhuriyet’i Anayasası (1961). 20.07.1961 Tarihli, 10859 Sayılı Resmi Gazete, Kanun No:334.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (1982). 9.11.1982 Tarihli 17863 Sayılı Resmi Gazete, Tertip:5, C:22, s.146.

1111 Sayılı Askerlik Kanunu. 21.06.1927 , Tertip:3, C:8, Resmi Gazete Yayın Tarihi:2-17.07.1927.

5901 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu. 11.02.1964, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 12.06.2009

403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu. 11.02.1964, Tertip: 5 C: 3, Resmi Gazete Yayın Tarihi: 22.02.1964.

İnternet Kaynakları

<http://www.dernekler.gov.tr/>

<http://www.nukleer.web.tr/> (16.01.2010)

<http://kaosgl.org/content/e%C5%9Fitlik-bildirgesi> (08.01.2011)

<http://www.greenpeace.org/turkey/tr/news/nukleer29102010/> (16.01.2010)

<http://www.nukleerkarsitiplatform.org/basnda-nkp/31-nuekleer-kartlar-mitingde-bulutu.html>

<http://www.savaskarsitlari.org/> (06.01.2011)

<http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=8&ArsivAnaID=35935> (07.01.2011)

<http://www.savaskarsitlari.org/>

<http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?23a3fc26-4f3b-47dd-943e-d8934cdad97e> (14.02.2011)

http://www.oib.gov.tr/program/uygulamalar/yillara_gore.htm (19.02.2011)

http://www.psakd.org/aihm_zorunlu_din_dersi.html (28.02.2011)

http://www.aktifhaber.com/news_detail.php?id=195562 (28.02.2011)

<http://www.un.org.tr/bmtr.pdf> (27.02.2011)

<http://www.ntvmsnbc.com/id/25116775/> (13.03.2011)